

לשוננו לעם

בהוצאת המזכירות המדעית של האקדמיה ללשון העברית • ירושלים

קובץ לשנת הלשון

עורך: משה בר־אשר

ירושלים התש"ן

ועדה מייעצת

ר' אלמגור רמון, א' גולדנברג, ד' טלשיר, מ' מישור

עורכת הלשון: רות אלמגור-רמון

מזכירת המערכת: חמוטל ראב

מביאה לדפוס: טלי בן-יחודה

© התש"ן, כל הזכויות שמורות

קָדָר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית

כתובת המערכת: האקדמיה ללשון העברית, גבעתיים, ת"ד 3449, ירושלים 91 034

דפוס גרף חן בע"מ, ירושלים

שלמי תודה

נשיאות האקדמיה נתכוונה להגיש את הקובץ
המיוחד הזה כמתת תודה לעורכי "לשוננו לעס"
במשך טל שנים (תש"י-תשמ"ח), פרופ' ע' איתן
ורבי מ' מדן. לדאצון לבנו, לא זכינו לכבד את רבי
מאיר מדן ז"ל בחייו. אבל הכרת הטובה בעינה
עומדת לו ולחברו פרופ' עלי איתן יבנח"א.

מאה שנה לייסוד
ועד הלשון העברית
האקדמיה ללשון העברית

עם הספר

הקובץ שלפנינו כולל ארבעים ושבע סקירות על מגוון נושאים, שנכתבו במיוחד לתלמידי בתי הספר ולשוחרי הלשון העברית לקראת שנת הלשון העברית המתקרבת לסיומה. כל הסקירות נועדו לצאת כעלונים שבועיים במרוצת התש"ן. בשל סיבות שונות נתפרסמו רק שלושים ושניים עלונים (למעשה, שלושים ושלושה, הרשימה המקפת על העברית המדוברת נתפצלה בשעתה לשני עלונים).

מתחילה הייתה כוונה לסקור כשבעים נושאים מששת התחומים הכלולים בקובץ; ביקשנו להעמיד ספר מבוא מקיף ביותר לתולדות העברית ולפרקים בדקדוקה ובמילונה, שישרת את חובבי הלשון העברית בני גילים שונים; לצורך כך חשבנו לפרוש את המפעל על צני שנתיים. אלא שהדבר לא נסתייע. לצערנו, מלומדים לא מעטים שפנינו אליהם והתכוונו לכתוב עלונים לא הצליחו לעמוד בלוח הזמנים; דבר זה ודאי קיפח את שלמותה של האסופה; די להציץ במדור השני (המסורה וספרות הדקדוק) כדי לראות שנושאים חשובים לא נכללו בו. גם במדור השישי (העברית ולשונות אחרות) ניכר החסר, כגון הרשימות "על יחסי העברית והארמית במרוצת הדורות" ו"על המרכיב העברי ביידיש" שמקומן נפקד מן הקובץ.

אבל גם בחומר הכלול כאן מצוי מבחר מקיף ביותר – ולפענ"ד גם מועיל מאוד – לקוראי "לשונונו לעם". יעידו על כך המדור הראשון (תולדות הלשון חטיבותיה ומסורותיה) והמדור החמישי (העברית החדשה והחיה) הפורשים יריעה רחבה ומרובת פנים של נושאים. פה ופה יש פרק בלשון שהוצג בשתי רשימות מזוויות שונות. ואף זאת, המדור החמישי מראה עד כמה גבר העניין בעברית החדשה ובלשון המדוברת ועד כמה נסתעף מחקרן. לתועלת הקוראים יש מחברים שהוסיפו בפרסום הזה רשימה ביבליוגרפית קצרה לכל המבקש להרחיב את ידיעותיו.

ארבעים וארבע שנה יצא "לשונונו לעם" (מחזורים א–לט, בשנים תש"ה–תשמ"ח) במתכונתו הישנה. תחילה בעריכתם של א' אברונין, מ' אזרחי וי' פרץ (קונטרסים א–ו). החל בקונטרס האחד עשר נתמנו ע' איתן ומ' מדרן לעורכיו: קונטרסים יא (תש"י) – שפט–שצ (תשמ"ח). החל בשנת

התשנ"א הוא משנה את צורתו ואת מבנהו ויופיע בחמש חוברות מורחבות לשנה. קובץ זה משמש חוליית מעבר בין הסדרה הראשונה לסדרה החדשה. תודתנו נתונה לכל המחברים משתפי הקובץ על תרומתם החשובה; תודה לכל חברי הוועדה המייעצת שסייעו רבות בעצה ובמעשה, ובמיוחד לד"ר מרדכי מישור שעמד לימיני בכל עת. ברכות לגב' רות אלמגור-רמון ששקדה על עריכת הלשון ולגב' חמוטל ראב שהייתה מזכירת המערכת ומילאה את המשימה במסירות ובתבונה. ברכה נאמנה לגב' שפיריה בלק שהייתה מופקדת על תכניות שנת הלשון ועשתה להפצת העלונים השבועיים בבתי הספר ובחוגים אחרים. יבורכו אנשי מרכז ההסברה של משרד ראש הממשלה ובראשם מר יעקב ש"ץ ומר שלמה רוזנר שסייעו בידינו במימוש מפעל העלונים השבועיים. גם ד"ר אבשלום קור עשה רבות, בתכנית הרדיו שלו "באופן מילולי", להבאת עניין העלונים לידיעתם של חוגים רחבים; יישר חילו. אחרונים חביבים יבורכו עובדות האקדמיה ללשון העברית: הגב' טלי בן-יהודה (המפיקה) והגברות אסתר שחם, אסתר משלי ויעל צין שסייעו בידיה.

מב"א

תוכן העניינים

עם הספר ז

א. תולדות הלשון חטיבותיה ומסורותיה

- זאב בן-חיים - האחדות ההיסטורית של העברית - מהי? 3
- מנחם קיסטר - ללשונו של ספר בן-סירא 10
- אלישע קימרון - הלשון העברית של מגילות מדבר יהודה 16
- משה בר-אשר - לשון חכמים 21
- שמעון שרביט - לשון ההגדה של פסח 29
- שמעון שרביט - עיוני לשון ונוסח במסכת אבות 36
- חיים רבין - מסורות הלשון - תעתיקים קדומים 42
- יוסף יהלום - לשון הפייטנים 49
- אהרן ממון - העברית של הקראים 53
- אפרים חזן - העברית בשירת ספרד 60
- מרדכי מישור - תולדות שימוש הצורות בעברית 68
- אילן אלדר - חקר מסורות הקריאה של העברית שבפי עדות ישראל 73
- יחיאל קארה - מסורות הלשון - סקירה כללית 84
- קציעה כ"ץ - מסורות הלשון ה"ספרדיות" בקריאת המשנה 91

ב. המסורה וספרות הדקדוק

- ישראל ייבין - המסורה למקרא 99
- יוסף עופר - כתרי התורה 105
- ישראל ייבין - ניקודים 112
- ישראל ייבין - טעמים 119
- אהרן ממון - ר' יונה בן-ג'נאח 125

ג. תורת הלשון ותהליכים בלשון

- חיים רבין - תחומי תורת הלשון 135
- משה אזר - מושגי יסוד בבלשנות 141
- שמואל פסברג - תהליכי לשון - שינויים בהגייה ובצורות בלשון 146

- מזל כהן - תיאור היררכי של מערכת ההגיים וחוקיהם בשפה 151
מיכל אפרת - תרומת המחשב בבלשנות העברית 157

ד. מילונים ואוצר מלים

- גד בן-עמי צרפתי - תולדות מלים 171
ראובן מירקין - המילונות העברית במאה הי"ט 178
יהושע בלאו - מילונים לעברית בלשונות אחרות 186
ישראל ייבין - מפעל המילון ההיסטורי 192

ה. העברית החדשה והחיה

- ראובן מירקין - מנדלי מוכר ספרים ותרומתו ללשון העברית 201
מרדכי מישור - תחיית הלשון - האומנם נס? 208
יעקב פלמן - אליעזר בן-יהודה ותחיית הלשון העברית 215
ראובן סיוון - ועד הלשון העברית 222
יגאל ינאי - מתקני לשון ותיקוני לשון: דרך ותכלית 229
שלמה הרמתי - "מדיניות הלשון" של יצחק אפשטיין 235
מנחם צבי קדרי - על ש"י עגנון כאיש הלשון העברית 242
עוזי אורנן - חרושת המלים (המורפולוגיה) של השפה עברית 247
יגאל ינאי - חידוש מלים בעברית 254
תמר סוברן - המטפורה בעברית החדשה 259
יעקב בן-טולילה - העברית המדוברת 266
שושנה בהט - פעולותיה של האקדמיה ללשון העברית 279

ו. העברית ולשונות אחרות

- אמנון שפירא - לשונות במגע 287
דניאל שפרבר - עברית והשפות הקלסיות - יוונית ולטינית 302
יהושע בלאו - העברית והערבית 306
סימון הופקינס - עברית ויידיש 313
גד בן-עמי צרפתי - העברית ולשונות אירופה החדשות 319
אורה שורצולד - המרכיב העברי בספרדית היהודית 326
עפרה תירוש-בקר - המרכיב העברי בערבית היהודית 331

א. תולדות הלשון חטיבותיה
ומסורותיה

האחדות ההיסטורית של העברית – מהי?

א) כבר מימי לימודנו בבית הספר הורגלנו לשמוע כי בלשון העברית, שאנו משתמשים בה בדיבור ובכתב, נוהגים להבדיל בין סוגים שונים והם מכונים בכינויים כמו: לשון המקרא, לשון המשנה (או לשון חכמים), לשון ימי הביניים והלשון החדשה. אכן לא רק מילון מדעי כמילון בן-יהודה וספר שנועד לעוסקים בדקדוק כמו "היכל המשקלים" ליצחק אבינרי, אלא אף המילון השימושי הנפוץ של אבן-שושן, נוהגים להבדיל בין הסוגים האמורים בציונים מיוחדים, ודווקא מילונו של אבן-שושן, הגדיל מכולם, באשר בו תמצא את הציונים המיוחדים גם בכל אחת ממשמעויות המלה ובצירופי המלים. אזכיר לדוגמה:

א. הערך את: בלא ציון, לאמור לשון המקרא הוא; משמעויותיו 1, 2, 3 (לפי הסדר שנקט המילון) אף הן בלא ציון, לאמור: נהוגות הן כבר בלשון המקרא. משמעות 6 כבר מצוינת בסגול הפוך, משמע של לשון ימי הביניים היא; משמעות 4 – חבר באגודה מסוימת – מצוינת בעיגול, לאמור: של הלשון החדשה היא; הוא הדין משמעות 5 – מטפל בחולים.

ב. הצירוף "אב-בית-דין" מצוין בכוכב, כלומר בלשון המשנה הוא מצוי, והוא הדין "אב-הטמאה". אבל "אב-י-אבות-הטמאה" מצוין בסגול הפוך, להודיע כי נוצר רק בימי הביניים.

ג. משמעות 3 של אב-בית-דין, היינו הגדול שבסנהדרין; אף היא מצוינת בכוכב; ואילו משמעות 2, כלומר "ראש הדיינים בבית דין רבני", מצוינת בסגול הפוך, הווה אומר מימי הביניים היא. משמעות 1, זאת אומרת: "נשיא בית המשפט", מצוינת בעיגול, לאמור לשון חדשה היא. ואמנם ההבחנה במשמעות שבין 2 ובין 1 חדשה שבחדשה ונובעת מחוק של מדינת ישראל המבדיל בין "שופט" ובין "דִּין", בין "בית משפט" ובין "בית דין", כפי שהראיתי בספרי במלחמתה של לשון (יראה אור בקרוב).

ב) מנהג זה בהצגת הלשון העברית בתיאור הדקדוקי, ובייחוד בעריכת מילון, מיוסד בהנחה כי יש דבר המאחד את הסוגים ("הלשונות") האמורים

למהות אחת. אבן-שושן (כרך א' עמ' כו) מגדיר את ציוני: "סימני החטיבות הספרותיות". אך אל נא תטעה אותנו ההגדרה לחשוב כי מדובר בה הבחנה שבין חטיבות כגון שירה מכאן ופרוזה מכאן, או דרמה מכאן ורומן מכאן, או ספרות יפה בכלל כנגד הספרות המקצועית, למשל ספרי חוקים. הציונים מכוונים לחטיבות של מקורות **כתובים** ("ספרותיים") על-פי סדר **זמניהם**. משמע שבציונים הכוונה לכרונולוגיה, לסדר **הזמנים בלשון**.

ואולם ההנחה, המוצגת כאילו היא מובנת מאליה, שעניין לנו בשרשרת לשון אחת בעלת חוליות זמן בְּדִלּוֹת, אין מחקר הלשון יכול להסתפק בה אם היא באה מכוח **תחושה** בלבד, תחושתם של מחברי ספרי דקדוק ומילונים, אלא חייב הוא לשקול אותה אם אכן מקוימת היא בטעמים ענייניים, טעמים המחייבים אותה או לפחות אינם סותרים אותה. נדרש אפוא ביסוס עיוני להנחה זו כנגד הטענה האפשרית – ואמנם כבר נטענה – כי כל חוליה בדלה אינה אלא לשון בפני עצמה, אשר החוליה המאוחרת, ובייחוד האחרונה, בת זמננו, אינה אלא **תולדה** של הלשון הקדומה לה – בדומה לצרפתית או איטלקית או ספרדית, בזיקתן ללשון הלטינית, אבל אין היא פנים אחרות של **אותה הלשון עצמה**.

הטוען לאחדות היסטורית של הלשון העברית נתבע אפוא להוכיח את קיומה ולהגדיר את מהותה וגבולותיה, ולכך אמנם ייוחדו הדברים הבאים.

ג) זאת לדעת: מלת **לשון** משתמעת לכמה וכמה פנים. נוסף על ציון האיבר בגוף (בפה) ובהשאלה ממנו: (1) מכנים בה למשל עברית, ערבית, אנגלית וכיוצא באלה, כלומר כלי תקשורת של חברות גדולות המורכבות ממעמדים חברתיים שונים זה מזה על-פי הגיל, המין, ההשכלה, תנאי הקיום והכלכלה ועוד ועוד; (2) מציינים בה ייחודים שיש ליחידים המשתמשים באותו כלי התקשורת הכללי, ואומרים למשל: "לשון מנדלי" "לשון ביאליק", והכוונה למה שאפשר וראוי לכנות ביתר דיוק 'סגנון'; (3) מסמנים בה את שגם ניתן להביעו במלת "ביטוי", כמו "לשון שבועה", "לשון נדר", "לשון בקשה"; (4) ויש, בייחוד חוקרים, הנוקטים "לשון" במובן נוסח, כמו "חילופי לשונות" במקום "חילופי נוסח" (ויש מבחין בין אלה); וכן יש עוד שימושים במלת לשון. נפוץ ומקובל שימוש מבחין בין "לשון" כללית (לעיל 1) שכרגיל היא **נכתבת**, ובין לשון שכרגיל אינה נכתבת אלא לצרכים מסוימים; בייחוד לצורכי המחקר, והיא "לשון הדיבור". ההבחנה החותכת ביניהן באה כרגיל

על ביטויה בשני כינויים נבדלים: לשון (נכתבת) זכנגדה **ניב** (או להג), היינו לשון מדוברת בלבד.

התהייה על מידת אחדותה של הלשון יכולה שתיעשה בשני דרכים:

1. במישור הסינכרוני - זו תהיה תהייה על זיקת **סוגי** לשון זה לזה בשמשם יחד בזמן קצר וקצוב, כמו למשל זיקת הלשון הכללית, "הכתובה", לניבים, ותישאל השאלה אילו מהם אפשר לכוללם עמה, או אילו מהם אפשר לכוללם יחד. ידוע שאף מחוקרי לשון מובהקים יכבד לעתים לגבול גבולות חדים בין ניבים ולשייך ניב מן הניבים אל לשון מסוימת ולא לחברתה. כבר דנתי בבעיה זו בעת שוקלי את זיקת העברית שבתקופת התלמוד לארמית של ארץ-ישראל באותם הימים ואת זיקתה של אותה הארמית לעברית (ראה בספרי **עברית וארמית נוסח שומרון** כרך ה עמ' 257 סעיף 8.8).

2. במישור הדיאכרוני - זו תיעשה על-ידי התבוננות בחטיבת לשון מסוימת בפני עצמה בשמשה **תקופת זמן**, כרגיל ארוכה. הואיל וההשתנות בלשון במרוצת הימים היא מעיקרי מהותה, תישאל שאלה לזהותה ההיסטורית של אותה החטיבה חרף כל השינויים שנשתנתה, ובקיצור: כלום עדיין חטיבת לשון **אחת** לפנינו?

דברינו על אחדות העברית יצטמצמו ויתכוונו לבירור גבולות זהותה של הלשון **הכתובה** בשלשלת הדורות.

ד) מן המלים וצירופי המלים שהובאו לדוגמה באקראי (לעיל), והן כטיפה מן הים, נימצא למדים כי מלים שכבר נהגו בלשון בשחר ימיה, בימי המקרא ומן הסתם קודם שהועלו בספר המקרא, או מלים וצורות לשון שנתחדשו בתקופת התלמוד - עדיין הן משמשות בלשון ימינו **כצורתן** ממש ומובנות הן לכל דובר עברי, ועתים קרובות אין לצדן מלים וצורות לשון אחרות, חדשות מהן. למען הדיוק צריך לומר: "כצורתן שנמסרה לנו בכתב", הווה אומר באותיות ובניקוד (מוטב: בשיטות הניקוד), והלא אין הכתב אלא רמז קלוש למדאי לאופן שהופקו ההגאים (המסומלים באותיות ובסימני הניקוד) **בדיבור** באותם הימים הקדמונים שנקבעו המלים בחיבורי המחברים. ממילא אין לנו ידיעה של ממש בטיב השתנות מערכת הצלילים שנשמעו **בדיבור** דור אחר דור. הדוגמאות הנ"ל אף מראות כי בתוכני המלים ובצירופי המלים חלו שינויים ניכרים. מתקופה לתקופה **נוספו בהם**

תכנים חדשים. סקירת כלל אוצר הלשון לאורך דורותיה תלמדנו: (א) כל תקופה מרבה את אוצר המלים בין בדרך גזירות חדשות ובהן גזירת שמות ופעלים על-פי עקרונות מוכשרים מקדמת דנה, והלא הם שרשים ומשקלים, ובין על-ידי קליטת מלים ממקורות לעז שונים, אבל אינה נוטשת את מורשתה כליל, אלא אדרבה היא מקיימת אותה רובה ועיקרה. השינויים המסתמנים מתקופה לתקופה הם בגדר מידת שכיחותן של המלים המורשות, הוותיקות, לעומת החדשות שנשתגרו. (ב) כמעט כל אוצר מלי המקרא ממשיך את חיותו בכל הדורות של הכתיבה העברית, אף הוא **בסיסי בה**. אין ספק כי לתכונה הזאת יש חלק נכבד בקיום האחדות ההיסטורית של הלשון העברית עד לימינו אנו. אבל אשר קובע את אחדות הלשון אינו זה אלא **מערכת צורותיה**.

(ה) **מערכת צורותיה של העברית קשוחה, ויש דרגות בקשיחותה. שמות עצם לועזיים, אף השונים במבניהם משמות עבריים מקוריים, נקלטים על נקלה בעברית, ומהם אף נוטים בה כשמות עבריים ממש, כמו למשל השם איִדָּאל שאינו שקול במשקל עברי – אין לו "שורש" – והוא נוטה: איִדָּאלים, איִדָּאליו של הדור הקודם וכיו"ב. אבל לא תקלוט העברית שמות תואר בלא שתסופח אליהם סיומת, המכשירה אותם כדרך שאר השמות המתארים בעברית. ואין לך עדות מובהקת לכך מדרכם של הילדים שקלטו את מלת האנגלית fair (= הוגן) ואומרים: זה לא "פירי"! והלא אלה בוודאי אין יודעים את מקור המלה וצורתה באנגלית, אבל כיוון שהיא מלה מתארת בלשונם חובה עליה לשאת סימן היכר לתפקידה המתאר. בהגבלה זו בלבד העברית קולטת בנקל שמות מן החוץ. כנגד זה מערכת הפועל אטומה לחלוטין בפני חדירת מבנים שאינם כשל העברית. אמת, אף אוצר פועלי העברית נתעשר מפרק לפרק ממקורות הלעז – בתנאי שעלה ביד הלשון לעבר לחלוטין את צורת הלעז הזרה לעברית, כלומר להפשיט ממנה שורש. השורש והמשקלים הם הם הלז ששבשדרת העברית לאורך כל דורותיה. יסוד זה שאינו יכול להסתגל אליהם עשוי לקיים את זרותו בלשון ולהיפלט ממנה מפני מורישו העברי. דיינו להזכיר את המלים הזרות בעברית כלפני שבעים-שמונים שנה או את שפע המלים היווניות בספרות המדרש, שנועדו להם חיים קצרים בעברית. כנגד זה אשר נשזר ברקמתה**

נשאר יציב בה מצד צורתו. כמובן אף הוא עשוי להשתנות בתוכנו כשאר היסודות העבריים המוֹרָשִׁים מקדמות דנה.

מעלה אני על דעתי: אילו שמע או ראה בן תקופת המקרא משפטים כמו: נגנז הספר או **פורסם** הספר, לא היה מבין משמעם של נגנז, פורסם – לא היו בלשונו – אך אילו הוחלפה מלת ספר בצורת הרבים ספרים או במלת איגרת, מן הסתם היה מחליף נגנז, פורסם לפי דרישת הדקדוק: נגנזו/ה, פורסמו/ה. ובדומה לכך בן תקופה אחרת לגבי מלים שלא ידעו בלשונו. וכי אין הדבר כן גם בימינו, כאשר ניתקל במלה עברית בתנ"ך או במקור אחר והיא אינה מובנת לנו (ועדיין לא נתפרשה כראוי)? בדרך כלל נגדיר צורתה כראוי, אף נשימנה במילון "במקומה" – בלא להבינה כלל.

קשיחות הצורה, המבנה, היא היא המקיימת את אחדות העברית לדורותיה, ואילו **תנועת התכנים** בכל צורן וצורן – שורש משקל, סיומות – היא המגוונת את פני העברית מדור לדור, עד שעשתה אותה לגמישה ובת יכולת להביע בה את כל צרכינו בזמנים החדשים. אפשר לומר כי תנועת התכנים – כלומר משמעויות הצורנים ותפקידיהם בהבעה הלשונית – היא היסוד אשר על פיו ניתן לעקוב אחר דרכי השתלשלות העברית ותמורותיה עידן אחר עידן ולתאר את תולדותיה.

ו) הסתכלות מעמיקה בתנועת התכנים תגלה לנו כי גורמיה מרובי פנים. מהם מעוגנים בתהליכים שחלו בפנימה של הלשון, מכוחה היא, כמו למשל המעבר מן הבעת פעולה חוזרת אל הבעת סבילות, כפי שקרה בפועל "הלל" בבניין התפעל, למשל: אשה יראת ה' היא תתהלל (= תהולל בפי אחרים) במשלי לא, ל, כנגד: אל יתהלל (= יהלל עצמו) חכם בחכמתו בירמיה ט, כב; מהם מותנים בהשפעה מן החוץ, הווה אומר: על-ידי שאילת משמעות, למשל יִרְקֹ כינוי לאדם חדש שלא נתנסה בעניין. התפלגות שכיחות הגורמים המקיימים את "תנועת התכנים" עשויה להשתנות מתקופה לתקופה ומחברה לחברה בתקופה אחת.

בתנאים האלה, כאשר הגוף הצורני כביכול מכסה על התהוות השינוי בתוכני הלשון, יידרשו מחוקר תולדותיה תשומת עין ולב מיוחדת וכוח חדירה רב כדי לחשוף את החדש שנתחולל בלשון במרוצת הימים, מה שאינו כן בלשון שהחדש בא על ביטוי בגוף צורני נבדל. אסתפק להדגים זה בדוגמה אחת בלבד, מתחום התחביר דווקא. הבניה התחבירית (= "צורה"):

"יש [בעבר: היה, בעתיד: יהיה] לפלוני לעשות [וכן כל פועל אחר]" מביעה בזמנים הקדומים: **רשאי** פלוני [או **אפשר** לפלוני] לעשות. ואולם זה דורות מובע בבניה זו דבר שהוא במידה מסוימת הפך האמור, כלומר: **חייב** פלוני לעשות. קביעת גבול בין זמנה של המשמעות האחת ובין זמן חברתה היא במקרה שלפנינו משימה מסובכת, ובהקשרים מסוימים אף אינה בגדר האפשר. חוקר תולדות הלשון העברית מוצא לפניו בניה תחבירית – או צורה אחרת – אחת לאורך כל ימי הלשון, אלא שתוכנה בזמן אחד אינו כתוכנה בזמן אחר. משמע לא בצורה אלא במה שהיא מבעת ההשתלשלות ההיסטורית גלומה.

כללו של הדבר: הלשון העברית הנכתבת זה למעלה משלושת אלפים שנה מוחשת ונתפסת לרבים רבים מן המשתמשים בה שהיא אחת ואחידה – בזכות דמותה **הצורנית**. ואמנם בתחום המבנה, הווה אומר כלל צורותיה וצורניה, יש בה אחידות בולטת ורציפות היסטורית ברורה. כמבנה בימינו כך מבנה נתון במקורות הכתובים (והמנוקדים) הקדומים ביותר. ברם בתכניה עתה היא שונה מאז, ואם נבחן את דמותה **הפנימית** של הלשון מתקופה לתקופה נכיר שהיא בכל תקופה בחינת בריה חדשה. לצורך הבלטת הניגוד נקטתי לשון גוזמה. האמירה שמתקופה לתקופה היא בריה **מתחדשת** – מכוונת יותר.

ז) עד כאן ניסיתי להראות את הטעמים **הענייניים**, כלומר הטבועים בטבע הלשון, שמכוחם אנו חשים את אחדות העברית מאז ועד היום. אבל בשום פנים לא יהא נכון להתעלם מן הטעמים החברתיים, והם **רצון** החברה הדוברת עברית בקיום האחדות האמורה. הרצון לקיים את האחדות ההיסטורית של הלשון הוא פנים אחרות של הרצון לקיים את רציפות המורשה הספרותית לכל דורותיה וחטיבותיה. רצון זה גלום בתכניות החינוך לכל הדרגים ומוגשם למעשה בהוראת היצירות הספרותיות, אף אותן שנתחברו בדורות הקדומים, **בעינן**, כלומר: כנתינתן בלשון ימיהן, ולא דרך תרגומן ללשון דורותינו. הניסיון הקיקיוני **לתרגם** לעברית בת זמננו ספר מספרי הנביאים, כדוגמת תרגום הברית החדשה מיוונית עתיקה ליוונית של הדורות האחרונים, נכשל. נשאר התרגום לעברית החדשה ללא הד בציבור וללא שימוש בהוראה, והשוואתו אל המקור מראה שאינו נחוץ. פרט זה מעיד יותר ממאה עדים על מגמת חברתנו שלא **להינתק** מן המקור

או "המקורות". התנ"ך והמשנה, שהם עתים קשים בלשונם להבנת בן דורנו, **מתפרשים ומתבארים** אבל אינם **מיתרגמים**. כנגד זה התלמוד בארמיותו מיתרגם. אותה המגמה באה על ביטויה בסלידה מפני כל תיקון מפליג בכתוב כל שכן מפני המרת הכתב העברי בכתב לטיני - כפי שלימדנו הניסיון, ובבקשת הכשר מן ה"מקורות" לחידושים שעלו **בדקדוק**, כפי שאתה שומע השכם והערב בשידורי הלשון ברדיו.

בתנאים כאלה התביעה "תפוס לשון אחרון", כשכוונתה להתנתק מן הקדמון אשר "אבד עליו הכלח" אינה אלא סיסמה בלא אחיזה במציאות החברתית והתרבותית שלנו. יש מי שחידשנו כלח להיות מונח מקביל אל obsolete באנגלית, כלומר מלה או צורת לשון מיושנת. זה חידוש לשון מעניין לאשר אינו בנמצא בעברית. מתקשה אני למצוא "כלח" בעברית בת ימינו, ואפילו צורות המוחזקות מיושנות כמו הזמנים ההפוכים שבמקרא. אין משוררים נרתעים מלנקוט אותם בספרותנו החדשה. "לשון אחרון" ממילא נוצר מכוח היותנו "אחרונים". הוא נוצר ומתגבש בהתערבות מתמדת של הקדמון דרך כל צינורות הספרות העברית; והוא, הקדמון, כביכול מזין ללא חשך את "האחדות ההיסטורית" של העברית.

ללשונו של ספר בן-סירא

בשנת 1896 הוצג לפני החוקר שלמה זלמן שכטר בקמברידג' דף כתוב עברית שנרכש במצרים על-ידי חוקרת של הלשון הארמית-הסורית. להפתעתו של שכטר נתברר לו, שזה קטע מספר בן-סירא, ספר חכמה ומִשְׁלֵים מימי הבית השני. כשהתחקו אחר מקורו של קטע זה התברר שהוא מן הגניזה בבית הכנסת של קאהיר, שבה שמורים עוד כתבי-יד רבים וחשובים ביותר. שכטר זכה להיות לא רק המגלה של ספר בן-סירא העברי, אלא גם הגואל הגדול של הגניזה, שגילויה הביא ברכה לכל תחום של חכמת ישראל ומדעי היהדות. כך פתח גילוי של הקטע מספר בן-סירא גם את עידן ה"גניזה".

כדי להבין את חשיבות התגלית, עלינו לחזור אלפיים שנה לאחור. במחצית הראשונה של המאה השנייה לפני הספירה, עוד קודם למרד המכבים, חי בירושלים חכם ממשל משלים וסופר חשוב ושמעון בן ישוע(?) בן-סירא. את מאמרי החכמה שלו העלה על ספר כפסוקים שיריים (בדומה לספר משלי). נושאי הספר מגוונים: יש בו עצות טובות, ומימרות שעיקרן ההסתכלות בחיים; יש בו קטעי תפילה, יש בו תיאורים נפלאים של הטבע וההשגחה האלוהית וסקירה של תולדות עם ישראל, ולבסוף יש בו שיר שבח לכוהן הגדול של זמנו, שמעון בן יוחנן, שהוא אולי שמעון הצדיק הנזכר במשנה. הספר נתקבל בחיבה בעם, וצוטט בכתב ובעל-פה דורות רבים. עוד בתלמוד – כשש מאות שנה אחרי זמנו של בן-סירא! – מביאים את דבריו לפעמים כדברי "כתובים", כאילו ספרו הוא חלק מן הכתובים שבספרי המקרא. נכדו של בן-סירא חי באלכסנדריה שבמצרים. הוא החליט לתרגם את ספרו של סבו הנערץ ליוונית. כך נשמר לנו תרגום הספר ליוונית מזמן סמוך יחסית לכתבתו. אמנם לא תמיד היה קל לתרגם את משחקי המלים של בן-סירא, ולא תמיד הייתה מספיקה ידיעתו של הנכד בעברית. התרגום היווני הפך ברבות הימים לחלק מן ה"אפוקריפה", ספרים חיצוניים יהודיים שנתקדשו בכנסייה הנוצרית. מאות שנים לאחר חיבורו, באחת המאות הראשונות לספירה, תורגם הספר מעברית גם לארמית-סורית, והפך לחלק מן הפשיטתא, התרגום הנוצרי הסורי של המקרא. בשני

תרגומים אלה היה הספר ידוע, אולם מקורו העברי אבד לחלוטין, ולא נודע ממנו דבר. והנה כשני שלישים של ספר קדום זה נתגלו עלידי חוקרים שונים בגניזה במקורם העברי (אמנם בהעתקות מאוחרות, שנשתבשו לעתים). אולם בכך לא תמו ההרפתקאות של חשיפת הספר. בשנת 1964 נחשפה מגילה של ספר בן-סירה במצדה, מגילה שנכתבה בלי ספק בסוף ימי הבית השני, כלומר בהפרש זמן לא רב ביותר מתרגום הספר ליוונית. רצה הגורל, והפרקים שנתגלו במצדה הם אותם פרקים עצמם שפרסם שכטר כשבעים שנה קודם לכן. חלקים קטנים של ספר בן-סירה נתגלו גם בקומראן. אין ערוך לחשיבותן של התגליות האלה: עם פרסומם של הקטעים מן הגניזה התעורר פולמוס, כלום יש לראותם כשרידי ספר בן-סירה המקורי, או שמא אין הם אלא תרגום חוזר של ספר זה לעברית מימי הביניים. התגליות החדשות מוכיחות, שביסודם של קטעי הגניזה עומד הנוסח העברי המקורי של הספר או גלגול שלו. רק פסוקים מעטים יחסית בקטעי הגניזה תורגמו בלי ספק תרגום חוזר מן התרגום הסורי, בימי הביניים (תופעה מעניינת מאוד כשהיא לעצמה!). מצד אחר מסייעת מגילת בן-סירה ממצדה לתקן את השיבושים הרבים בכתב-היד של הגניזה ולהבין את השתלשלותו של הטקסט. מתוך השוואה של הנוסחים העבריים אל התרגומים נפתחה הדרך לשחזור הנוסח המקורי של דברי בן-סירה, החכם הקדמון, ולעיון בלשונו.

מבחינת מקומו בהיסטוריה של הלשון העברית ספר בן-סירה ממלא חלל ריק: הוא חוליה יחידה כמעט בין ספרי המקרא המאוחרים ביותר לבין מגילות מדבר יהודה וספרות חז"ל – שני גושי יצירה שביניהם מפרידות מאות שנים. אמנם לא בכל מקרה פשוט לקבוע את נוסחו המקורי של הספר, ולכן לא תמיד אנו יכולים לקבוע בוודאות מה משקף את לשונו העברית של בן-סירה עצמו. אולם במקרים רבים מאוד הדבר אפשרי. לשונו של בן-סירה היא עירוב מרתק של לשון המקרא ומורשתו (הן מורשת הלשון הן מורשת הספרות) עם שפע רב מאוד של שימושים בני זמנו של בן-סירה. שימושים אלה – מהם חדשים בעברית, ומהם ידועים מלשון חכמים, ממקורות שזמנם מאות רבות של שנים לאחר זמנו של ספר זה. ספרנו עומד אפוא בפרשת דרכים, ומשקף לשון מיוחדת, לשון-ספר גמישה וחייה, ועם זאת חידתית במידה רבה גם לחוקרים המנוסים בה.

אין טעם לפרוט את שימושו של ספר בן-סירה במלים ובניבים מקראיים. הוא מלא בהם. כדאי רק לציין, שפעמים רבות אנו מוצאים

בספרנו מלים ושימושים המצויים במקרא רק בספרים המאוחרים (כגון ספר דברי הימים ועוד). לדוגמה בלבד "צָרַךְ" מופיע פעם אחת במקרא, בדברי הימים ב' ב, טו, תמורת "חפץ" במלכים א' ה, כג, ואילו בבן-סירא נמצא "צָרַךְ" בשרידים העבריים שש-עשרה פעמים, ועוד שלוש פעמים "צריך".

משימושים של ספרנו בלשון המקרא אפשר לפעמים ללמוד איך הבין בן-סירא ביטויים מקראיים קשים. נביא שתי דוגמאות: המלה "חזיז" מופיעה במקרא באיוב כח, כו, באיוב לח, כה, ובזכריה י, א. בתרגומים העתיקים כבר אין מסורת ברורה של תרגום המלה. היא מתפרשת בהם בין השאר (!) "עננים" (כך גם בתרגום איוב מקומראן, וכך פירשו גם חז"ל [בבלי תענית פרק א, דף ט, עמוד ב]), ולעתים רחוקות גם "גשם". בימי הביניים פירשו גם "רעם" או "ברק". פירושם אלה נתקבלו, ועל פיהם חודשו, כידוע, משמעויות נוספות בימינו. והנה אנו קוראים בספרנו: "[נאה חסדו בעת מצוקה / *כענן (?) *חזיזים בעת בצורת" (לב [לה], כו); וכן: "חיל מעול כנחל איתן / וכאפיק אדיר בחזיז קולות" (מ, יג). בשני המקרים ברור מתוך ההקשר שהכוונה לגשם, וכן ברור שיש כאן שימוש במליצה מקראית (על פי הפסוקים הנ"ל באיוב). פירושו של בן-סירא, ש"חזיז" עניינו גשם, מתאים לחלוטין לכל המקומות במקרא שבהם באה המלה "חזיז": בכל הפסוקים האלה המלה מקבילה למלים "שֶׁטָף", "מָטָר", ובאיוב לח, כה, ובזכריה י, א, במטר הכתוב מדבר. אפשר אפוא שפירוש זה הוא הנכון במקרא. אולם יהיה הפירוש המקורי במקרא אשר יהיה, מכל מקום לפנינו עדות נדירה איך הבינו מלה זו (ופסוקים אלה) דוברי עברית במאה השנייה לפני הספירה. דוגמה דומה לעניין זה: "רע מעין (כלומר, מעין רעה) לא חָלַק (כלומר, לא ברא) אל / על-כן מִפְּנֵי כָל נֶס לַחֵה" (לד [לא], יג). שיעורו של פסוק זה: האל לא ברא רע מפגיעתה של עין רעה, ומשום כך דומעות העיניים מפניו של כל אדם. "מפני כל נס לַחֵה" הוא על פי דברים לד, ז: "לא כהתה עינו ולא נס לַחֵה"; אולם מתוך דברי בן-סירא נראה שהוא קרא בפסוק 'לא נס לַחֵה' (בנוקבה, ככתיב, כלומר לא נס לַחֵה של העין), ולא כנוסח המסורה וכל התרגומים והעדים העתיקים: "לַחֵה" (כלומר כוחו של משה), וביטוי זה לא נתפרש כמקובל אצלנו, שפסקה רעננותו וחיותו, אלא כמורה על זליגת דמעות מן העיניים.

בספרנו דוגמאות רבות לביטויים המוכרים לנו מן המקורות התלמודיים. למשל: צִלְעוּל (= רוח); גְּפוֹת נָחַל (= גדות הנחל); פְּנֵי חֶצֶף (= חצוף פנים);

הַרְשָׁה; שׁוֹתֵף; נֶאֱנָס במאכלים (=הרגיש רע מאכילת יתר) ועוד ביטויים רבים רבים שהיו מוכרים לנו רק מלשון חכמים ומטקסטים ארמיים (לעתים מאוחרים באופן יחסי). ואכן, יש להדגיש את השפעתה של הארמית על לשונו של בן-סירה.

החכם מזהיר את שומעו להתבייש "מִהַתְעַשֵּׂק עִם שַׁחַח לֶךְ" (מא, כב). מלים אלה אינן טעונות תרגום לעברית ישראלית. והנה, השימוש "להתעסק" עם אשה מצוי גם בלשון חכמים כמה וכמה פעמים.

בתיאור קרינתה העזה של השמש נאמר: "לשון מאור תגמר נושבת" (מג, ד) – לשון האור של השמש שורפת את הארץ הנושבת. הפועל "גמר" במובן של שרף (גחלים) מצוי גם בארמית ובלשון חז"ל. (אגב, גם הביטוי השגור בלשונו "לברך על המוגמר" אין כוונתו המקורית אלא לברך על ריח הבשמים המוקטרים על גבי הגחלים בסוף הארוחה).

אחד הביטויים הנפוצים בלשון חכמים – ומשם בלשונו – הוא הביטוי "משא ומתן", "לשאת ולתת". בלשון חכמים משמעותם של ביטויים אלה "לעסוק במסחר", וגם "להתדיין". והנה ביטוי זה מופיע כבר בספר בן-סירה (אם כי אין זה ברור שהוראתו זהה להוראה הידועה לנו): "על מקום תפקיד מספר / שׁוֹאָה וְתֵת הַכֹּל בַּכֶּתֶב" (מב, ז). מעניין לציין את הצורה הבלתי ידועה לנו של השמות "שואה ותת" ("שואה" כמו "שאת"). לאמתו של דבר, ייתכן שהצירוף "לשאת ולתת" קדום הוא ביותר, שכן אנו מוצאים כדוגמתו כבר בתעודות אכדיות עתיקות, מן האלף השני לפני הספירה, אמנם במובן שונה מזה הנוהג בלשון חכמים. מאלף הוא, שבכתב-היד מן הגניזה באה כאן גרסה מקבילה: "מתת ולקח". חילופים כאלה בשורשים אינם נדירים בין גרסאות ספר בן-סירה (למשל: "שותף" מתחלף ב"חבר", "אוצר" במלה הנרדפת "שִׁימָה"), ובחלקם הם כנראה קדומים מאוד.

ויש שאנו יכולים לדעת כמעט בביטחון שבן-סירה השתמש בביטוי אידיומטי המוכר לנו רק מלשון חז"ל, אף-על-פי שהטקסט העברי של ספרו לא הגיע לידינו. אין ספק, למשל, שבן-סירה השתמש בביטוי "לשון שלישית" או "לשון שליש" (כח, יד), המשמש גם בלשון חכמים שבתלמוד, מאות שנים לאחר בן-סירה, במובן לשון הרע. הטקסט העברי לא נשתמר כאן, אבל התרגום היווני מילולי כאן דיו לשחזר בביטחון את הביטוי הזה בספרנו, ולהקדים בהרבה את הופעתו בעברית.

דוגמה אחרת, שיש בה כדי להראות את ייחוד לשונו של בן-סירה, אבל גם את קשרה ללשון חז"ל, היא הביטוי "כיוצא בו". ביטוי זה מופיע בספרנו

במשמעות "כראוי לו", ולא במשמעות הרגילה בלשון חז"ל ובלשונו, "בדומה לו". אולם שיקול לשוני מעמיק מביא במקרה זה לידי מסקנה, שההוראה בלשון חז"ל היא המקורית, וממנה התפתחה ההוראה הנדירה המצויה לנו אך ורק בספר בן-סירא (וזה כנראה נזנחה בדורות הבאים).

ומכאן – לצד שהוא אולי המעניין ביותר בספר מיוחד זה: שימושי המיוחדים של בן-סירא. גם אלה מרובים הם למדי, ונביא כאן רק בודדים מהם, ובמיוחד כאלה שיש בהם כדי לדבר אל לבו של דובר העברית בימינו. "הנכבד בעניו בעֲשָׂרוֹ איככה / ונקלה בעֲשָׂרוֹ בעֲנִיו איככה" (י, לא). כוונת הפסוק, שאדם הנכבד בשעת עניותו הריהו נכבד על אחת כמה וכמה בשעת עושרו, והבזוי בשעה שהוא עשיר יהיה בזוי עוד יותר בעניותו. "איככה" משמשת אפוא במובן של "על אחת כמה וכמה". מקבילה כלשהי לשימוש יחיד-במינו זה קיימת בערבית (בלשונו המדוברת מקביל לשימוש זה הביטוי "ועוד איד?"), אולם שימוש דומה במלה "איככה" בהוראה זו איננו מוכר לנו משום מקור אחר.

ולפעמים אנחנו שומעים מתוך הספר את לשון היום-יום בכל עוזה: "דל נמוט גע גע יִשָּׂא" (יג, כב) – כלומר, דבריו של דל אינם מתקבלים, והקהל מגיב על דבריו בקריאות "גע גע" – לשון הבעת דחייה ושאת נפש שלא מצאנו כמות.

על הירח אומר מחברנו: "וגם ירח יִאָרִיחַ עתות / ממשלת קץ ואות עולם" (מג, ו) – דוגמה מובהקת למשחקי המלים שהוא מחבב כל כך. וכוונת הפסוק: הירח קובע ומסדיר את העתים (לפי לוח הירח הנוהג בלוח העברי עד ימינו), והוא מושל בזמן ("קץ" משמש במובן זמן גם בלשון המגילות ולעתים גם בלשון חז"ל). הגרסה "יִאָרִיחַ" ידועה לנו בזכות מגילת בן-סירא ממצדה, ואילו בכתב-היד מן הגניזה כבר נשתבשה. הפועל "יִאָרִיחַ" במובן "קבע זמן" איננו ידוע בעברית ממקור אחר, אולם הוא מצוי בערבית (ארח' – תאריח'). ימים רבים לאחר שנשכח השורש העברי המקורי אר"ח, בימי הביניים, נקלטה בלשונו המלה הערבית "תאריח" בכתב אחר, לפי דרך המבטא הערבי: "תאריך", היא המלה השגורה על לשונו עד היום.

בן-סירא מהלל את הכוחן הגדול שבימינו: "הדואג לעמו מחתף (כלומר: משודד) / ומחזק עירו מצר" (נ, ד). "דאג ל..." כאן במובן של "השגיח ושמר". כך גם במקום אחר בספרנו, במקום שניתנת עצה למארח לדאוג קודם כל לאורחיו: "דאג להם ואחר תשוב (כמו: תסב) / הֲכִין צֶרֶם ואחר תרבץ" (לה [לב], א). "תרבץ" – "להסב במשתה". (והוראה זו גם בארמית). מובן זה

לפועל "דאג", שהוא פשוט כל כך לנו מן העברית החדשה שבפינו, איננו מתועד בשום מקור קדום (ואחד מגדולי חכמי הלשון אף חשד בו שהוא מתורגם מלשון אירופית); אולם הוא מצוי בבן-סירה ועכשיו נמצא גם במכתבי בריכוכבא: "אתן יושבין אכלים ושותים מן נכסי בית ישראל ולא דאגין לאחיכן לכול דבר". נראה אפוא שיש כאן מעבר מן המשמעות "דאג" = "לחשוש ולחרוד" אל המשמעות "להשגיח ולשמור". וכבר מצאנו כיצא בזה בלשון המקרא: "הנה חרדת אלינו את כל החרדה הזאת" (מלכים ב' ד, יג), כלומר (בהקשר שם) "דאגת לנו למגורים".

בימיו של הכהן הגדול הזה "נכרה מקוה / אשיח *כים* בהמונו" (נ, ג), כלומר: נחפר בירושלים מקווה מים, שמימיו היו הומים כים (מן הסתם רק ירושלמי כבן סירה מסוגל להשוואה כזו); "אשוח" במובן של מקווה מים או חפירה לא היה ידוע בעברית, אולם כבר המהדירים הראשונים הכירו, שמלה זו מצויה בכתובת המפורסמת של מישע מלך מואב (מן המאה התשיעית לפני הספירה), שבה הוא מספר: "ואבן את בצלמען (= שם עיר במואב) ואעש בה האשוח" – למים בקרב העיר (שורות 9, 23). כתובת זו נתגלתה ונתפרסמה כשלושים שנה לפני גילוי שרידי ספר בן-סירה שבגניזה. בלשון חז"ל רגיל "שיח" ("שיחין ומערות", "חופר שיחין"), והשווה ל"שוּחָה" בלשון המקרא. צורה דומה לזו שבבן-סירה מצאנו כנראה גם במגילת הנחושת שנתגלתה עכשיו בין מגילות מדבר יהודה.

סוף דבר: הספר הקצר הזה הוא תעודה רבת עניין, הפותחת צוהר לעולם לשוני קסום ובלתי מוכר. יש בספר הזה כדי להקדים בהרבה את הופעתן הראשונה של מלים הידועות לנו ממקורות מאוחרים יותר, אבל לא פחות מזה יש בו כדי להעשיר את המילון העברי בערכים חדשים ולהראותנו עד כמה מעט ידוע לנו על לשונה העשירה של תקופה עלומה.

סימון הפסוקים על פי המקובל, לפי התרגום היווני (ולא על פי החלוקה החדשה לפסוקים במהדורת סגל).

מבחר ביבליוגרפי: משה צבי סגל, *ספר בן-סירה השלם*, ירושלים תשי"ט • יגאל ידין, *מגילת בן-סירה ממצדה*, ירושלים תשכ"ה • *ספר בן סירה* – המקור, קונקורדנציה וניתוח אוצר המלים, מהדורת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשל"ג.

אלישע קימרון

הלשון העברית של מגילות מדבר יהודה

המגילות

בשנת 1947 גילו בדווים במערה שליד קומראן שלחוף ים המלח שבע מגילות כתובות בכתב עברי. בעקבות התגלית נערכו חיפושים במערות שבמקום, ונתגלו מגילות רבות נוספות. המגילות וקטעי המגילות כוללות ספרי מקרא, יצירות כיתתיות ועוד סוגי ספרות. מוסכם על דעת רוב המלומדים, כי הכתבים השתייכו לבני כת האיסיים, אחת מכיתות היהדות של שלהי ימי הבית השני. זמנם של הכתבים הכיתתיים 150 לפה"ס עד 70 לספירה בקירוב. כמה מכתבי־היד המקראיים הועתקו בתקופה קדומה יותר. גדולה ביותר היא תרומת הממצא לידיעותינו בתחומים שונים ובהם תחום הלשון. הרי הכתבים האלה הם הנציג העיקרי של הספרות העברית שנכתבה בתקופה זו. עד גילוי המגילות הגיע אלינו רק מעט שבמעט מן הספרות העברית שנכתבה בתקופה שבין חתימת המקרא לימי המשנה. רוב המגילות כבר פורסמו, אבל מקצת המגילות (בהן יצירות חשובות מאוד) עדיין נתונות בשלבי שחזור ופענוח. אף עדיין חסרים אנו מהדורה כוללת מעודכנת ומדויקת של כל המגילות שפורסמו.

לשון המגילות

במה מתייחדת לשון המגילות? המעיין במגילות לסוגיהן יפגוש תופעות לשון, שאינן ידועות ממקורותינו הקדומים, כגון המקרא והמשנה, ושאינן כמובן כדוגמתן בעברית של ימינו. להלן נעמוד על כמה ממאפייניה של הלשון הזאת.

על כתיב

התופעה הבולטת ביותר היא השימוש בכתיב מלא וי"ו. הוי"ו משמשת בעקיבות מפליאה לציון התנועות u, o. אפילו מלים, שבימינו נכתבות בכתיב חסר וי"ו, כתובות במגילות בכתיב מלא, כגון: מושה, אהרון, כוהן,

קודשים, כול. הו"ו לציון התנועות הללו נסמכת גם לאל"ף נחה (לפניה או לאחריה), כגון: **ראש, ראש** (וגם **רוש**); **יאמר, יאומר** (וגם **יומר**); **זאת, זאת** (וגם **זות**). כיוצא בזה המלים כה, פה, פֶרעה כתובות לפעמים כוה, פוה (השווה פו יחזקאל מ, י), **פרעה** (וגם **פרעו**).

החוקרים נחלקו בפירוש הכתיבים המיוחדים הללו. יש סבורים שהם משקפים הגייה מיוחדת; יש סבורים שהם מכוונים בעיקרם למנוע קריאה על דרך הארמית (הכתיב **לוא** מונע קריאה לָא); ויש סבורים שאין כאן אלא סניף של שיטת הכתיב המלא וי"ו המטילה וי"ו לסימון תנועות מגוון o (u) גם ליד אל"ף נחה או ה"א שבמלים מעין המלים שנזכרו למעלה.

ענייני הגייה

סופרי המגילות התקשו בהגיית עיצורי הגרון והלוע (אהח"ע). עדים לכך כתיבים מעין **יקוב** (במקום **יעקב**), **להפץ** (במקום **לחפץ**), **הבחרה** (במקום **אבחרה** – עתיד מֶאָרֶךְ של בניין קל, גוף המדבר), **באו, בוו** (במקום **באו**; נהגה בקירוב **bawu**).

העיצורים יו"ד ווי"ו עשויים לאבד את עיצוריותם בבואם לאחר תנועה (או בין שתי תנועות). מעידים על כך חילופי כתיב במלים מעין רָאוי שאתה מוצא בה ליד הכתיב המקובל את הכתיבים **ראואי** (נהגה בקירוב **rauī**), **ראו** (נהגה בקירוב **rau**). המלה **גויים** כתובה לפעמים **גואים**, כתיב המכוון להגייה מעין **goim** ללא יו"ד עיצורית.

על מערכת התנועות אנו למדים בעיקר מן הכתיב המלא וי"ו. והנה במלים עָאז, וכיו"ב אתה מוצא במגילות וי"ו בהברה הראשונה: **עוזוז**. מה באה וי"ו זו ללמדנו? כבר בראשית המחקר המשווה של הלשונות השמיות שוער כי צורתן המקורית של מלים מעין אלו היה **quttul** בשתי תנועות **u**. בעברית השתנתה התנועה הראשונה הבלתי מוטעמת לחיריק בתהליך של היבדלות (פרישה מן הדמיון – דיסימילציה, השווה ראש, ראשון < ראשון וכן חוץ, חוצון < חיצון). חוק ההיבדלות שפעל במלים הללו בעברית המקראית הקדומה לא פעל בהן בלשון המגילות, והרי לך צורות קדומות שנשתמרו דווקא בדיאלקט שתיעודו מאוחר!

ונחתום את דיוננו בענייני הגייה בציון העובדה, כי במלים רבות אתה מוצא וי"ו במגילות כנגד שָׁא בעברית המקראית, כגון: **פורת** (= פֶרֶת נהר

פרת"), **יכתובני** (כנגד יִכְתְּבֵנִי). אף כאן הכתיב במגילות משקף את הצורה הקדומה של המלה, כפי שמלמדת ההשוואה אל הלשונות השמיות.

ענייני תצורה

עיקר ייחודה של לשון המגילות ניכר בתצורה. מערכות דקדוקיות שלמות בלשון המגילות נבדלות מאחיותיהן שבמקורות אחרים של העברית. טול את מערכת הכינויים ותמצא צורות מיוחדות המסתיימות בה"א: **הואה** (= הוא), **היאה** (= היא), **אתמה** (= אַתְּמָה), **כתבתמה** (= כְּתַבְתֶּם), **מלכיהמה** (= מְלָכֵיהֶם). הצורות **הואה**, **היאה** הן צורות קדומות מאוד ויש כיוצא בהן בערבית ובאוגריתית (לשון שמית קדומה שהייתה מדוברת באזור לדקיא בסוריה). צורות מעין **אתמה** וכו' נוהגות עד היום בפי עדת השומרונים בקריאת התורה.

אתה מוצא צורות פועל מעין **יכתובו**, **כתובו** (במקום יִכְתְּבוּ, כְּתְּבוּ). במגילות אלה הן הצורות הרגילות, ואילו במקרא הן מיוחדות, כידוע, למעמד של הפסק. ולבסוף נציין, כי המגילות יודעות צורות עתיד מֵאֲרַךְ מעין **אכתבה** – בגוף ראשון ועתיד מקוצר מעין **יקם** (כנגד יקים) **יעש** (כנגד יעשה) – בגוף השני והשלישי. כידוע צורות אלה אפייניות גם למקרא ונדירות מאוד בלשון חכמים. אבל במגילות נעשה בצורות האלה שימוש מיוחד: הצורות המוארכות בגוף ראשון והצורות המקוצרות בגוף השני והשלישי משמשות ככלל כשמצטרפת וי"ו החיבור אל צורת העתיד. כללי השימוש המיוחדים למגילות יש בהם כדי להעיד על איתלות בלשון, גם בלשון המקרא וגם בלשון חכמים.

מן התחביר

נציין שתיים מתופעות התחביר המיוחדות למגילות: השימוש המרובה במבנה **היה + בינוני** לציון פעולה ממושכת, מנהג וכיו"ב. שימוש זה נדיר בספרי המקרא הקדומים ונפוץ יותר בספרים המאוחרים. הוא אפייני ללשון חכמים ולארמית. בעברית של ימינו נמצא שימוש בצורת מקור לציון איסור או שלילת האפשרות, כגון **"אין לעשן באוטובוס"**, **"אין להניח ש..."**. בעברית העתיקה המבנה הזה אפייני רק לטקסטים שנכתבו בימי הבית השני (בספרות הבית

הראשון ובספרות התנאים כמעט אין למצוא; ראה מילון בן-יהודה כרך א' עמוד 191). במגילות מדבר יהודה השימוש הזה בצורת המקור שכיח יותר מבכל חטיבה אחרת של העברית. אתה מוצא אותו הן בשלילה ("אין לעשות", "לא לעשות") הן בחיוב ("לעשות"), לציון היתר או איסור שנושאו סתמי. למשל: במגילת סרך היחד ט' 16 נאמר: "ואשר לוא להוכיח ולהתרובב עם אנשי השחת". בכתב־יד אחר של אותה היצירה מובא האיסור הזה בלשון מקבילה: "ואשר לא יוכיח איש ולא יתרובב עם אנשי השחת".

על אוצר המלים

מילון המגילות דומה למילון המקראי. רוב רובן של המלים שבמגילות מופיעות במקרא, ואפילו צירופים וביטויים מקראיים שלמים מובאים בספרות הכת. במיוחד רבה הקרבה אל אוצר המלים של ספרי המקרא שנכתבו בימי הבית השני. נפרש את דברינו: ספרי המקרא המאוחרים משתמשים לפעמים במלים משלהם כנגד מלים האפייניות לספרי המקרא הקדומים, כגון מלכות לעומת ממלכה. במקרים מעין אלו תעדיף לשון המגילות את המלה שבספרי המקרא המאוחרים. אף-על-פי-כן נמצאו במגילות מאות מלים ויסודות מילוניים שאינם במקרא, מהם ידועים מלשון חכמים ומהם חדשים. הרי מספר דוגמות:

המלה **סָרַךְ** נפוצה מאוד בכתבי הכת, ופירושה "מערך בשורה, חוק" וכיו"ב (אף נמצאה צורת פועל משורש זה). המלה ידועה מן הארמית, ואפשר שממנה נשאלה ללשון המגילות. דוגמה שנייה: המלה **פִּשָּׁר** נפוצה אף היא במגילות ומציינת פתרון של נבואה או חלום. לפי השקפת הכת יש בנבואה רזים המכוונים לתולדות הכת. פרטי התגשמותם של הרזים האלה טעונים גילוי ופתרון (כלומר התרה ופישור). המלה מופיעה פעם אחת במקרא (קהלת ה, א), וידועה מן הארמית ומן האכדית. דוגמה אחרונה: המלה **נחשיר** מופיעה שלוש פעמים באחת מן המגילות הכיתיות המתארת את המלחמה העתידה בין בני אור ובין בני חושך. המלה מציינת טבח המוני. זוהי מלה פרסית שמשמעה "ציד". היא ציינה את הקטל ההמוני שהיו מלכי פרס עושים בחיות הניצודות בפרדסיהם, ובהשאלה ציינה את הטבח באויבים. המלה נמצאת בארמית – אונקלוס תרגם את תוארו של

עשו "איש ידע ציד" (בראשית כה, כז) – גבר נחשירכן. מן הסתם חדרה המלה לעברית בתיווך הארמית.

במילון המגילות יש סיוע רב למילון המקראי ולפרשנות המקרא. יש מלים שמשמעותן סתומה במקרא וברורה בלשון המגילות. למשל: המקרא אינו מתאר את הכידון, אך יש מסורת פרשנית מתמשכת שהכידון הוא מין כלי הטלה, מין רומח. במגילות יש תיאור מפורט של הכידון, וממנו נלמד שהוא חרב פיפיות ישרה. מתברר שכך הדבר אף במקרא. דוגמה נוספת: המלה יֻקָּם במקרא תואר הפועל היא (= "ביום", בניגוד אל "בלילה"). מקובל לראות במ"ם השנייה סופית לציון תואר הפועל כמו המ"ם שבמלים יֻקָּם, דוּמָם וכיו"ב. אמנם נמצא במקרא יֻקָּם גם כשם עצם: ירמיה לג, כ "ולבלתי היות יומם ולילה בעתם" (וראה עוד במדבר ט, כא), אך רוב המילונאים התעלמו מן השימוש הזה, ויש שהציעו לתקן את הטקסט. במגילות נמצאה המלה ביידוע: **היומם**. ומכאן ראייה, שכבר בזמן קדום שימשה המלה כשם-עצם (במילון בן-יהודה מובא השימוש בצורה הַיּוֹמָם מספרות ימי הביניים). **יומם** נבדלה מ**יום** בכך שלא כללה את הלילה, בדומה למלה יָמָם (יממא) בארמית. מכאן מובן נוסח התורה השומרוני לבראשית ח, כב "ויומם ולילה" כנגד "ויום ולילה" בנוסח המסורה.

מוצאה של לשון המגילות

גדולי החוקרים של הלשון העברית בדורנו נתעצמו בשאלת מוצאה של לשון המגילות וזיקתה ללשון המקרא וללשון חכמים. רובם סבורים כי כותבי המגילות ניסו לחקות את לשון המקרא, אולם לא שלטו בה די הצורך והושפעו מלשונם המדוברת, שהייתה דומה ללשון חכמים, ומן הארמית. לשון המגילות היא לדעתם מעין תערובת של הלשונות הללו. הדעה הזאת יש לה ביסוס במילון ובפרזיולוגיה, אולם, כפי שראינו, אין היא מתיישבת עם הדקדוק של לשון המגילות. דקדוק זה שונה הן מדקדוק לשון המקרא המוכר לנו והן מדקדוק לשון חכמים, והוא משקף לשון עצמאית. ללשון עצמאית זו נודעת חשיבות מיוחדת בחקר העברית, מפני שזמנה ומקומה ידועים. זוהי לשון שתעודותיה הגיעו אלינו כפי שיצאו מידי סופרים שדיברו בה, שלא כלשון המקרא וכלשון חכמים שהגיעו אלינו לאחר שהעתיקו מדור לדור.

לשון חכמים

א

לשון חכמים (המתכנה גם לשון המשנה) היא העברית שבה נכתבה ספרות התנאים כולה (כלומר המשנה, התוספתא, מדרשי ההלכה וסדר עולם רבה) והחטיבות העבריות של ספרות האמוראים (היינו התלמוד הירושלמי ומדרשי האגדה – כגון בראשית רבה וויקרא רבה – והתלמוד הבבלי). מקובל לחלק את לשון חכמים לשני רבדים עיקריים: לשון התנאים (או לשון חכמים א') ולשון האמוראים (או לשון חכמים ב'). ספרות התנאים, בעיקרה, מוצאה מסוף המאה השנייה לספירה ועד ראשית המאה השלישית; אבל יש יסוד מוצק להנחה שנכללו בה, בפרט בתוך לשון המשנה, חטיבות שנכתבו בתקופה הסמוכה לחורבן הבית השני (שנת 70 לספירה); כגון מסכתות שקלים, תמיד ומידות וחלקים ממסכתות אחרות כגון פרק ג' של משנת ביכורים וחלקים ממסכתות יומא, סוכה ועוד; רובן ככולן מתארות טקסים שנהגו בזמן שבית המקדש היה קיים. ספרות האמוראים שייכת בעיקרה למאה השלישית עד המאה החמישית.

לשון התנאים משקפת דיבור עברי חי, לעומת זאת לשון האמוראים, עומד ברקעה דיבור ארמי: בְּאַרְץ הָאֲרָמִית הַיְּהוּדִית שֶׁל אֶרֶץ-יִשְׂרָאֵל (יש מכנים אותה הארמית הגלילית) ובבבל הארמית הבבלית. יש רגליים להנחה שבארץ-ישראל העברית לא נכרתה בכל מקום מפיותיהם של דוברים בסוף המאה השנייה.

ב

אף שלשון חכמים באה לעולם כלשון ספרות רק סמוך לחורבן הבית, מוסכם ומקובל שהיא הייתה הלשון המדוברת באזורים שונים של ארץ-ישראל בכל ימי הבית השני. יש מקדימין ואומרים שהיא משקפת להג (דיאלקט) עברי מימי הבית הראשון. מי שנזקק לספרי המקרא מסוף הבית הראשון ומן הבית השני מגלה בהם דרכי לשון הרווחות בלשון חכמים.

למשל משקל פֻּעוֹל המציין מקצוע או עיסוק קבוע כמו טָחוֹן, לְקוֹחַ המשמש בלשון חכמים, יש לו רֵעִים כבר בספר ירמיה בָּחוֹן (ו, כז), עֲשׂוֹק (כב, ג), צָרוֹף (ו, כט). בלשון חכמים העיצור שִׁי"ן (ש' שמאלית) נזדהה עם סמ"ך. דבר זה משתקף במיוחד בכתב-יד עתיקים של ספרות חז"ל: סָאוֹר (= שְׂאוֹר), סְעוֹרָה (= שְׂעוֹרָה); התופעה מתועדת כבר בספר עזרא (ד, ה): "וּסְכָרִים עליהם יועצים", במקום "וּשְׁכָרִים".

ג

דבר ברור הוא שלשון המקרא ולשון חכמים נבדלות זו מזו בהרבה מתכונותיהן. אמנם יש מי שסבור שמידת האחדות ביניהן בתורת הצורות מכרעת, וכל צורה שנמצאה בלשון חז"ל, כבר קדמה ובאה בלשון המקרא, אבל יש המבליטים דווקא את ההבדל ביניהן בכל תחומי הלשון. כגון ההבחנה הברורה בין שני העיצורים וי"ו ובי"ת רפה: שָׁא (נהגתה Shaw) כנגד שָׁב (Shav) מובדלות זו מזו במקרא; אבל בלשון חז"ל, נתלכדו, כנראה, שני העיצורים לעיצור אחד, כפי שמעידים כתיבים כמו יוֹנָה (= יְבֹנָה), מוּל (= מוּבֵל). במקרא משמשות צורות העתיד המוארך (בגוף ראשון) אֶשְׁיָרָה, נִשְׁמָחָה, ובלשון חכמים אין להן שיוור. משקל פֻּעֵל מציין במקרא, בעיקר, שמות כלליים כגון: אָבָדוֹ, קָרְבָּן, ובלשון חכמים נתחדש בו השימוש כֶּשֶׁם פוֹעֵל, המביע עיסוק קבוע או מקצוע כגון: גָּזְלוֹ, עֲסָקוֹ (בדרך כלל בכתיב מלא גוזלן, עוסקן; ויש כידוע גם מסורות הקוראות בְּלִשָּׁן, גָּזְלוֹ כמקובל היום בעברית שלנו). במיוחד גדולים ההבדלים בין שתי תקופות הלשון במשמעויותיהן של המלים. המלה צָבוֹר משמשת במקרא בהוראה של עֲרֻמָּה, גל: "שימו אותם שני צְבָרִים פתח השער" (מלכים ב' י, ח); הוראה זו נשמרה גם בלשון חז"ל "שני צבורי זיתים וחרוכים" (פאה ו, ד); אבל הוראתה העיקרית של המלה היא "קהל", כגון: "אל תפרוש מן הצבור" (אבות ב, ד), "העוסק בצורכי ציבור כעוסק בדברי תורה" (ירושלמי ברכות פרק ה, דף ח, עמוד ד); מְזוּזָה הרי היא במקרא "אחד משני הדפנות שעל הסף מימין ומשמאל לפתח, שהמשקוף נשען עליהם", כגון: "ונתנו על שתי המזוזות ועל המשקוף" (שמות יב, ז), "ואחר הדלת והמזוזת שמת זכרונך" (ישעיה נז, ח). בלשון חכמים היא מציינת "מגילת קלף קטנה שכתובות עליה שתי הפרשיות 'שמע' ו'היה אם שמע', הקבועה במזוזת הפתח הימנית

בבתים של יהודים", כגון: "אין בין ספרים לתפילין ומזוזות אלא שהספרים נכתבים בכל לשון ותפילין ומזוזות אינן נכתבות אלא אשורית" (מגילה א, ח). במיוחד בולטים ההבדלים בתחביר ובסגנון; ולא נביא כאן אלא דוגמה אחת מני רבות: "והוא כחתן יצא מחפתו" (תהלים יט, ו); מבע כזה מתנסח במכילתא דרבי ישמעאל (מסכתא דבחדש, פרשה ג) בדרך אחרת: "כחתן זה שהוא יוצא לקראת כלה".

ד

ראוי לזכור שלשון חכמים עצמה אינה לשון אחידה. יש הבדלים בין לשון התנאים ובין לשון האמוראים, וזו מחולקת, כאמור, ללשון אמוראי ארץ-ישראל ולשון אמוראי בבל. למשל צורת המדבר של זמן עתיד הריהי בלשון התנאים אפעל (באל"ף תחילית כמו במקרא): אֶכְתֵּב, אֶלְבֹּשׁ, וכך הוא גם בלשון אמוראי בבל; ברם בלשון אמוראי ארץ-ישראל יש עדויות ברורות שהצורה הייתה נפעל בנו"ן תחילית בהשפעת הארמית הגלילית: "מעשה בחסיד אחד שיצא לכרמו וראה עוללה אחת ובירך עליה, אמר: כדאי העוללה הזאת שנברך עליה" (בראשית רבה, פרשה כט; כך גורסים כתבי-היד הנאמנים, אבל יש מעט כתבי-יד שתיקנו לקרוא שאברך). "כל אותו היום היה אברהם יושב ותמה בלבו ואומר: לאיזו מהם נבחר, לגיהנם או למלכות, זו קשה מזו" (פסיקתא דרב כהנא, פסקה ה "החדש הזה", מהדורת מנדלבויס, עמ' 80). הביטוי "כל שהוא" משמש בלשון התנאים לציין "קצת" כגון "חגב חי כל שהוא" (שבת ט, ז) וכן נוהג, כנראה, גם בלשון אמוראי ארץ-ישראל "נתן לתוכו מים כל שהוא" (ירושלמי ברכות פרק ג, דף ו, עמוד ד), אבל בלשון אמוראי בבל משמשת במקומה "משהו", כגון "שתי שעות חסר משהו" (בבלי פסחים פרק א, דף יב, עמוד א).

ה

כבר בתקופת התנאים, בהיות לשון חכמים לשון חיה, היא לא הייתה לשון אחידה. וטבעי הדבר שבמקומות שונים ידברו להגים שונים, אלא שהעדויות על כך מועטות ביותר. מכל מקום אין לזלזל בפירוורי מידע המזדמנים לעתים רחוקות. כמו ההבחנה בין "שָׁל" דבוקה לשם-העצם הבא אחריה הנוהגת ברוב כתבי-היד של ספרות חז"ל: שָׁלְבִית, שָׁלְבַעַל, ובין "שָׁל"

פרודה הידועה מאיגרות בר-כוסבה: "של הגואין" (= הַגּוּיִן, איגרת ב'). או "בְּבֵית־" ברוב כתבי-היד של ספרות חז"ל, כנגד "אַבְיֵית" (איגרת 5 במכתבים הנ"ל). וכבר טען פרופ' י"נ אפשטיין, שהרבה מן המלים החלוקות בתוך ספרות חז"ל עצמה, לעתים בהלכה אחת, אינן אלא חילופי לשונות בלבד, המשקפים הבדלים בין בתי מדרש; למשל: "בור שיש בו שפיתה טמא, ושל עושי זכוכית... טמא, כבשן של סִפְדִּין ושל זַגְגִין ושל יוצרים טהורה" (כלים ח, ט). ברישא נקראים העובדים בזכוכית "עושי זכוכית" ובהמשך הם נקראים "זַגְגִין"; ועוד מובאה: "היו בהן [בפרה האדומה] שתי שערות שחורות או לבנות בתוך גומה אחת פסולה, רבי יהודה אומר אפילו בתוך כוס אחד" (פרה ב, ה). התלמוד הירושלמי מעיד מפורשות: "הן כוסות הן גומות" (עבודה זרה פרק ב, דף מב, עמוד א). אפשר גם אפשר שהרקע להבדלים אלה בלשון, הוא שימושים של להגים נפרדים ממקומות שונים בא"י.

ו

אפילו המשנה עצמה אין לשונה אחידה בכל פרטיה. אמת, המשנה ברובה משקפת אחדות ברורה בלשון, אבל ישנן חטיבות המגלות זיקת יתר ללשון המקרא. למשל, המשניות הקדומות יותר (היינו אלו שנכתבו סמוך לחורבן-הבית), אתה מוצא בהן זיקת יתר למקרא. "לִקְחָ" במשנה עניינו בכל מקום "קנה, רכש", ולציון פעולת הלקיחה ביד, הנטילה, משמש הפועל "נטל". וכבר העיר חכם על אבחנה בין לשון הפסוק "ולקחתם לכם ביום הראשון פרי עץ הדר כֶּפֶת תְּמָרִים וענף עץ עֵבֶת וערבי נחל" (ויקרא כג, מ) לבין הברכה שניתקנה בלשון חז"ל "על נטילת לולב". מכל מקום במשנה עתיקה אחת עדיין משמש "לקח" כהוראתו במקרא: "ואם צודה להן לוקחין בידן מקלות... ואם הייתה הדרך רחוקה לוקחין בידן מקלות" (ראש השנה א, ט). בכלל, במקום שהמשנה עוסקת בנושא של עבודת הקודש (במקדש) ניכרת בה זיקת יתר ללשון המקרא; בכל מקום במשנה משמש הבניין נתפעל בנו"ן תחילית: נִתְקַדַּשׁ, נִתְכַּוֵּן ועוד, אבל בפעלים שמדובר בהם בעבודה במקדש אנו מוצאים צורות התפעל, בה"א, כדרך לשון המקרא, כגון "השתחוה" (ביכורים ג, ו). וכן "בין האולם ולמזבח" (כלים א, ט) הוא מטבע שאל מלשון המקרא כצורתו (ראה יואל ב, יז); "כשרין מיום שלשים והלאה. כשרין מיום השמיני והלאה" (פרה א, ד), רק כאן משמשת המלה

הַלָּאָה, על-פי הפסוק בויקרא (כב, כז): "ומיום השמיני והלאה..."¹; ולא מצינו כאן: "מיום שלושם ואילך..." מיום השמיני ואילך", כנוהג של לשון חז"ל. גם בקטעים המחקים בניסוחם את השירה המקראית ניכרת זיקה ללשון המקרא. ואין דוגמה יפה לכך ממסכת אבות. אתה מוצא בה דרכי דקדוק מן המקרא שאינם עוד בלשון חז"ל, כגון השימוש בעתיד המקוצר "אל תַעַשׂ עצמך כעורכי הדיינים" (א, ח) "ואל תֶּאֱמַן בעצמך עד יום מותך" (ב, ד).

ז

ספרות חז"ל, ובמיוחד המשנה, נמסרה דורות רבים בעל-פה בפי התנאים (שונייהמשניות בעל-פה, שהיו זכרנים מופלגים), ולא הועלתה על הכתב בכתב-יד רבים אלא סמוך לתקופת הגאונים. (עד אז היו כנראה רק טפסים בודדים בידי יחידים). רוב כתב-היד שהגיעו אלינו הם מאלף השנים האחרונות, אלה הם כתב-יד מאירופה וראש לכולם איטליה וביזנטיון, וכתב-יד מן המזרח. רק כתב-יד בודדים שלמים, וקטעי כתב-יד מאלה שנשרדו בידינו נכתבו לפני שנת 1000 למניין הרגיל. הַבּוֹחֵן את כתב-היד העתיקים, במיוחד המשובחים שבהם (וגם אלה אינם זהים בכול) יגלה, שהלשון המשתקפת בהם נבדלת בפרטים רבים מזו שבדפוסים. למשל, בכתב-היד נשמרו צורות שבהן בניין נתפעל משמש שימוש של פועל-יוצא (יש אחריו מושא ישיר): "גזל ועריות שנפשו של אדם מתאוה להן ומתחמדות" (מכות ג, ט = מתחמדת אותן, כגרסת שלושה כתב-יד), בדפוסים מצאנו ומחמדותן (= ומחמדת אותן, בבניין פיעל). בדפוסים המשנה רווח הצירוף "ידיים מסואבות" (חלה ב, ב; חגיגה ג, ג ועוד); הפועל "סאב" בא בבניין פועל, אבל כתב-יד רבים גורסים "ידיים מוסאבות", צורה העשויה לבניין הופעל. מקובל להניח שהלשון הנתונה בדפוסים נעשו בה שינויים מפליגים ביודעין ובלא יודעין בידי מעתיקים; אבל יש יסוד לחשוב שחלק כלשהו של הצורות שבדפוסים משקפות מסורת לשון עצמאית קדומה.

ח

כאשר אנו בוחנים את כלל כתב-היד של ספרות התנאים ובמיוחד את כתב-היד של המשנה (למשנה יש הרבה יותר עדים מאשר כל חיבור אחר של ספרות חז"ל, וחלק מכתב-היד הללו מנוקדים), ניתן לראות שיש כמה

וכמה טיפוסים לשון או מסורות לשון (אפשר שגם בהן יש ביטויי ללהגים שונים). כבר הוכח מזמן, שכל המסורות משמרות רִכִּיב גדול קדום ביותר, העולה ומשתלשל עד תקופת הדיבור העברי בימי התנאים; אבל בכולן דבקו שינויים מעטים או מרובים בתהליך המסירה. נזכיר כאן הבדלים אחדים שבין המסורות. יש מסורת הנוהגת לעתים קרובות להכפיל את העיצור רי"ש כעיצור רגיל: עֲרַב, סִרַק, מְעָרַב, מְסָרַס, גִּרַע. וכנגד זה מסורת אחת קוראת צורות אלו כדרך העברית הטברנית במקרא: עֲרַב, סִרַק, מְעָרַב, מְסָרַס, גִּרַע. חלק גדול של המסורות לא נבדלו זו מזו אלא בקריאתן של המלים עצמן, כגון הדוגמות שנזכרו זה עתה, וכגון ההבדל שבין הָאָרִיג (כמו הָהָרִים, הָחֵדֶשׁ, הָעֶשֶׂיר) מכאן, ובין הָאָרִיג (כמו בעברית הטברנית של המקרא) מכאן. אבל יש מסורות הנבדלות זו מזו בחילופי מלים עצמן; האחת קוראת: "האשה שנתאלמנה" (כתובות ב, א) וכנגדה השנייה קוראת: "האשה שנתארמלה"; זו קוראת: ממנו, ממנה, וזו קוראת: הימנו, הימנה, ושתיהן מסורות קדמוניות מארץ-ישראל. עם זאת, יש להדגיש שלא כל ההבחנות הנ"ל נמסרות בעקיבות גמורה.

ט

לשון חכמים בגילוייה הקדומים נשתמרה לא רק בכתבי-יד עתיקים. חנוך ילון, מייסדו ומחוללו של המחקר החדש של לשון חז"ל, הראה שגם המסורות שבעל-פה שרווחו בפי עדות ישראל בגלויות השונות עתיקות הן; ופעמים עתיקותן מופלגת. מקום מיוחד ניתן למסורת של יהודי תימן, שעמדה בעינה מאות בשנים מאז תקופת הגאונים. במסורתם נוהגת צורת הבינוני יָכֹל בנטייתו בוי"ו שרוקה: יָכֹלָה, יָכֹלִין, יָכֹלוּת, כדרך שנשתמר בכתבי-היד העתיקים. וכך הם קוראים: תַּחֲתֵית המתים (ולא תַּחֲתֵית המתים), תַּרְנָגֶל (ולא תַּרְנָגֶל) כמסורתם של כתבי-יד עתיקים של המשנה. גם מסורות אחרות משמרות דרכים עתיקות בלשון-חכמים, רוב הספרדים ובני עדות המזרח והמערב (=המגרב) קוראים במשנה: בִּתְדָּ, סַפְרָדָּ, רַגְלָדָּ בקמץ לפני הכ"ף בכינוי הדבוק לנוכח (וכן נהגו לקרוא גם האשכנזים), וצורות בניין התפעל בעבר פותחות במסורתם בנו"ן: נִתְבַּקֵּשׁ, נִתְמַעֵט, נִתְעַרַב; בשני עניינים אלה הם נוהגים כמסורת היציבה בכתבי-היד. גם מסורת אשכנזי נשמרים בה עקבות של דיגוש הרי"ש בקריאת המשנה, הקריאות מְעוֹרְבִין (בוי"ו שרוקה), מְצִטְרְפִין (בטי"ת פתוחה) נתפרשו במחקר בצורה משכנעת,

כמעידות על ההגיות מְעַרְבִין, מְצַטְרְפִין שנשמרו בכתבי־יד מהימנים, ודוגמות כיוצא בהן מצויות בפי הספרדים ובני תימן.

י

בכל ימי חייה בתקופת התנאים (ואין צריך לומר בתקופת האמוראים) הייתה לשון חכמים במגע עם לשונות אחרות. גלוי וידוע שדיבור ארמי רווח בארץ־ישראל בימי הבית השני ובימי התנאים. יש מי שחושב שדוברי לשון חז"ל בכל מקום היו דו־לשוניים ודיברו ארמית ועברית כאחת, ויש חושבים שהיו אזורים שלא דיברו בהם אלא אחת משתי הלשונות, אבל הדוברים היו חשופים גם ללשון השנייה. המגע בין הלשונות הללו נתן אותותיו גם בלשון חז"ל הכתובה; יש המפריזים בהשפעת הארמית על לשון חז"ל, ויש המצמצמים אותה. למשל, יש חוקרים הסבורים שהכינוי "אַתָּה" המשמש בלשון חכמים לזָכָר, הוא שְׂאֵלָה מן הארמית, ויש מי שחושב שצורה עברית מקורית לפנינו, הבאה טיפין טיפין כבר במקרא (כגון: "ואם ככה אַתָּה עֹשֶׂה לִי" במדבר יא, טו), אך לא זכתה לבוא בקהל בהיקף רחב אלא בימי לשון חז"ל. אבל גם המצמצמים את השפעת הארמית מודים שלשון חז"ל קלטה מן הארמית יסודות בדקדוק, באוצר המלים ובמשמעויותיהן. למשל בניין נִתְפַּעַל המשמש בפעלים משורשי פ"י: נִתְוַסַּף (בספרות התנאים), נִתְוַתֵּר, נִתְוַקַּד (בספרות מאוחרת), הוא גלגול עברי של בניין הִתְפַּעַל הארמי. וכך יש לומר באשר למלים ארמיות: אנו מוצאים "חֲצֵר הַכֶּבֶד" (תמיד ד, ג) ובמקום אחר "אֶצְבַּע הַכֶּבֶד" (יומא ח, ו; חולין ב, ז); והיא חֲצֵר היא אֶצְבַּע; אלא שהראשונה היא מלה שאולה מן הארמית: "היותרת על הכבד" (שמות כט, יג) מתרגם אונקלוס "חֲצֵרָא דְעַל כְּבִדָּא". לעתים ההשפעה של הארמית ניכרת רק במשמעותה של המלה העברית. למשל, "למה נקרא שמו אֶחָז, שְׂאֵחָז בתי כנסיות ובתי מדרשות" (ויקרא רבה יא, ז), "שְׂאֵחָז" כאן פירושו "שִׁסְגָר", בהשפעת מקבילו הארמי "אַחַד", שעניינו "סִגָר"; כלומר המשמעות של הפועל הארמי נעתקה אל מקבילו העברי.

יא

גם לשונות יווני ורומאי (ולשונות אחרות בעיקר בתיווכה של הארמית) נתנו אותותיהן בלשון חז"ל. אבל השפעתן נצטמצמה לאוצר המלים בלבד.

מלים רבות שנשתרשו בעברית הן שאילות מן היוונית ומן הלטינית: אזמל (σμίλη), פולמוס (πόλεμος), פנקס (πίναξ), קתדרא (καθέδρα), לבלר (libellarius), ספסל (subsellum), בכתבי־יד מנוקדת ספסל בקיום התנועה המקורית e, אינן אלא מעט מן המעט ממה שהורישו לנו שתי הלשונות. ואף זאת, מלים שיכלו להשתלב במערך הדקדוקי העברי כשורשים בני שלושה (או ארבעה) עיצורים נקלטו קליטת עומק, ויש מהן שהניבו פרות בתצורה של העברית. כגון σπόγγος שנתגלגלה להיות ספוג וממנה ספגנין/ספגנין, ספג ("מטפחות הספג", כלאים ט, ג), ספוג והפועל ספג, ספג, נסתפג. וכן קטגור (κάτηγωρ), שממנו נגזר, בשיכול עיצורים, קטרג, וגם (καλός) "טוב", שממנו יש לנו קלס–"שבח".

מבחר ביבליוגרפי: משה צבי סגל, דקדוק לשון המשנה, תל־אביב תרצ"ו • חנוך ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד • חנוך ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א • יחזקאל קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז (במיוחד עמ' כ–קסח, תלא–תסח) • יחזקאל קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"א • גדעון הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה, תל־אביב תש"ם • מנחם מורשת, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, רמת־גן תשמ"א • משה בר־אשר (עורך), קובץ מאמרים בלשון חז"ל, חלק א' ירושלים תשל"ב; חלק ב' ירושלים תש"ם • משה בר־אשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה, עדה ולשון ו', ירושלים תש"ם • וראה גם מחקרים בלשון כרך א' ירושלים תשמ"ה, כרכים ב–ג ירושלים תשמ"ז, כרך ד' ירושלים תש"ן • וכן משה בר־אשר, אהרן דותן, דוד טנא וגד בן־עמי צרפתי (עורכים), מחקרי לשון מוגשים לזאב בן־חיים בהגיעו לשיבה, ירושלים תשמ"ג • מנחם צבי קדרי ושמועון שרביט (עורכים), מחקרים בלשון העברית ובספרות התלמוד, מוקדשים לזכרו של ד"ר מורשת, רמת־גן תש"ן.

לשון ההגדה של פסח

א. לשונות שאינם מגוף ההגדה

1. **שבת הגדול** – כך מכונה השבת שלפני הפסח. טעמים אחדים ניתנו לדבר. הטעם הידוע ברוב קהילות ישראל: שבת (הנס) הגדול. לפי זה המבנה הוא של סמיכות. ואולם נראה, שהמבנה הוא של שם ולוואי התואר שלו. ושני עניינים טעונים הסבר: (א) היעדר התאם ביידוע: שבת הגדול במקום "השבת הגדול". התופעה ידועה בלשון חכמים, כגון: כנסת הגדולה, חסידים הראשונים. (ב) היעדר התאם במינו של השם: שבת הגדול "שבת הגדולה", ואולם במקרא השם "שבת" משמש במין זכר ובמין נקבה, כגון: שבע שבתות תמימות תהייה (ויקרא כג, טו), כנגד: שמר שבת מחללו (ישעיה נו, ב). בלשון התנאים "שבת" משמש במין נקבה, כגון: מותרין באותה שבת (= שבע, תענית ד, ז), שבת שחל תשעה באב להיות בתוכה (עירובין ט, ג).

2. **מצה שמורה** – בפי בני תימן מצה משומרת – כך מכונה המצה שנאפתה מקמח חיטים שנשמרו משעת קצירתן שלא יבואו במגע עם מים, כדי שלא יחמיצו. מצה רגילה נאפית מקמח חיטים שנשמרו משעת טחינתן בלבד. מקורה של המצה השמורה בפסוק: "ושמרתם את המצות" (שמות יב, יז). והפסוק הזה מביא אותנו גם לקשר שבין חמץ ל"החמצת הזדמנות": במדרש הלכה (מכילתא דר' ישמעאל) על הפסוק אומר ר' יאשיה: אל תקרא כן (המצות) אלא ושמרתם את המצות. כדרך שאין מחמיצין את המצה, כך אין מחמיצין את המצווה, אלא אם באה מצווה לידך, עשה אותה מיד (ובלשון רש"י לפסוק: אם באה מצווה לידך אל תחמיצנה). ובכן, "מחמיצין" משמשת כאן בהוראת משהים, מעכבים, דוחים. ומכאן: מי שהגיעה לידו הזדמנות טובה ולא הזדרז לנצלה, נמצא מחמיץ אותה.

3. **ליל הסדר** – הלילה הראשון של הפסח מתנהל לפי כללי הטקס, כלומר לפי סדר מסוים, וכדי להקל על הזיכרון אף נתחברו סימנים מפויטים. בדורות האחרונים נתקבלו בכל קהילות ישראל החרוזים "קדש ורחץ/ כרפס יחץ/ מגיד רחצה/ מוציא מצה/ מרור כורך/ שולחן עורך/ צפון ברך/ הלל

נרצה". החרוזים מיוחסים לבית מדרשו של רש"י. הנה, למשל, סימן אחר, שהיה מקובל בספרד: קֶזֶךְ יִהְיֶה מִמֶּךָ שְׁמִי, ופירושו: קידוש, נטילה, כרפס/ יבצע, הגדה, נטילה, המוציא/ מצה, מרור, כריכה/ שמורה, מזון, הלל. שים לב, גם בתוך ההגדה מצינו סימנים בראשיתיות, כדי לזכור את עשר המכות לפי סדרן: ר' יהודה היה נותן בהן סימנים: דצ"ך עד"ש באח"ב.

4. ליל שימורים – הלילה הראשון של הפסח נתכנה בפיט "ליל שימורים" על פי הפסוק: ליל שְׁמֵרִים הוא לה' להוציאם מארץ מצרים הוא הלילה הזה לה' שְׁמֵרִים לכל בני ישראל לדרֹתָם (שמות יב, מב). וכבר נדרש צירוף זה בתלמוד: לילה המשומר מששת ימי בראשית; לילה המשומר מכל רע (על-פי הפסוק "ולא יתן המשחית לבא אל בתיכם לנגף" שמות יב, כג). פרשני ימי הביניים הוסיפו עליהם: רשב"ם פירשו מלשון המתנה וציפייה. ואבן עזרא פירש "שלא יישנו רק יודו ויספרו גבורות השם בצאתם ממצרים. וככה רמזו חז"ל בהגדה: מעשה בר'... שהיו מסובין בבני ברק והיו מספרים ביציאת מצרים כל אותו הלילה עד שבאו תלמידיהם ואמרו להם: רבותינו הגיע זמן קריית שמע של שחרית".

ואכן, פרשני מקרא מודרניים הקבילו לו את "שמר" (שָׁמַר) הערבי, המשמש במובן: השתעשע בלילה; בילה את הלילה ער. וזוהי המשמעות של "ליל שימורים" שנתקבלה בעברית שלנו.

5. הגדה (של פסח) – הטקסט הנאמר בליל הסדר נקרא "הגדה" על-פי מצוות התורה: והגדת לבנך ביום ההוא לאמר בעבור זה עשה ה' לי בצאתי ממצרים (שמות יג, ח). למעשה, "הגדה" הוא שם פעולה של "הגיד" (משורש נג"ד) ואין בינה לבין "אגדה" אלא הבדלי מסורת בכתוב. בטקסטים שמקורם בארץ-ישראל נהגו לכתוב: אגדה, אבדלה, אבטחה וכיו"ב, ואילו סופרי בבל כתבו: הגדה, הבדלה, הבטחה וכיו"ב. היום חל בידול סמנטי במקצת הזוגות האלה: הבטחה שונה מאבטחה, הזכרה מאזכרה וכיו"ב.

6. ארבעה כוסות – מוזגין לו כוס ראשון... כוס שני... כוס שלישי... כוס רביעי. כוס כאן במין זכר על דרך המקובל בלשון המשנה. וכן בפיט "צור משלו אכלנו" המושר בסעודות שבת: על כוס יין מלא כברכת ה'. במקרא "כוס" נקבה, כגון: גם עליך תעבר כוס (איכה ד, כא).

7. מוזגין לו כוס... – "מזיגה" היא פעולת העירוב של שני נוזלים, כגון הוספת מים ליין. יינם של הקדמונים היה מרוכז מאוד וחריף, וקודם ששתו

אותו נהגו להוסיף לו מים כדי לדללו. בני תרבות לא שתו "יין חי" (לא מזוג), וגם היום, אף-על-פי שהיין דליל מאוד, נשאר אצל עדות אחדות (כגון יהודי מרוקו) זכר לדבר: מטפטים מעט מים לתוך גביע היין של הקידוש בכל שבת ומועד. בעברית החדשה מזג משמעו: יצק נוזלים מכלי לכלי.

8. **שותין בהסיבה** – "הסיבה" הוא שם פעולה של הפעיל במשקל נדיר: בהגדות עתיקות אחדות מצאנו: הִסְבָּה, במשקל רגיל יותר של שם הפעולה. ובהגדות אחרות מצאנו: הִסְבָּה, הִסְבָּה (בהשפעת הִסַּב, מִסְבֵּז) אבל ברוב ההגדות: הסיבה. החוקרים מצאו דוגמות נוספות לצורה זו: המיתה, העידה, הניפה (כולם מפועלי ע"ו); הרעיבה, השביעה. ובעברית החדשה, לפי החלטת האקדמיה ללשון העברית, מוטיבציה היא הַנִּיעָה.

ב. לשון ההגדה

אנו עוסקים בגוף ההגדה, שהוא קדום, ולא בפיוטים ובשירים שנספחו לה בימי הביניים. את גרעינה של ההגדה נמצא בפרק י' של מסכת פסחים במשנה ובמדרשי ההלכה של התנאים. אם נוציא אפוא מכלל דיון את פרקי המקרא ואת הפסוקים הבודדים הנדרשים בהגדה, נעלה, שההגדה כתובה בעיקרה בלשון חכמים, הן מצד דקדוקה הן מצד אוצר המלים שלה. אדגים זאת מתחום אוצר המלים (ובסוגריים אציין מקבילה מקראית). כינויים: אנו (אנחנו, נחנו), את (אתה), זו (זאת), אֱלוֹ (אלה). מלות: עכשיו (עתה), מניין (מאין), אילו (לו), על שום ש (כי, מפני אשר), אלא (כי אם), על אחת כמה וכמה (אף כי, ואיך...), הרי (הנה, הן), אפילו (גם כי). פעלים ושמות: ממון (נכסים, עושר, רכוש), הכניסנו (הביאנו), סיפק צרכנו (נתן לנו חפצנו), שחרית (שחר, בוקר), אפיקומן, הבטחה, סימנים (אותות). ביטויים מיוחדים: יצא ידי חובתו, לראות את עצמו כאילו..., תלמוד לומר, הוציא את עצמו מן הכלל, כפר בעיקר, צא ולמד, דרך ארץ. להלן נעסוק במבחר צורות ועניינים.

1. **מה נשתנה** – בלשון המקרא: השתנה (התפעל), אבל בלשון חכמים חל שינוי בצורת הבניין: נתפעל.

2. **בין יושבין ובין מסובין** – הצורה "מסובין" חורגת מדקדוק הלשון וכבר נתקשו בה מחברי המילונים של הדורות האחרונים, שהביאוה בערך "מִסְבָּה" (שורש סב"ה, בבניין פועל) שאין לו יסוד בלשון. למעשה, שורשו

ובניינו נלמדים מהמקורות: אפילו עני שבִּישְׂרָאֵל לא יאכל עד שיסב (פסחים י, א); כל העם מסובין על הארץ והוא מיסב על הספסל (סנהדרין ב, א). ובכן, השורש הוא סב"ב והבניין – הפעיל. ועדיין הדבר קשה: על-פי מקל – מקלים היינו מצפים ל־מִסֵּב – מִסְבִּין. ואכן, *מִסְבִּין היא שנתגלגלה לִמְסָבִין. מדוע? החוקרים הראו שבארץ-ישראל של תקופת המשנה נשתנו בעברית (ובארמית) התנועות i, a ל-u או ל-o לפני עיצור שפתי, כגון ב' או מ'. דוגמות: (א) בארמית ארץ-ישראלית ריבוי של גִּבְר (=גָּבַר) הוא: גוֹבְרִין במקום גְּבְרִין (וידוע שם המקום בית-גוברין). (ב) במסורת אחרת: לשום, משום, על שום... ובמסורת אחרת: לָשֵׁם, מָשֵׁם, על שֵׁם. תן דעתך! באחדות מהגדות תימן מצינו מסורת אחרת: מִסְבִּין (ולפי מסורת זו היחיד הוא: מִסֵּב). בכמה מהגדות אשכנז שבכתב-יד ושבדפוסים הקדומים מצינו ניקוד אחר: מוֹסְבִּים. (הופעל של סב"ב), נראה, שזוהי תוצאה של פישוט הצורה המוקשית.

3. **משועבדים** – הפועל "שעבד" שאול מארמית (מקביל ל"העבִיד" העברי). ולצדו משמש בן זוגו "שחרר", שאף הוא שאול מארמית. בלשון חז"ל שניהם פעלים מרובעים. בעברית החדשה הם מצטרפים לשורה ארוכה של פעלים מחודשים (שכפל, שחזר) היוצרים תבנית חדשה: בניין שְפַעֵל.

4. **מעשה ב (רבי אליעזר...)** – זוהי נוסחת פתיחה שגורה מאוד לסיפור מעשה בספרות חז"ל. במקרא: ויהי היום...; איש אחד....

5. **קריית שמע** – בדפוסים רגילה הצורה הצפויה "קריאת שמע". בלשון חכמים נהג הפועל "קרא" על דרך גזרת ל"י (קרינו, לקרות), ומכאן: קִרְיָה. אולם תיבה זו ועוד מספר תיבות שעיצורן השני ר' שינו את הגייתן: בִּרְיָה (=בריאה), פִּרְיָה וְרִבְיָה וכן קִרְיָה.

6. **רְבִי אליעזר** – זוהי מסורת הקריאה של בני תימן והספרדים (רב-רְבִי על דרך: פת-פְתִי; בני אשכנז קוראים: רְבִי (על דרך: סל-סְלִי).

7. **רבותינו** – הריבוי של "רַב" אינו מתועד בצורות הנפרד והנסמך. צורת הנצמד: רְבוּתִי, רְבוּתֵינוּ, ורק לבני תימן מסורת אחרת: רְבוּתִי, רְבוּתֵינוּ.

8. **שאינו יודע לְשַׁאֵל** – בלשון המקרא צורת שם הפועל היא לעולם על דרך לפעול (לרכב, לאמור, לשאל) בלי התאמה למשקלה של צורת העתיד (אפעל, אפעל), החרג היחיד הוא: לְשַׁפֵּב. בלשון חכמים צורות שם הפועל נוהגות

על דרך העתיד: תִּשָּׂאֵל – לִשָּׂאֵל. תיגע – ליגע, תיתן – ליתן, תאמר – לומר, תרד – לִירֵד, תִּשָּׁב – לִישָׁב.

9. את פתח לו – בלשון חכמים מצינו, שגם "את" וגם "אתה" משמשות בזכר. אף במקרא מצויות דוגמות בודדות של "את" לזכר, למשל: ואם ככה אֶת עֲשֶׂה לי... (במדבר יא, טו).

10. אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן – זוהי לשון המשנה (פסחים י, ח), ופירוש המאמר הוא: אין נפטרים מאכילת בשר בפסח (אין מסיימין אותה) באפיקומן. וכמו כן המפסיד, מי שקורא את ההפסדה בשבת, נפטר מפרשת השבוע (בתורה) בקריאת פרק מהנביאים.

ומהו אפיקומן? גלגול סמנטי מעניין עברה מלה זו. בתלמוד (בבלי פסחים, דף קיט, עמוד ב) היא נתפרשה בדרך האטימולוגיה העממית כנוטריקון: אפיקו + מן = הוציאו כלכם ("מאני" בארמית – כלים) ונלך לחבורה אחרת לחוג עמהם בדברי מתיקה וביין. ויש שפירשוהו כך: אפיקו + מן = הוציאו את המצה שהוטרסה (מן = דבר אוכל, מצה). ומה אומר המחקר? המלה שאולה מיוונית: epikōmon (= על הילולה, להילולה). היוונים נהגו ללכת אחרי המשתה מבית לבית ולהביא לחבריהם דברי מתיקה ויינות. בניגוד למנהג זה אומרת ההגדה: אין מסיימים את אכילת הפסח באפיקומן (בדברי מגדים). לשם כך התקינו חז"ל להניח פרוסת מצה לסוף. כדי לסיים בטעם של מצה בפה (= לחם עוני) ולא בשום דבר אחר; ומכאן צמחה ועלתה לפני כמה מאות שנים המשמעות החדשה: "אפיקומן" הוא אותה מצה שאנו מטמינים (בסימני הסדר היא נקראת: צפון).

וגנבת אפיקומן – מה מקורה? מנהג גנבת האפיקומן, שנועד להחזיק את הילדים ערים ומתעניינים, יש לו יסוד קדום בספרות התנאים: ר' אלעזר אומר חוטפין מצה לתינוקות בשביל שלא יישנו (תוספתא פסחים י, ט).

11. אנוס על פי הדיבור – כלומר לא מרצונו ירד יעקב למצרים אלא בגזרת ה'. "הדיבור" הוא דבר ה'. בכמה מן ההגדות העתיקות ומהגדות הספרדים נשתמרה הצורה המקורית "הַדְּבָר", על דרך הפסוק בירמיהו ה, יג: "הַדְּבָר" אין בהם. כיוון שצורה זו נזדחתה עם צורת הפועל בעבר, היא הומרה בצורה "דיבור". צורת הריבוי לא נשתנתה: עשרת הדיברות (דְּבָר – דְּבָרוֹת על דרך כיסא – כיסאות). ברור אפוא, ש"דיברות" זכר הוא (!) ושצורת היחיד "דיברה" היא יצירה עממית בדרך הגזירה לאחור. וכך יש לומר: הדיבר הראשון....

12. המקום/הקב"ה - בספרות חז"ל אין משתמשים בשמות ה' המצויים במקרא: שם אלוהות (אֵל, אֱלֹהִים), שם הוויה (יְהוָה) ושם אדנות (אֲדֹנָי). במקום זאת מצויים כינויים אחרים: המקום, הקודש/הקדוש ברוך הוא (= הקב"ה), וכן: הַשֵּׁם, ריבונו של עולם.

13. להזר לברך ולעלה - לַעֲלֶה (= לַעֲלוֹת) היא צורה המנוגדת לתהליך שהתרחש בלשון חכמים שבו מקצת פועלי ל"א נתמזגו בפועלי ל"י בחלק מהנטייה שלהם, כגון: קרינו, לקרות, במקום: קראנו, לקרוא. בצורה "לַעֲלֶה" נראה שפועל משורש ל"י נוהג על דרך ל"א: לעלה כמו למלא. וכבר מצינו אח לצורה זו במקרא: וישליכו לארון עד לְכֹלָה (דברי הימים ב' כד, י). וראוי לציין, שפסקה זו מקורה במשנה, במסכת פסחים י, ה ותיבה זו חסרה בכתב־היד, וכן היא חסרה גם בהגדות הספרדים ובני תימן.

14. לברך לעלה ולקלס - התיבה "ולקלס" חסרה בכתב־יד של המשנה (פסחים י, ה) ובהגדות בני תימן והספרדים. ואף באשכנז קמו חכמים שהתנגדו לאמירתה, וטעמם עמם: "לקלס" הוא פועל דו־משמעי - לשבח ולגנאי, וכלשון הריטב"א: "ואין ראוי לומר ולקלס לפי שנופל בו לשון גנאי כמו לעג וקלס". אבל כבר דחה חשש זה הרשב"ץ... "אבל רבותינו ז"ל משתמשים בו לשון שבח... מקלסים להקב"ה והוא מלשון במלכים יתקלס (חבקוק א, י) לשון שבח". ההבחנה ברורה: בלשון המקרא הוא משמש בעיקר במשמעות שלילית ואילו בלשון חכמים לעולם במשמעות חיובית. למעשה, פסק הפועל "קלס" המקראי מלשמש בלשון חכמים. הפועל המשמש בלשון חכמים גזור ממלה יוונית (kalos = יפה).

ג. ארמית

בשלושה מקומות מצאנו טקסט ארמי: בבדיקת חמץ (כל חמירא), בפתיחת ההגדה (הא לחמא) ובשיר החותם את ההגדה (חג גדיא). שני הראשונים יסודם קדום ואפשר שהם משתלשלים ועולים עד לבבל של תקופת האמוראים והגאונים, כשהארמית שימשה לשון דיבור בפיהם של יהודים. השיר "חד גדיא" נתחבר, כנראה, במאות ה"ד-ט"ו, ונדפס בפעם הראשונה בהגדת פראג 1556.

נתרגם משפטים אחדים: (1) כל חמירא וחמיעא דאיכא ברשותי... ליהוי בטיל וחשוב כעפרא דארעא. תרגומו: כל מחמצת (שמרים) וחמץ שיש

ברשותי... יהיה מבוטל ונחשב כעפר הארץ. (2) בבהילו יצאנו ממצרים – כך פותחים הספרדים ובני תימן. תרגומו: בבהילות, בחיפזון יצאנו ממצרים. (3) הא לחמא עניא די אכלו אבהתנא בארעא דמצרים. כל דכפין ייתי ויכול... תרגומו: זה לחם עוני שאכלו אבותינו בארץ מצרים כל מי שרעב יבוא ויאכל. (4) ואתא הקב"ה ושחט למלאך המוות, דשחט לשוחט, דשחט לתורא דשתה למיא דכבה לנורא דשרף לחוטרא דהכה לכלבא דנשך לשונרא דאכל לגדיא דזבן אבא בתרי זוזי.

רוב המלים עבריות או קרובות מאוד לעברית. הסיומת "ָא" בסוף שמות מציינת יידוע (במקום ה"א הידיעה בראש מלה בעברית); ד = שי"ן הזיקה. נתרגם רק את המלים המודגשות: אתא = בא (ראה ישעיה: אתא בקר וגם לילה). תורא = שור. מיא = מים. נורא = אש (השווה: נר, "נור" – בית חרושת לגפרורים; נאר = אש בערבית). חוטרא = מקל, חוטר. שונרא = חתול. זָבן (בבניין קל) = קנה. זָבן (בבניין פיעל) = מכר. ומכאן: זָבן = מוכר. תרי זוזי = שני זוזים, השווה: תרי עשר, תריסר.

ד. מירושת לשון ההגדה בעברית החדשה

עממיותה של ההגדה של פסח והחגיגות שבה והעובדה שהיא נאמרת מדי שנה בשנה גרמה לה להשתגר בפי רבים. אין פלא אפוא שהיא תרמה רבות לעברית החדשה בתחום הפרזיולוגיה (ניבים וביטויים וכיו"ב). כפולה ומכופלת, מה נשתנה...?, שאר ירקות, כפר בעיקר, שאינו יודע לשאול, חישב את הקץ, בחור כהלכה, בכבודו ובעצמו, סיפק צורכי פלוני, עשה בו שפטים, צא ולמד, אילו... דיינו, וכל המרבה ל/ב... הרי זה משובח, מה העבודה הזאת לכם?.

שינויים סמנטיים: כל דכפין – בהגדה משמעו "כל הרעב" (כפן = רעב). היום: כל דכפין = כל הרוצה. גמר עליו את החלל – בהגדה נאמר: "מזגו לו כוס שלישי מברך על מזונו. רביעי – גומר עליו את החלל ואומר עליו ברכת השיר". כלומר: מסיים עליו (על כוס רביעי) את אמירת החלל (תהלים קיג-קיח). בתפילה משתמשים בו לציון אמירת "הלל" בשלמותו. היום הביטוי משמש במשמעות "שיבח מאוד".

שמעון שרביט

עיוני לשון ונוסח במסכת אבות

א. מבנה וצורה במסכת

1. מנהג הקריאה

מסכת אבות, שהיא חלק מסדר נזיקין שבמשנה, מצויה ברוב הסידורים של עדות ישראל, משום שהכול נוהגין לשנותה בשבת, פרק לשבת פרק לשבת. ומכאן צמח שמה השגור בפי כול: פרקי אבות.

מסכת אבות שבמשנה מכילה חמישה פרקים בלבד, והפרק השישי המצוי בסידורים הוא ברייתא שנספחה לה. פרק זה נקרא גם "פרק ר' מאיר" על שם פתיחתו או "פרק קניין תורה" על שם תוכנו.

במסגרת מנהג הקריאה של אבות נוספו משפטי פתיחה וסיום: כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא... (מקורו במסכת סנהדרין י, א). ר' חנניא בן עקשיא אומר רצה הקב"ה לזכות את ישראל... (מקורו במסכת מכות ג, טז).

2. מבנה וצורה

מסכת אבות שונה משאר מסכתות המשנה בתוכנה: אין היא עוסקת בהלכות איסור והיתר, אלא בענייני חכמה ומוסר. וגם מצד מבנה מאמריה וצורתם היא מיוחדת: לא משא ומתן (הלכתי) ולא פרוזה רגילה יש בה, אלא מאמרים קצרים ופתגמים מהוקצעים המתקרבים לדרגת ספרות החכמה המקראית (משלי וגם בן-סירא). דבר זה ניכר גם בלשונה וסגנונה של המסכת; לשונה ארכאית מעט ביחס ללשון המשנה.

תקבולות: לא תקבולת נרדפת אלא תקבולת משלימה. עשה לך רב / וקנה לך חבר / והווי דן את כל האדם לכף זכות (א, ו). ולא הביישן למד / ולא הקפדן מלמד / ולא כל המרבה בסחורה מחכים (ב, ה).

שרשור: יהי כבוד תלמידך חביב עליך ככבוד חבירך (כך בכתבי־היד); וכבוד חבירך כמורא רבך ומורא רבך כמורא שמים (ד, יב).

הן ולא: כל מחלוקת שהיא לשם שמים סופה להתקיים / ושאינה לשם שמים אין סופה להתקיים (ה, יז). אל תהיו כעבדים המשמשין את הרב על מנת לקבל פרס / אלא הוו כעבדים המשמשין את הרב שלא על מנת לקבל פרס (א, ג).

משל (בלא נמשל): היום קצר / והמלאכה מרובה / והפועלים עצלים / ובעל הבית דוחק (ב, טו). הכול נתון בעירבון / ומצודה פרוסה על כל החיים / החנות פתוחה והחנווני מקיף / ... (ג, טז).

מאמרי ספורות: רוב פרק ה' בנוי על יסוד המספר: עשרה (ט' פעמים), כגון: עשרה ניסים נעשו לאבותינו... (ה, ה); שבעה (ג' פעמים), כגון: שבעה דברים בגולם ושבעה בחכם... (ה, ז); ארבעה (ו' פעמים), כגון: ארבע מידות בנותני צדקה... (ה, יג). וגם בפרקים האחרים אנו מוצאים מאמרי ספורות כגון: שלושה כתרים הם כתר תורה וכתר כהונה וכתר מלכות (ד, יג); הם אמרו שלושה דברים: הוו מתונים בדין, והעמידו תלמידים הרבה ועשו סייג לתורה (א, א). ומאמרים רבים בנויים על שלושה איברים, או על שלוש צלעות, כגון: עשה לך רב / וקנה לך חבר / והווי דן את כל האדם לכף זכות (א, ו). הקנאה / והתאוה / והכבוד מוציאים את האדם מן העולם (ד, כא). **מיצוי כל הצירופים האפשריים משתי תכונות מנוגדות** – ארבע מידות בתלמידים:

- א. ממחר לשמוע וממחר לאבד – יצא שכרו בהפסדו (+a, -b)
- ב. קשה לשמוע וקשה לאבד – יצא הפסדו בשכרו (-a, +b)
- ג. ממחר לשמוע וקשה לאבד – חכם (+a, +b)
- ד. קשה לשמוע וממחר לאבד – זה חלק רע (-a, -b)

3. מאמרים בארמית

ארבעה מאמרים בארמית נכללו בפרקי אבות, שניים מהם יצאו מפי הילל (א, יג; ב, ו), המכונה הילל הבבלי (שעלה מבבל), ושניים יצאו מפי שני חכמים, שהיו, כנראה גרים: בן בג בג אומר: הפוך בה והפוך בה דכולא בה... (ה, כב) = חפש בה (בתורה) היטב, שהכול בה. בן הא הא אומר: לפום צערא אגרא (ה, כג) = לפי הצער (=המאמץ, הטרחה) השכר.

ב. לשון המסכת

1. לשון ארכאית

צורות עתידי מקוצרות נעלמו מלשון חכמים. שרידים מצויים באבות: אל **תעש** עצמך... (ב, יג). **יהי ביתך**... (א, ד ועוד). מלת הסיבה **"כי"** נעלמה מלשון חכמים, וכאן נמצא לה שריד: ...כי לכך נוצרת (ב, ח); ביטוי ההדדיות בלשון חז"ל הוא **"זה את זה"**, אבל כאן הביטוי מקראי: איש את רעהו (ג, ב).

שברי פסוקים והשראת פסוקים במאמריה של מסכת אבות: הווי גולה... ואל ביתך אל תישען (ד, יד) – משלי ג, ה. מאוד מאוד הווי שפל רוח שתקוות אנוש רימה (ד, ד) – בן סירא ז, יז (בשינוי קל). איזהו חכם... איזהו גיבור... איזהו עשיר... (ד, א) – על-פי ירמיה ט, כב: **"אל יתהלל חכם בחכמתו ואל יתהלל הגבור בגבורתו אל יתהלל עשיר בעשרו"**.

2. הרכב אוצר המלים

מסכת אבות מכילה אוצר מלים ארכאי מתחום ספרות החכמה המקראית: תפארת; צירופים מקראיים: ארך אפים, רודף שלום; לצד מלים משנאיות מובהקות: סייג, מתון, שבח, קבע, ובכלל זה גם מלים יווניות ולטיניות: פנקס, גימטרייה, קטגור, פרקליט, פרזודור ועוד.

נציג עתה שני מאמרים וננתח לדוגמה את אוצר המלים של הראשון: א. אל תהיו כעבדים המשמשין את הרב על מנת לקבל פרס אלא הוו כעבדים המשמשין את הרב שלא על מנת לקבל פרס ויהי מורא שמים עליכם (א, ג).

לשמש – ולא: לשרת, לכהן ולעבוד המקראיות. **הרב** – ולא: האדון. **על מנת** – ולא: למען. **פרס** – ולא: מתנה, שכר. ב. העולם הזה דומה לפרזודור לפני העולם הבא. התקן עצמך בפרזודור כדי שתיכנס לטרקלין (ד, טז).

ויש חילופי נוסחאות בין הדפוסים לבין כתבי-היד. מקצתם גורסים: שאלמלא מוראה..., והאחרים: שאילולי מוראה... (ג, ב), לאילן שענפיו מרובין..., והאחרים: שנופו מרובה... (ג, יז). כל הנהנה מדברי תורה, והאחרים: כל הנאות... (ד, ה). מרבה נכסים מרבה דאגה, והאחרים: ...מרבה דוון (יגון, צער) (ב, ז). כזכאים שקיבלו עליהם את הדין, והאחרים: כצדיקים....

נרחיב את הדיון בנוסח של מאמר אחד: אל תעש עצמך כעורכי הדיינים... (א, ח) – כך גורסים דפוסי המשנה והתלמוד הבבלי (כתובות, דף נב, עמוד ב) והביטוי נתפרש כך: אלה המלמדים את בעלי הדין לטעון, כלומר "עורכי דין" במובן המודרני. ואולם כתבי-היד הקדומים של המשנה והתלמוד הירושלמי (כתובות, דף כט, עמוד א) גורסים: כארכי (או: כערכי) הדיינים. וזוהי המלה היוונית archi (=ראש) המשמשת בצירופים רבים: ארכיהגמון, ארכיבישוף, ארכיליסטיס (=ראש השודדים), ועוד. תן דעתך, שלפי הפירוש הראשון היינו מצפים ל"עורכי הדיינים"! אבל לפי הגרסה השנייה: ארכי הדיינים – ראש הדיינים.

3. הדקדוק

א. תצורת השם

לא הבוישן למד ולא הקופדן מלמד (ב, ה) – כך בכתבי-היד הקדומים. המשקל "פועלן" היה מקובל בארץ-ישראל במקביל ל"פעלן" שהיה מקובל בבבל. דוגמות נוספות מהמשנה: גזלן – גוזלן, רצען – רוצען. היום ממעטים מאוד להשתמש בצורות פועלן, אבל כשנצרכו לבידול סמנטי השתמשו בו: סבלן – סובלן.

השימוש במשקל פעילה (ישיבה, הליכה ועוד) – שם הפעולה של בניין קל – התרחב מאוד בלשון המשנה. אך בבואו במבנה סמיכות משמש לפעמים במקומו משקל פעילות: גמילות חסדים, שפיכות דמים (וידוע גם: מסירות נפש). וכן חל שינוי בשם הפועל של "קורא": קרְיִית שמע (=קריאת שמע). והנה דוגמה של גלגול צורני: כל כנסייה שהיא לשם שמים... (ד, יא). משמעות השם "כנסייה" כאן הוא: קיבוץ אנשים, התכנסות, קהילה, בית כנסת; ואולם בהוראה זו משמשת "כנסת" (בית הכנסת; חזן הכנסת, בני הכנסת, כנסת הגדולה). והנה מצאנו, שרוב כתבי-היד הקדומים גורסים: כל כניסה... "כניסה" הוא שם הפעולה של הקל (במשמעות התכנסות, התאספות), אולם כיוון שלרוב היא משמשת במשמעויות אחרות (פְּתַח, הליכה פנימה), היא נדחתה, והלומדים גזרו להם צורת יחיד חדשה "כנסייה". ממה גזרו אותה? מ"כנסיות", צורת הריבוי של "כנסת". זו הדרך הנקראת "גזירה לאחר", ובה הילדים גוזרים היום "שטויה" (מן שטויות) או "אותיה" (מן אותיות).

ב. תצורת הפועל

חילופי משקלים בבינוני: הווי שקוד ללמוד תורה (ב, יד), ובכתביהיד מצויות צורות אחרות: שוקד, שקד. ענבים בשולות/בשלות (ד, כ). **בינוני פעול של פועלי ע"ו-ע"י:** בור סיד שאינו מאבד טיפה (ב, ח). ובכן, האם הרב מדמה את תלמידו לבור של סיד? ונראה שגרסת רוב כתביהיד הקדומים עדיפה: בור סוד... כלומר בור מסויד (מטויח) ועל כן אינו סופג את מימיו. זוהי צורת בינוני פעול של פעלים מגזרת ע"ו וע"י, הנה עוד כמה דוגמאות: לוטה (שמואל א' כא, י) = מוסתרת; היתה שומה (שמואל ב' יג, לב) = מונחת, שמו אותה. ובמשנה: עליו שושן הבירה צוה (מידות א, ג) = מצוירת.

ג. תחביר

יידוע לוואי התואר בלבד: כנסת הגדולה, יצר הרע, מים הרעים. ויש דוגמות מעטות אף במקרא: יום השישי. **צירופי "של-"** לצד מבנה סמיכות: שינה שלשחרית ויין שלצהרים (ג, י) לצד: ייסורי הצדיקים, שלוות הרשעים (ד, טו). וכתביהיד חלוקים באותו ביטוי: מחלוקת קורח/מחלוקתו של קורח (ה, יז). **ההתאם במספר בבינוני ההדדיות:** איש את רעהו חיים בלעו (ג, ב). הקורא "בָּלְעוּ" אינו נוהג על-פי המקובל בעברית, שכן כינוי ההדדיות מחייב נשוא ברבים. וגם התיבה "חיים", המשמשת כתיאור מצב, מתאימה למושא ברבים בלבד. ולכן יש להעדיף בָּלְעוּ/בָּלְעוּ בריבוי. לאמיתו של דבר כתבי-היד העתיקים גורסים: בָּלְעֵנוּ.

ג. מסורות הקריאה של עדות ישראל

בני תימן והספרדים

מִנִּין
שָׁמָא/שָׁמָא
אִי אִפְשָׁר
בְּשַׁעַת
רָבִי (פלוני)
גִּיהֶנּוּם

בני אשכנז

מִנִּין
שָׁמָא
אִי אִפְשָׁר
בְּשַׁעַת
רָבִי (פלוני)
גִּיהֶנּוּם

ד. מירושת לשון מסכת אבות בעברית החדשה

ייחודה של מסכת אבות בצורה ובסגנון ושגירותה בפי ציבור רחב של לומדים גרמו לה שתשפיע השפעה מכרעת על העברית החדשה בתחום הפרזיולוגיה (ביטויים, אמרות ופתגמים). נדגים זאת משני הפרקים הראשונים: העמידו תלמידים הרבה (א, א); ...על מנת לקבל פרס (א, ג); שותה בצמא את דברי... (א, ד); דן את פלוני לכף זכות (א, ו); לא המדרש עיקר אלא המעשה (א, יז); אל תפרוש מן הציבור (ב, ד); הרואה את הנולד (ב, ט); לא עליך המלאכה לגמור (ב, טז); ודע מה שתשיב (ב, יד); זהיר במצווה קלה כבחמורה (ב, א); אל תדון את חברך עד שתגיע למקומו (ב, ד).

חיים רבין

מסורות הלשון – תעתיקים קדומים

מהו תעתיק?

"תעתיק" הוא רישום של לשון שאיננה נכתבת בדרך כלל, או רישום של לשון בשיטת כתיבה אחרת מזו המשמשת את דובריה. בתקופה המודרנית נוצרו גם תעתיקים רשמיים, כגון הכתיב של שמות מקומות בתמרורי הכבישים באותיות לטיניות, שנקבע על-ידי האקדמיה ללשון בשנת תשי"ז.

אחד השימושים החשובים של תעתיק הוא להדריך את הקורא כיצד לבטא מלים של שפה זרה, בעיקר כאשר הכתיב המקובל של אותה שפה איננו אחיד ויש בו סטיות מן הכללים, כגון באנגלית, אשר בה מסמנים את המבטא הנכון במילונים חד-לשוניים, וכן בשפות אשר בכתיבן הרגיל אין סימנים לכל ההגיים המשמשים בהן. העברית היא דוגמה לכך, שהרי על-פי רוב אין סימון ברור לתנועות, והאותיות ב"ת, כ"ף, פ"א, ש"ן אינן חד-משמעיות.

במקרים מן הסוג האחרון נוקטים "תעתיק פנימי", כלומר אפשר להוסיף סימנים ליד האותיות או בתוך, דהיינו הנקודות בתוך ב, כ, פ, ומעל ל-ש, נקודות המלוות את האות וי"ו, ועל-ידי מערכת סימני התנועות מעל האותיות ומתחתיהן, כלומר "הניקוד". שיטה זו, שהופיעה בפעם הראשונה בהודו, עברה דרך החבשית והערבית אל העברית והסורית. אפשר לטעון שהניקוד הוא תעתיק של הכתיב הבלתי-מנוקד, ועל כן הוא משמש בדפוסים בשביל ילדים, בשירה ובספרי דקדוק, וכן בסידורי תפילה.

בזמננו תכליתו העיקרית של התעתיק היא לעזור לקורא לבטא את הכתוב בצורה הנכונה במקרי ספק. כשמדובר בכתובות או ספרים עתיקים, התעתיק עשוי לגלות לנו כיצד ביטאו אז את המלים, אבל לעתים התעתיק עצמו טעון הסבר, וצריך לגלות את משמעותו הפונטית. לפעמים יש ספקות לאיזו לשון מתייחס התעתיק.

תעתיקי תל-אל-עמארנה

התעתיק הקדום ביותר הידוע לנו, קשור לטבלאות תל-אל-עמארנה, 350 מכתבים שנתגלו על טבלאות חרס בשרידי עיר במצרים, דרומה מקהיר, שהייתה במאה ה-14-15 לפני הספירה מקום מושבו של מלך מצרים. רוב המכתבים בא מארץ-ישראל, לבנון וסוריה, וכתוב באכדית, אבל יש בתוכם הרבה צורות של פעלים שאינן אכדיות, אלא דומות לפועל העברי, ומייצגות את הכנענית המדוברת אז. נוסף על כך יש כ-40 תעתיקים המסבירים מלים אכדיות, וגם הם מלים וצורות כנעניות (המכתבים פורסמו על-ידי J. A. Knudtson, בשני כרכים, בשם *Die El-Amarna-Tafeln*, 2 Volumes, Leipzig 1915. רשימת המלים הכנעניות בכרך השני, עמ' 1545-1549).

הבעיה היא, מה היחס בין הלשון המיוצגת על-ידי מלים אלה ובין העברית. ליד הכנענים ששלטו בארץ, ושללא ספק הם (או סופריהם) השתמשו בלשונם המדוברת בהערות הנ"ל, מוזכרים שם "חֲבִיךְ", אנשים ששהו מחוץ לערים ונחשבו לסכנה. כיוון שלאות עי"ן מקבילה ח"ית אכדית במלים "אענה", "שער" ו"זרוע", ראו חוקרים אחדים את החֲבִיךְ כעברים, ועל זאת נבנתה תאוריה, שהעברים שהו אז בכנען כנוודים, ושם גם קיבלו את העברית. כיוון שהמידע שאפשר לשאוב מן התעתיקים מוגבל, קשה לקבל את המסקנה שהעברית היא כנענית עם תוספות מלשונם הקודמת של החֲבִיךְ ומשפות אחרות, "לשון מעורבת", ולבנות על השערה זו הסברים לכמה תופעות בדקדוק של לשון המקרא.

הדגמה של מלים כנעניות כהערות למלים אכדיות ממכתבי תל-אל-עמארנה

abadat אבדה; ahni עניתי; ahrišu הייתי עצוב; aḥharunu מאחוריו; anaya
אניה; anūki אנכי; aparū עפר; arū הייתי שיכור; asiru אסיר; badiu בָּדוּ;
baniti בנית; batiti בטחתי; baṭnu בטן; ḥaiama חי; ḥamudu חמוד;
ḥanpu חָנָּי; ḥaparu עפר; ḥarri הרים; ḥazilu שָׁדָד; ḥaziri עצר; hiḥbē
החביא; ḥinaya עֵינֵי; ḥullu עול; ḥumitu חומה; yakillini יָקַל בי; yapu
יפה; yazini יוציאני; yazkurmi יזכרני; iggiušu פגעו בו; iḥnupu היו
חנפים; yiḥnanuni יִחְנָנִי; yiṣa יָצָא נא; yukabid יָכַבַּד; kilubu כלוב;
labitu לָבַנָּה; laqaḥu לקחו; lakiḥu נלקחו; lēlu, līlu לילה; maḥsiramu
מחסורם; maḥzuu הרגוהו; maškanāka משכנותיך; mema, mima מים;

mešalime מי שעשה שלום; mûṣu שקיעת (השמש); naqṣapti נקצפתי; nuḥti
 אני נינוח; nuḥuṣtu נחושת; nupul פול (ציווי); ruṣunu ראשנו; ṣaduq ana
 הצדק עמי; šaḥri שער; šamuma šamēma שמים; šatē שָׁתֶּה; taḥtamu
 תחתם; timitunanu תמיתונו; ubilimi מובילים; sukini סוכן; ūnu צאן;
 suruh זרוע; surwa צָרִי; susima סוסיים.

תעתיקי תרגום השבעים

"תרגום השבעים" של המקרא ליוונית נכתב, לפי מקור עתיק, במאה השלישית לפני הספירה. מלבד תעתיקי השמות הפרטיים, שמות מקומות וכו', יש גם מספר רב של מלים – שמות־עצם, שמות־תואר ופעלים – שלא תורגמו, אלא הועתקו לאותיות יווניות.

כמו כתב היתדות, כך הכתב היווני מציין גם את התנועות. על כן התעתיקים בתרגום השבעים מספקים לנו את צורתן הפונטית של המלים העבריות, כפי שהייתה נהוגה אז בפי היהודים, אך זאת רק במידה שבאלף־בית היווני היו אותיות להגיים שבעברית. לא היה בכתבם סימנים לאותיות העבריות א, ה, ח, ט, ק, ש, ש. כפי שנראה, הבחין התעתיק בין שני מבטאים של עי"ן וחי"ת (ראה הנאמר להלן על כפילות חי"ת ועי"ן) שהכתב העברי לא הבדיל ביניהם, זאת אומרת שהתעתיק לא היה קשור רק באותיות, אלא גם במבטא. באותה תקופה לא נהג ציון התנועות בכתב העברי, ורישום התנועות בנוסח היווני היה לפי השמיעה, ואף ציין במידת־מה הבדלים בין תנועות גדולות ותנועות קטנות, ככל שהיו סימנים לכך בכתב היווני.

הדגמה לתעתיקים בתרגום השבעים

התעתיקים הנדונים להלן לקוחים מתוך ספרו של פרופ' פ"נ סימוֹטָה מאוניברסיטת סלוניקי, בשם "המלים הלא־מתורגמות בטקסט תרגום השבעים", סלוניקי 1968. לא רשמתי כאן מקרים הנובעים מטעויות־קריאה של מתרגמי השבעים בגלל דמיון אותיות עבריות, כגון xorxor ל"כדכד" (יחזקאל כג, טז).

כדי שיבין גם הקורא שאינו בקיא באלף־בית היווני ובמבטאו, עשיתי כאן תעתיק משני לאותיות הלטיניות: הסברים ניתנים רק לאותיות המשמשות שלא בצלילן המקובל:

b - ב; g - ג; d - ד; k - כ; l - ל; m - מ; n - נ; p - פ; ph - פֿ; r - ר; s - ס; ש;
 t - ט; th - ת (כמו ט ערבית); x - כֶּ; z - ז; a - פתח, קמץ; e - צירי; e - סגול;
 i - חיריק; o - חולם, לעתים קמץ; ou - קיבוץ, שורוק; e - חולם ארוך.

סימוטה מביא את כל התעתיקים, הן של שמות פרטיים והן של צורות דקדוקיות ומלים, לפי האלף-בית היווני, ודן בעיקר בהבדלים בין כתבי-יד, אבל אינו עוסק בשיטתיות ביחס שבין הצורה המתועתקת והניקוד שבנוסח המקרא, שכידוע התפתח ונקבע סופית יותר מאלף שנה אחרי תרגום השבעים, כלומר במסקנות לגבי תולדות הלשון העברית, אבל מאידך גיסא הניח בספרו יסוד נוח למחקרים בכיוון זה.

כאן יובאו כמה תופעות בעלות עניין, בלי להתנסות במסקנות כוללניות.

1. הפתח שבהברות סגורות מופיע הרבה כסגול, כגון גלגל gelgel, (יחזקאל י, יג) שרשרות serserōth (דברי הימים ב' ג, טז), שופר sōpher (דברי הימים א' טו, כח). מקרה מיוחד הוא עֲבֹדֶת ebdath (דברי הימים א' ד, כא), אולי בהשפעת הצורה עבדות.

2. חיריק טברני מופיע בתרגום השבעים כשורוק: עתיקים athoukim (דברי הימים א' ד, כב), והשווה אדיריהם adōrēem (נחמיה ג, ה).

3. בהברה סגורה, חיריק חסר טברני מופיע בתרגום השבעים הרבה פעמים כפתח: מִדְבָּר madbaritis (יהושע ה, ו ועוד), מִשְׁנֶה masena (מלכים ב' כב, יד), masanai (דברי הימים ב' לד, כב), מִבְּצָר mapsar (שמואל ב' כד, ז), כְּבֹרֶת xabratha (בראשית לה, טז וגם מח, ז). בהברה מוטעמת נדיב nadab (שיר השירים ז, ב).

4. קמץ טברני בלתי מוטעם מופיע שם כצירי: בְּרָקָנִים barkēnim (שופטים ח, ז), וכן הַדְּבָרִים abedērin (דברי הימים א' ד, כב), כנראה במקום abedērin. תא מתועתק בכמה מקומות thee.

5. קמץ טברני מופיע כשורוק, כגון מזלות mazourōth (מלכים ב' כג, ה), והשווה מְאֹרֹת (איוב לה, לב). כך גם מְעוֹן mouōn (שמואל א' ב, לב).

6. בהברות פתוחות מוטעמות, סגול וצירי טברניים מופיעים שם כ-a, למשל פסח phasek, pasex בכמה מקומות, נָגֵב nageb, נָבָל nabal (שמואל א' י, ה).

7. חולם טברני מוטעם מיוצג על ידי a: רָתֵם rathmen, (מלכים א' יט, ד), קִדָּשׁ kadēs (דברים לג, ב), הַצִּרְפִּי saraphai, sareph (נחום ג, לג).

8. חולם טברני מופיע שם כשורוק, כגון אֶפֹּד ephoud (שופטים יז, ה, ועוד);

פֶּלְמוֹנִי הופך phelmouni (דניאל ח, יג), ואפילו לו נעשית lou (מלכים א' ד, י) בכתב־יד B.

9. תופעה שכיחה במיוחד, שאין צורך להביא לה דוגמאות, היא הבעתו של שווא נע טברני בהברה הראשונה כ־a.

המלה "איפה" בתור מידה של חומר נשאלה ממצרית בימי הפרעונים, ששם הייתה aipat, אבל בתרגום השבעים היא במקומות רבים oiphi בהתאם למבטא הנהוג בקופטית, שלב התפתחות המצרית בזמן התרגום. בעיה מיוחדת בשביל התעתיק היו ההגיים העבריים ח' וע', וזאת משתי סיבות: כל אחד מן השניים שימש בשני מבטאים, שלאחד מהם לא היה שום מקביל באלף־בית היווני: לגבי ח' ההגה לפי המבטא של בני עדות המזרח כיום, ח ערבית, ולגבי ע' אותו דבר, ע ערבית. המבטא השני הקביל ל־ח ול־ע הערביים, ונכתב בתעתיקים היווניים x ו־g. בדיקה של התעתיקים אצל סימוטה מוכיחה שכל המלים עם x ועם g אכן נכתבים בשורש המקביל בערבית לפי הסוג השני, הגרונִי, ואילו אלה שיש להם אפס, שייכים לסוג הלועי, דהיינו שההבדל שאינו קיים בשום מבטא חי של העברית, עדיין היה קיים בתקופת תרגום השבעים. נשאלת השאלה, למה הכתב העברי הקדום לא הבחין בין ההגיים הלועיים והגרונִיים בזמן שעוד הבדילו ביניהם.

לסטיות מסוימות של התעתיקים מצורת המלים העבריות לפי הדקדוק אין הסיבות ענייני מבטא, אלא סיבות אחרות, למשל, יש מקרים שהתעתיק מבוסס על צורה ארמית של המלה, אולי מפני שהמעתיקים היו יותר מנוסים בארמית מאשר בעברית. כך המלה גֶר (שמות יב, יט) מתועתקת geiōras על־פי ארמית גִּיּוֹרָא; וכן תּוֹדוֹת, במובן שירי תודה (נחמיה יב, כז) מוחלף בצורה thōdatha, כלומר תוֹדָאֲתָא, הבאה בתרגומים הארמיים למקרא.

תופעה מיוחדת, שעדיין לא נפתרה מהותה, היא החלפת נו"ן ברי"ש. בירמיהו לז, טז (ביוונית מד, טז) כתוב בעברית "כי בא ירמיהו אל בית הבור ואל הַחַנְיֹת", אך בתרגום השבעים במקום "חניות" יש xereth, כלומר מקום חרות בתוך הקרקע. בשמואל א' כ, מא "דוד קם מאצל הנגב", צירוף שעדיין אין לו פתרון, ובשבעים כתוב argab, תעתיק מלה עברית, החוזרת באותו פרק בפסוק יט ובצורה to ergab כתרגום של "האבן האזל".

לפעמים תעתיקים לכאורה מוזרים מתגלים כצורות הנכונות לעומת כתיב אותה המלה בנוסח המקרא. דוגמה לכך יש במלכים ב' ד, לט: "ויצא אחד אל השדה ללקט ארת" עליפי מלה מסופקת באוגריתית, מוצע שזה צמח חלמית (mallow), שאין לו תכונות מזיקות, אבל גם קשה להבין, למה חיפש האיש דווקא צמח זה. תרגום השבעים נותן כאן את התעתיק *ariōth*, מן השורש אר"ה שפירושו "קטף, אסף", הנמצא גם באתיופית, כלומר האיש חיפש סתם צמחים לקטיפה, ועל כן טעה. הרמב"ם משתמש במלה "אריות" בפרק מעשר שני, ראה בן-יהודה, מילון 390, ערך אַרְיָה.

הַקְסָפְלָה

תעתיק רצוף של פסוקי מקרא באותיות יווניות קשור בשמו של מלומד נוצרי, אוריגנס, 184–254 באלכסנדריה שבמצרים. המלים העבריות בו באות זו מעל זו, וליד כל מלה תעתיקה באותיות יווניות, וכן, באותו סדר, ארבעה תרגומים ליוונית, על כן השם "מוכפל בשש". רק מספר עמודים מתוך ספר תהלים נשמרו עד היום.

שיטת התעתיק דומה לזו שבתרגום השבעים, אבל צורת המלים בה מתרחקת יותר מן המבטא והניקוד העברי. יש להניח, שהיא מתקרבת למבטא העברית שבפי יהודי מצרים במאה השלישית, שמהם בוודאי למדו הנוצרים את הלשון (גם היירונימוס, מתרגם המקרא ללטינית [348–420], מזכיר את מוריו היהודים).

הדגמה לתעתיקים בהקספלה

להלן מובאים חמשת הפסוקים הראשונים של פרק לא בתהלים (בתעתיק לאותיות לטיניות, כמו בפרק הקודם).

1. למנצח מזמור לדוד
lamanassē mazmōr ldaueid.
2. בך ה' חסייתי אל-אבושה לעולם בצדקתך פלטני
bax 'h asithi, el ebōsa lōlam, bsedkathax phelletēni.
3. הטה אלי אזנך מהרה הצילני היה לי לצור-מעוז לבית מצודות להושיעני
ettē ilei oznax, mēēra esilēni, aiē: li lasour maoz, lbēth msoudōth lōsiēni.

4. כי סלעי ומצודתי אתה ולמען שמך תנחני ותנהלני

xi selei oumsoudathi aththa, oulman semax thenēni outhneelēni.

5. תוציאני מרשת זו טמנו לי כי אתה מעוזי

thoōsiēni meresth zou tamnou li, xi aththa maozi.

מבחינת סימני התעתיק וההגאים שהם מייצגים, זו אותה שיטה כמו זו של תרגום השבעים, אבל המבטא שהיא משקפת השתנה במשך 500 השנים שעברו ביניהם. זו הדוגמה העתיקה ביותר של מסורת קריאה עדתית, וראוי שתיחקר. אחת התכונות שלה, שכנראה בוטלו בה שווא נע (לבית, מצודות) וסגול בלתי מוטעם (מִרְשָׁת), וכן שכינוי גוף שני יחיד זכר איננו _ך_ אלא _ךְ_.

סיכום

נמצאנו למדים שהתעתיקים מעידים על קריאת העברית בימיהם. וגם זאת: התעתיקים מלמדים, לעתים קרובות, שהיו מסורות קריאה שונות מאלה שאנו מכירים בעברית של המקרא כפי שאנו מכירים אותה מן הניקוד הטברני הנוהג בימינו.

לשון הפייטנים

בתור פיוט חושבים את הטקסטים שהשתמשו בהם בעבודת הקודש בבית הכנסת. טקסטים אלו, אשר עמדו לצדן של תפילות הקבע מתוך הצורך בגיוון ובהעמקה של הרגש הדתי, נתרבו לבסוף לכדי חטיבה עצמאית בעלת סימני היכר מובהקים.

בפיוט הייתה הלשון העברית ללשון הביטוי הרגשי – לשון השיר, ובכך עשתה צעד המאפיין את דרכה במשך תקופה ארוכה בתולדותיה. כתבים מקודשים ביותר מתחום ההלכה, הפרשנות וההגות נכתבו בלשונות הדיבור – תחילה ארמית ואחר־כך ערבית – ואילו השירה נכתבה בלשון קודש. בפיוט עוברת אפוא העברית בפעם הראשונה בתולדותיה מן השימוש הטבעי והתוסס של לשון חיה – המשמשת במכורתה, בארץ־ישראל, אל שימושה כלשון כתובה במרכזים הרוחניים בגולה. הפייטנים מגשרים ביצירתם בין ספרות האמוראים ומדרשי האגדה הארץ־ישראלים ובין הספרות המשוערבת בימי הביניים, בין לשון חכמים ובין לשון מתרגמים.

הגישה המסורתית ללשון הפיוט מדגישה יותר מכול את המלאכותי והמאולץ שבה. הדעה הרווחת הייתה, שתופעות מוזרות בעינינו, האופייניות ללשון הפייטנים, הן מעשה שעשוע מלאכותי או פרי פרשנות ודרשנות של המקרא. עבודת הפייטן נראתה כנתונה בסד של אקרוסטיכון וחרוז בלבד. כנגד דעה זו טענו מלומדים מודרניים, שאין לראות בסגנון הפיוט המצאה מלאכותית, ושאי אפשר לקבל את ההנחה, שסגנון אשר שימש מאות יוצרים בארץ־ישראל ובסביבתה יותר משש מאות שנה הוא יציר אונס של רודפי חרוז ומדקדקי אקרוסטיכון בלבד.

ואמנם היום אין לנו ספק, כי יש בצורות הלשון של הפיוט יסודות שהיו מעוגנים בלשון הדיבור של העם, ואל מקצתם אנו חוזרים בלשון המדוברת בימינו. הנה, למשל, צורות הפועל המרובעות והמחומשות היו נפוצות בארץ־ישראל בתקופת הפיוט והן נפוצות גם בפינו כיום: רחל אמנו הייתה "מידנדנת" עליו על יעקב ואומרת: הבה לי בנים; ולפי עדותו של הגאון רב סעדיה (882–942), שנודע כאחד המתנגדים לחידושים בלתי מבוקרים בלשון

הפיוט, אין "מדברים" סתם בסגנון זה כי אם דווקא "מדברברים", בהכפלת שתי אותיות השורש האחרונות.

לפעמים נדמה שאלף השנים, המפרידות בינינו ובין שקיעתו של היישוב היהודי בארץ-ישראל לאחר הכיבוש הצלבני, היו כלא היו. היום, בשלהי האלף השני, נדמה לנו שאנו מחדשים את המנגינה מן המקום שבו נדס קולה בשלהי האלף הראשון. ואולם חכמי הלשון בימי הביניים לא בהכרח הרגישו כך.

אברהם אבן-עזרא (1089–1164), שאת טעמו הספרותי המעודן קנה לו בגן הספרדי המסוגנן במיטב תרבות החצר הערבית, סגד לאידאל הטוהר הקלסי, והתנגד לפיכך ליצירת הצורות הקצרות "מַעַשׂ" מן 'מעשה' או "תַחֲנִין" מן 'תחינה' (דרך אגב: צורות אלו קנו להן שביתה בשירתו האקספרסיוניסטית של אורי צבי גרינברג). באירוניה האופיינית לו אברהם אבן-עזרא אף מציע לקליר (בן המאה השביעית) לגזור גם מן תפילה – תַפֵּל. אבל גזירות כאלה כבר מוצאים אצל חז"ל. הם גזרו, למשל, את הפועל "התרים" (תחת: הרים תרומה) והשרישו את הת"ו התחילית. מה לנו אפוא כי נלין על הקליר, אשר לא רק "מתחיל" במיטב מסורת לשון חכמים – ואינו מַחֵל בלבד כבלשון מקרא – אלא אף "מַתְּכִיל" (=מסיים, מלשון תַכְלָה) ברוח חופש היצירה. ומה לנו כי נתריע על כי הרחיב לנו את גבול הלשון העברית ועשאה "מיומנת" מן השורש המשני ימ", שעבר תהליכי חילון מאז ימיהם של הפייטנים שיצרו אותו. תהליכי חילון עברו גם על כמה מן המלים המלעיליות הקצרות "ועד", "סגל", "טכס", אשר שימשו תחילה בפמליה של מעלה, והחילון הוא שהכשירן לבוא בקהלנו.

מגמת הקיצור והקיצוץ האופיינית כל כך לסגנונו החדוש של הפיוט זכתה לביקורת נוקבת בזמן החדש אף מפייהם של גדולי הסופרים והיוצרים. ביאליק כינה את הסגנון הזה בשם: "חצץ של אץ קוצץ", ומנדלי מוכר ספרים הקדיש פסקה שלמה בספר **הקבצנים** שלו לבעיית "אץ קוצץ", לשון הפתיחה בפיוטו המפורסם של הקליר, המיועד לשבת שלפני פורים. מנדלי אף גוזר פועל עברי חדש "להתאצקצץ" ומשלבו בדברי האירוניה שלו: "אץ קוצץ הרי לשונו אף היא יפה, אבל בעלי 'אץ קוצץ' יש ויש עכשו בעולם, ואיך שלא יהיו מתאצקצצים – סוף סוף אפשר למצוא חידתם, אם לא כלה, על כל פנים מקצתה, ואם כן מה רבותא של לשון זו? אין דבור חביב ומרוצה ליהודים אלא זה... כיון שאין מבינים אותו ודאי עמוק עמוק

הוא... " (כל כתבי מנדלי מוכר ספרים, "ספר הקבצנים", הוצאת דביר, תל-אביב תש"ז, עמ' קא).

אבל מסתבר, שמה שנחשב בלתי מובן ועמוק בימי מנדלי ובתקופת ההשכלה, היה דווקא מובן והגיוני בתקופת בעלי המסורה, שנתעוררו לעסוק בדקדוק העברי ובמדע הלשון. זה הזמן שבו החלו לשים לב ליחסים הקבועים שבין צורות הלשון ובין משמעויותיהן, ומתוך חדות הגילוי אף ניסו למצוא משמעות דומה בכל הצורות השוות – למשל משמעות של גרימה בכל צורות ההפעיל. כך פירשו את הפועל "מקיץ" – גורם להתעורר, מעורר או מעיר את הזולת (אף כי במקרא האדם המתעורר בעצמו הוא המקיץ), וכך בתפילת נשמת "המקיץ נרדמים" הוא הוא המעורר ישנים. והלכו הפייטנים צעד נוסף וגזרו מן ההפעיל את הצורה קץ, בבניין קל, כדי להביע: התעורר בעצמו. ובאותו אופן יצרו צָג מן הציג ועוד הרבה. ואף משה נגש אל הערפל (שמות כ, כא) אך ורק מכיוון שמיכאל וגבריאל אחזו בשתי ידיו נגד רצונו והגישוהו אל הערפל, שאילו משה רבנו בא מרצונו אל הערפל היה כותב בתורה ומשה גש אל הערפל. זוהי גישתו של דרשן ארץ-ישראלי בפירוש הנפעל המקראי. והפייטנים עצמם היו כמובן "גשים מול ארון הקודש באימה".

בתקופת הפיוט היה הציבור הרחב דובר ארמית. כיצד התמודדו שלוחי הציבור עם השפעתה של הארמית? התגוננותה של לשון הספרות מפני לשון הדיבור לא תמיד קלה הייתה, ולפעמים אף יצאה העברית מן המאבק וידה על ראשה. "לצאת בגילוי ראש" משמש פעמיים בפיו של הפייטן ינאי (בן המאה השישית) – ראשון לחורזי חרוז בישראל – בתיאור יציאת מצרים, ולא ברור כלל מה עניין "גילוי ראש" כאן. את הפתרון יש לחפש במשפט "ובני ישראל יצאים ביד רמה" (שמות יד, ח) שתורגם בארץ-ישראל: "נפקו בריש גלי", ומסתבר שינאי, כאשר כתב מה שכתב, לא את העברית ראה לנגד עיניו כי אם דווקא את הארמית.

יחס דומה מגלה הפייטן ליוונית, שנפוצה אז. בשווקים ושימשה גם בכתובות הפסיפס בבתי הכנסת. המלה גִיא משמשת הרבה בפיוט, ולא דווקא במשמעות "צורה מסוימת של הארץ" (כמו בעברית) כי אם דווקא במשמעות הכללית "ארץ" (כמו ביוונית), ובצורה המיוחדת הבאה פעם אחת בלבד במקרא אף שלא בסמיכות: "כל גִיא ינשא" (ישעיה מ, ד). מלה יוונית חדשה אפוא ללשון הפיוט, מפני שהייתה שווה בצלילה למלה יחידאית

במקרא, הקרובה לה במשמעותה. מלים יווניות שאין להן מקבילות צליליות בעברית לא נכנסו ללשון הפיוט. עם זאת אין הפייטן נרתע מלתרגם את רכיבי המלה ללשונו, וליצור ביטויים שהם "יוונית במלים עבריות". כך הכינוי האמנותי של הפייטן לנזירים הסגפניים הוא "לובשי שקים" – סקופורוי ביוונית.

מסובכת יותר היא פרשת התמודדותה של שפת השיר עם רבדיה ההיסטוריים של הלשון. כאן היא חייבת לנקוט עמדה חד-משמעית לכאורה, ועמדה חד-משמעית אמנם נקטו מתקני התפילה המשכילים שלמה זלמן הענא (1687–1746) ויצחק סאטאנוב (1732–1804). הם טענו, שאין לומר בתפילת ומפני חטאינו של מוסף: "ונתרחקנו מעל אדמתנו", כי הפועל "נתרחק" הוא לשון חכמים שעל דרך הארמית, ולא ראוי לערב ארמית בעברית. משום כך גרס גם ר' שלמה זלמן הענא בתפילת היוצר לשבת "ביום השביעי עלה וישב על כסא כבודו" – "עלה" תחת 'נתעלה'. את תיקונו של זלמן הענא התקיף קשות ר' יעקב עמדין (1728–1783). הוא שאמר עליו: "והגיה במקום נתעלה – עלה, אבל הוא ירד..." גם כאן הפייטנים נוקטים עמדת ביניים מעניינת. הם אמנם מתרחקים מלשון חכמים שעל דרך הארמית ואינם נוקטים לשון "נתרחק", כמו בסגנון התפילה המעורב, אבל גם רַחַק המקראי אינו לטעמם, שכן צורה זו, צורת הקל, איננה מביעה בדרך חד-משמעית את המשמעות העומדת של הפועל. פתרון אופייני מצאו להם הפייטנים בנסיגתם אל צורות הסביל הקלסיות (כמו "רוחק") המתרגמות כביכול לעברית טובה את הפסיביות של אֶתְפַּעֵל הארמי, אבל מְשֻׁמְרוֹת את המשמעות החוזרת שיש לבניין התפעל בלשון העברית. "רוחק" בפיוט דומה לפיכך בצורתה בלבד לסביל המקראי. בפנימיותה היא שייכת כמו רבות מצורות הלשון של הפייטנים, לעולם אחר, עולמה המסוגנן של שפת השיר, המתמודדת על מקומה בבית הכנסת, ונאלצת, תוך כדי תחימת גבולות בינה ובין הרבדים ההיסטוריים של הלשון העברית, להתגונן מפני השפעותיהן של לשונות זרות.

מבחר ביבליוגרפי: מנחם זולאי, "לשון פייטנים", מאזנים טז (תש"ג), עמ' 217–223 • יוסף יהלום, שפת השיר של הפיוט הארץ-ישראלי הקדום, ירושלים תשמ"ה • אהרן מירסקי, הפיוט – התפתחותו בארץ-ישראל ובגולה, ירושלים תש"ן, עמ' 202–218 • אבשלום קור, פיוטי יוני כעדות לעברית של ארץ ישראל תחת השלטון הביזנטי, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, מוגש לסינט אוניברסיטת תל-אביב תשמ"ח • שלום שפיגל, "מלשון פייטנים", הדואר מב (1963), עמ' 397–400.

העברית של הקראים

בני הכת שנתבדלה במאה השמינית מן היהדות הרבנית, והמכונים קראים או בני מקרא, חיברו חיבורים רבים בהלכה, בפולמוס, בפרשנות המקרא, בפילוסופיה, בפיט ובידקדוק. חיבורים אלו נכתבו במקורם עברית או ניתרגמו לעברית. מתחילה לא היה שונה בהרבה הסגנון הקראי, גם בפרוזה וגם בשירה, מן המקובל בעברית הרבנית, אולם מהמאה העשירית ואילך החל להיבדל ולהתייחד, עד שנעשה, במאה האחת-עשרה, קשה להבנה בסוגיות מסוימות. כיצד נעשה סגנון הקראים ייחודי וקשה? שמחה פינסקר ניסה להשיב על שאלה זו, לפני כמאה ושלושים שנה, בבואו לתאר את לשונו של טוביה בן משה, בן המאה העשירית, וכך אמר: "לשונו הדידאקטית קשה להבין לשתי סיבות: הא' ששימוש הלשון שלו הוא אותו של הערביים והב' מפני שמניח מלות שלמות ערביות ויווניות כמות שהן, בלי העתקה (כלומר: בלי תרגום), עד שלשונו מעורבת מעברי ערבי ויווני ומובנת בקושי גם לבקיאים בהן" (ליקוטי קדמוניות לתולדות הקראים וספרותם, כרך ב, עמ' 195).

ואולם המלים הערביות והיווניות השתוללות בגוף ההרצאה העברית אינן מכבידות על הבנת הטקסט. במרבית המקרים אפשר לדלג עליהן מבלי להפסיד דבר מן התוכן, ופעמים הן אף מועילות להבנת הטקסט, כי הן מפענחות את המונח העברי הסתום שבצדן.

כך למשל: "והפֿרֿד... הוא בלשון ערב אפתראק ומפאָרקה"; "...ההיותות הנקרא אלאפואן"; "ובזה קיום אשר לא יתבונן יע' אוגנותטי"; "הלא תראה כי אשר אין לו ראשית אין לו טרם פרוטוש כי אשר נמצא אמש ייאמר כי הוא טרם למי שימצא היום, כי אמש מקדים לזה היום" (טוביה בן משה, ספר נעימות [הוא תרגום אלפתאב אלמחתוי ליוסף אלבציר] על-פי כתב-יד). הרי ש"הפרד" היא תרגום "אפתראק ומפאָרקה" ולהפך, וכן המלים היווניות "אוגנותטי" ו"פרוטוש" שתרגומן בצדן.

גם הקושי הראשון שציין פינסקר, "שימוש הלשון שלו הוא אותו של הערביים", אינו אומר הרבה. קושי זה מצוי גם בעברית של המתרגמים

הרבניים, כגון התבונים ואלו שהלכו בעקבותיהם. ובמה נבדלת לשונם של הקראים טוביה בן משה, יעקב בן שמעון ובני האסכולה שלהם מלשון התבונים?

מתברר, שהאפיונים הללו אין בהם כדי למצות את ייחודי הלשון של הקראים ולשבר את קשיי סגנונם, ויש לתור אחר מאפיינים נוספים.

דומה כי מלכתחילה שאפו הסופרים הקראים ליצור זיקה בין שימוש הלשון שלהם לבין פירושם למקרא. אם, דרך משל, פירשו מלה מסוימת באופן שונה מהמקובל אצל הרבנים, מיד עטו על המלה כמוצאי שלל רב ועשו בה שימוש אינטנסיבי בכתיבתם. כביכול ביקשו לתת חד לתגליתם הפרשנית. הדברים אמורים בייחוד במלים הנדירות שבמקרא. ניטול לדוגמה את המושג הפילוסופי המכונה בלשון הרבנית **מקרה** (כלומר: המצבים והתכונות שכל עצם בעולם עשוי לסבול או כל פעולה שהוא עשוי להפיק). הקראים כינוהו **אפע**, על יסוד פירושם לישעיה מא, כד: "הן אתם מאין ופעלכם מאפע". אפשר עלה על דעתם להשתמש בשורש **ק"ה** ובשם העצם **מקרה**, שהם רווחים למדיי במקרא. אולם זכותה של **אפע**, שהיא מלה יחידאית, עמדה לה להפוך מונח קבוע ועיקרי בפילוסופיה של הקראים. נראה גם שההקשר, שתיבה זו נקריה בו, המאזכר את אופן היבראות האדם, סייע לשימוש הלשון האמור.

מעין זה המלה **פוגה** והפועל **לפוג** במשמעות של **ספק** ו**השללת ספק**. אלה מבוססים על פירוש המצוי כבר אצל דניאל אלקומיסי, בן המאה התשיעית, בפירושו לפסוק "ויפג לבו כי לא האמין" (בראשית מה, כו). (וזו ההיקרות היחידה של שורש זה בתורה. בנביאים ובכתובים מזדמן שורש זה במשמעויות אחרות עוד חמש פעמים.) השורש **ספ"ק** משמש גם הוא אצל הקראים, אולם הנטייה לתת מהלכים דווקא למלה הנדירה, בפירוש הייחודי שייחסו לה, הביאתם לנקוט אותה עשרת מונים. דרך אגב נציין, ששימוש זה נמצא פה ופה גם אצל רבנים. **בתשובות דונש על מנחם**, בערך **נסתם**, אומר דונש "ובאמרך כי הסמך (של **נִסְתָּם**, בשמות יז, ז: בעבור נסתם את ה') יסוד המלה, לא יפוג כל נבון וחכם כי תאמר אֶסָה וְהָסוּ במשקל אשר הצו על משה. ולדבר כמו כן לא ייתכן". אולם מה שעושה ביטוי מעין זה קראי ולא רבני הוא מידת השימוש. אם אצל הרבנים הוא מבודד ומצוי רק זעיר שם זעיר שם, הרי אצל הקראים הוא הפועל העיקרי להוראה זו ועל כן הפך מאפיין מובהק בלשונם.

כך עלתה לה אף למלה היחידאית **קנץ**: "עד אנה תשימון **קנצי** למלין" (איוב יח, ב). הקראים פירשוה "הוכחה, ראיה", ומפרשנות המקרא העבירו אותה לשימוש בכתובה. יהודה הדסי, מחכמי הקראים במאה הי"א, כותב: "שהמוקדם הוא מאוחר והמאוחר מוקדם ע"פ **ראיות וקנצים**" (אשכול הכופר, סימן קסח, עמ' סג 4).

הסגנון הקראי – בפרוזה, ואין צריך לומר בשירה – ניכר גם בגילוי העדפה ברורה של מלים וצורות מן המקרא, בין נדירות בין שכיחות, בין שנתקיימו בלשון חכמים בין שלא באו בה לכלל ביטוי.

דרך משל, הם משתמשים במקור עם אותיות היחס ב'כ'מ', שבטלו בלשון חז"ל. טוביה בן משה נוקט ב**ספר נעימות** את הצורות "בשמענו, בהצדיקו, מהיותו", ועוד. גם נטיית העבר ונטיית העתיד של בניין פועל חזרו לשימוש (בלשון חכמים שרד שימושו של בניין פועל בעיקר בבנינו). וכך השימוש בצורת הנסתר עתיד "תקטולנה" כגון "תהיינה", ואף כדרך הכתיב המקראי "תהייך" (כגון בראשית מא, לו).

מתרגם **ספר המצוות** ללוי בן יפת נוקט את צורת הסביל הפנימי של בניין קל בעתיד, יופעל, שאף במקרא עצמו הוא נדיר: **יוקח** (בחקיקוי בראשית יח, ד); ועורכו של סדר תפילה קראי קדמון נוטה את הפועל "חנן" על דרך גזרת השלמים: "**אולי יחנן ה'** (אלינו) את שארית גליותנו", תוך שהוא מחקה את לשון עמוס ה, טו; **בס** באה במקום **בהם**: "המעשים אש' התחילו **בם** ביום ששי או קודם יום הששי ויעשה השלמתם בשבת"; **ככס** במקום **כמוכס**: "אבל אולי הם היו **ככס** בשער הפוגה ודרכה". ומאוצר המלים הכללי: שב"ר במקום קו"ה: "והיה תחת אש' שברו לקצור חטים קצרו קוצים"; **עשתי-עשר** במקום **אחד-עשר**; **צדייח** או **גמה** במקום כוונה או מגמה (טוביה בן משה, **מחכימת פתי**, [הוא תרגום אלמנצורי ליוסף אלבציר] על-פי כתב-יד, וכחנה רבות).

אולם אין זאת אומרת שהקראים נקטו רק שימושי לשון מקראיים או שימושים שנתגבשו בתקופה הקדומה של העברית. לשונם שופעת חידושים לרוב, בהעמסת משמעויות חדשות על מלים עתיקות, וביצירת צירופים ומבנים תחביריים חדשים. מתחום התחביר נציין את שימוש הזמנים. **פעל ויפעול** עשויים להיות על-זמניים, כגון **וידענו** שעניינו "אנו יודעים"; **לא יתאחר** (= אינו מתאחר); **ויחייב** (= מחייב, חובה), אך כל אלה מצויים גם בלשון הרבניים, והם מבוססים על שימושי לשון המקרא מחד גיסא ועל

שימושי הערבית מאידך גיסא. אולם בתחום הפועל נתחדשו גם "זמנים מורכבים" שנעשו ייחודיים ללשון זו: **היה עָשָׂה, היה יעֲשֶׂה, כבר היה עָשָׂה, כבר היה יעֲשֶׂה**, כגון "היו ימצאו, היה יושלם, היה ייתכן, היה יתבונן".

מאפיין אחר של לשון זו הוא הגיבוב, או צירוף המלים הנרדפות. דוגמאות: **לא יכשר ולא יעבור** שיהיה... (כלומר: לא ייתכן); וזה יוליד עד לאין סוף **ותכלית** (כלומר: וזה מוביל לשרשור הגיוני אינסופי); **ולא יעבור ולא ייתכן** מלהיות דבר הפרד (כלומר: ואין מנוס מלהניח שיש הבדל); **ויחייב שלא תצא ולא תתערה מן ההווים**; **אבל באמת** יחייב שתהיה נשארת; **מציאתו מְטָרם בלא תחלה**; **דבר כלום והרבה כלום דבר** במקום **כלום או דבר**.

בעיית הגיבוב היא, שהקורא או המעתיק עלול לדמות שהמלה השנייה (והשלישית) בצירוף באות לרבות את הראשונה ובכך תשתבש ההבנה, בעוד שלמעשה אין הביטוי אלא בבחינת שניים הבאים כאחת.

היפוכו של הגיבוב הוא חילופי התצורה המרובים שאין עמם שינויי משמע. הדבר בולט במיוחד בחילופים הפנימיים בין הבניינים בזמן אחד או בזמנים שונים. טוביה וחבריו השתמשו בצורות הסביל של כל הבניינים ללא הבדל בהוראה. בעיניהם **אפוס** או **נאפס**, **מואפס** או **מאופס** הם היינו הך, כולם מכוונים למושג "נעדר". כיוצא בזה **עוסק** בבניין קל שווה ערך ל**מְעַסֵּק** מבניין פיעל ול**מתעסק** מבניין התפעל. כולם נושאים את ההוראה "תופס מקום". **חדש**, **חָדָשׁ** ו**מחודש** מכוונים למסומן אחד, "נברא". ואין כל התניה להופעתו של זה או זה.

כיוצא בזה **ידוע**, **נודע**, **מודע** ו**מיודע** (בתרגום "מעקול" הערבית = דבר שיש בו היגיון, או אדם בר-דעת או שיש לו ידיעה). **מוראה**, **נראה** ו**ראוי** עשויים להמיר זה את זה. וכן **מולאט** ו**נלאט** (= שנוהגים בו בנועם); **הוסגל** ו**נסגל** (= יוחד); **הופרד**, **נפרד** ו**התפרד** ועוד.

פועל יוצא מכך הוא, שהוטל עומס סמנטי נוסף על הבניינים הקיימים. דרך משל, **הופעל** הופקע מתחום הוראתו המקורית כסביל לבניין הגורם הפעיל. בלשון הקראים (ולימים גם בעברית הרבנית; [אם ירצה ה' נרחיב בעניין זה במקום אחר]) הוא משמש במקום בניין קל בהוראה של פעולה פשוטה; למשל **הומעט** במקום **מעט**, במקרא: ואם **ימעט** הבית מהיות משה (שמות יב, ד). **הושלם** אין משמעו דבר או רעיון שמישהו השלים אותו, עשה

אותו שלם, אלא פשוט "נעשה, נהיה" על דרך "תם" בערבית. וכן הותמם במקום "תם", מותמד במקום "תמידי".

גם בניין הפעיל ממיר הרבה את קל בהוראת פעולה פשוטה. בולטים בשימוש זה הפעלים הרמיז (=רמז), הגרים (=גרם) והשנה (=שנה, כפל). דור־משמעות דקדוקית בולטת בצורה הפעלה. בשימוש הרגיל בלשונו הריהי צורת שם־פעולה לבניין הפעיל, אולם בלשון טוביה עשויה הצורה הפעלה לשמש גם כשם־פעולה לבניינים הסבילים או העומדים: "דע כי הצורך את התנאים על המלות הוא הצרבת אנשי השכל אשר נגמרה דעתם להבין ולהשכיל מקצתם חפץ מקצתם וצדייתם, ולכן יצטרכו כל אנשי האמנות...". חילופים אלו גורמים לדור־משמעות, ועל הקורא להחליט בכל מקרה אם הפעיל, הופעל או הפעלה, המגולמים במלה נתונה, משמשים בהוראתם הקלסית או בהוראתם החדשה, שכן השימושים הקלסיים לא נדחו כליל מפני החדשים.

בצד הדור־משמעות בצורות לשון הקראים נוהגת גם דור־משמעות בתחביר ובהוראת המלה. מקוצר היריעה נציין רק דוגמה אחת:

הביטוי לא ייתכן או לא יעבור פירושו אי־אפשר שיהיה או שיקרה כך וכך ("כך וכך", כלומר, מה שמבוטא בפסוק הנושא ומה שנאמר אחר־כך במשפט), אבל בלשון זו יש עוד משמעות, והיא היפוכה הגמור של הראשונה, לאמור: אין מנוס אלא שיהיה או שיקרה כך וכך. המעיין אנוס להכריע בכל מקרה בשאלה: איזו הוראה סובל ההקשר? אמנם יש הבדל חיצוני בין לא ייתכן ללא ייתכן מן, אך אין הוא מתקיים בכל המקרים, ומכל מקום אין הקורא פטור מלשים לב לכל היקרות והיקרות של הביטוי; לדוגמה:

"אנשי הדתות המחלפות המכחישים אחד לאחר כבר נהגו באשר נתגדלו בו ולא ספיקות לא ייתכן להיות האמת בב' דברים מכחישים, ובלא העברה לא ייתכן מלהיות הא' מהם בטל ומושחת. ואשר הוא בטל ומושחת יחייב להתרחק ממנו"; שיעורו של המשפט הזה: אנשים שגדלו על ברכיהן של דתות או אמונות הסותרות זו את זו, נוהגים בהתאם לחינוך שקיבלו, ובלי ספק אי־אפשר שהאמת תהיה עם שני דברים הסותרים זה את זה, ואין מנוס מלהניח שאחד מהם שקר. ומה שהוא בחזקת שקר חובה להתרחק ממנו. המלה "מן" משמשת בביטוי זה לשלילה, ומאחר שהיא באה אחרי "לא ייתכן" הריהי שוללת את השלילה, ולמעשה מביעה חיוב. אסמכתא לשימוש כזה של "מן" אפשר לראות בכמה פסוקים מן המקרא: "ועל העבים

אצוה מהמטיר עליו מטר" (ישעיה ה, ו), "ומשנאיו מן יקומון" (דברים לג, יא). בדוגמות אלה כוח השלילה נובע מהמלית "מן", מה שאין כן "מן" הבאה עם המקור הנטוי, השואבת את הוראת השלילה מהפועל השורר, כגון "נמנע מעשות").

בתרגום חיבורים בפילוסופיה נאלצו טוביה וחבריו להביע בעברית תכנים, שיסודם באסכולה הבצרית של כת המועתזילה, מבית מדרשו של עבד-אלג'באר; ומאחר שלא היה לפניהם שום מופת, הניבו התרגומים האלה חידושים לרוב. למשל, להבעת המושג "בחינה על-פי ההיגיון" היו הצעות שונות: **דעת הלב, חכמת הלב, דעת לבב וידיעת הלב.**

את מונחי היסוד של ה"כלאם", שאלבצר הגדירם בפרק ב בספרו **אלמחתוי**, הלביש טוביה לבוש עברי, על-פירוב בתרגום שאילה, בשאילת משמעות מן הערבית, או בדרך התצלול. כך נוצרו המונחים **כלום** או **כלום-דבר** בשביל להביע את "שיא"; **מצואי** בשביל "מוג'וד" (= קיים); **אפוס** בשביל "מעדום" (= נעדר, שאינו קיים); **חדש** כתרגום "מחדת", **חדית** (= נברא, לעומת נצחי); **חתיכה** (= אטום, החלק הקטן ביותר שאינו ניתן עוד לפירוק); **גוייה** (= גוף, בעל נפח); **מעסק** כתרגום "משגל" (= גוף התופס מקום בחלל); **רחישה** (= תנועה); **שכינה** (= העדר תנועה) על דרך "סכון" בערבית; **משפט** לציין את המושג "מצב אונטולוגי" בתחום הכלאם. מונחים אלו ורבים אחרים נעשו מפתח להבנת הטקסט.

על הקורא ליתן את הדעת על המפתח הזה, כדרך שהוא צריך ללמוד את המונחים המיוחדים לכל מקצוע אחר. מכאן, שהבנת הטקסט קשורה בידיעה כללית בנושא תורת האלוהות של התקופה הנידונית.

אוצר המלים הכללי אף הוא הושפע מן הערבית. ואף שאירעה כזאת גם לעברית הרבנית, אצל הקראים מידת השערוב גבוהה לאין ערוך. למשל, **לחועיל** או **להשלים** ההועלה ספג מן הערבית את ההוראה "להפיק משמעות"; וכך **יתחלף** במובן "ישתנה"; **חלופס** במובן "אולתם".

ויש שהחידוש נתפתח התפתחות פנימית: **עָדוּף** הוא עֲבֵרוֹת הצורה הארמית **עדיף**; **צעק** נתפתח ל"הפיק הגה"; **(קולות) יובלות** ספג מן הפסוק **"במשך בקרן היובל"** (יהושע ו, ה) את ההוראה "(הברות) ממושכות", כפי שהיא בצירופים כבולים, או שמא על-פי פירוש ייחודי לצורה "יובל".

מעניין לראות כי הקראים, אף שהתנזרו מן ההלכה הרבנית, לא הדירו עצמם מלנקוט שימושים מובהקים מלשון חכמים. ראשית, הם לא חידשו

את הזמנים ההפוכים, **ויקטול, וקטל**, ולא את הצורות המוארכות כגון **אקטלה**, שהן צורות מקראיות מובהקות. ועל דרך החיוב, הם שאלו מלשון חכמים צורות מובהקות מעין **מלפעול**: "מניעתו מלכתוב האיגרת, וימנעו אותו מלהרגיש המורגשים"; וכן בניין **נתפעל** בתחילת **נת**: "**נתקיימו** האפעים, וכבר **נתברר** לך...", **נתחבר** עמו בהיותו אפוס, כי **נתרבה** זה בכלל ובכול", ועוד קווים חז"ליים מובהקים: נטיית פועלי ל"א על דרך ל"י (נשוי, מצוי); ע"ו על דרך פ"י (להוכיח); ע"ע על דרך השלמים (מתעלל, מתמים); מעבר צורות ממשקל אפעל למשקל אפעול: **יבחור**, העדפת **יחפץ**; ואין צריך לומר שהם נוקטים מלים המתועדות לראשונה רק בספרות שלאחר המקרא כגון גסס, חשד, התעסק ב-, משובש, השתדל, שולשל, שותף. או שימוש בפעלים מלשון חז"ל, פעמים בגיוון סמנטי: המתין, כפר, עיסק, התעסק, הפסדה.

כללו של הדבר, העברית של הקראים הלכה ונתייחדה עד שהגיעה במאה האחת-עשרה לשיאים של קושי ושל ייחוד. אולם לאחר שיאים אלו חזרה והתקרבה אל העברית הרבנית.

מבחר ביבליוגרפי: טוביה בן משה, **ספר נעימות** (הוא תרגום אלכתאב אלמחתוי ליוסף אלבציר), על פי כ"י לידן ורנר 41.1 (4779). פרקים מחיבור זה נתפרסמו ע"י א' ומ' קליין, א' מארגענשטרן, ב' שווארץ, י' גרשון ואחרים; ר' ביבליוגרפיה אצל ממון, **העברית של טוביה בן משח הקראי** וכו' (מובא להלן). בהפניות לפרקים אלו צוינו מספר הפרק והעמוד. האחרים שלא נתפרסמו הובאו על פי המהדורה הפנימית של האקדמיה ללשון העברית, ירושלים. • אהרן ממון, **העברית של טוביה בן משח הקראי – הפועל, תצורה, שימוש ומילון** – עפ"י 10 פרקים מן "אלכתאב אלמחתוי", עבודת גמר, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ט • שמחה פינסקר, **ליקוטי קדמוניות לתולדות הקראים וספרותם**, וויען תר"ך •

J. Mann, *Textes and Studies in Jewish history and literature*, Cincinnati 1931–35 • G. Vajda (et D. R. Blumenthal, ed.), *Al-Kitāb Al-Muhtawī de Yusuf Al-Basir*, Texte, Traduction et

Commentaire, Leiden 1985

אפרים חזן

העברית בשירת ספרד

ראשיתה של השירה העברית בספרד במחצית השנייה של המאה העשירית, והיא קשורה בבואו של דונש בן-לבראט מבבל לספרד. דונש הביא עמו מרוחו של רבו הגדול, רב סעדיה גאון, שביקש להרים את קרנן של הלשון העברית ושל השירה העברית, והיה, כנראה, המחבר הראשון בספרותנו שדן בדרכי השירה ובלשונה. רוח זו הביאה עמה את הפולמוס בענייני השירה ובדרכי שקילתה, כפי שהתנהל בין האסכולות של מנחם בן-סרוק ודונש בן-לבראט. בסופו של דבר קיבלה השירה העברית את חידושיו של דונש במשקל, וקיבלה את השפעתה של השירה הערבית, כפי שנתבקש, כנראה, מן הרקע החברתי-תרבותי של התקופה ומהאווירה שנוצרה סביב חצרותיהם של המקורבים למלוכה.

המשקל והלשון בשירת ספרד

שירת החול בספרד הייתה מהפכה גמורה בשירה העברית בנושאי השירה ובצורותיה, וכן בלשון השירה. נתקבלה מזיגה של תורת השירה הערבית בדפוסים עבריים ובזיקה ללשון המקרא וליסודות מקראיים. הנאמנות ללשון המקרא הנדרשת מן המשורר הספרדי – כלליה נוסחו ניסוח ציורי בידי ר' משה אבן-עזרא: "ומה שתמצא בו (= במקרא) השתמש בו ומה שלא תמצאהו אל תנהג בו היקש, 'אל אשר תלך הלשון – לך, ובאשר תעמוד עמוד'" (ספר העיונים, עמ' 203).

הליכה זו בתלם הלשון המקראית כוונה ועוצבה על-פי עקרונות המשקל הספרדי, שכידוע הותאם לשירה העברית על-פי המשקל של השירה הערבית. משקל זה ידוע גם בשם משקל "היתדות והתנועות". בשם "יתד" אנו קוראים לצירוף של אות המנוקדת בשווא נע או בחטף וההברה שאחריה, כגון "דְּרֹר", "בְּאֵר", "קֶרֶב". בשם "תנועה" נקראות שאר ההברות, בין שהן סגורות ובין שהן פתוחות, בין שהן מוטעמות ובין שהן בלתי מוטעמות, כלומר במלה "יְקָרָא" ישנן שתי תנועות, ובטור הידוע:

אָדוֹן עוֹלָם אֲשֶׁר מְלֶךְ / בְּטָרֶם כָּל יִצִּיר נִבְרָא

אנו מוצאים יתד ושתי תנועות, יתד ושתי תנועות בצלע הראשונה (= הדלת), ואותה תבנית גם בצלע השנייה (= הסוגר). השתמשנו, כמקובל, בסימן ^ו לציין הברה חטופה (המנוקדת בשווא נע או בחטף) ובסימן - השתמשנו לציין תנועה, כלומר כל הברה שאינה חטופה.

הצורך לארגן ארגון קפדני כל כך את שורות השיר השפיע השפעה רבה על בחירת המלים ועל המבנה התחבירי של המשפט וגרם לכך שלעתים בחר המשורר במלה מסוימת לא משום שהיא המלה המתאימה ביותר לעניין השיר, אלא משום שהיא המלה המתאימה ביותר לצורך המשקל. יתר על כן, יש שצורכי המשקל דחקו את המשורר להשתמש בצורה שאינה "חלקה" כל כך על-פי כללי הלשון הרגילים, כדי לשמור על שלמות המשקל. נדגים דברינו בשיר צימודים (שיר שבו הטורים מסתיימים בצימודים - מלים שוות צליל - במקום בחרוזים).

שְׁחִתִּי לַעֲפָרָה נֹסֶעָה / יַעֲמִי, בְּחִי אֶהֱב, שְׁבִי
ותַעֲנֶה פְתִי, וְאֵיד / תֵּשֵׁב - וְאֵת הוֹלֶךְ שְׁבִי

הדובר בשיר מספר על בקשתו מיפהפייה אהובה (עפרה) שלא לנדוד אלא לשבת עמו. על דרך החידוד היא עונה לו, כי אין היא יכולה לשבת עמו משום שהוא הולך... שְׁבִי (אחריה). השימוש בצורת הבינוני "נוסעה" במקום "נוסעת", השימוש בצורת "את" לזכר (הצורה "את" לזכר נדירה במקרא, והיא הצורה הרגילה בלשון חז"ל) במקום "אתה", ואף השימוש בצורה המהופכת "ותענה" (שלא כמקובל, שהרי מתבקשת צורה מקוצרת "ותען"). שימושים אלו נובעים בעיקרו של דבר מתוך צורכי המשקל, לפי שהצורות האלטרנטיביות אינן מתאימות לתבנית המשקל במכתם (= שיר קצר שיש בו חידוד) שלפנינו. יתר על כן, הצורה "אֶהֱב" צורה פייטנית היא, שלא מן המקרא, והיא בניגוד גמור לכלל הלשוני שקבע אבן-עזרא עצמו בספרו העיוני, שלא להזדקק לצורות מחודשות שאינן במקרא. סטייה אחרת מצורות הלשון שבמקרא הייתה בכך שמשוררי ספרד התירו לעצמם "להניח את הנע ולהניע את הנח", כלומר בעת הצורך התייחסו לשווא נע כאל שווא נח ולהפך, ולעתים אף הפכו חטף לשווא נח ועל ידי כך קיבלו תנועה במקום יתד. המלה "לַעֲפָרָה" למשל, שמשקלה תנועה ויתד, נוקדה בידו רבי יצחק אבן-כלפון "לַעֲנָה" כדי ליצור שתי תנועות.

נמצאת למד, שהשאיפה לטהרנות מקראית לא נתממשה במלואה, והיא הוגבלה בגלל השקילה הקפדנית על-פי שיטות השקילה בשירה הערבית.

אוצר המלים המקראי של משוררי ספרד

קריאתנו בשירת ספרד עשויה להיות נתקלת בכמה מחסומים המעכבים את הבנתנו המלאה. אחד המחסומים האלה הוא העברית המדוברת בפיו, שהקנתה למלים מסוימות משמעות שאנו רגילים לה כל כך עד שכמעט אין ביכולתנו להשתחרר ממנה. לפיכך עלינו לזכור לקרוא את השירה הספרדית על-פי אוצר המלים המקראי:

למשל המלה "סתיו" בלשונו מציינת את עונת המעבר שבין הקיץ לחורף, משמעות זו תפריע לנו מאוד בהבנת שירו היפהפה של ר' שלמה אבן-גבירול "כתב סתיו":

קֶתֶב סִתְיוֹ בְּדִיו מְטָרְיוֹ וּבְרִבְיָיו / וּבְעֵט בְּרָקְיוֹ הַמְּאִירִים וְכַף עֲבִיו
מִקְתָּב עָלֵי גֶן מִתְכַּלֶּת וְאַרְגָּמָן / לֹא נִתְּכְנוּ כְּהֵם לְחֹשֶׁב בְּמַחְשָׁבָיו.
לִכֹּן בָּעֵת חֲמֻדָּה אֲדָמָה פָּנִי שֶׁחַךְ / רָקְמָה עָלֵי בְּדֵי עֲרוּגוֹת כְּכֹכְבָיו.

לסתיו יש דיו והם הגשמים, וגם עט יש לו – אלו הברקים. וכף ידו הם העננים. התיאור הזה אינו מתאים לסתיו כמשמעו בפיו (בעברית ישראלית), אלא כמשמעו במקרא, כלומר "חורף" כפי הנאמר בפסוק בשיר השירים (ב, יא): "כי הנה הסתו עבר, הגשם חלף הלך לו". לאמור הסתיו מקביל לגשם ולחורף. וכן הוא בערבית: "שיתא" הוא גם חורף וגם גשם. המשורר משווה אפוא את פעולת החורף, המוריד גשמים ומחיה את הטבע ומצמיחו, לפעולת הכתיבה, והציור מעניין ומלא, שכן הסתיו הוא הכותב ומי הגשם הם הדיו, והברקים הם העט, והעבים הם כף ידו של הכותב, והכותב כתב מכתב נאה להלל בצבעי תכלת וארגמן (צבעי הפרחים, כמובן), ואין אמן בעולם שיכול להוציא תחת ידו מעשה יצירה שכזה. לפיכך המשורר מסביר, כי האדמה קינאה בכוכבים הנאים שבשמים, וציירה גם היא פרחים נאים ככוכבים.

ברם יש שהמשמעות המקובלת במקרא גם היא לא תספיק לנו בהבנת השירה הספרדית. כששמואל הנגיד אומר בקינה על אחיו הנפטר:

הֵיָם בִּינִי וּבִינִיךָ וְלֹא אָטָה לְחַלּוֹתְךָ

ופירוש הדברים: האם ים גדול מפריד בינינו, שלא אוכל לסור (לנטות) לבקר אותך ולראות פניך?

פירוש זה מעמיד לפנינו קושי מסוים, שהרי הפועל "חלה" בפיעל, רגילים אנו בו במשמעות של תפילה ותחנונים, כמו "ויחל משה את פני ה' אלהיו" (שמות לב, יא), ולא במשמעות ביקור. משמעות זו למדו משוררי ספרד מתרגומי המקרא לארמית, שבמקומות שהפועל "חלה" מתייחס לבני אדם, תרגם "לחלות את פְּנֵי" – "לבקר" (כגון תהלים מה, יג). אמנם מפרשים רבים מפרשים כאן "יחלו פני" = יבקשו. אבל משוררי ספרד השתמשו בשורש חל"ה ביחס לבני אדם במשמעות לבקר, ואף השמיטו את המלים "את פני" שהם חלק מהביטוי "חלה את פני".

בצד המסורת הארוכה של פרשנות בתרגומי המקרא נמצא בשירי ספרד הרבה מחכמת הלשון שנתחדשה בספרד, למשל מלת היחס "בעבור" (= "בשביל"). היא ונטיותיה באות במקרא תמיד בצירוף "ב" בראשן, והנה לצורך המשקל השתמשו משוררי ספרד במלה "עבור" בהשמטת הבי"ת. ונסמכו בזה על דברי רבי יונה אבן-ג'נאח, שטען ש"ב" היא תוספת ובהשמטתה יש משום חזרה לצורה הבסיסית, ובשעת הדחק אין לאסור זאת; כך בענייני צורה, וכך גם באוצר המלים. למשל המלה "תשבץ" מתפרשת כרגיל כעניין של "משבצות משבצות". והנה בשיר המפורסם "כתנות פסים לבש הגן" לרבי משה אבן-עזרא מתואר הגן כך:

קְתָנוֹת פְּסִים לְבָשׁ הַגֵּן / וְקִסּוֹת רִקְמָה מִדֵּי דָשָׂאוּ
וּמַעֲלֵל תִּשְׁבָּץ עֶטָה כָּל עֵץ / וְלָכֵל עֵין הָרָאָה פְּלָאוּ.

לשון ציורית עשירה, הרואה את הגן הפורח כלבוש בבגדי צבעונין יפים. אך מה עניין "תשבץ" לכאן? כאן יסייע בידנו ספר חרשים של רבי יונה אבן-ג'נאח, שפירש את השורש "שבץ" ואת השמות "תשבץ" ו"משבצת": "הכל רקמה ועיון, רצוני לומר עינים עינים במלאכת בדי המשי" כלומר "שבץ" עניינו "צבע". כבר ראינו שהשורש "רקם" מציין ציור. ונוסיף כי המלה "עין" מציינת כאן צבע. ו"עינים עינים" פירושו "צבעים צבעים". כלומר אבן-ג'נאח מפרש "תשבץ" במשמעות של דבר צבעוני כאריגי המשי הצבעוניים. ואכן פירוש זה מתאים לתיאור הגנים והשדות המנומרים בפרחים צבעוניים ללא סדר של משבצות. לא נתפלא אפוא למצוא את

המלים "פגר", "גווייה" במשמעות גוף-חי, לפי שכך פירשו פרשני המקרא בני התקופה.

לסיכומו של סעיף זה נאמר, כי את אוצר המלים המקראי שבשירת ספרד יש להבין על-פי מילונם שלהם למקרא, לאמור על-פי הפירוש שפירשו הם את המקרא, ופירושים אלה מצויים בתרגומים הארמיים למקרא, בתרגומו הערבי של רבי סעדיה גאון (תפסיר), בפירושיהם ובעיוניהם של חכמי הלשון בימי הביניים, וכמובן בפירושיהם של חכמי ספרד (והקרובים להם) למקרא, כגון פירוש רבי אברהם אבן-עזרא, ופירוש רבי דוד קמחי.

הרחבת הלשון בשירת ספרד

העיקרון המנחה של משוררי ספרד היה שלא לסטות מלשון המקרא. לשון חז"ל תימצא רק מעט מאוד בשירת רבי יהודה הלוי ומשה אבן-עזרא, והרבה יותר בשירת הנגיד שקדם להם, או בשירת טודרוס אבולעפייה שהיה מאוחר להם. מכל מקום, גם בתקופת השיא לא נדחתה לשון חז"ל לגמרי, ואפילו בשירת ריה"ל נמצא שורת שיר כזאת:

וּאִוְקִינֹס לְפָנֶיךָ לְמָנוֹס / וְאִין מְבָרַח לָךְ כִּי אִם יְקוֹשִׁים

ריה"ל המצוי בלב ים בעיצומה של סערה אינו מוצא מפלט, ואין לפניו אלא האוקינוס העומד כמוקש (יקושים). מכל מקום, המלה "אוקינוס" מלה שאולה היא בלשון חז"ל ואין ריה"ל נמנע מלהשתמש בה.

עיקר הרחבת הלשון לא הייתה בשאילת מלים מן הערבית או בחידושי תצורה, אלא בהרחבה סמנטית, בחידושי משמעות למלים מקראיות קיימות, בעיקר על ידי שאילת משמעות ותרגומי שאילה, בעיקר על-פי הערבית. כך נוצרו רבים ממונחי הדקדוק ומן המונחים הצורניים של השירה על ידי העברת המשמעות החדשה של המונח אל מלה קיימת בלשון, המתאימה למלה הערבית המציינת מונח זה. למשל: בית (= שורה בשיר) דלת (= הצלעית הראשונה בשיר), סוגר (= הצלעית האחרונה), יתד ותנועה (= יחידות המשקל) וכיו"ב, ובמונחי הדקדוק: תנועה, שורש, בניין, שם, פועל, גזרה, מדבר (= גוף ראשון), וכיו"ב.

כיוון שסוגי שירת החול הספרדית ונושאייה הלכו בעקבות השירה הערבית, נזקקו המשוררים לתרגומי שאילה ולשאילת משמעות כמעט בכל

תחומי השירה. כך קיבלה המלה "זמן" (בערבית "זמן", "דהר") משמעות של הגורל העיוור, הגורל האכזר של חיי האדם, תלאות החיים ופגיעהם, וכן היא מציינת את הבלי העולם הזה ואת הנאותיו החולפות. למונח זה נרדפים רבים (אף הם על-פי הערבית): ימים, בנות ימים, תולדות ימים, תבל, עולם, ולכולם משמעות דומה. וכך פונה ריה"ל אל הנשמה:

והתנערי מן הזמן כצפרים / אשר מרסיסי לילה יתנערו
דאי כדרור למצא דרור ממעלך / ומתולדות ימים כימים יסערו.

לאמור, על הנפש להתנער ולהתחמק מהבלי העולם הזה, מן "הזמן", כציפורים המתנערות מן הטל, ועליה לעוף כדרור ולמצוא מפלט מן החטא ומ"תולדות ימים" (חיי העולם הזה) הסוערים כים.

שירת המקרא כוללת דימויים שונים של צבי וצבייה לאוהבים. דימויים אלה הופכים לכינויים קבועים בשירת ספרד. דמויות אחרות בשירת החשק הם ה"מריב" המוכיח את האוהבים (תרגום שאילה מ"אלעאד'ל" הערבי) וכן הצופה (המציץ של ימינו, והוא תרגום של "אל רקיב" הערבי). בשירת השבח והידידות בולטים הביטויים "נדוד" "פירוד" (תרגום "פרק" הערבי), והמלה "גלגל" בשירת ההגות מציינת ספירה שמימית על-פי "פֶּלֶךְ" בערבית.

מלה אחרונה זו תשמש דוגמה טובה לשאילת-משמעות על יסוד של קרבה פונטית (תצלול), שכן המלה "פֶּלֶךְ" הערבית "תורגמה" לא רק בעזרת המלה "גלגל", אלא גם בעזרת המלה הערבית "פֶּלֶךְ" המציינת במקורה כלי טווייה. אין לה קשר עם המלה "פֶּלֶךְ" הערבית, שעניינה, כאמור ספירה שמימית, וקרבת הצליל היא שהשפיעה.

ההשפעה של דמיון הצליל בין מלה עברית למלה ערבית מתגברת כשיש גם קרבת משמעות כלשהי, ואפילו קרבה רחוקה. המלה "עֶשְׂקָה", הערבית מציינת את שירת-האהבה והתשוקה שבשירת החול. משהחלו לכתוב בעברית שירים דומים בחרו במלה "חשק" (ולא אהבה, למשל) בגלל קרבת הצליל, וכך גם נגזרו הביטויים "חושק" ו"חשוק".

חיבה יתרה הייתה לשמואל הנגיד לשאילת משמעות בהשפעת דמיון הצליל. "רביעה" החז'לית, שפירושה גשם ראשון או גשמים ראשונים, משמשת אצלו במשמעות "אביב" דווקא? ("רְבִיעַ" בערבית)

הנה ימי הקר כפר עברו / וימי רביעה הסתו קברו

כלומר ימי האביב (רביעה) ניצחו וקברו את ימי החורף (סתיו). המלה "אקדח" משמעה במקרא (ישעיה נד, יב) אבן טובה. בשירת הנגיד היא מציינת גביע של יין על-פי "קדח" בערבית.

יש שהמשורר "משחק" במכוון במשמעות הכפולה, העברית והערבית של המלה. כשרבי יהודה הלוי אומר לאהובה בשיר "תמה בעד רקיע צמה": "את אַחְלִי", הוא מתכוון למלה העברית "אַחְלִי" שעניינה תקווה וייחול (השווה תהלים קיט, ה), אך בו בזמן הוא מרמז למלה הערבית "אחלה" שמשמעה "המתוק ביותר" (השווה סלנג של ימינו). השפעת הערבית בולטת במלות יחס ובמלות קישור. למשל בשיר של ריה"ל "לך נפשי":

ובפֶּרֶשׁ הַסְפִּינָה לַעֲבֹר בִּי / כְּנָפִים כְּנָפֵי הַחֲסִידָה

אמר המשורר: הספינה פורשת כנפים כנפי החסידה כדי "לעבור בי". הביטוי "לעבור בי" לא יובן כלל אם לא נפרשנו על דרך הערבית, שבה פעלים שעניינם תנועה (בא, הלך, ירד, עבר, וכו') בצירוף מלת היחס ב', מקבלים משמעות של פעולה גורמת, משמעות של הבאה והולכה. (ג'א ב = בא ב. פירושו בערבית "הביא") "לעבור בי" יהיה אפוא "להעבירני", וכן "ירד בי" פירושו "הוריד אותי", "נָדַב בי" פירושו נָדַב אותי.

במלות הקישור נציין את השימוש ב"ואם" במשמעות "ואפילו אם", "אף-על-פי ש..." כביטוי מקביל ל"ואן" הערבי, וכך יש לפרש את הבית הרביעי בשיר "יפה נוף" של ר' יהודה הלוי: "דרשתיד ואם מלכך אין בך ואם במקום צרי גלעדך – נחש שרף וגם עקרב" כלומר: המשורר מבטיח לציון, כי אף-על-פי שהיא חרבה ואין בה מלך ואין בה צרי גלעד (המסמל את התוצרת המעולה של ארץ-ישראל), בכל זאת הוא דורש אותה ומבקש להגיע אליה, "ואם", פירושו אפוא "ואפילו אם..." כלומר מלת ויתור. בדומה לזה המלה "אבל" מקבלת משמעות של "יתר על כן", "לא זו בלבד", ואף כאן בהשפעת "בל" בערבית.

כשמדברים על השפעת הערבית על הלשון בשירת ימי הביניים, אי אפשר להתעלם מדבריו של א' מירסקי (במבוא שלו לשירת ר' יצחק אבן-כלפון) בעניין זה. הוא טוען: אמנם רבים מן המושגים ומאוצר המלים ומדרכי הלשון, שראינו ועוד נראה להלן, באו לשירה העברית מן הערבית, ובכל זאת יש להם אחיזה בלשון המקרא או בספרות חז"ל בדרך זו או זו, למשל

השימוש במלה "זמן" (= גורל, מעקשי החיים) על־פי "זמאן" הערבי מתקשר יפה לביטוי "שיחקה לו השעה" (בבלי ברכות ז ע"ב).
על ידי אחיזה זו במקורות ישראל מתקרבת השירה הספרדית, שהועמדה על יסוד השירה הערבית, לתפיסת היהודי המשכיל באותם הדורות, שמצא קשר בין מושגי השירה וציוריה לבין התרבות העברית העתיקה.

מבחר ביבליוגרפי: אסתר גולדנברג, "דוחק השיר", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן־חיים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 117–141 • אפרים חזן, תורת השיר בפיוט חספרדי, ירושלים תשמ"ו, עמ' 135–151 • אהרן מירסקי, "בירורים במקורות לשון השירה", בתוך: הפיוט, ירושלים תש"ן, עמ' 491–498 • דן פגיס, חידוש ומסורת בשירת החול, ירושלים תשל"ו, עמ' 51–77.

מרדכי מישור

תולדות שימוש הצורות בעברית ההתחדשות המתמדת של מערכת ה"זמנים"

סיפורים מרתקים אפשר לספר על חייהן ועל גלגוליהן של מלים. מלים נולדות, משתנות, יוצרות צירופים חדשים – והכול בדרכים שונות ובלתי צפויות. אוצר המלים פתוח לחידושים ולשינויים. ואילו הדקדוק – מלאי הצורות – סגור וגדור, מאורגן רשימות רשימות סדורות עד כדי שְעֵמוֹם, חסום בפני הפתעות (חוץ מכמה חריגים, שמכניסים קצת לחלוחית במקצוע והרבה מפח נפש בתלמידים).

התפתחות הדקדוק אינה עשירה בחידושי צורה. הִיצִיב בדקדוק העברי מרובה לאין שיעור על המתחדש. במה אפוא התפתחות הדקדוק ניכרת? בשימושי הצורות, בתפקידים החדשים שהצורות הוותיקות ממלאות וחוזרות וממלאות.

בתוך תחום הדקדוק, היערכות הפועל תופסת מקום בראש. הפועל ערוך בסדירות גדולה כל כך, שכל סטייה מזדקרת לעין. לכן נוה להמחיש את תולדות שימושי הצורות דווקא בתחום הפועל. מן הקטגוריות הדקדוקיות של הפועל בחרתי בקטגוריה המכונה "זמן", שהיום אנחנו מביעים בה את העבר ("סיפר"), ההווה ("מספר"), העתיד ("יספר"), ובחינות אחרות שאינן זמן ממש: הציווי ("סֵפֶר"), המקור ("לספר"), ואולי גם שם הפעולה ("סיפור"), שהוא, למעשה, בשולי התחום. מסורת הדקדוק של ימי הביניים הורישה לנו מונחים, המשקפים את התפקידים שתלו המדקדקים בצורות: "עבר", "בינוני" (כלומר: הווה, הזמן שבין העבר לעתיד; לימים פורש פירוש חדש: הצורה שבין השם לפועל), וכיו"ב, ועצם המונח "זמנים", כינון של הקטגוריות הדקדוקיות הנ"ל.

מערכת ה"זמנים" התחלפה פעם אחר פעם, וקבעה את אופיין של חטיבות היסטוריות בלשוננו. מן הפרטים שנחקרו – ועדיין לא הכול נחקר – עולה התמונה שנתאר בהמשך הדברים.

ה"עבר" לא ציין מעיקרו – כך סבורים הבלשנים – אלא מצב. במשך הזמן קיבל ה"עבר" הוראה של מצב שלאחר פעולה, מעין ה־present perfect

בדקדוק האנגלי, ומכאן הוראה של עבר ממש, וגוני הוראה אחרים. במקרא יש שרידים לא מעטים להוראה המקורית: מצב (בהווה, בזמן הדיבור), כגון: קח נא את בנך... אשר אהבת (בראשית כב, ב); "מה טבו אהליך" (במדבר כד, ה). מבין הגוונים שה"עבר" מביע יש להזכיר את ההוראה של תוצאה, מסקנה, ציפייה או כיו"ב (בצירוף וי"ו שוואית): "כי ביום אכלכם ממנו, ונפקחו עיניכם" (בראשית ג, ה); "הסר מסוכתו והיה לבער, פרץ גדרו והיה למרמס" (ישעיה ה, ה). ה"זמן" השולט בסיפור עדיין איננו ה"עבר", אלא ה"עתיד" (בצירוף וי"ו פתוחה): "ויצא יעקב... וילך... ויפגע... וילן... ויקח... וישם... וישכב... ויחלם" (בראשית כח, י-יב). רק בתקופת המשנה, בלשון הקרויה לשון חכמים, הוכשר ה"עבר" לשמש בסיפור: "מעשה שאמרו לחוני המעגל... אמר להם... התפלל... עג עוגה ועמד בתוכה ואמר..." (תענית ג, ח). שאר ההוראות של ה"עבר" לא נשכחו לחלוטין; המדרש מספר כיצד היו בני ישראל דואגים במדבר ואומרים: "אוי לי שמא לא ירד מן למחר, ונמצינו מתים ברעב" (ספרי במדבר, פרשה פט); "נמצינו" – בעתיד. ובעצם, גם היום אתה יכול להיתקל בשלט הזהרה בלשון: "סע לאט והגעת מהר", או בקריאה של "מגן דויד אדום" הגורסת: "תרום דם והצלת נפש אחת".

הצורה הסיפורית של המקרא ("וילך..."), אף היא לא נשכחה, אבל נדחקה לתחום הפיוט; ואם נתעלם מסופרים אחדים, שניסו להחיות את סגנון הפרוזה המקראית בזמן ההשכלה (כגון מאפן), עד היום מקומה בשירה... ובהומור (בבחינת קריקטורה של השירה).

על צורות ה"עתיד" עברה מהפכה ממש. אני אומר "צורות" – לשון רבים – מפני שצורות "עתיד" שונות היו. אם נשווה את לשון המקרא ללשון ימינו, נבחין במקרא בצורות "עתיד" שאינן שוות לחלוטין ל"עתיד" שבלשון ימינו: (א) "עתיד מקוצר", בלא התנועה הסופית: "יהי", "יעש", או בשינוי התנועה של עי"ן הפועל, כגון צירי (בדרך כלל חסר) במקום חיריק: "יסתֵר", "יגֵל"; (ב) "עתיד מוארך", בתוספת ה־ה: "אשיֶרה", "אדבֶרה". בצד הצורות ה"משונות" האלה ישנה במקרא הצורה ה"רגילה" שלנו: "יהיה", "יסתֵר", "אדבר". הצורות ה"משונות" לא נתקיימו בכל הגזרות ובכל הבניינים (ברובם נעלמו בשל תהליכים פונטיים), אבל במקומות שנתקיימו יש להן תפקידים מוגדרים: הצורה המקוצרת מביעה ציווי לגוף נסתר, הצורה המוארכת מביעה נכונות לפעולה (של המדבר, כמובן). מסתבר שכבר בזמן

המקרא התרופפה ההבחנה בין צורות ה"עתיד" השונות, אם לדון על-פי חוסר הסדירות בשימושיהן. בלשון חכמים כל השימושים האלה נדבקו בצורה ה"פשוטה", והצורות ה"משונות" נעלמו מן הלשון – או שוב, ביתר דיוק, נדחקו לתחום הפיוט, כאמצעי קישוט. צורת ה"עתיד", היחידה מעתה, על כל שימושיה המקוריים והטפולים עליה, נעשתה עמוסה כל כך בהוראותיה, שהדוברים תרו אחר דרכים להביע ביתר נמרצות את המציאות ה"ממשית", את העובדות שאין בהן לא ציווי ולא נכונות ולא תכונות סובייקטיביות נלוות. רק כך אפשר להסביר את הפלישה התקיפה של ה"בינוני" ושל צורות שְׁמָנויות אחרות אל מערכת הפועל; פלישה זו הושיבה את ה"בינוני" במושב של כבוד במערכת ה"זמנים", ועודדה את ה"עתיד" לצמצם את שלטונו לתכנים סובייקטיביים של הבעת הפעולה: ציווי ונכונות – כאמור – וכן רצון, בקשה, הזמנה, תקווה וכיו"ב. על התיאור האובייקטיבי של ההווה, ובמידה מרובה גם של העתיד, השתלט ה"בינוני". להבעת העתיד יוחד הצירוף "עתיד ל..." (שפירושו המילולי: מוכן ל...), אבל צירוף זה לא נוצל ניצול מלא.

בימי הביניים, בהשפעת הערבית, הוחזר ל"עתיד" כושר הבעת ההווה והעתיד, בצד ה"בינוני". ההיערכות הנוהגת בלשונו, שבה ההבחנה בין ההווה לעתיד מובעת בניגוד "בינוני"/"עתיד" ("מספר"/"יספר"), היערכות זו חדשה היא, ולמרבה התמיהה, עדיין אין יודעים אימתי נתגבשה.

עוד שימוש היה לצורת ה"עתיד" במקרא: הבעת פעולה הַרְגִּילִית (פעולה חוזרת ונשנית וכיו"ב); כגון: "על כן יאמרו המשלים" (במדבר כא, כז) – בהווה, בכל זמן; "כי לנביא היום יִקְרָא לפנים ה'ראה" (שמואל א' ט, ט) – בעבר ("לפנים"). אף שימוש זה הצטמצם ברבות הימים, עם אימוץ הפועל "היה". הפועל "היה" תפס כבר בלשון המקרא מקום חשוב במבנה המשפט, אבל לא יצר צירופים פועליים. הביטויים "והיה...", "ויהי...", אינם מצטרפים למלה מסוימת במשפט, אלא למשפט כולו. והנה כבר במקרא אנו מוצאים באקראי שהפועל "היה" מצטרף לצורת ה"בינוני", כגון: "עַמֻּדוֹת הָיוּ רַגְלֵינוּ בִּשְׁעָרֶיךָ" (תהלים קכב, ב); "הַבֶּקֶר הָיוּ חִרְשׁוֹת" (איוב א, יד). פסוקים אלו מבשרים את שהיה עתיד להיות כלל גדול בלשון חכמים: מעין "זמן מורכב", שבו הפועל "היה" וה"בינוני" מביעים מצב, או פעולה הרגלית (לגוּוֹנִיה). בולט הדבר בפעולות ובמצבים, שאנחנו מביעים היום בפעלים שונים. למשל, מה שאנחנו מביעים בזוג הפעלים "עמד" ו"קם",

מובע בלשון חכמים בשתי התנהגויות של פועל אחד: "היה עומד" (מצב), כנגד "עמד" (קימה, מעבר למצב עמידה). בלשון חכמים, "היה עומד" מביע לא רק מצב, אלא, כאמור, פעולה הרגלית, כלומר: נהג לקום.

בימינו, פעולה הרגלית אפשר להביע בצורת ה"עבר". השימוש של "היה" + בינוני" להבעת פעולה הרגלית ("כשגרתי בתל-אביב הייתי חוזר הביתה כל ערב בשעה שש") אינו הכרחי, אבל קיים בלשונו, ודומה שאין בו משום ייחוד סגנוני. ואילו השימוש של הצירוף הזה להבעת מצב, מסתבר שהוא מצומצם; באופן סדיר למדיי הוא מנוצל להבחין בין הווה לעבר של פעלים כגון "יכול", "גר" ("היה יכול", "היה גר"). בפעלים שאינם מביעים מצב, כגון "קם", הבחנה זו מנועה. בפעלים שהבחנה בין עבר להווה מובעת בצורות חד-משמעיות ("כתב"/"כותב", "סיפר"/"מספר"), השימוש של הצירוף "היה" + בינוני" להבעת מצב ("אותו ערב כשחזרתי הביתה אשתי הייתה עומדת ומחכה לי בחוץ") יש בו ייחוד סגנוני מעניין: מצד אחד הוא אופייני לספרות היפה, האמונה על המקורות; מן הצד האחר הוא אופייני לבני עדות המזרח, שלשון אמם ערבית.

ראינו כיצד "הבינוני" – שם תואר מעיקרו – קנה לו שביתה במערכת הפועל, בייחוד לתאר עובדות המתרחשות כאילו לנגד עינינו. ה"בינוני" אינו מוסר עלילה, וכשהוא משולב לסיפור תפקידו לתאר עובדות רקע, השתלשלויות צדדיות וכיו"ב. כך שימושו גם מחוץ לתחום ההווה. אפילו בלשון חכמים, הרגישה להבחנה בין ההווה לעבר, יש ל"בינוני" שימוש לא מבוטל במסירת עובדות מן העבר, בצירוף הפועל "היה" ובלעדיו.

כאן המקום להעלות לתודעת הקורא, שגם בלשונו ה"בינוני" משמש, במסגרות ספרותיות מוגדרות, לתיאור העבר. כיצד מוסרים תקציר של ספר או של סרט? "... אז מופיע הנסיך... הפושע בורח, והנסיך מציע לנערה...". כל מספר יודע, שבדיחות מספרים ב"בינוני": "בימי המאורעות הגדולים של תרצ"ו. אוטובוס של "אגד" נוסע מירושלים לתל-אביב. מרחוק יורים בו. הנהג ממהיר את האוטובוס, חברו היושב לצדו מזרז: – עוד גז, עוד, עוד. אישה ירושלמית סמוכה אליהם סופקת כפיה ופותחת פיה ביודית מאה-שערימית: – אוי ואבוי לי! כאן יורים, והם – מדברים עברית..." (א' דרואנוב, ספר הבדיחה והחידוד, סימן 2651).

ה"מקור" אינו אלא שם עצם מופשט; במקרא הייחוד של ה"מקור" מטושטש כלשהו, ויש שפוסלים את עצם השאלה, אם מלה מעין "לאהבה",

כגון בפסוק "לאהבה את ה'" (דברים יא, יג), היא "מקור" ממש או שם עצם בתפקיד של "מקור". במרוצת הזמן התגבשה צורת "מקור" סטנדרטית, הנוטה להיבנות בדגם ה"עתידי", ולה מצטרפת מלת היחס "ל-" (השווה למצב באנגלית: to...). לשיא ההתפתחות באימוץ דגם ה"עתידי" הגיעה לשון חכמים: "לומר" (= לאמר), "ליתן" "לישב" – עלפי "יאמר", "יתן", "ישב". שאר השימושים של ה"מקור" המקראי נפלו בגורלן של צורות אחרות, בעיקר הצורות הקרויות שמות פעולה, כגון "הליכתו" (במקום "לכתו"). עוד "מקור" יש במקרא, שאין לו נטייה (לכן הוא מכונה "מקור מוכרת"), וצורתו: "שְׁמֹר", "זָכֹר", "יָצָא". אחד השימושים הרווחים שלו הוא בצירוף פועל מפורש, כגון "יָצָא תצא". שימוש זה נעלם, למעשה, עם חתימת המקרא, ולא היה לו המשך בלשון התנאים; אבל בזמן האמוראים – יותר מ-500 שנה לאחר חתימת המקרא – הייתה לו עדנה, הפעם בתחליפים ה"מודרניים" של ה"מקור" המקראי המובהק, ואלו הם: "לצאת תצא", "חידוש חידש הכתוב". בפיוט, בתפילה, בספרות היפה שלאחר התלמוד, חזר הצירוף המקראי "יָצָא תצא" לשימוש, ודחק את רגלי חברו התלמודי "לצאת תצא", עד שזה הופיע שוב בדורות האחרונים ("לצאת יצאתי בזמן, אבל עד שהגעתי..."), כנראה בהשפעת היידיש.

עינינו הרואות: אותן הצורות, הקיימות בתקופה אחת, נטרפות לקראת התקופה הבאה, וחוזרות ונערכות היערכות שונה. גלגולים אלו אינם שרירותיים: מאחוריהם עומדת הרגישות למהויות מסוימות, והנכונות להתעלם מאחרות – הכול לפי האספקלריה שהמציאות נשקפת בה לעיני החברה לדורותיה.

[דברים אלו נישאו במעמד הזיכרון השנתי למר משה ברייטברד ז"ל בשנת התשמ"ט.]

חקר מסורות הקריאה של העברית שבפי עדות ישראל

א. תקופת הביניים

רציפות קיומה של העברית כלשון דיבור נמשכה מראשית תולדותיה ועד הדורות הסמוכים לאחר חורבן הבית השני, ככל הנראה עד סופה של המאה השנייה לספירה. מאז פסק קיומה החי בדיבור, ועד שחזרה לשמש בדיבור יום-יום בסופה של המאה התשע-עשרה, נמשכו תולדותיה כמעט בכל שטחי התרבות היהודית בשני מסלולים: כלשון הבעה שבכתב מכאן (במסלול זה נתקיימה העברית לפחות לגבי העילית האינטלקטואלית) וכלשון קריאה ותפילה מכאן.

תקופה ארוכה זו – התקופה שבין העברית בחיותה לבין העברית בתחיתיה – היא תקופת הביניים בתולדותיה של הלשון העברית.

ב. מסורת קריאה

לגבי היהודים שאינם דוברי עברית מכוון המונח "לשון קריאה" ללשונם של טקסטים עבריים המשמשים בשימוש ליטורגי או שיש להם חשיבות דתית יתרה, שדובר הלשון היהודית או הלועזית קורא אותם בספר שלפניו או אומר אותם מזיכרונו.

קריאת כתבי-הקודש ואמירת התפילות והפיוטים אינה אחידה בישראל, לא מצד זיהוי הערכים הפונטיים המיוצגים באותיות ובסימני הניקוד ולא מצד הגיית הצורות הלשוניות; השינויים בקריאת העברית, אפשר שיהיו בין יחיד ליחיד ואפשר שיהיו שינויים קבוצתיים (היינו, בין יהודים למדנים לבין פשוטי-עם); אבל המחקר הלשוני, עניין לו בהבדלים הבולטים שבין קיבוץ יהודי אחד למשנהו, שכן לעומת כל הצדדים השווים הכלל-קהילתיים או הכלל-עדתיים – הקובעים את ייחודו של טיפוס ההגייה הקיבוצי המסוים – אין ההבדלים הפרטיים בולטים לעין.

הדרך המיוחדת, שבה מתממשת הקריאה של הטקסטים המחוברים עברית בכל עדה ועדה מבוססת על מסורת לשון שבעלי-פה, הווה אומר על

אינפורמציה פונולוגית ומורפולוגית המועברת מדור לדור ונמסרת, כולה או רובה, בעל־פה, מפי אב לבן ומפי מלמדים לתלמידיהם, הקונים מהם את יסודות הקריאה.

בתחומי העברית והארמית כלשונות קריאה של היהודים קרויות המסורות הלשוניות שבעל־פה בשם "מסורות קריאה" (ליטורגיות) או "מסורות הגייה".

קריאתו של טקסט ליטורגי המחובר עברית (או ארמית) בפי יהודי שאינו דובר עברית משקפת אפוא את שליטתו במערכת הממוסדת והקבועה של ההוראות וכללי הקריאה, מערכת שיש בה כדי ללמד על הזיקה שבין הפונולוגיה והמורפולוגיה של הלשון לבין האורתוגרפיה של הטקסט.

ג. מסורות הקריאה במקרא ובספרות שלאחר המקרא

מצד סוגם של הטקסטים הליטורגיים העיקריים הנקראים בעדות ישראל מבחינים אנו בשלוש מסורות קריאה עיקריות של העברית: א. מסורות הקריאה של המקרא.

ב. מסורות הקריאה של המשנה (והחלקים העבריים של התלמוד הבבלי).
ג. מסורות הקריאה של תפילות הקבע והפיוטים (שירי הקודש) הכלולים במחזורים ובסידורים.

בין מסורת הקריאה של המקרא לבין מסורת הקריאה של הספרות שלאחר המקרא (כלומר של הספרות התלמודית ושל התפילות והפיוטים) קיימת הבחנה עקרונית, במה שהראשונה הגיעה בעם היהודי לכלל רישום מחייב וקביעה מוסכמת בניקוד ובטעמים, ואילו האחרונה מעולם לא נתקבל לה סימון של תנועות דרך שיטה וקבע.

מכאן נגזרת הבחנה עקרונית בין מסורות הקריאה של עדות ישראל במקרא לבין מסורות הקריאה שלהן בספרות שמחוץ למקרא, ובמיוחד במשנה: מסורות הקריאה של כל עדות ישראל (להוציא את השומרונים) יש להן ייצוג מלא בכתב; הטקסט המקראי כולל בכתב ובניקוד ובטעמים שבו, הטבועים בחותם של סמכות, את כל המהויות הפונמיות הדרושות ומוסר את כל האינפורמציה המורפולוגית הנדרשת לקריאה הנכונה, כך שהזקקות של הקוראים למסורת שבעל־פה מצטמצמת לעצם הביצוע

הפונטי (ערכי ההגייה) של הסימנים הגרפיים (האותיות וסימני התנועות והשוואים והדגשים) וכן לביצוע המוסיקלי של סימני הטעמים. כנגד זה מסורות הקריאה של עדות ישראל במשנה (ומסורת השומרונים בקריאת התורה) יש להן אך ייצוג גרפי חלקי; הואיל והטקסט של המשנה מועבר מדור לדור בלא סימני ניקוד, הרי כתיבו, גם אם הוא מרובה אימות קריאה לעומת הטקסט המקראי, מציין רק חלק ממערכת התנועות וממילא אין בו כדי להחוות אלא החוויה חלקית של התצורה. אשר על כן הקורא חייב להשלים את המבנה התנועי של המלים, שאינו מפורש בטקסט שלפניו, בהתאמה למסורת שבעל-פה של עדתו.

אשר למקרא: הואיל ואצל כל עדות ישראל, חוץ מן השומרונים, נתקבלה המסורת הטברנית כמסורת המוסכמת היחידה בקריאת המקרא, הרי קריאתו יוצאת מתוך אותו נוסח, המנוקד בצורה אחידה, הוא נוסח המקרא הטברני. מכאן שההבדלים בין מסורות המקרא של העדות אינם אלא הבדלים שבין טיפוסי הגייה שונים; לגבי התצורה, קריאת המקרא בכל עדות ישראל (להוציא את השומרונים) משקפת מסורת לשון קדמונית הנתונה ביסוד הניקוד הטברני של הטקסט המקראי.

אשר לספרות שמחוץ למקרא: הואיל ולמשנה ולתלמוד וגם לפיוטים לא נתקבל, כאמור, ניקוד אחיד ומחייב, הרי ההבדלים שבין העדות הם לא רק הבדלים שבתחום הפונולוגי, אלא גם, ובעיקר, הבדלים שבתחום הצורות. הרי דוגמאות אחדות:

סוּמָא (תימנים וספרדים) – סוּמָא (אשכנזים)
 עָרַב (ספרדים) – עָרַב (תימנים) – עָרַב (אשכנזים)
 רָבִי (אשכנזים) – רָבִי (ספרדים ותימנים)
 עוֹבֵר (תימנים) – עוֹבֵר (ספרדים) – עָבֵר (אשכנזים)
 חָמֵשׁ (ספרדים) – חָמֵשׁ (תימנים)

כיום מוסכם על חוקרי מסורות הלשון, שייחודי תצורה לא-מעטים במסורות הקריאה של העדות בספרות חז"ל ובפיוטים (כמו גם במסורת התורה של השומרונים) עולים ומגיעים לדורות קדומים, ורשות נתונה לשער, שהם מייצגים איסוגלוסות של דיאלקטים (קווי ייחוד של להגים). אולם, מאחר שאין בידינו עובדות של ממש, העשויות לאפיין את ההתפצלות הדיאלקטית של העברית בתקופת חיותה כלשון דיבור על בסיס אזורי, מן הדין להסתפק בתיחומם של קווי הייחוד בציר הזמן של תולדות הלשון

ולומר שהן שייכות לעברית של תקופת הבית השני, וביתר דיוק לעברית שהייתה מהלכת בארץ־ישראל בשלהי תקופת הבית השני וסמוך לאחר חורבנו.

ראוי אפוא להבליט את חשיבותן של המסורות החיות שבפי העדות לחקר העברית: המסורות היהודיות בקריאת המשנה (והמסורת השומרונית בקריאת התורה) מכילות בתוכן יסודות של מסורת עצמית וקדומה, השונה מן המסורת המובעת בניקוד הטברני של המקרא, והן משקפות חטיבות שונות, ששימשו בארץ־ישראל בדורות האחרונים לדיבור העברי.

ד. ההסתעפות של מסורות היהודים בשלהי תקופת הביניים ובהווה

זכות ראשונים על הניסיון לחלק את מסורות ההגייה של העדות לקבוצות יש לגלגל על המוסיקולוג אברהם צבי אידלזון, שבראשית המאה הקליט בבתי כנסיות של ירושלים את אופני הקריאה של העדות השונות. אידלזון תיאר תשעה נוסחי הגייה לפי מסורות העדות, המשקפים את ההסתעפות הגאוגרפית של הגיית העברית בשלהי תקופת הביניים, וחילק אותם על־פי אמת המידה של הגיית התנועות ותחולת ההטעמה לשתי קבוצות מבטא ("הברה") עיקריות: הקבוצה האחת כוללת חמישה מבטאים: הברת השומרונים, הברת הספרדים (תושבי יוון ותורכיה מכאן ותושבי סוריה ומצרים מכאן), הברת המרוקאים (צפון־אפריקה בכלל), הברת הבבלים (יהודי עיראק) והברת הפורטוגזים (צאצאי האנוסים מפורטוגל בערי מערב אירופה) ויהודי איטליה. הקבוצה האחרת כוללת את מבטאי התימנים, הפרסים (כולל יהודי בוכרה), יהודי דאגסטאן והאשכנזים (יהודי גרמניה, פולין ורוסיה).

דרך אחרת של חלוקה לשניים היא חלוקתן של המסורות היהודיות למסורות אשכנזיות ולמסורות ספרדיות, על־פי החציה הקלסית של יהדות התפוצות מאז אמצע תקופת הביניים לשתי חטיבות ראשיות: יהדות ספרד (והמזרח) ויהדות אשכנז.

אולם הואיל ולא כל המסורות בארצות הפזורה היהודית באות על סיווגן כצורכן על דרך החלוקה לשניים, הציע פרופ' שלמה מורג חלוקה משולשת, המשקפת את ייחודה של מסורת הקריאה של בני תימן בקרב מסורות היהודים. בחלוקה כוללת של מסורות ההגייה של העדות במקרא מהוות מסורות היהודים כולן קבוצה לעצמה המנוגדת למסורת השומרונים. טעמה

של ההתפלגות הראשית נעוץ בעובדה, שאצל היהודים מושתתת הקריאה במקרא על מסורת של ניקוד, הניקוד הטברני, ואילו בקרב השומרונים, שלא יצרו לעצמם שיטת ניקוד מגובשת בעלת מעמד מחייב, הקריאה בתורה (כמוה כקריאת היהודים במשנה) יוצאת מנוסח לא מנוקד, והיא מסורה בעל-פה מדור לדור. לייחודה של מסורת השומרונים יש גם סיבה היסטורית, שהרי השומרונים לא גלו מן הארץ ומרכזם הרוחני היה ונשאר עד ימינו בתחומי ארץ-ישראל, בשכם וסביב הר-גריזים.

ה. זיקתן של מסורות העדות אל מבטאי העברית בימי הביניים

דעה מקובלת היא במחקר, שלגבי מערכת התנועות של כל מסורת הגייה ההבדלים בין המסורות היהודיות בימינו נסמכים אל הבדלי קריאה קדומים, המיוצגים בשיטות ניקוד שונות של העברית, שנהגו במרכזי היהדות הגדולים של המזרח, בארץ-ישראל ובבבל, בתקופת הגאונים. חקירה השוואתית מעלה את המסקנות האלה באשר לייחוסן של מסורות ימינו אל נוסחי ההגייה המשתקפים בניקוד העברי לסוגיו:

א. מסורת ההגייה הספרדית, המקוימת בימינו בפי בני קהילות המזרח (להוציא את תימן), קהילות צפון-אפריקה והקהילות הספרדיות באירופה, היא תולדה ישירה של ההגייה הארץ-ישראלית, שעברה במאה העשירית מאיטליה לספרד (ונתפשטה על-ידי גולי ספרד לכל ארצות פיזוריהם).

פרופ' מורג הביא ראיות לקיומם של קווי הגייה בבליים במסורת העברית של קהילות ספרד בימי הביניים, ועל יסודן שיער, כי קודם שנתבססה בספרד מסורת ההגייה הארץ-ישראלית, שהגיעה לשם מאיטליה, נהגה במרכז הספרדי, ככל הנראה עד אמצע המאה העשירית, מסורת ההגייה הבבלית.

ב. ההגייה במסורת תימן ממשיכה את ההגייה הבבלית, היינו את מסורת ההגייה המשתקפת בניקוד הבבלי. מסורתם של בני בבל עברה, כמשוער, באמצע תקופת הגאונים אל שטחי תימן.

ג. מסורת אשכנז, מסורתן של קהילות מזרח אירופה ומרכז, יורדת ומגיעה אל אמצע המאה הארבע-עשרה, כשאשכנז קיבלה קבלה משנית את טיפוס ההגייה שביסוד הניקוד הטברני. עד המאה הי"ד, מאז התחדשות היישוב היהודי בשטחי אשכנז, נהגה בפי יהודי אשכנז שיטת הקריאה הארץ-ישראלית, כפי שהוכח בסדרת מחקרים משל ח' ילון, י"ג גומפרץ, מ'

ויינרייך וא' אלדר. כמתברר, החלפת המבטא בקהילות אשכנז של ימי הביניים התרחשה עקב הסתגלותה של פונטיקת הקריאה העברית להתפתחויות ווקליות מסוימות, שנתחוללו מעט קודם לכן בלשון הדיבור בידיש, כולל הרכיב העברי שבה. ודוק: אמנם החלפת המבטא באשכנז נעוצה בהתפתחויות פונטיות בלשון הדיבור, אבל ההבחנות הווקליות, שצמחו במלים העבריות שבידיש, סוגלו בקריאת הטקסטים המנוקדים של הלשון הליטורגית בהתאם לתקני שיטת הקריאה הטברנית ומכוח מאמצים מודעים של נורמטיביסטים טברניים, שפעלו בקרב היהדות האשכנזית.

1. הערכה היסטורית של המסורת שבעל-פה

עיקר התעניינותו של הבלשן ההיסטורי העוסק במסורות העדות הוא הניסיון להעריך מנקודת מבט היסטורית את האינפורמציה הבלשנית הגלומה במסורת שבעל-פה ולשקול את משמעותה לגבי תולדותיה של העברית בהיותה עדיין חיה בדיבור. הבעיה המרכזית שלפניה ניצב היסטוריון הלשון היא אפוא האפשרות לעמוד על הגרעין העברי הקדום במסורתה של העדה מכאן ולחשוף את השינויים והעיוותים שחלו במסורת בתהליך העברתה בעל-פה במרוצת הדורות מכאן.

אצל כל העדות הגורם העיקרי, שהטביע את חותמו על התפתחותה של המסורת שבעל-פה בתחומי ההגייה הוא המגע של המסורת הלשונית בלשון הדיבור של העדה.

לשון הדיבור משפיעה על הלשון הליטורגית בעיקר בשני תנאים:

(1) כאשר אין בה כל ההבחנות (הפונמיות והאלופוניות) שבלשון הליטורגית (ביתר דיוק: ההבחנות המקוריות שבמסורת ההגייה של הלשון הליטורגית). במצב כזה של יחסי שתי הלשונות עשויה ההתנגשות בין מערכות ההגיים להביא לידי טשטושן והיעלמותן של הבחנות מסוימות במערכת הונולוגית של העברית או לידי הזדהותם של שני הגיים קרובים זה לזה קרבה פונטית.

דוגמה לכך עשויים לשמש הייחודים האשכנזיים הכלליים במימוש האותיות: ע = א, ק = כ, ת = ט, ת (רפה) = ס, עיצור מוכפל = עיצור פשוט, וכן הייחודים האשכנזיים האזוריים: הזדהות ח עם כ רפה מכאן ועם ה מכאן, והסיבוך שבין ש ובין ס, ש.

(2) בפונטיקה של לשון הדיבור יש הבחנות שבאמצעותן מתאפשרת הגייתו

של כל עיצור עברי באופן שבו יהא מופרש מחברו. תוצאה אפשרית של מצב כזה היא שההבחנות המצויות בדיבור יתקבלו בלשון הקודש במקום ההבחנות המקוריות שנהגו בה. סיגולם של אופני המימוש של הגי העברית לפונולוגיה של לשון הדיבור אינו פוגע במקרה כזה ביחסים הפונמיים. כדוגמה לכך אפשר להביא ההבחנה בין ג (דגושה) ל־כ (דגושה) בעברית של בני מרכז תימן. בהקבלה ללהגים הערביים המדוברים שם נתקבלה בהגייה העברית הבחנה שבין עיצור מחוכך g (במימוש של ג) לבין סותם וילוני אטום ונשוף k^h (כמימוש של כ).

2. התגבשותן של מסורות ההגייה בתקופת הביניים

לעניין עמידותה של העברית המסורה לבני העדה בפני התערבותה של לשון הדיבור קשורה השאלה הנכבדה בדבר התהוותן ודרך התגבשותן של מסורות ההגייה שהגיעו אלינו.

לפני חמש שנים התפרסמה בדפוס (מחקרים בלשון, כרך א, ירושלים תשמ"ה) הרצאתו המלומדת של פרופ' דוד טנא על אחדותה ההיסטורית של העברית, שנישאה בשנת תשמ"ג ביום העיון לכבודו של פרופ' ז' בן-חיים, ובה השמיע, בין השאר, את דעתו על הגורמים להיערכות העברית בתקופת הביניים ולהתהוות טיפוסי הגייה שונים בקריאת כתבי-הקודש.

נקודת העיקר בהשקפתו של טנא היא מצבם הלשוני של יודעי העברית בתקופת הביניים. מכיוון שבכל התקופה הארוכה, שנתמשכה כ־1700 שנה, הייתה הלשון העברית לשונם השנייה של היהודים, ואילו לשונם הישירה הייתה אחת מלשונות הדיבור היהודיות, לא הייתה הגיית העברית אפשרית אלא בדרך לימוד הקריאה בכתבי-הקודש. והקריאה עצמה לא הייתה אפשרית אלא בדרך הזיהוי הבין-לשוני, הווה אומר "ילדי ישראל זיהו את הערכים הפונטיים המיוצגים באותיות האלפבית עם ערכים פונטיים, שהיו מצויים בלשונות הדיבור של היהודים, בנות לווייתיה של ידיעת העברית" (שם, עמ' 113–114). הגורם העיקרי שפעל בהתהוותן של מסורות הקריאה בעדות השונות היה אפוא הזיהוי הבין-לשוני לסוגיו, ועל כן "אין להניח שבמסורות הקריאה ייתכנו תכונות הפונטיזם של לשונות הדיבור של היהודים" (שם, עמ' 111).

על השקפתו של טנא יש להעיר, שהעובדות הן, לאמתו של דבר, סבוכות בהרבה: אין כאן מקום להיכנס בסבך הפרטים, אך צריך לציין, שאפילו

באשכנז, שבה, כמפורסם, המערכות הפונמיות של לשון הקריאה ושל לשון הדיבור – יידיש – תואמות זו לזו, אין לדבר על זהות מוחלטת. גם בתימן בולטת עמידותה היחסית של המסורת בפני התערבות לשון הדיבור. כפי שמראה מחקרו המקיף של מורג על מסורתם של בני תימן לא נכנעה ההגייה המסורתית של התנועות, המושכת את קיומה, כאמור לעיל, ממסורתם העברית של יהודי בבל בתקופת הגאונים, להשפעות לשון הדיבור, והיא משמרת שני ניגודים, שאינם קיימים במערכת התנועות של לשון הדיבור הערבית: $e - o$ (כמימוש צירי-חולם) מכאן $o - a$ (כמימושי קמץ-פתח) מכאן. (מורג, **העברית שבפי יהודי תימן**, ירושלים תשכ"ג, עמ' 278).

לאור ידיעותינו על לימודה המסורתי של הקריאה בעם היהודי, לימוד שנעשה בדרך פורמלית ומודעת יותר מכפי שנלמדה לשון הדיבור, אין מקום להתפלא, שהיחס בין הפונטיקה של לשון הדיבור לבין כללי הקריאה של העברית אינו אוטומטי בכל עדה ועדה.

העובדות שמעלות לפנינו מסורות הקריאה בשלבים שונים של מהלך התפתחותן (ולאו דווקא בשלהי תקופת הביניים), יש בהן לאשר את דבריו של פרופ' מקס ויינריך המנוח במחקרו על העברית האשכנזית בזיקתה ליידיש: "תמימים הם הסוברים, כי קריאת לשון-הקודש עשויה בכל עדה ועדה כמטבע לשון דיבורה" (לשונונו כז-כח [תשכ"ד], עמ' 136).

כנגד השקפתו של פרופ' טנא ראוי להעמיד השקפה אחרת על התגבשותן של המסורות העבריות, שהביעו שני מלומדים בשינויי ניסוח והיצג. בפעם הראשונה ניסח אותה המוסיקולוג אברהם צבי אידלזון במחקרו על הגיית העברית לפי מסורות ההגייה, שהיו מיוצגות באוכלוסייה היהודית בארץ בעשור הראשון של המאה: "קריאת העברית בכל עדה ועדה היא בעיצומו של דבר פשרה בין נוהגי קריאה שבאו במסורת לבין הרגלי הדיבור של יודעי העברית". (MGWJ, כרך 57 [1913], עמ' 536). ובפעם האחרונה ניסח את ההשקפה הזאת פרופ' מורג, בפרק הסיכום של ספרו על מסורתם העברית של יהודי תימן (בהתייחסו לתופעות ההגייה שבהן אין בני תימן אחידים): "מהותן של התופעות שעיינו בהן מלמדת גם על הבחינה העקרונית של דרך התגבשותן של מסורות ההגייה שהגיעו עדינו: מכאן יש בהן יסודות קדומים של הגייה עברית ומכאן הן משקפות את השפעתה של לשון הדיבור" (**העברית שבפי יהודי תימן**, עמ' 269).

ח. השוואה בין מסורות חיות: לבירור מקוריותה של הטעמת מלעיל

לסיום הרי דוגמה בולטת להיסק מוטעה הנובע מהשוואה שטחית בין מסורות של עדות כמבטאן בזמן הזה, בלי שתיתן הדעת על ההיסטוריה הפנימית של כל מסורת לעצמה ובלי שבוררה כהלכה שאלת היחסים שבין הלשון הליטורגית לבין לשון הדיבור.

הדברים אמורים בניסיון לראות את הטעמת מלעיל המשותפת למסורותיהם החיות של השומרונים, האשכנזים ובני תימן כממשיכה מורשת עתיקה וכמשמרת את השלב הקודם של העברית במסורתה הטברנית, שבה – כמקובל לשער – הייתה נוהגת הטעמת מלעיל כוללנית ועקיבה.

את הרעיון הזה העלה בפעם הראשונה אידלזון בעבודתו החלוצית על טיפוסי ההגייה בעדות ישראל, אך בניסוח בלשני מסכם הציע אותו מ"צ סגל בשנת 1928 בספרו **יסודי הפונטיקה העברית** (עמ' 75):

"הסכמה בין שלשה ניבים אלה, האשכנזי, התימני והשומרוני, הרחוקים זה מזה מרחק מקומי גדול, ושבדאי לא היה ביניהם שום מגע והשפעה הדדית מחרבן בית שני ואילך, מוכיחה למדי שהנחיצה [= ההטעמה – א"א] המלעילית המשותפת להם יסודה בעברית העתיקה עצמה".

מאז נתפרסמה השקפתו של פרופ' סגל המנוח נתייחדו כמה מחקרים לשאלת ההטעמה בכל אחת משלוש המסורות העבריות הנזכרות. במחקרים אלה נבדקה המסורת לא רק על פניה אלא גם בהשתלשלותה לפני (עד שלב הקודם לזה שלפנינו עתה) ונבדקה גם בדיקה מעמיקה מידת השפעותיה של פונטיקת לשון הדיבור של העדה על המערכת הפונולוגית של לשון הקריאה שלה.

הרי עיקרי המסקנות, שהעלון החוקרים (לא ניכנס כאן לפרטי הראיות ולעצם ההוכחה).

לגבי מסורתם של השומרונים בימינו, המטעימה רובה ככולה את הברת מלעיל, קובע פרופ' זאב בן-חיים (במאמרו "בדבר מקוריותה של הטעמת מלעיל בעברית", **ספר חנוך ילון**, ירושלים תשכ"ג, עמ' 150-160) את המסקנה הזאת:

"הטעם מלעיל של השומרונית, עם שהוא מעוגן במסורת דיבור חי, הוא חידוש לעומת הטעם, כפי שהוא מסור בניקוד הטברני, ואין

לראותו כממשיך מסורת הטעמה שלפני הטברנית. אדרבה, הוא בנוי על מערך הטעמה וכלליתנועות השווה לזה של המסורת הטברנית או דומה לו רובו ככולו" (שם, 152).

אשר לבני תימן: ראשית יש לציין, כי בדיקת ההטעמה בקריאה העברית המסורתית שלהם במקרא ובמשנה, בהשוואה למסורת טבריה, מעלה, שמסורת הקריאה התימנית מקיימת מלעיליות במידה רבה יותר ממסורת טבריה; עם זאת אין בה בקריאת בני תימן מלעיליות קבועה, אלא רק נטייה למלעיליות, המתממשת בנסיבות מסוימות, שאין כאן המקום לפרטן (לפירוטם של דברים ראה: מורג, *העברית שבפי יהודי תימן*, עמ' 226–233, 235–245). ועוד יש לציין, כי היקפה של ההטעמה המלעילית בקריאת המשנה גדול מקריאת המקרא. לאור הזיקה ההדוקה של מסורת בני תימן בלשון חכמים למסורתם של יהודי בבל בתקופת הגאונים אפשר, כמובן, להניח, שדרכם של בני תימן בסוגיית ההטעמה ממשיכה ומשמרת את העברית שבמסורת בבל; אלא שלהנחה זו אין ביסוס, באשר ידיעותינו על ההטעמה במסורת הבבלית הקדומה של לשון חכמים מצומצמות ביותר (אגב אורחא נעיר, שבמקרא מתאימה המסורת הבבלית בכללה למסורת הטברנית, ואינה שונה ממנה אלא בפרטים). ואולם גלויה יותר הזיקה של מסורת בני תימן ללשון הדיבור שלהם, היינו הערבית-היהודית-התימנית; עיון משווה של פרופ' מורג בדרכי ההטעמה של הקריאה העברית שבפי יהודי תימן לעומת הלהג הערבי שלהם מעלה כמה קווים של דמיון והתאמה היוצאים ללמדנו, שהנטייה למלעיליות בקריאה התימנית היא במידה ניכרת של ודאות תולדתה של השפעת לשון הדיבור הן על הקריאה במקרא הן על הקריאה במשנה. העובדה שבקריאת המקרא תחולת המלעיליות מצומצמת יותר משבקריאת המשנה מסתברת לאור העובדה שבמקרא, שלא כבמשנה, מיוצבת ההטעמה במסורת של טעמים, והמלרעיות המתקיימת בעיקר בתיבות שטעמיהן מפסיקים תמוכה בביצוע המוסיקלי של הטעמים הללו (מורג, שם, עמ' 229, 246, 259–260).

ואשר למלעיליות של העברית שבפי היהודים האשכנזים: הטעמת מלעיל כללית הנוהגת עתה בעברית האשכנזית, שחֹבֵר לה טשטוש התנועה הסופית הבלתי-מוטעמת (כגון: תַּכְלִית < תַּכְלֵס), היא תופעה מאוחרת ביחס וילידת חוץ. עדויות שונות מלמדות, כי בתקופת הראשית של ההגייה האשכנזית, המכונה במחקר "קדם-אשכנזית", לא היו שונים כללי ההטעמה מכללי

מלרע ומלעיל של העברית הטברנית. מתקבל על הדעת אפוא, שהמעבר מהטעמת מלרע להטעמת מלעיל (ואפילו מלעיל דמלעיל) היא התפתחות מקומית אצל יהודי אשכנז, הנעוצה בשיטת ההטעמה של לשון דיבורם (היידיש), שנתעצבה מכוח חוק ההטעמה הגרמני (ראה מאמרו של דניאל לייבל בקובץ הראשון של *The Field of Yiddish* בעריכת א' ויינרייך, האג 1965, עמ' 63–72).

הנה כי כן, אין מקום לייחס את הטעמת מלעיל, המקוימת בימינו אצל השומרונים, בני תימן והאשכנזים, לשיטת קריאה קדומה, לא טברנית, שנהג בה מערך הטעמה מלעילי מאז ומקדם (או שהייתה מלעילית יותר מן הטברנית). בניגוד למה שסברו סגל ואחרים המלעיליות בשלוש העדות הללו אינה ראשונית. תחילת ההטעמה במסורת העברית השומרנית היא תוצאה של תהליך פונולוגי פנים עברי – נסיגה מן המלרע אל המלעיל, ואילו במסורת בני תימן ובהגייה האשכנזית היא תולדה של השפעת לשון הדיבור הערבית מכאן ושל היידיש מכאן.

מבחר ביבליוגרפי: אילן אלדר, "מסורות ההגייה של העברית", מסורות ג-ד [עורך מ' בראשר], ירושלים תשמ"ט, עמ' 3–36 • זאב בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרך חמישי: לשון תורה, ירושלים תשל"ז, עמ' 1–10, 251–259 • אוריאל ויינרייך, "העברית האשכנזית והעברית שביידיש – בחינתן הגיאוגרפית", *לשוננו* כד (תש"ד), עמ' 242–252; כה (תשכ"א), עמ' 57–80, 180–196 • חנוך ילון (עורך), *קונטרסים לענייני הלשון העברית*², ירושלים תשכ"ד • שלמה מורג, "בין מזרח למערב: לפרשת מסירתה של העברית בימי הביניים", *דברי הקונגרס העולמי הששי למדעי היהדות*, כרך ד, ירושלים תש"ם, עמ' 141–156 • שלמה מורג, "העברית כלשון עילית של תרבות – תהליכי גיבוש ומסירה בימי הביניים בארצות הים התיכון", *פעמים* 23 (תשמ"ה), עמ' 9–21 • שלמה מורג, "אברהם צבי אידלסון ומחקר מבטאיה של העברית", *יובל*, כרך ה: ספר א"צ אידלסון, ירושלים תשמ"ו, עמ' קס-קסח • שלמה מורג, "לשון חז"ל – העדויות שבעל-פה: מהותן והערכתן", *דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, ישיבות מרכזיות: הלשון העברית והארמית, ירושלים תשמ"ח*, עמ' 39–54 • S. Morag, "Oral Traditions as a source of Linguistic Information", *Substance and Structure of Languages* (ed. J. Puhvel), Berkley and Los Angeles 1969, pp. 127–146 • D. Téné, "La prononciation traditionnelle de l'hébreu et l'émergence de l'hébreu parlé de nos jours", *Masorot* II (ed. M. Bar-Asher and S. Morag), Jerusalem 1986, pp. 139–158

מסורות הלשון – סקירה כללית

מבוא

מראשית המאה העשרים החלו חוקרים מתעניינים במסורות הלשון העבריות של עדות ישראל. היה זה בעקבות העליות הראשונות של יהודים לארץ-ישראל והמגע של החוקרים עם מסורות לשוניות, שלא היו מוכרות להם עד אז. התקרבות מסורות שהיו רחוקות במשך דורות הרבה הבליטה בראשונה את הרב-גוניות שיש במבטאיהם של העולים מארצות שונות. כך, למשל, נתן את דעתו המוסיקולוג אידלסון למבטא העולים מתימן, ותיאר תיאור שיטתי פרקים מסוימים בו. ואולם, העשייה הנרחבת והחשובה בתחום חקר מסורות הלשון העבריות, ובמיוחד מסורות הקריאה במקרא ובמשנה, נתרחה רק סמוך לקום המדינה, ובעיקר לאחריה, עם בוא גלי העלייה ההמונית לארץ-ישראל. ראש המעוררים בחקר כלל מסורות עדות ישראל היה ד"ר חנוך ילון, שהרבה לעסוק בחקר המסורות שבעל פה ושבתב. לאחר קום המדינה נחקרו מסורות הקריאה של העדות, ובראשן מסורות הקריאה של בני תימן, על ידי פרופ' שלמה מורג, שהקדיש להן את חיבורו המפורסם **העברית שבפי יהודי תימן**.

בשנת התשי"ח הקים מורג את מפעל מסורות הלשון של עדות ישראל באוניברסיטה העברית בירושלים, המכוון לתעד – היינו להקליט – את מסורות הקריאה במקרא ובמשנה מפי מסרנים בני עדות ישראל, ולשמרן לדורות לצורכי המחקר הלשוני. במקביל אף נחקרו מסורות קריאה אחדות במסגרת עבודת המפעל.

התעניינותם הרבה של חוקרי הלשון במסורות הקריאה של העדות טעם כפול לה: מצד אחד יש עניין בהעמדת כל מסורת לעצמה, ומצד שני מעניינת מאוד היא ההשוואה בין המבטאים ומסורות הקריאה של העדות, משום שיש בעדויות העולות ממסורות הקריאה תרומה למחקר תולדותיה של הספרות העברית שלאחר חתימת המקרא.

כבר בימים קדמונים הועברה מסורת הקריאה במקרא במסירה שבעל פה. כל זמן שהייתה הלשון מדוברת, היא הייתה מועברת בעל פה מדור

לדור, והקורא בתורה קרא מתוך הכתוב והשלים את כל החסר על-פי מה שלמד מרבותיו. דבר זה היה אפשרי כל זמן שהייתה העברית לשון מדוברת. ואולם מסוף המאה השנייה לספירה חדלה העברית לשמש לשון הדיבור בחיי היום-יום, ומאז ועד סוף המאה התשע-עשרה שימשה רק לשון תפילה ולשון כתיבה. זאת ועוד: נתחברו יצירות קודש חדשות – המשנה, התלמודים, המדרשים, התפילות והפיוטים. הרחבת מסגרת יצירות הקודש מצד אחד והפסקת הדיבור העברי מצד אחר, הטילו מעמסה כבדה על זיכרונם של הקוראים, ונתבקשה פעולה דחופה, שתקיים בכתב לפחות מקצת מורשת הקריאה במקרא, שנתקדש בעם ישראל. כך באו לעולם שיטות הניקוד. מכאן ואילך הקורא במקרא מפרש בקריאתו סימנים שבכתב, על-פי מסורת שקיבל מאבותיו.

שיטות הניקוד

ארבע הן שיטות הניקוד העיקריות, והן משקפות מסורות קריאה קדומות ביחס: המסורת הטברנית, המסורת הבבלית, המסורת הארץ-ישראלית, והמסורת הארץ-ישראלית טברנית. שיטות הניקוד הללו, שכולן יסודן בארץ-ישראל, נשתקעו בחלקים השונים של הפזורה היהודית: מסורת הניקוד הבבלית, ועמה מסורת הקריאה הבבלית, עברה לתימן; הניקוד הטברני עבר לספרד; ובאשכנז הילכו הניקוד הטברני והניקוד הארץ-ישראלי טברני גם יחד. לימים דחק הניקוד הטברני את הניקוד הבבלי בתימן, והשתלט גם על אשכנז, וכך הפך הניקוד הטברני לניקוד המקובל אצל כל עדות ישראל, וזה אף-על-פי שמסורות הקריאה של העדות הללו אינן מתאימות למסורת המשתקפת בניקוד הטברני. לעומת זאת, יש לשומרונים מסורת מבטא מיוחדת, השונה במובהק ממבטאי שאר עדות ישראל (והיא דורשת תיאור לעצמה).

מבטאי העדות

כחלוקתן של מסורות הקריאה כן חלוקת מבטאי העדות: המבטא התימני; המבטא הספרדי; המבטא האשכנזי. הצד השווה לכלל המבטאים הוא הזיקה שיש ביניהם לבין לשונות הדיבור הלועזיות, שדיברו בהן יהודים בגולה, לפחות באשר להגיית העיצורים.

המבטא התימני

מבטא זה משקף את מסורת ההגייה, שיש בה תכונות בביליות. בשל בידודה הכמעט מוחלט של תימן מן העולם החיצוני במשך דורות הרבה, נשתמר בפי בני קהילותיה השונות מבטא בעל קווי ייחוד.

אף-על-פי שהמבטא התימני, שלא כשני המבטאים האחרים, שימש באזור גאוגרפי מצומצם ביחס, אף הוא אינו עשוי מעור אחד. מורג, שחקר בהרחבה את מסורות הלשון של בני תימן, הבחין במחקריו בחמש חטיבות עיקריות של מבטאים, המקוימים בפי בני קהילות המרוחקות זו מזו, שלשונות הדיבור הערביות שבפיהן נבדלות זו מזו במידה ניכרת. חמש החטיבות הן: החטיבה המרכזית, הכוללת גם את עיר הבירה צנעא; אזור צַעְדָה בצפון; אזור שַרְעַב בדרום מערב; אזור חֶבְאֵן וְחֶאצְנָה במזרח; אזור עדן בדרום. רוב הבדלי המבטא בין החטיבות נוגעים למערכת העיצורים, שכאמור הם תוצאה של השפעת לשון הדיבור הערבית. לעומת זאת, במערכת התנועות ההבדלים בין המבטאים אינם רבים, והם תוצאה של זיקתם של המבטאים למסורת הבבלית. שלושה הם המאפיינים של מערכת התנועות במבטא התימני: העניין הראשון הוא שבכל רחבי תימן נהגה הסגול הטברני כפתח, ועל כן בני תימן הוגים את התיבה מֶלֶךְ malax, וכיו"ב; העניין השני נוגע רק לשתיים מן החטיבות, והוא שבמבטא בני שרעב ועדן שבדרום נזדהו הצירי והחולם, כשם שנזדהו בלהגים אחדים של המסורת הבבלית, משום כך בני חטיבות אחדות אינם מבחינים בין שְלוֹם לבין שְלֹם והוגים את שתייהן solöm או šolem; והעניין השלישי הוא, שבארבע מן החטיבות הקמץ נהגה כתנועת o, אך בחֶבְאֵן – כתנועת a.

המבטא הספרדי

המבטא הספרדי כולל למעשה מבטאים רבים, שנהגו בפי יהודים שישבו באזור גאוגרפי נרחב: בקהילות המזרח – עיראק, כורדיסטאן, פרס, סוריה (בעיקר חלב ודמשק), מצרים, ועוד (פרט לתימן); בקהילות צפון אפריקה – מרוקו, תוניסיה, לוב, ועוד; ובקהילות הספרדיות באירופה – הקהילה הפורטוגלית באמסטרדם שבהולנד, יוון, איטליה, בולגריה, יוגוסלביה, ועוד. חטיבה זו כוללת כאמור מבטאים השונים זה מזה בכמה עניינים, כגון בהגיית העיצורים. כך, למשל, הוגים רוב בני הקהילות הללו את הלועיים

חי"ת ועי"ן כעיצורים לועיים, ורק הפורטוגלים שבאמסטרדם הוגים חי"ת כמו כ"ף רפויה ועי"ן כמו נו"ן וילונית.

שניים הם היסודות המשותפים לכלל המסורות הספרדיות: אי הבחנה בין קמץ לפתח (פרט לקמץ הבא בהברה סגורה לא מוטעמת, שהוא נהגה כחולם, הוא הקמץ המכונה קמץ קטן); והיעדר הבחנה בין צירי לסגול. שתי התכונות הללו הן מורשה מן המסורת המשתקפת בניקוד הארץ-ישראלי, הוא הניקוד הבא בכתבייד של מקרא ופיוט מן המאות השישית-התשיעית לספירה, שנהג בארץ-ישראל לצד הניקוד הטברני, אלא שהוא היה עממי יותר. ואולם, ראוי להדגיש, שאף-על-פי שהמסורות הספרדיות ממשיכות מבטא המשתקף בניקוד זה, אין מסורתן הלשונית מסורת ארץ-ישראלית טהורה, משום שבתקופת הגאונים (במאה השמינית והתשיעית לספירה) היה קשר פעיל בין יהדות ספרד וצפון אפריקה לבין יהדות בבל, ואף הייתה תנועת הגירה המונית מבבל לצפון אפריקה ולספרד. ניתן היה לצפות, שעם הגירה זו תועבר ההגייה הבבלית לקהילות הספרדיות, אלא שהדבר לא קרה, משום שבאותה עת החלה קרנה של יהדות בבל לרדת, ובגלל הקרבה הגאוגרפית בין הקהילות הללו לאיטליה, שזיקת קהילותיה לארץ-ישראל הייתה חזקה, הושפעו הקהילות הספרדיות מקהילות איטליה. חכמים בני איטליה אף שימשו בתפקידים בקהילות אלה, והם שהעבירו אליהן את מסורת ההגייה הארץ-ישראלית.

אחד החכמים המפורסמים באותה תקופה הוא ר' משה בן חנוך, בן המחצית השנייה של המאה השמינית, שנולד והתחנך בדרום איטליה, היגר לספרד, ולימים כיהן כרבה של קהילת קורדובה.

מן המאה התשיעית ואילך, המסורת הספרדית במקרא מבוססת על מסורת הגייה ארץ-ישראלית, ונתקיימו בה יסודות בבליים רק בקריאת המשנה. לאחר גירוש ספרד, נדד המבטא הספרדי עם הגולים אל כל הקהילות, שהתיישבו בהן גולי ספרד: לקהילה הפורטוגלית שבאמסטרדם, לקהילות אגן היס-התיכון ולקהילות המזרח.

המבטא האשכנזי

המונח "מבטא אשכנזי" מציין למעשה קבוצה גדולה של מבטאים הנוהגים כיום בפי יהודי מזרח אירופה ומרכז, ובפי בני הקהילות הללו

שהיגרו למקומות אחרים ברחבי העולם. מבטא זה הוא מאוחר ביחס. ילון הראה במחקריו, שבאשכנז נהגה מסורת ההגייה הספרדית עד למאה האחת-עשרה לפחות, ומאז ועד למאה השלוש-עשרה התגבש במזרח אירופה המבטא הידוע בשם "מבטא אשכנזי". הקו המאפיין את המעבר מן המבטא הספרדי למבטא האשכנזי הוא התגבשות ההבחנה בין קמץ [o] לפתח [a] ובין צירי [ey] לסגול [e], שלדעת ילון, נתחוללה בהשפעת להגי יידיש, שרווחו באשכנז באותה תקופה.

המאפיין את כלל המבטאים האשכנזיים בתחום הגיית העיצורים הוא אופן הגיית תי"ו רפה, כגון: שָׁבֵת = šabos והתערערות הלועיים ח"ת ועי"ן, כגון: חכם = xoxom; עולם = 'oylom, וכן ביטול הדגש החזק, כגון: סֵפֶר = slpeyr. אשר לתנועות, מאופיין המבטא האשכנזי בהגיית שווא נע כנח, כגון: שְׁלוֹשָׁה = šloyšo (אבל הוא נהגה כסגול לבקוע צרורות-עיצורים מנועים, כגון: יִכְתְּבוּ = ylxtevu, וכן באותיות השימוש בכ"ל).

כיום ניתן להבחין במבטא האשכנזי בשלוש חטיבות עיקריות: ה"אשכנזית", שהיא הגייתם של יהודי גרמניה צ'כיה וארצות השפלה; ה"פולנית", ו"הליטאית". ההבחנה ביניהן היא, למשל, בדרך הגיית החולם, הנהגה: [au]; [oy]; [ey] בהתאם.

מה בין הקריאה במקרא לקריאה במשנה?

כאמור, הקריאה במקרא צמודה לטקסט כתוב ומנוקד. מאחר שנתקבלה מסורת הניקוד הטברנית בכל עדות ישראל, הקורא רק הוגה את הסימנים הכתובים לפניו. לא כן באשר לקריאת היצירות שלאחר המקרא, ובכללן המשנה. למשנה לא נקבעה מסורת ניקוד, ומסורת הקריאה בה הועברה בעל-פה, בכל עדות ישראל. עד היום התימנים קוראים במשנה בכתב-יד או בדפוסים לא מנוקדים, מקצת הספרדים קוראים בה בדפוסים שאינם מנוקדים, וגם האשכנזים בימינו קוראים בה בספרים שאינם מנוקדים בדרך כלל. אף כאן, כבקריאת המקרא, מתחלקות המסורות לשלוש קבוצות עיקריות: מסורת תימן; המסורות הספרדיות; מסורות אשכנז.

אצל כל העדות נשתמרה, במידה זו או זו, מסורת מיוחדת לקריאת המשנה, שהיא שונה במובהק מקריאת המקרא, והכול נוהגים בקריאת המשנה על-פי דברי ר' יוחנן: "לשון תורה לעצמה לשון חכמים לעצמן". כך, למשל, בכל המסורות צורת הכינוי החבור לנוכח היא על דרך הארמית, "נְקִדְיָשָׁךְ" וכיו"ב; כל המסורות מקיימות צורות הפסק גם בהקשר, כגון: "הוֹכְשָׁרוּ", "כָּלִי" וכיו"ב. גם בצורתן של מלים אחדות הקריאה מלמדת על מסורות משותפות לכלל עדות ישראל. כך, למשל, "חֲלִיזוֹן" נוהגת במסורת תימן, במסורות ספרדיות, במסורת הקדם-אשכנזית, ואפילו במסורת אשכנז של ימינו, וכן אתה מוצא "בְּרִיָּה" ולא "בְּרִיָּה", וממנה אף נגזרה "בְּרִיָּה" שביידיש. לעומת זה, יש קווי ייחוד של לשון חכמים, שנשתמרו רק אצל עדה זו או זו. למשל: בני תימן קורין במקרא "גִּלְחָ" (ויקרא יג, לג) אבל במשנה "מְגִלְחָ" (נזיר א, ד), בלא פתח גנוב; בני קהילות ספרדיות קוראים במקרא "גִּרְשֶׁת" (בראשית ד, יד) ובמשנה גִּרְשׁ (גיטין ט, ט), בהכפלת הרי"ש, ועוד מזה וכיוצא בזה; במסורות ספרדיות אחדות הונח שווא נע הבא אחרי תנועה גדולה ונעתקה ההטעמה ממלרע למלעיל: אָמְרוּ = 'am-ru (ברכות א, א); שוֹמְרִים = sōm-rim (בבא מציעא ז, ח).

לפי מידת קרבתן של מסורות הקריאה במשנה בימינו לצורות המנוקדות בכתב-יד טובים של המשנה, ניתן לדרג את מסורות העדות. בראש עומדת מסורת תימן, ששורשיה נטועים במסורת הבבלית, והיא משמרת מסורת שטיבה דומה לזו שבכתב-יד טובים. כך, למשל, בני תימן קוראים: "תְּחִיַּת המתים" (ברכות ה, ב); "מְלַפְּפוֹן" (כלאיים א, ב); "זֹאג" (עירובין י, א); "שְׁמָא" (= שְׁמָא אבות א, ט); "נֶנְס" (בכורות ז, ו), ועוד הרבה. המסורות הספרדיות באות אחרי מסורת תימן, ואף הן מקיימות הרבה צורות מקוריות, כגון: "דִּלְעַת" (סוכה א, ד); "צוֹמֶת" (= צִמָּת, חולין ד, ו); "שְׁמֹן" (= שְׁמֹן, כריתות ד, א); "שְׁמָא" (שבת א, ג), ועוד.

מסורות הקריאה של האשכנזים במשנה בימינו עדיין לא נחקרו במידה הראויה להן. אף-על-פי-כן, אפשר להבחין בתהליך של התערערות המסורת הלשונית בקריאת המשנה תוך מעקב אחר מסורות אשכנז במשנה למן המסורת הקדם אשכנזית, שנהגה עד למאה האחת-עשרה, כפי שתיאר בהרחבה אילן אלדר. אז עדיין היו קיימות בה הרבה מן הצורות הידועות לנו מן המסורת התימנית ומן המסורות הספרדיות, כגון: "שְׁמָא"; "אוֹכְלִין"

(צורת הריבוי של "אָל" "אָפּק"; "זאָג"; "סעוֹדָה". אף בתקופה מאוחרת יותר, עד סמוך לימינו ממש, נשתמרו מקצת המסורות הללו במשניות אשכנזיות מנוקדות, כגון: "כָּלִי"; "חֲלָזוֹן", ועוד הרבה. רק המסורות של ימינו נתערערו במידה רבה יותר, ונעלמו מהן הרבה מן הצורות המיוחדות ללשון חכמים.

מבחר ביבליוגרפי: שלמה מורג, העברית שבפי יהודי תימן, הוצאת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשכ"ג • **עדה ולשון**, פרסומי מפעל מסורות הלשון של עדות ישראל בעריכת ש' מורג, ירושלים תשל"ז ואילך • **מסורות**, מחקרים במסורות הלשון ובלשונות היהודים, פרסומי המרכז ללשונות היהודים ומפעל מסורות הלשון של עדות ישראל, בעריכת מ' בר-אשר וש' מורג, ירושלים התשמ"ד ואילך • **זאב בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון**, כרכים א-ה, הוצאת מוסד ביאליק, בהשתתפות האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשי"ז-תשל"ז.

מסורות הלשון ה"ספרדיות" בקריאת המשנה

נסיבות היסטוריות גרמו, שתקופה ארוכה מאוד, מן המאה השלישית לספירה לערך ועד שלהי המאה התשע-עשרה, חדלה העברית להתקיים כשפת דיבור רגילה, שבה מתנהלים חיי היום-יום, ואת מקומה תפסו שפות אחרות.

כל אותה תקופה נתקיימה העברית – כשפה הגויה – בעיקר בתפילה, בקריאה במקרא (בייחוד באותם החלקים שנוהגים לקוראם בציבור – התורה, ההפטרות, המגילות) ובקריאת הספרות שלאחר המקרא (בייחוד המשנה), והיא הועברה במסורות שונות, דור אחר דור, עד ימינו.

אופן ההגייה, ובצדו כל המידע הלשוני הדרוש לקריאה נכונה של הטקסט, נמסר מפהם של מלמדי תינוקות מדור לדור, והקניית הקריאה לתינוקות של בית רבן היא ששימרה את מסורתיה של העברית בתקופה זו. שכן עדות ישראל כולן ראו בהוראת לשון התפילה והקריאה את הבסיס לשמירת החיים הדתיים והרוחניים, והקפידו בה הקפדה מרובה.

העדות נבדלו זו מזו במסורות הקריאה – בהגייתם של עיצורים ותנועות, בצורותיהן של מלים ועוד, והעבירו את הקריאה המדויקת – עדה-עדה על-פי המסורת שבפיה.

עד שהומצאו סימני הניקוד והטעמים היו כל פרטי המבטא וההטעמה של המלים המקראיות שמורים בזיכרוננו של המורה-המלמד, והוא העבירם בעל-פה לתלמידיו. שכן לא תמיד היה די בכתיב האותיות להנחות את הקורא בהגייתן של המלים. כך למשל המלה "דרך" יכולה להיקרא: דָּרֶךְ או דֶּרֶךְ, ואת המלה "רשע" אפשר לקרוא: רָשָׁע או רֶשַׁע.

הדבר הזה לא רק הכביד מאוד על המורים-המלמדים, אלא אף עורר סכנה שפרטים אלה או אלה יישמטו מזיכרוננו של המורה, והקריאה תימצא שגויה. הצורך להקל את מסירת ההגייה הנכונה, המדויקת, הוליד את סימני הניקוד והטעמים, אשר באו לקבוע בכתב את צורותיהן של המלים במקרא. כך, קריאתן של צורות כמו רָשָׁע – רֶשַׁע, הונחתה על-ידי סימני הניקוד ולא על-ידי הזיכרון.

משיטות הניקוד ששימשו את קהילות ישראל באותם ימים ידועות לנו שלוש שיטות עיקריות, וכולן נוצרו בין המאה השישית לראשית המאה השמינית לספירה. שיטות אלה יצאו מן המרכזים העיקריים שבהם פעלו חכמי המסורה, ממציאי הניקוד, והן משקפות מסורות מבטא שונות של העברית שנהגו במקומותיהם ובדורם.

ואלה שלוש השיטות: השיטה הטברנית, שקבעו חכמי המסורה של טבריה; השיטה הבבלית, שנקבעה בבבל; והשיטה הארץ-ישראלית, שאת מקומה המדויק איננו יודעים, אולם יש להניח שהיא נהגה בחלקים של ארץ-ישראל, והייתה שונה מזו של טבריה.

שיטות הניקוד האלה הופצו גם מחוץ למקומותיהן והגיעו אף לקהילות מרוחקות. אולם בסופו של דבר דחתה שיטת הניקוד הטברנית את השיטה הבבלית והשיטה הארץ-ישראלית, ונתקבלה בכל עדות ישראל, להוציא עדת תימן (בתימן שימש הניקוד הבבלי עד לדורות האחרונים, והניקוד הטברני נתקבל שם בתקופה מאוחרת ביחס). זו השיטה המשמשת אותנו עד היום. המסורות האחרות, הבבלית והארץ-ישראלית, נשארו מתועדות בכתבי-יד שבניקוד בבלי ובניקוד ארץ-ישראלי.

המקרא נוקד והוטעם בסימני הניקוד והטעם הטברניים, ובכך נקבע לו נוסח אחיד ומחייב בכל עדות ישראל.

מכאן ואילך המשיכו לעבור בעל-פה, בעת לימוד הקריאה, רק מימושים של האותיות ושל סימני הניקוד הנתונים (כגון דרך הגייתם של העי"ן או הקו"ף, של הקמץ או החולם), בהתאם למסורת המבטא שהייתה נהוגה בכל עדה ועדה, ואילו צורותיהן של המלים המקראיות היו קבועות ומשותפות לכלל ישראל.

סימני הניקוד הנחו, כאמור, את הקורא במקרא, אולם מסורת הספרות שלאחר המקרא, ובעיקר של המשנה, המשיכה לעבור בעל-פה בכל עדה ועדה, וכללה, לבד ממבטא האותיות הכתובות גם את כל פרטי המבטא האחרים שהכתיב אינו מציין. שכן, אף-על-פי שכתבי-יד של משנה נוקדו והוטעמו בטעמים, לא נתקבלה שיטת ניקוד אחידה ומחייבת שעליה ניתן לבני העדות לבסס את קריאתם. אמנם היו עדות שנהגו לקרוא את המשנה מתוך כתבי-יד מנוקדים, ואחר כך מדפוסים מנוקדים, אך הן לא ראו בניקודן של המלים את דרך הקריאה היחידה והמחייבת, והמשיכו לקרוא

כדרך המסורת שבפיהם. לפיכך, מסורות הקריאה במשנה נבדלו זו מזו לא רק בהגייתם של עיצורים ותנועות, כי אם גם בצורותיהן של מלים.

כך נהגו במשך דורות, בכל קהילה וקהילה, שתי מסורות קריאה זו בצד זו – אחת למקרא ואחת למשנה.

מסורות הקריאה האלה עדיין מהלכות בקרב העדות בימינו. אמנם הן לא נשתמרו בטהרתן הקדומה, ובמרוצת הדורות חלו בהן שינויים – רובם תוצאה של השפעת לשונות הדיבור של בני העדות, ומיעוטם תוצאה של מגעים בין קהילות, כגון חכמי קהילה אחת שעברו ללמד בקהילה אחרת והעבירו אתם את מסורת קהילתם – אולם למרות כל זאת נמצא, כי הן ממשיכות דרכי קריאה קדומות.

בחירתן של מסורות הקריאה החיות בימינו מעלה, כי אפשר לחלקן לשלוש קבוצות עיקריות על-פי קווי ההגייה האופייניים: המסורת התימנית, המסורת הספרדית והמסורת האשכנזית.

ענייננו כאן הוא בקבוצת המסורות המכונה "ספרדית". קבוצה זו כוללת את קהילות ישראל במזרח (להוציא תימן) ובצפון אפריקה, וכן עדות ספרדיות באירופה (כמו ההולנדית-פורטוגזית, העדות הספרדיות ביוון, בולגריה, יוגוסלביה ואיטליה).

המסורות הנקראות "ספרדיות" מאגדות בתוכן מגוון רחב של מבטאים, אך שלוש תכונות משותפות לכולן: שוויון בהגיית הקמץ והפתח, שוויון בהגיית הסגול והצירי והגיית הקמץ בהברה סגורה בלתי-מוטעמת (הקמץ הקטן) כחולם.

התכונות האלה הן ממאפייניו של הניקוד הארץ-ישראלי שבכתב-יד, שיש בו חילופים בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול. מכאן שמבטאה של קבוצת המסורות הקרויה "ספרדית" מבטא ארץ-ישראלי הוא ביסודו, והעדות האלה, אף-על-פי שקיבלו את סימני הניקוד הטברניים כשאר עדות ישראל, לא קיבלו את מסורת המבטא הטברנית. זאת ועוד. בדיקה לשונית שיטתית של מסורות "ספרדיות" בקריאת המשנה מגלה, שאף כי מבטאן ארץ-ישראלי הוא במובהק, יש בהן תופעות לשון מסוימות האופייניות למסורת ההגייה הבבלית של תקופת הגאונים, זו העולה מתוך כתב-היד שניקודם בבלי.

קביעה זו מסתמכת על קריאת המשנה של שלוש עדות "ספרדיות" – בגדאד שבבבל (עיראק), חלב שבסוריה וגרבה שבצפון אפריקה. העדות

האלה, שנתקיימו קיום רצוף דורות רבים, נתגלו כמשמרות מסורות לשון עתיקות. כך, צורות כמו קִרְפָּה, מִרְפָּסֶת, מִרְפָּקוֹ, מִקְלִיד, נְטָפֶל, מְטָפִיחַ – בפ"א רפה אחרי שווא נח הבא בעיצורים ר', ק', ט' (בניגוד לכללים הטברניים העולים מניקוד המקרא) – מוצאים גם בכתב־יד שניקודם בבלי. וצורות כמו שְׁזַלְתָּן, גִּפְפוֹ, הִפְרִיעָה, הִפְרִיחָה – בפ"א שוואית רפה (בנסיבות שבהן על-פי כללי הדקדוק הטברני היא ראויה להידגש בדגש חזק) – מתאימות אף הן למצוי בניקוד הבבלי בלשון חכמים, ששם פ"א בשווא נע רפה כמעט בקביעות.

תופעת דיגושה של ה'ר' בדגש חזק, המשותפת לעדות ה"ספרדיות" האלה ולאחרות בקריאת המשנה, רקעה אף הוא ככל הנראה בבלי. אמנם בני העדות האלה אינם נוהגים להדגיש את ה'ר' בכל המקרים שבהם עיצור ראוי להידגש על-פי כללי הדיגוש הטברניים, והיקפה של התופעה שונה מעדה לעדה, אולם היא קיימת בכמה שורשים ש־ע' הפועל שלהם ר' בבניינים הכבדים. כך אנו מוצאים צורות פועליות, כמו מְטָרְךָ, גִּרְךָ, מְגַרְשֶׁת, עֲרַבְתָּם, ושמות פעולה, כגון הָאֲרוֹסִין, בְּרוּרִין, הִטְרוּךְ.

אמנם אין אנו מוצאים רי"ש דגושה בכתב־היד המנוקדים בניקוד בבלי, אך מוצאים אותה במסורות קריאת המשנה של יהודי תימן ובמסורת קריאתם את הארמית שבתלמוד הבבלי. מסורת תימן היא היחידה ממסורות העדות הממשיכה את ההגייה הבבלית, ונראה להניח, שהדיגוש בר' שהיא מקיימת אף הוא בבלי, ואפשר שנהג בכמה מלהגיהן של העברית ושל הארמית בבבל של תקופת הגאונים. ההגייה הקבועה של שווא נח והטעמת מלעיל בצורות פועליות, כגון יצאה, אמרו, נותנין, שוברות – בשלוש המסורות ה"ספרדיות" האלה ובאחרות בקריאת המשנה (בקריאת המקרא הן מקיימות באותן התבניות הטעמת מלרע ושווא נע) – מייצגות ככל הנראה קו בבלי, מפני שצורות בשווא נח ובמלעיל מצויות גם במסורות הקריאה של הארמית הבבלית בעדות האלה, וכן במסורת ההגייה של עדת תימן, שהיא, כאמור, בבלי.

מן ההשוואות שהובאו כאן ומהשוואות אחרות עולה, שהמסורת המכונה "ספרדית", אף כי הגייתה ארץ־ישראלית ביסודה, יש בה שקיעי מבטא מן המסורת הבבלית. אפשר אפוא לשער, שבטרם קיבלו עליהן קהילות ספרד וצפון אפריקה את מסורת ההגייה הארץ־ישראלית, נהגה בפיהן מסורת הגייה בבלי.

מן הבחינה ההיסטורית השערה זו מסתברת לאור קשריהן ההדוקים של קהילות ספרד וצפון אפריקה עם המרכז בבבל בתקופת הגאונים, והגירתם של יהודים מבבל לצפון אפריקה. הדעת נותנת, שקשרים אלה יצרו השפעה שמעבר לתחומי ההלכה, ויש לשער, שעם תורתם של גאוני בבל הועברה אף מסורת הגייתם הבבלית. אולם במחצית המאה העשירית לערך, משנתמעטה השפעתה של בבל בספרד ובצפון אפריקה, ונתחזקה בהן השפעתה של ארץ-ישראל, החל, ככל הנראה, תהליך של מעבר ממסורת ההגייה הבבלית למסורת ההגייה הארץ-ישראלית, עד שבסופו של דבר הייתה המסורת הארץ-ישראלית להגייתן הקבועה של הקהילות האלה. גם בבבל עצמה ובקהילות אחרות, שנהגה בהן מסורת ההגייה הבבלית (להוציא את קהילת תימן), הלכה מסורת זו ונעלמה, ואת מקומה תפסה ההגייה הארץ-ישראלית. אולי בהשפעתה של ספרד ובהשפעתם של חכמים שהיגרו מספרד לקהילות אחרות, והביאו אתם את מסורת ההגייה הארץ-ישראלית.

עד כה הזכרנו כמה מן הקווים המשותפים לקבוצת המסורות ה"ספרדיות". ואולם הקבוצה הזאת כוללת, כאמור, מגוון של מבטאים, וההבדלים ביניהם נובעים בחלקם מהשפעת לשונות הדיבור על מסורת הקריאה. נביא אחדים מהם כאן: מימוש שווה לח' ולכ' הרפה, לט' ולת', לק' ולכ' בפי יוצאי העדות הספרדיות של אירופה, לעומת מימושים נבדלים לכל אחד מן העיצורים האלה בפי בני העדות הדוברות ערבית; מימוש שווה לש' ולס' (ולש') בפי חלק מבני עדות צפון אפריקה, לעומת מימושים נבדלים בכל יתר המסורות ה"ספרדיות"; מימוש שווה לשורוק-קיבוץ ולחולם במסורות צפון-אפריקה, לעומת מימושים נבדלים לכל אחת מן התנועות האלה ביתר המסורות ה"ספרדיות".

כמו כן קיימים הבדלים בין המסורות ה"ספרדיות" השונות בקריאת המשנה בתחום הפועל ובתחום השם. כך מצויות צורות פועליות כדוגמת "רָאוּ", "עָשׂוּ" (בהטעמת מלעיל) במסורת ג'רבה, לעומת "רָאוּ", "עָשׂוּ" (במלרע) במסורות בגדאד וחלב, וכדוגמת "קָבְלָהּ", "דָּבְרוּ" (במלעיל ושווא נח) במסורת ג'רבה, לעומת "קָבְלָהּ", "דָּבְרוּ" (במלרע ושווא נע) במסורות בגדאד וחלב. בתחום השם מצויות צורות כגון "גוֹלָל" במסורות בגדאד ומרוקן, לעומת "גוֹלָל" במסורת חלב. "דָּלִי" במסורת חלב, לעומת "דָּלִי" במסורות בגדאד ומרוקן. "אָלָן" (בדגש חזק בלמ"ד) במסורת חלב, לעומת

"אֵילָן" במסורות בגדאד וג'רבה. "מֶלְפֹּן" במסורת ג'רבה, לעומת "מֶלְפֹּן" במסורת חלב ו"מֶלְפֹּן" במסורת בגדאד.

דוגמאות אלה ועוד רבות אחרות מלמדות, כי אף שלמסורות המכונות "ספרדיות" יש מכנה משותף, הקובע אותן כחטיבה לעצמה, אין הן עשויות מקשה אחת, כי אם מסורות-מסורות, הנבדלות זו מזו בפרטים של הגייה ובפרטים של תצורה.

[מאמר זה מבוסס על חומר שנאסף ונחקר בספער מסורות הלשון של עדות ישראל באוניברסיטה העברית בירושלים.]

ב. המסורה וספרות הדקדוק

המסורה למקרא

קדושתו של המקרא ומקומו הנכבד בחיי הרוח של עם ישראל, הן לגופו הן כיסוד לדרשות התורה שבעל־פה, חייבו שמירה מעולה על צורת כתיבתו ועל נוסחו. לצורך שמירה זו נוצרה מערכת הוראות הקובעות את צורת כתיבתו של המקרא ואת נוסח התיבות שעשוי להתעורר ספק בכתיבתן. מערכת הוראות זו היא **המסורה**. תחילתה בתקופת התלמוד ופעולתה מגיעה עד אחרי המאה ה'י'. יוצריה ברובם אנונימיים, ורק מקצת מאלו שפעלו בשדה זה, כגון פינחס, משה בן מוחה, ובעיקר אחרוני בעלי המסורה והמפורסמים שבהם אהרן בן־אשר ומשה בן־נפתלי, ידועים לנו בשמותיהם. ניכרת התאמה מפליאה בין נוסח המקרא כפי שהוא בכתב־היד העתיקים ביותר ובין הנוסח בדפוסים בני ימינו, וההבדלים בין אלו ובין אלו אינם אלא בעניינים לא־עיקריים, כגון בפרטים מסוימים של ניקוד והטעמה, בהטעמה או אי־הטעמה של מקפים, בסימון המתגים ולעתיים בכתובה מלאה ו, י או חסרה ו, י. אם משווים התאמה מופלאה זו למצב השתמרותם של מקורות אחרים בספרותנו: המשנה, התלמודים, המדרשים וכיו"ב, שבהם נוסח כתב־יד עתיק שונה הרבה מנוסח הדפוסים המקובלים היום: במשפטים שנוספו או שנשמטו, בתיבות אחרות וכיו"ב – אפשר להיווכח בתוצאות פעולתה המבורכת של המסורה, שהביאה לכך שנוסח המקרא בתקופת בעלי המסורה הראשונים נשתמר בעיקרו כמו שהוא עד ימינו.

תחילתה של המסורה בתקופה התלמודית בהלכות כתיבת ספר תורה. באותה תקופה נכתבו הספרים, ובכללם גם המקרא, בצורת מגילות, וההלכות דנות בסדר הספרים של המקרא, חלוקת התורה לסדרים ולפרשיות לצורך הקריאה בבית הכנסת, צורת הכתיבה של דפי ספר התורה, כתיבת השירות שבמקרא, כגון שירת הים (שמות טו), שירת האזינו (דברים לב) וכיו"ב.

המסורה, כפי שהתפתחה החל באותה תקופה ואילך, דנה הן בעניינים מיוחדים בכתיבת המקרא הן בשמירה על הנוסח בכללותו.

עניינים מיוחדים

הפסקאות

פסקאות הן השארת רווח בכתיבה כדי שלוש אותיות לפחות, ומשמשות להפריד בין עניין לעניין. יש שני סוגי פסקאות: פתוחות, שבהן יש לכתוב את התיבה שאחר הפסקה בראש השורה הבאה, וסתומות, שבהן יש לכתוב תיבה זו באותה שורה אחר רווח מסוים או בשורה הבאה לאחר זיח מסוים. מקומן של הפסקאות וסוגן קבועים במסורה.

אותיות מיוחדות בצורתן

המסורה מונה אותיות אחדות במקומות מסוימים במקרא שיש לכתבן בצורה שונה מן הרגיל: ארבע אותיות תלויות, כגון: מִלֵּךְ (תהלים פ, יד); אותיות רבתי (גדולות), כגון: שָׁמַע יִשְׂרָאֵל... אֶחָד (דברים ו, ד); אותיות זעירות, כגון: וַיִּקְרָא (ויקרא א, א); ו קטועה: שָׁלֹם (במדבר כה, יב), וכיו"ב.

האותיות הנקודות

בחמישה עשר מקומות במקרא יש נקודות על אותיות (ולעתים גם תחתיהן). נקודות אלו אינן שייכות למערכת הניקוד וההטעמה והן קדומות לה. לעתים הן מסומנות על אות אחת, כגון: אָשָׁךְ (במדבר כא, ל) ולעתים על תיבה שלמה, כגון: וַיִּשְׁקָחָהּ (בראשית לג, ד).

נו"ן מנוזרות

בשני מקומות במקרא בא סימן שצורתו כנ' הפוכה, כגון בתחילתה ובסופה של פרשת: ז ויהי בנסע הארון... רבבות אלפי ישראל ז (במדבר י, לה-לו).

כתיב-קרי

יש במקרא כאלף מקומות שבהם יש לקרוא ("קרי") תיבה בצורה שונה מזו שבה היא כתובה ("כתיב"). בדרך כלל צורת הכתיב באה בגוף הטקסט והיא מנוקדת, אך לא בניקוד המתאים לקריאתה, אלא בזה המתאים לצורת הקרי; צורת הקרי כתובה בגיליון, בדרך כלל בלא ניקוד (במהדורות מעטות של מקרא - בניקוד). דרך משל: יָצַע כתיב, יציע קרי (מלכים א ו, ה); מִצֵּל כתיב, מעלי קרי (מלכים א כ, מא).

יש מקומות שבהם צורת הקריאה השונה באה למניעת לשון שאינה נקייה, כגון: תִּשְׁגְּלָנָה כתיב, תשכבנה קרי (ישעיה יג, טז); יש שבאה לתיקון צורות עתיקות שכבר לא היו נהוגות, כגון: אֶתִּי כתיב, את קרי (מלכים ב ד, טז, כג), נִשְׁבְּרָה כתיב, נשברו קרי (מלכים א כב, מט); ויש שבאה לתיקון טעות כתיבה, כגון: וַיִּקְלְחוּ כתיב, ויקהלו קרי (שמואל ב כ, יד). במקומות אחדים נמסר על "כתיב ולא קרי" – תיבה כתובה שאין לקרוא כלל, כגון: כִּי אִם גֵּאֶל (רות ג, יב), "אם" כתיב ולא קרי; וכן "קרי ולא כתיב" – תיבה שיש לקרוא אף-על-פי שאינה כתובה כלל, כגון: פִּי אָמַר אֶל-תְּבוֹאִי (רות ג, יז), "אלי" קרי ולא כתיב. מצויות תיבות שיש לקרוא באופן קבוע בצורה שונה משהן כתובות, והן קרויות "קרי תמידי", כגון שם ההִנִּיחַ, הנקרא כשם אדנות, או יְרוּשָׁלַם, הנקראת ירושלים. רבים מסוגי הכתיב-קרי כבר נזכרים בתלמוד.

סבירין

לעתים בא במקרא נוסח שעשוי להיראות לקורא בלתי מתאים, אך בעלי המסורה מעירים עליו שכך הנוסח המקובל ואין לשנותו, היינו: יש לקיים את הנוסח כמו שהוא, אפילו יש סוברים לכאורה שיש בו קושי. הערות כאלו קרויות "סבירין" או "סבירין ומטעין". דרך משל: וַיָּבֹא אֵלַי אֲנָשִׁים (יחזקאל יד, א), סבירין ויבואו; הִשְׁמֵשׁ יָצָא עַל-הָאָרֶץ (בראשית יט, כג), סבירין יצאה.

שמירת הנוסח בכללותו

עיקר עניינה של המסורה הוא שמירה על הנוסח בכללותו: כל תיבה, אות, סימן ניקוד וטעם; ולכך מוקדשות רוב הערותיה, המנוסחות בקיצור מופלג, בדרך כלל בארמית, וכתובות בשוליים הימניים או השמאליים של טקסט המקרא. על התיבה שבטקסט באה סימנית המסורה, שצורתה עיגול זעיר, ובגיליון בשורה המקבילה הערת המסורה. הערות גיליון אלו קרויות מסורה קטנה.

אותיות התיבה

אין המסורה מעירה על כל התיבות שבמקרא, אלא אך על אלו שאפשר לטעות בהן, כגון תיבה העשויה להיכתב מלא ו, י או חסר ו, י, בצירוף ו

החיבור או בלעדיה, וכיו"ב. בעלי המסורה עמדו על התיבות שאפשר לטעות בהן בעיקר על-פי השוואות, כגון שבמקום אחד נכתבה תיבה מלא ובמקום אחר אותה תיבה נכתבה חסר; כאן בצירוף ו החיבור וכאן בלעדיה. משום כך המסורה אינה מסתפקת בדרך כלל בתיאור התיבה, אלא מוסיפה גם את המניין, המתקבל מהשוואת כל המקומות שבהם התיבה מצויה במקרא כולו, בחלק מחלקיו או בספר מסוים, כגון: רוֹמֶשׁ (בראשית א, ל), ב' מל' – התיבה כתובה פעמיים במקרא בכתב מלא ו; וַיִּבְאֶה (בראשית ב, כב), ב' מל' וב' חס' – התיבה באה במקרא פעמיים בכתב מלא י ופעמיים חסר י; אֶלְהֶם (מלכים ב ו, יט), י"ג חס' בסיפ', היינו התיבה מצויה 13 פעם בספר מלכים בכתב חסר י; לעתים המסורה דנה בצירופי תיבות, כגון: וְעַל הַמִּזְבֵּחַ (במדבר ד, כו), ב' – הצירוף מצוי פעמיים במקרא, להבדיל מן: וְעַל הַמִּזְבֵּחַ, המצוי שלוש פעמים; אֶת כָּל הַדְּבָרִים (ירמיה כו, יב), י"ג חס' האלה – כלומר, 13 פעם במקרא בא צירוף זה בלא מלת "הָאֱלֹהִים".

אם תיבה כצורתה מצויה במקרא רק פעם אחת, המסורה מעירה: ל' (= לית, יחידאית), כגון: וְלִמְשָׁל (בראשית א, יח), ל' וחס', התיבה יחידאית וכתובה בלא ו אחר ש.

ניקוד

המסורה מעירה על תיבות דומות המנוקדות במקומות שונים בתנועות שונות, כגון: לְאוֹר (איוב כד, יד), ז' קמ' – התיבה מנוקדת שבע פעמים במקרא בקמץ (להבדיל מן "לְאוֹר"); אֶט (איוב כג, יא), ל' – זה המקום היחיד שבו תיבה זו מנוקדת בקמץ (בשאר המקומות ניקודה פתח).

טעמים

כגון: שׁוֹבָה (תהלים צ, יג), ה' בטע' – התיבה מוטעמת 5 פעמים בטעם מלרע (מצויה עוד 4 פעמים בטעם מלעיל).

לשונות מיוחדים

וְעֶשֶׂן (יהושע טו, מב), ה' שם קריה – היינו 5 פעמים במקרא התיבה משמשת כשם עיר.

בעלי המסורה מנו את התיבות והפסוקים שבמקרא מבחינות שונות נוספות, כגון: "כ"ו פסוקים אית בהון אלף בית" (26 פסוקים במקרא שבכל

אחד מהם מצויות כל אותיות האלף בית); י"ד פסוקים באורייתא מן ג' ג' מלין (14 פסוקים בתורה בני שלוש תיבות [הפסוקים הקצרים ביותר, כגון: וַיִּשָּׁב יִצְחָק בְּגֶר, בראשית כו, ו]); שלוש תיבות במקרא בנות 11 אותיות כל אחת (התיבות הארוכות ביותר, כגון: וְכַעֲלִילוּתֵיכֶם, יחזקאל כ, מד).

המסורה הקטנה הכתובה בגיליון לשונה קצרה ביותר ואינה מפרטת. לצורך הפירוט נתחברה המסורה הגדולה, הכוללת הערות מסורה הכתובות בדרך כלל בשורות רחבות מעל טקסט המקרא או מתחתיו, והן מפרטות את המקומות שנזכרו בהערות המסורה הקטנה. לפי שבזמן חיבור המסורה חלוקת המקרא לפרקים ולפסוקים עדיין לא הייתה נהוגה, הפירוט נאמר בעזרת מלות היכר לפסוקים המתאימים, והן נקראות סימן, כגון: וְאֶשֶׁם (בראשית כד, מז), הערת מסורה קטנה: "ה' חס"; הערה מפרטת במסורה הגדולה: "ואשם ה' חס" (= חמש פעמים בלי י) וסי' (= וסימניהון) ואשם הנזם על אפה, ואשם את הלחת בארון (דברים י, ה), ואשם שם מקום לארון (מלכים א ח, כא), ואשם דברי בפיך (ישעיה נא, טז), ואשם על מנתי (ירמיה יג, ב)."

לעיתים המסורה מעירה לא על תיבה אחת, אלא על תיבות דומות באותיותיהן או בצורתן, כגון: "פרי מחשבותם (ירמיה ו, יט), אחרי מחשבותינו (ירמיה יח, יב), אדום ובבל (ירמיה מט, כ; נ, מה: ומחשבותיו), כי לא מחשבתי (ישעיה נה, ח) כול' מל" – כל התיבות הללו מלשון "מחשבות" כתובות מלא ו אחר ב; או: "כל לשון בְּרָכִי בְּרָכִי הַבְּרָכִים דגש בר מן ב' רפי: בְּרָכִיהֶם (שו' ז, ו) בְּרָכוֹהִי (דנ' ו, יא) – בכל נטיית "בְּרָךְ" כ דגושה, חוץ משתי תיבות שבהן היא רפה. הערות מסורה מסוג זה נקראות בלישנא.

לעיתים מצרפת המסורה דוגמות דומות בלשון או במשקלן לכלל רשימות, כגון: "נְחֻרְפַּת (ויקרא יט, כ) ל', נְחֻרְבַּת (יחזקאל כו, יט) ל', נְאֻמָּת (תהלים פט, כט) ל', הַנְאֻכָּלַת (ויקרא יא, מז) ל'", כלומר: כולן יחידאיות; או: "על קצות (שמות לט, יז) ל', אל קצות (שמות כה, כד) ל'; על רבקה (בראשית כו, ז) ל', אל רבקה (בראשית כז, יא) ל'; על תורת (במדבר ו, כא) ל', אל תורת (נחמיה י, כט) ל'... ", הצירופים יחידאיים. הערות מסוג זה קרויות מסורה מצרפת.

ברוב כתבי-היד של המקרא עד תקופת הדפוס (במאה הט"ו), נכתבו הערות מסורה קטנה ומסורה גדולה. בדרך כלל אין הערות המסורה

שבכתב־יד אחד מצויות כולן כלשונן בחברו, שכן כל נקדן ומסרן (כותב מסורה) עָרַךְ לעצמו לִקְטַם מתוך הספרות העִנְפָה של המסורה והכלילו בכתב־היד שניקד ומיסר. במהדורות המקראות הגדולות שהדפיס יעקב בן חיים בן אדוניהו בוונציה בשנות רפ"ד–רפ"ה כלל המהדיר מבחר גדול ערוך ובדוק של הערות המסורה, ומבחר זה חוזר ונדפס עד היום ברוב מהדורות המקראות הגדולות. בספרים הכוללים מקרא בלבד או מקרא ומקצת פירושים אין נוהגים בימינו בדרך כלל להדפיס את הערות המסורה, פרט להערות כתיב–קרי, אותיות מיוחדות בצורתן וכיו"ב.

הערות המסורה נכתבו ונדפסו אפוא בעיקר בגיליונות כתב־היד והדפוסים של המקרא, אך יש גם מקצת כתב־יד וספרים שבהם נכתבו ונדפסו הערות המסורה כחיבורים לעצמם, כגון ספר **אכלה ואכלה**, שבו נכללו בעיקר הערות מסורה מצרפת והערות כתיב–קרי.

המסורה ודקדוק המקרא תפקידיהם שונים: המסורה היא תיאור טקסט לצורך שמירת נוסחו; הדקדוק הוא תיאור לשון. אך מתוך ששניהם מיוסדים על המקרא, הביאו תיאורי המסורה לעתים קרובות להתחלות של תיאור דקדוק. שכן על ידי שהשוו בעלי המסורה את כל המקומות שתיבה מן התיבות מצויה בהם, יכלו לעמוד על שינויים בניקוד שיש להם עניין לדקדוק, כגון בין תיבה ביידוע לתיבה בלא יידוע, בין ניקוד הֶקְשֶׁר לניקוד הֶפְסֶק; יכלו להכיר שיטת ניקודן של תיבות כגון: בֶן, יֵשׁ, מָה וכיו"ב. כמו כן עמדו על רבים מכללי טעמי המקרא.

בהערות המסורה נתחדשו גם הרבה מונחים שהדקדוק נזקק להם, כגון: לשון זכר ולשון נקבה, מלעיל ומלרע, דגש ורפה; שמות סימני הניקוד ושמות הטעמים.

[תצלום כתב־יד שבהם הערות מסורה קטנה ומסורה גדולה ראה בעמ' 109, 110.]

כתרי התורה

בעלי המסורה עסקו בקביעת הנוסח המדויק של המקרא: בכתיבה מדויקת של הטקסט – בעיקר בענייני כתיב מלא וכתיב חסר, וכן בקריאתו הנכונה. הם המציאו את סימני הניקוד המסמנים את התנועות ואת סימני הטעמים המורים על מנגינת הקריאה ועל פיסוק המקרא. סימני הניקוד והטעמים, וכן הערות המסורה, לא נכתבו בגופם של ספרי התורה ושל מגילות הנביאים והכתובים, אלא בספרים מסוג חדש – מצחפים.

המצחף הוא ספר שדפיו עשויים עור ("מצחף" הוא מלה ערבית). לצורה זו כמה יתרונות לעומת צורת המגילה המסורתית. יש בה חיסכון, מפני שכל דף כתוב משני צדיו. יתרון נוסף הוא האפשרות לדפדף ולעבור במהירות ממקום למקום, לעומת גלילתה הממושכת של המגילה.

את המקרא בניקודו, בטעמיו ובליוי המסורה בחרו אפוא בעלי המסורה לכתוב במצחפים. המצחפים העתיקים ביותר הידועים כיום הם מן המאה העשירית (ואולי אף קדומים יותר). בשורות הבאות נתאר כמה מהם.

כתר ארם צובה

המפורסם שבמצחפים הוא כתר ארם צובה. הוא כלל את התנ"ך כולו בניקוד ובטעמים. המסרן שבדק והגיה אותו, ניקד אותו ורשם בו את הערות המסורה הוא אהרן בן-משה בן-אשר – הידוע שבבעלי המסורה. הספר נכתב בתחילת המאה העשירית בארץ-ישראל – ככל הנראה בטבריה. במאה האחת-עשרה הוקדש הכתר לבית הכנסת של הקראים בירושלים. את זאת אנו למדים מכתובת ההקדשה שנרשמה בסוף הכתר. אחר כך לקחו את הספר הצלבנים, אך הוא כנראה נפדה מידם והגיע לבית הכנסת בפוסטאט שבמצרים, היא קאהיר העתיקה.

בחודש מרחשוון אתצ"ח (1498 למניין שטרות, שנת 1186 לספירה) נתמנה גבאי חדש בבית הכנסת "אל שאמיין" בקאהיר, וקיבל תחת אחריותו את המצחפים שהיו אותה שעה בבית הכנסת. רשימת המצחפים שנערכה אז

נמצאה בגניזה, ונזכרים בה כארבעים מצחפים: רובם של התורה בלבד, אחדים של נביאים או כתובים, ושלושה של המקרא כולו. אחד מהם נקרא "מצחף אלתאג", ונראה שהוא ספרו של בן-אשר שהזכרנו. השם "כתר" (בערבית "תאג") היה תחילה שמו של הספר הזה בלבד. לימים התפשט הכינוי "כתר", וגם ספרים אחרים מסוגו של הכתר, כלומר מצחפים של ספרי מקרא בניקוד ובטעמים, נתכנו "כתרים". תחילה נפוץ כינוי זה בתימן, ואחר כך גם בארצות אחרות (הכינוי "כתר" יכול לשמש אפוא לכל מצחף של המקרא, ובמשמעות זו נשתמש בו בהמשך הדברים).

בכך לא תמו עלילות ספרו של בן-אשר. במצרים ישב באותה שעה הרמב"ם, והוא נטל את הספר בעל הסמכות הזה, וכתב על-פיו ספר תורה. מאוחר יותר העתיק הרמב"ם את רשימת פרשיות התורה ואת צורת השירות (שירת הים ושירת האזינו) מתוך הכתר אל ספרו **משנה תורה**. בכך הפכה מסורת הפרשיות של הכתר לנחלת כלל ישראל, וכיום כל ספרי התורה נכתבים על-פי מסורת זו.

אחר כך הועבר הכתר לארם צובה, היא העיר חלב שבסוריה, ונשמר בקהילה זו מאות שנים. מכאן גם שמו היום: "כתר ארם צובה".

עם הכרזת האו"ם על הקמת מדינת ישראל (בשנת 1947) פרצו פרעות בעיר חלב, וכתר התורה נפגע. החלק שנותר ממנו הועבר בחירוף נפש לארץ-ישראל, ומאז הוא נמצא בירושלים. רובו של הכתר ניצל, אך כמעט כל חלק התורה שבו חסר. במחקר מקיף של כמה חוקרים נתגלתה מידת הדיוק הרבה המאפיינת את הכתר, והמקנה למסורתו עדיפות על פני מסורות אחרות. ניסיונות רבים נעשו להציל חלקים נוספים מן הכתר או לשחזרם על-פי צילומים או עדויות היסטוריות אחרות.

לא נעסוק כאן בפרטי המסורה, הניקוד והטעמים של כתר ארם צובה ושל כתבי-היד הדומים לו. נזכיר רק שני עניינים: הראשון – חטף חיריק – הוא תופעה מיוחדת לכתר ארם צובה. העניין השני קשור בטעמי המקרא ובשינויים שחלו בסימונם בתקופה מאוחרת, והוא: צורתם של הטעמים תלישא גדולה ותלישא קטנה.

נפתח בחטף-חיריק. זהו סימן ניקוד נדיר, המופיע חמש פעמים בחלקים שנשתתירו מכתר ארם צובה, וקשור לדרך הקריאה של שווא לפני אות גרונית. שלא כשאר החטפים – חטף-פתח, חטף-קמץ וחטף-סגול – סימן זה כמעט אינו מצוי במקורות אחרים. דוגמה: בתהלים יד, א מופיעות המלים

"הַשְּׁחִיתוּ הַתְּעִיבוּ". תחת האות שי"ן במלה "השחיתו" ותחת האות תי"ו במלה "התעיבו" מנוקד בכתר ארם צובה חטף-חיריק (כלומר שווא משמאלו חיריק: הַשְּׁחִיתוּ הַתְּעִיבוּ), ומשמעות הסימון היא, שיש לקרוא את השווא בתנועת i, כעין חיריק קצר.

אשר לתלישא גדולה ותלישא קטנה: אלה הם שני טעמים שונים, וסימנם בכתב-ידיד הוא עיגול מעל המלה. ההבדלה בין שתי התלישות נעשית על-פי מקום הסימון של סימן הטעם: תלישא גדולה מימין המלה ותלישא קטנה משמאלה (כגון: וְקָצִיר – בראשית ח, כב; וַתִּהְרֹ – בראשית כא, ב). זו דרכם של כתב-ידיד העתיקים, אולם יש בה חסרון מסוים: על-פי שיטה זו אין כל סימון למקום ההטעמה של המלה (מלעיל או מלרע), שהרי בדרך כלל מקומו של סימן הטעם במלה הוא ההברה המוטעמת. בדפוסים המאוחרים יותר 'שוכלל' סימון התלישא: אם מזדמנת תלישא קטנה (שמקום הסימון שלה הוא בסוף המלה) במלה שטעמה מלעיל – כופלים את סימן הטעם ומסמנים אותו גם בסוף המלה וגם בהברה המוטעמת. גם צורת התלישות נשתנתה: לעיגול המצוי בכתב-ידיד נוסף 'זנב' הפונה ימינה (בתלישא קטנה) או שמאלה (בתלישא גדולה), וההבחנה בין התלישות נעשית קלה יותר (כגון: וְקָצִיר, וַתִּהְרֹ).

כתב-יד לנינגראד

התנ"ך העתיק ביותר הקיים כיום בשלמותו נכתב בשנת 1009. כתב אותו הסופר שמואל בן יעקב. על כך מעיד הקולופון (הכתובת) שבסופו: "זה המחזור מקרא שלם נכתב ונגמר בנקודות ובמוסרות ומוגה יפה במדינת מצרים ונשלם בחדש סיון שלשנת ארבעת אלפים ושבע מאות ושבעים שנה לבריאת עולם".

מסורתו של כתב-יד לנינגראד קרובה מאוד למסורתו של הכתר, וחוקרים גילו בו סימנים המעידים שהוא תוקן במקומות רבים כדי להתאימו לשיטתה של אסכולת בן-אשר. בשל תכונות אלו בחרו בו כמה חוקרים כבסיס למהדורה מודפסת של המקרא על-פי המסורה. בעלי מהדורות אחרות בחרו בכתר ארם צובה, בטענה שמסורתו משובחת עוד יותר ממסורת כתב-יד לנינגראד. אולם לשם הכנת מהדורה כזאת דרוש כתב-יד נוסף (כגון כתב-יד לנינגראד) כדי להשלים על-פיו את המקומות החסרים כיום בכתר.

וכיצד הגיע כתב־יד חשוב זה ממצרים (שבה נכתב) לעיר לנינגראד? באמצע המאה התשע־עשרה עבר ברחבי ארצות המזרח נוסע קראי ושמו פירקוביץ'. הוא היה גם אספן ספרים וחוקר. בדרכים מדרכים שונות הצליח להשיג עשרות כתב־ידי חשובים ולהביאם עמו לרוסיה. בין שאר הארצות עבר במצרים – לפני שהתפרסם ברבים עניין הגניזה בקאהיר – והצליח להשיג את כתב־היד החשוב הזה מבית הכנסת העתיק בקאהיר או מסביבתו. החוקרים טענו שפירקוביץ' נהג לזייף את כתב־היד שאסף, כדי להתאימם להשקפותיו על עדת הקראים. ואולם הכול מודים שאוסף הכתבים שברשותו הוא בעל חשיבות עצומה.

כמה מכתב־היד שאסף פירקוביץ' נותרו עלומים עד היום, כי תצלומיהם לא הועברו לארץ; רק לאחרונה ניתנה רשות לחוקרים ישראלים לעיין בכמה כתב־ידי חשובים מאוסף זה. אולם תצלומו של כתב־יד לנינגראד שאנו עוסקים בו הועבר לארץ כבר לפני למעלה מארבעים שנה, ועמד לרשות החוקרים.

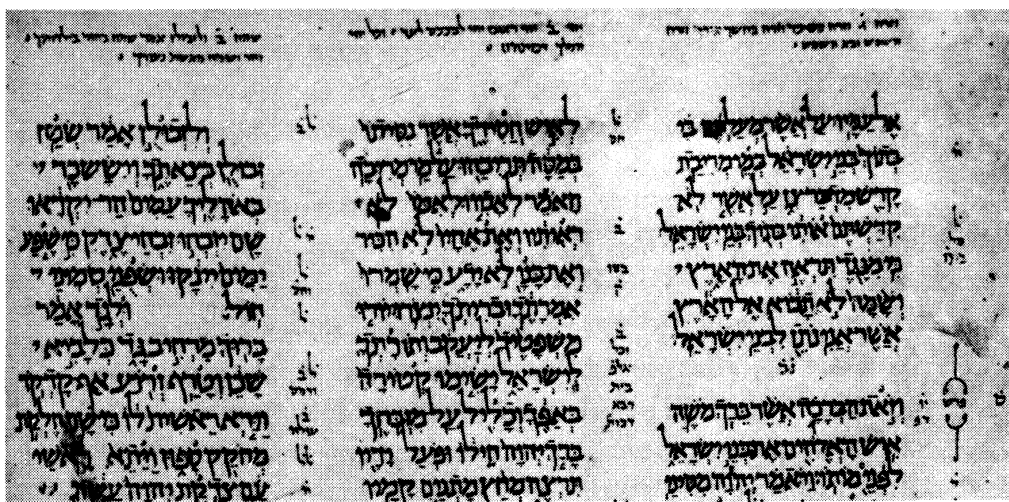
והרי קטע קצר מפרקי "דקדוק המסורה" שבסוף כתב־יד לנינגראד. הקטע עוסק בסימני הניקוד, ובתנועות שהם מסמנים, התנועות נמשלות למלכים, וצאן מרעיתם הלוא הן עשרים ושתיים אותיות האלף־בית: "שבע נקודות. למאד כבדות [=חשובות, מכובדות]. מקרא מלמדות. וחכמות מגידות... ראשונה היא קמצה [=קמץ]. בפה היא קבוצה. ושניה היא פתחה [=פתח]. מגדת נכוחה... [וכך מתפרטות כל שאר התנועות, אם כי לא בשמות המוכרים לנו כיום] והם שבעה מלכים. בעשרים ושתיים מומלכים. ובכולם הם ערוכים. והכל להם ערוכים. כמאמר מלך מלכים".

תוכן הכתרים ועיטוריהם

"בבית הכנסת הגדולה של ארם צובא בכניסת המערה, יש ארגז אחד אשר מונחים בו כתרה של תורה... ויש שם שלשה חומשים כתובים עלי קלף, ואחד מהם כתוב בו גם התרגום על כל פסוק, והכתב שלו נפלא, והשני כתב פשוט, וכולם נכתבים בציצים ופרחים, ומוזהבין בראשיתן וסופן, ובין כל ספר ומגילה. והמסורות על הגליונות במיני צבעונים וכעין מקלעת ושרשרות עגולים וכדורים".

בתיאור זה, שנכתב לפני למעלה ממאה שנה, מביע אחד מרבני חלב את התפעלותו מן החומשים העתיקים שהיו בעירו. אפשר ללמוד מן הדברים על

גיוונם של הכתרים ועל סוגיהם. היו שהכילו תנ"ך שלם (כדוגמת כתר ארם צובה וכתב-יד לנינגראד שתוארו לעיל), והיו שהכילו רק אחד משלושת חלקיו של המקרא; היו חומשים של תורה שנכתב בהם גם תרגום אונקלוס לאחר כל פסוק, ובתקופה מאוחרת יותר כללו הכתרים גם פירושים למקרא, כדוגמת פירוש רש"י. גם בדרך הכתיבה של הערות המסורה חל שינוי: בכתבי-היד הקדומים המסורה נכתבת בהערות קצרות בין העמודות ("מסורה קטנה") ובהערות מפורטות יותר במספר שורות בראש העמוד ובתחתיתו ("מסורה גדולה"). במשך הדורות החלו סופרים אומנים לכתוב את האותיות הזעירות של המסורה הגדולה בצורות גאומטריות מיוחדות: עיגולים, פרחים, ציורים זעירים וכדומה. מבחינה אסתטית יש פה שכלול, אולם מבחינה אחרת זוהי נסיגה: בדרך-כלל מי שכתב את המסורה כקישוט, לא ראה בה מערכת כללים מחייבת, שיש להתאים אליה את הטקסט בכל מקום בתנ"ך. וכך נוצרו כתב-יד שלא היו מדויקים במסורת הכתיב שלהם, אף שהכילו הערות מסורה רבות. בשנים האחרונות, עם התפתחות טכניקות הצילום וההדפסה, מתרבות והולכות הדפסות של כתב-יד יפים ומפוארים, וכל אדם יכול ליהנות מיופיים ולהתרשם מן המאמץ שנעשה לעטרם ולייפותם, כראוי לכתב-יד חשובים ובעלי יוקרה.

קטע מכתר ארם צובה (סוף ספר דברים)
המסורה הקטנה בין העמודות והמסורה הגדולה בראש העמוד.

אף בבית הספרים הלאומי בירושלים נמצאים כיום כמה כתרים חשובים ביותר. כדאי להזכיר את כתב-יד ששון של התורה, המכונה גם "כתר דמשק" על שום שהיה במשך שנים רבות בקהילה זו. זהו כתב-יד גדול ומפואר המכיל את כל התורה, ומסורתו בעלת חשיבות גדולה. מבחינת הכתיב, למשל, מסורתו עדיפה מזו של כתב-יד לניגראד (אך לא מזו של כתר ארם צובה). כן מצוי כתר שהיה בבית הכנסת של הקראים בירושלים, וכתב-יד נוסף – קטן ממדים אך מיוחד ביופיו – המכיל רק את פרשת "שלח לך" מספר במדבר.

תחילת פרשת "שלח לך" (במדבר יג, א-ה) – בשוליים הערות המסורה.
מצרים, 1106 (הספרייה הלאומית, ירושלים)

כתרים הקרובים לכתר ארם צובה וכתרים שמסורתם שונה

בספרו על כתרי ארם צובה מונה ישראל ייבין כעשרים כתב-ידים הקרובים במסורתם לכתר ארם צובה. קרבה זו קשורה בזמן כתיבתם (המאה העשירית והאחת-עשרה), בכתיבם, ובשיטות הניקוד והטעמים. זה לא כבר קבע ייבין לגבי שני כתב-ידים, שהם קרובים מאוד לכתר ארם צובה. אמת המידה שנקבעה פה היא אפוא דרגת הקרבה אל המסורת המופתית שנקבעה באסכולת המסרנים של בני משפחת בן-אשר.

כתבי־יד אחרים לא הצליחו להגיע לדרגה כה גבוהה של התאמה למסורת המופתית. אולם בקרב החוקרים יש המתעניינים בכתבי־יד כאלה דווקא. מסורות הלשון והקריאה המשתקפות בהם הן בעלות ערך מחקרי רב, ויש שמתגלות בהם מסורות עתיקות ביותר, שנדחו מן המסורת המופתית ומצאו דרכן אל כתבי־יד יוקרתיים פחות. בדיקת המאפיינים של מגוון כתבי־היד של המקרא ותיאורם מבחינה לשונית ומבחינת מסורות הנוסח המשוקעות בהם הם עניין לשנות מחקר רבות.

מבחר ביבליוגרפי: ישראל ייבין, **מבוא למסורה הטברנית**, הוצאת אקדמון, ירושלים תשמ"ג • אמנון שמוש, **הכתר – סיפורו של כתר ארם צובה**, הוצאת מכון בן־צבי, ירושלים תשמ"ז • **מחקרים בכתר ארם צובה**, כתבי מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית א, ירושלים תש"ך • Paul Kahle, *Masoreten des Westens*, Stuttgart 1927.

ישראל ייבין

ניקודים

הכתיב בעברית בעיקרו כתיב עיצורי הוא, ואמות הקריאה א, ו, י, המשמשות בו לעתים, אינן מציינות אלא חלק מן התנועות, ואף תנועות אלו אין סימון באמות הקריאה חד-משמעי. כך, למשל, תיבת "דבר" עשויה להיקרא: דָּבֶר, דִּבֶּר, דִּבְרָה, דְּבָר, ועוד; ואף כשיש אס-קריאה, כגון "דובר", אפשר לה להיקרא: דָּבֶר, דִּבֶּר, דִּבְרָה, דְּבָר. בעברית לא נוצרו אמות-קריאה המשמשות בקביעות לסימון תנועות, כפי שמצוי בלשונות האירופיות, למשל, אלא סימני ניקוד, והם משמשים לסימון התנועות.

לפי ידיעות שהגיעו אלינו בספרות המסורה, מסתבר שתחילה השתמשו אך בסימון פשוט של נקודה, שנכתבה מעל לתיבה או מתחתיה, ושימשה להבחנה בין שתי מלים הנבדלות זו מזו בתנועה אחת בלבד, כגון: תְּמַלֵּךְ, מַלְעִיל (מלמעה) – תְּמַלֵּךְ, מַלְרַע (מלמטה); או: בְּנִגְעַה, מַלְעִיל – בְּנִגְעַה, מַלְרַע. ואפשר השתמשו בדרך זו גם לסמן ניגודים במקום ההטעמה, כגון: חֲרַשׁ, מַלְעִיל – חוֹרַשׁ, מַלְרַע. אך ידיעותינו על שימוש זה אינן אלא מן הספרות, ולא הגיעו לידינו שום ספרים או כתבי-יד המנוקדים כך.

שיטות ניקוד מלאות נוצרו כנראה במאות ה'ז–ה'ח'. ידועות לנו שלוש שיטות: הטברנית, המקובלת עד ימינו, שרוב סימניה כתובים תחת האותיות; הארץ-ישראלית, שנוצרה כנראה בדרום ארץ-ישראל; והבבלית, שנוצרה בבבל. שתי אלו סימניהן כתובים על האותיות. הן שימשו בעבר, ונמצאו הרבה כתבי-יד מנוקדים בהן, אך בימינו אין הן משמשות.

התנועות. רוב סימני הניקוד הטברני משמשים לסימון התנועות, ומסתבר שהם משקפים את מבטא התנועות כפי שהיה נהוג בטבריה בתקופת בעלי המסורה. בעיקרו של דבר יש שבעה סימני תנועות: חירק, צירי, סוגל, פתח, קמץ, חולם, שורק-קבוץ. שורק וקבוץ אינן שתי תנועות, אלא שני סימנים לתנועת ו. כאשר הכתיב היה מלא ו, כתבו שורק, כגון: יָשׁוּבוּ (בראשית טו, טז), הוֹכֵה (תהילים קב, ה); כאשר הכתיב היה חסר ו, כתבו קבוץ, כגון: יָשׁוּבוּ (ירמיהו כד, ז), הָקֵה (במדבר כה, יד), ואין ההבדל בין שורק לקבוץ הבדל של אורך התנועה. לפיכך, למשל, תנועת ו ב' חיבור שרוקה, כגון: וְדָבַשׁ, היא קצרה ולא ארוכה, ואינה מסומנת בשורק אלא לפי שכתובה שם ו'.

מסתבר ששבעת סימני התנועות בניקוד הטברני מסמנים שבע איכויות שונות זו מזו, אך אינם מסמנים את כמות התנועות (אורך). אף-על-פי כן, יש יסוד מוצק להניח שבמערכת התנועות הטברניות היו גם הבדלי אורך. מניחים שהיו בה תנועות קצרות ותנועות ארוכות. תנועות קצרות עשויות לבוא בהברות פתוחות לא מוטעמות, ובמקרה זה סומנו בסימנים מיוחדים: החטפים, היינו: סימני התנועות סגול, פתח וקמץ, ובצדס שווא, שתכליתו להורות שיש לקראם בחטיפות, בלא העמדה והארכה. גם השווא הנע (עיין להלן) הוא תנועה קצרה בהברה פתוחה לא מוטעמת. בהברות סגורות התנועה היא קצרה כאשר ההברה אינה מוטעמת ואף אין בה מתג (הארכה, טעם-משנה). בשאר כל המעמדים, היינו: בהברות פתוחות (שאינן מנוקדות בחטפים או בשווא נע), בהברות סגורות מוטעמות או מתוגות – התנועות ארוכות. מסתבר שמידת האורך לא הייתה אחידה, כגון שתנועה בהברה סגורה מוטעמת ארוכה הייתה מזו שבהברה פתוחה או שבהברה סגורה מתוגה, אך להבדלים אלו לא הייתה משמעות לשונית.

לפי הנחה זו אפשר, למשל, להבין את העובדה, שבמערכת הניקוד הטברנית סימן אחד משמש לסימון "קמץ רחב", היינו: תנועת a שמוצאה ההיסטורי מן a, כגון: דָּבָר, ו"קמץ חטוף", היינו: תנועת a שמוצאה מן u, כגון: אָזְנִי. מסתבר שבתקופת בעלי המסורה היה הקמץ הגוי לא כפתח בזמננו, אלא כתנועה שבין a ל-o, היינו: [כ]; ו"קמץ רחב" ו"קמץ חטוף" היו מובחנים זה מזה באורכם – הראשון ארוך והשני קצר.

מדקדקי ספרד, החל בר' יוסף קמחי (המאה הי"ב), חילקו את התנועות לשלוש קבוצות: גדולות (ארוכות), קטנות (קצרות), וחטופות. חירק מלא, צירי חסר ומלא, קמץ רחב, חולם חסר ומלא, ושורק – תנועות גדולות; חירק חסר, סגול, פתח, קמץ חטוף, קבוץ – תנועות קטנות; השווא הנע והחטפים הן תנועות חטופות. חלוקה זו מקובלת בספרי הדקדוק (חוץ מספרי דקדוק היסטורי) עד היום. בדרך כלל בהברות לא מוטעמות התנועות הקצרות באות בהברות סגורות, התנועות הארוכות בהברות פתוחות; הכפלה (מסומנת בדגש חזק) באה אחר תנועות קצרות. בהברות מוטעמות כללי שימוש התנועות הארוכות והקצרות שיטתיים פחות, והכפלה עשויה לבוא גם אחר תנועה ארוכה.

בספרי הדקדוק ההיסטורי מקבלים חלוקה זו בכללותה, אך מוסיפים ומחלקים, על יסוד שיקולים עיוניים, את מקצת התנועות הארוכות לשני סוגים: (א) ארוכות מיסודן, שאינן משתנות בנטייה ואינן מתקצרות: קמץ ארוך (כגון: קם), צירי מלא או ארוך (כגון: עֲד), חולם מלא; (ב) תנועות בינוניות, היינו: תנועות קצרות שנתארכו, והן משתנות או מתקצרות בנטייה: קמץ (כגון: יָמין), צירי (כגון: שְׁעָר) חולם חסר (כגון: תְּשַׁמֵּר). חירק מלא ושורק מלא הן לעולם תנועות ארוכות מיסודן.

סימני הניקוד הטברני מסומנים בדרך כלל מתחת לאותיות, באמצען. אות שיש לה רגל בצדה, כגון: ר, ד, הניקוד מסומן בימין בדרך כלל תחת רגלה. בכתבי־יד עתיקים סימנו גם בהן את הניקוד תחת אמצעה. קמץ הבא לעתים רחוקות ב' סופית מסומן בימין אחריה, כגון: וַתִּגְשֶׁה (בראשית לג, ו). בכתבי־יד נהגו לסמן קמץ זה תחתיה.

אות מנוקדת בחירק מלא מסמנים את החירק תחת האות, ואחריה י בלא סימן, כגון: שִׁיר. אות מנוקדת בחולם מלא, מסמנים את האות בלי ניקוד ואחריה ו חלומה: ו, כגון: קוֹל. בכתבי־יד היו שנהגו לסמן את החולם על האות, ואחריה ו בלא סימן, כגון: קוֹל.

יש מבחינים בין ו חלומה, המשמשת לסימון חולם מלא והיא גופה אינה הגויה, ומעליה הנקודה מסומנת באמצע, כגון: קוֹל, ובין ו ההגויה בחולם, כגון: לְגוֹעַ, ומסמנים עליה את נקודת החולם בצד שמאל.

פתח גנובה, הבאה בגרוניות ה, ח, ע, כשהן ראויות להיות שוואות בסוף תיבה ולפניהן תנועה זולת פתח או קמץ, נוהגים לסמן בימין תחת האות, באמצעה. בכתבי־יד עתיקים נהגו לסמן פתח זה, אם אין לפניו אמות־קריאה י או ו, בין הגרונית ובין האות הקודמת לה. אם יש לפניו אמות־קריאה אלו, נהגו לסמנו תחת אס־הקריאה.

השווא. במערכת הניקוד הטברני השווא הוא סימן דו־משמעי: הוא מורה הן על אפס־תנועה (שווא נח), הן על תנועה קצרה או חטופה (שווא נע). אנו מבחינים היום בין שווא נע לשווא נח לפי מעמדם במלה, בהתאם לחמישה כללים אלו, הקובעים אימתי השווא נע: (א) בראש תיבה; (ב) השני משני שוואים רצופים (הראשון נח); (ג) אחר תנועה גדולה; (ד) תחת אות דגושה; (ה) בראשון משני עיצורים דומים רצופים באמצע תיבה. במסיבות אחרות השווא נח. כללים אלו משקפים גם את הבחנתם של בעלי המסורה

בטבריה, פרט לשני עניינים: שווא אחר תנועה גדולה הגו בדרך כלל נח ולא נע (פרט למקומות שבהם היו סיבות פונטיות להניע את השווא); שווא בראשון משני עיצורים דומים רצופים על-פירוב נע, אך לעתים נח.

בעלי המסורה הגו את השווא הנע בדרך כלל כתנועת a קצרה, היינו: כחטף-פתח; אך לפני י הגוהו כחירק חטוף, לפני גרונית כתנועה חטופה שאיכותה כאיכות התנועה שלאחר הגרונית. לפיכך כשרצו להדגיש ששווא הוא נע ואינו נח, כגון בתיבת: הָלָלוּ, ניקדו חטף-פתח תמורתו: הִלְלוּ. היום ברוב עדות ישראל הוגים את השווא הנע בתנועת e חטופה, אך יש עדות, כגון בני תימן, ששמרו על הגייתו המקורית של השווא הנע.

הדגש. עוד משמש בניקוד הטברני סימן הדגש, וגם הוא דו-משמעי: דגש חזק, המסמן הכפלת עיצור, ודגש קל המשמש להבחנה בין ההגייה הפוצצת להגייה החוככת של העיצורים בגדכפ"ת. כל דיגוש חזק בגדכפ"ת הוא גם דיגוש קל. הקורא עשוי להבחין בלא קושי בין דגש קל לדגש חזק בעיצורים אלו, שכן דגש חזק אינו בא אלא לאחר תנועה, ואילו דגש קל בא רק בראש תיבה או לאחר שווא נח. בעיצורים אחרים, שאינם בגדכפ"ת, סימן הדגש מורה על הכפלה בלבד.

הפכו של סימן הדגש הוא סימן הרפה 5. הוא מצוי הרבה בכתבייד, אך משמש רק לעתים רחוקות בימינו. הוא מורה שבאות אין דגש, לא קל ולא חזק.

נקודה כעין דגש באות ה' הבאה בסוף תיבה נקראת מפיק, ומשמשת להורות על הגייתה של אותה ה, שהרי בדרך כלל ה בסוף התיבה איננה הגויה.

יש כתבייד שבהם נקודת מפיק מעין זו משמשת להורות על הגייתה העיצורית של ה גם באמצע תיבה, וכן משמשת בהם נקודה מעין זו גם להורות על הגייתה העיצורית של א.

נקודת-הבחן בש'. כדי להבחין בין שי"ן לסי"ן, משמשת במערכת הניקוד הטברני נקודה מעל ראשה הימני של ש להורות על שי"ן, ונקודה מעל ראשה השמאלי להורות על סי"ן.

במקום שצריך לבוא חולם לפני שי"ן, כגון: עֶשֶׂר, או במקום שצריך לבוא חולם אחר סי"ן, כגון: יְחֶשֶׁף, נוהגים רוב המדפיסים היום להשמיט נקודה אחת. אבל בכתבי-היד העתיקים כותבים את שתי הנקודות, ואין משמיטים אחת מהן.

מימי הביניים ידועה לנו מסורת נוספת של הניקוד הטברני, הקרויה "ניקוד ארץ-ישראלי-טברני" או "ניקוד מורחב". שיטה זו נשתמרה רק בכתב-יד. ברובם יש חילופי קמץ-פתח וצירי-סגול, ונהוג בהם סימון תופעות פונטיות נוספות על אלו המסומנות בניקוד הטברני המקובל, כגון סימון כל קמץ חטוף בסימן חטף-קמץ; סימון או"י עיצוריות: כל א הגויה מסומנת במפיק; ו עיצורית בסוף תיבה מסומנת בשווא או בשורק, בהתאם להגייה שבפי אותם נקדנים; י עיצורית בסוף תיבה מסומנת בחירק. גרונית שוואה בסוף תיבה מסומן בה שווא, להדגיש שאין להגותה בפתח גנובה. יש סימני דגש ורפה בתנאים שבהם הם באים בעיצורי בגדכפ"ת גם בעיצורים אחרים, וכיו"ב.

מערכת סימני הניקוד הטברניים שימשה את רוב קהילות ישראל בכל הדורות, גם במקומות שבהם מבטא התנועות היה שונה במקצת. כך, למשל, בקהילות תימן השתמשו תחילה בניקוד הבבלי ועברו לניקוד טברני. הגיית התנועות בפי בני תימן קרובה כנראה מאוד להגייה הטברנית שהייתה בפי בעלי המסורה, אלא שהם הוגים פתח וסגול כתנועה אחת (וזו ירושה מן ההגייה הבבלית). בקהילות הקדם-אשכנזיות והספרדיות נתאחדה הגיית פתח וקמץ וכן צירי וסגול, והובחנה הגיית הקמץ הרחב (a) מהגיית הקמץ החטוף (o). בהגייה האשכנזית בימינו הוגים כל קמץ o, צירי הוגים ei; יש שהוגים חולם כצירי (כך גם בכמה מקהילות תימן), יש שהוגים חולם כשורק, שורק כחירק; וכיוצא בזה דרכי הגייה שונות בקהילות ישראל בכל התקופות, אך רובן ככולן משתמשות בסימני הניקוד הטברניים.

היום, בישראל, עדיין יש בני עדות שונות השומרים על הגייתם המסורתית, אך ההגייה המקובלת היא ההגייה הספרדית, שבה אין הבחנה בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול, אך יש הבחנה בין קמץ רחב לקמץ חטוף. כמו כן אין הוגים את ההכפלה (המסומנת בדגש החזק); שווא נע נהגה במסיבות מסוימות כאפס-תנועה (שווא נח) ובאחרות כסגול. אין מבחינים באורך בין התנועות לבין החטפים והשווא הנע.

כתב-יד של המקרא נהגו מאז ומעולם לנקד ניקוד מלא. כך מנוקדים כמעט כל כתב-היד המקראיים שנשתמרו, וכמוהם רוב כתב-היד של סידורים ומחזורים, פיוטים ושירים. חיבורי הלכה ומדרש נהגו לנקד לעתים רחוקות. נשתמרו כמה כתב-יד מנוקדים של משנה ומעט כתב-יד מנוקדים

ניקוד שלם או חלקי גם של חיבורי הלכה אחרים, אך רוב כתבי־היד של החיבורים ההלכתיים, וכן של חיבורים בתחום הפילוסופיה, המדע וכיו"ב לא נהגו לנקד. וזאת השיטה גם בדפוסים.

היום נוהגים לנקד בעיקר ספרי ילדים וספרי שירה. ספרי פרוזה וכתבי־עת אין נוהגים לנקד ניקוד מלא. לעתים מנקדים בהם מלים שהקורא עלול לטעות בקריאתן (ניקוד חלקי).

שיטת הניקוד הארץ־ישראלי נהגה בארץ־ישראל מן המאה הח' עד הי"א בלבד, ואחר כך הפסיקו להשתמש בה. כתבי־יד מנוקדים בשיטה זו שרדו רק בגניזה, מקצתם קטעי מקרא ורובם כתבי־יד של פיוטים. גם בשיטה זו שבעה סימני תנועות: חירק (בְּ), צירי (בִּי), סגול (בִּי), פתח (בִּי), קמץ (בִּי), חולם (בִּי), שורק (בִּי); ונוספים עליהם סימני דגש (בִּי), המשמש גם לסימון המפיק, ורפה (בִּי). ברוב כתבי־היד סימני הפתח והקמץ וכן הצירי והסגול משמשים בערבוביה, ויש כתבי־יד שבהם משמש רק סגול, ואין בהם צירי כלל. בכך משתקף בניקוד הארץ־ישראלי מבטא דומה למבטא הספרדי של ימינו.

סימן מיוחד לשווא יש רק במיעוטם של כתבי־היד, וברובם סימן הקמץ או סימן הסגול משמש גם לציון השווא. אין סימנים מיוחדים לחטפים.

יש כמה הבדלים בתורת־ההגה ובתורת־הצורות בין המבטא המשתקף בניקוד הארץ־ישראלי ובין המבטא המשתקף בניקוד הטברני, כגון שבניקוד הארץ־ישראלי אין פתח גנובה; מנוקד כגון: עֲדָרְךָ (עֲדָרְךָ), חֲלָבִי (חֲלָבִי), בפתח־קמץ לעומת סגול בניקוד הטברני; ולהפך: תִּחְנֶה (תִּחְנֶה), בסגול, לעומת פתח בניקוד הטברני.

שיטת הניקוד הבעלי נהגה בבבל ובמדינות הסמוכות לה החל במאה הח'. ברוב המקומות הפסיקו להשתמש בה במאה הי"ב, אך בתימן נמשך שימושה כמעט עד ימינו. היא נהגה בכל סוגי הספרות: במקרא, בחיבורים בלשון חכמים ובפיוטים.

בשיטת ניקוד זו משמשים שישה סימני ניקוד: חירק (בְּ), צירי (בִּי), פתח־סגול (בִּי), קמץ (בִּי), חולם (בִּי), שורק (בִּי). הסימנים נכתבים על האותיות, בקצהן השמאלי. במקום שיש אס־קריאה י או ו, הסימנים נכתבים עליה. נוסף על כך משמשים סימנים לשווא (בִּי), לדגש (בִּי), רפה (בִּי), מפיק (הִי), ולעתים גם לשי"ן (שִׁי) וסי"ן (שִׁי). בשיטה זו פתח וסגול הן תנועה אחת. אין חטפים. במקומם באות בדרך כלל תנועות מלאות או שוואים פשוטים.

במשך הזמן נתפתחה שיטה משוכללת של ניקוד זה, הקרויה "ניקוד בבלי מורכב", ובה, נוסף על הסימנים הפשוטים, משמשים סימנים מיוחדים לתנועות חירק, פתח ושורק, כשהן בהברות סגורות לא מוטעמות: אם ההברה מסתיימת בעיצור שווי (סגורת־שווא), משמשים הסימנים: בֿ (חירק), בֿ (פתח), בֿ (שורק) (בכתב־יד מאוחרים גם: בֿ, לתנועת חולם בהברה כזו). אם ההברה מסתיימת בעיצור מוכפל (סגורת־דגש), משמשים הסימנים: בֿ (חירק), בֿ (פתח), בֿ (שורק).

גם בין השיטה הבבלית לשיטה הטברנית יש כמה הבדלים בתורת־ההגה ובתורת־הצורות, כגון שגם בה אין פתח גנובה; בה מנוקד כגון: מִשְׁפָּט (מִשְׁפָּט), בִּגְדוֹ (בִּגְדוֹ), בפתח, לעומת חירק בניקוד הטברני, חֲשׁוֹן (חֲשׁוֹן), נִגְדוֹ (נִגְדוֹ), בחירק לעומת סגול בניקוד הטברני, וכיו"ב.

טעמים

כבר בתקופה התלמודית, ואולי עוד קודם לכן, נהגו לקרוא את המקרא בנעימה, מעין זמרה דקלומית, הכוללת הפסקות והרמות קול במקומות קבועים לפי נוסח קבוע. וכך נאמר בתלמוד (בבלי מגילה דף לא, עמוד א): "כל הקורא בלא נעימה ושונה בלא זמרה עליו הכתוב אומר 'וגם אני נתתי להם חקים לא טובים' וגו'" (יחזקאל כ, כה). אחרי התקופה התלמודית, כנראה במאות השביעית והשמינית, העלו אנשי המסורה נעימה זו על הכתב, וסימנוה בסימנים הנקראים "טעמים". כשם שנקבעו באותה תקופה שלוש שיטות של ניקוד, כך נקבעו שלוש שיטות של טעמים: השיטה הטבריינית, היא זו המשמשת בספרינו עד היום; ושתי שיטות שפסק שימושן ונשתמרו רק בכתב-יד: השיטה הארץ-ישראלית, שנקבעה כנראה בדרום ארץ-ישראל, והשיטה הבבלית, שנקבעה בבבל.

במסורת הטבריינית ובמסורת הארץ-ישראלית שיטה אחת של טעמים משמשת בכ"א ספרי המקרא, וכן בחלקים הסיפוריים בספר איוב (א, א – ג, ב; מב, ז-זז), והם נקראים טעמי כ"א ספרים; ושיטה אחרת בספרי תהלים, משלי ואיוב, והם טעמי אמ"ת. שתי המערכות האלה שונות מאוד זו מזו; בדרך כלל הטעמות ספרי אמ"ת מורכבת ורב-גונית מזו של כ"א ספרים.

תכליתם הראשונה של הטעמים הייתה לקבוע בכתב את הנעימה המוסיקלית שבה נקרא המקרא. במקורות המסורה הטעמים מתחלקים לפי נעימתם ל"דרך גובה", אלו שמגביהים בהם את הקול; "דרך רום", אלו שבהם רמת הקול בינונית; ו"דרך שְׁחִיָּה", אלו שבהם מנמיכים את הקול. בדרך כלל במקום שההפסקה קטנה הנעימה גבוהה, ואילו במקום של הפסקה גדולה הנעימה נמוכה, כצליל מוביל וצליל פתרון.

נעימת הקריאה בטעמים הנהוגה היום בבתי-הכנסת שונה בפי בני העדות השונות: אשכנזים, ספרדים, בבליים, תימנים וכיו"ב. נעימות-קריאה שונות יש גם להזדמנויות שונות: נעימת-קריאה לספרי התורה, נעימה לקריאת ההפטרת, נעימה לקריאה במגילת איכה, וכיו"ב. אין לדעת באיזו

מידה הקריאה הנהוגה היום משקפת את הקריאה העתיקה; אך מסתבר שכמה יסודות מאותה קריאה עתיקה נשתמרו גם בקריאה המקובלת היום. הטעמים מתחלקים למפסיקים ומחברים. המפסיקים מורים על סופן של פסוקיות מוסיקליות, ואילו המחברים – על תחילתן ואמצען. במלים אחרות: הטעמים המחברים מורים שזרם הקריאה נמשך, ואילו המפסיקים מורים על עצירתו. ההפסקות, העצירות בזרם הקריאה שונות במשכן ובעצמתן, ומבחינה זו המפסיקים מחולקים לארבע דרגות, מן הגדולים ביותר (דרגה I) עד הקטנים (דרגה IV). דרגות אלו יחסיות הן: בפסוקים ארוכים גם מפסיק מדרגה נמוכה כוח הפסקתו גדול, ואילו בפסוקים קצרים גם מפסיק מדרגה גבוהה כוח הפסקתו קטן. בטעמים המחברים אין דרגות, ומידת חיבורם שווה.

ההטעמה בכללותה מיוסדת על שיטת חצייה: הפסוק נחלק לשתי פסוקיות, כל אחת מהן – לשתי תת־פסוקיות, וכן הלאה. סיומי הפסוקיות מוטעמים בטעמים מדרגה ראשונה, סיומי תת־הפסוקיות בטעמים מדרגה שנייה וכו'. דוגמה:

וַיִּשַׁק יַעֲקֹב לְרַחֵל² ||| וַיִּשָּׂא אֶת־קִלְוֹ² ||| וַיָּבֶד¹ ||| (בראשית כט, יא).

תיבת "ויבד" מסיימת את הפסוק ומוטעמת במפסיק מדרגה ראשונה (סילוק). תיבת "לרחל" באה בסוף מחציתו הראשונה של הפסוק ומוטעמת גם היא במפסיק מדרגה זו (אתנח). הפסוקית הראשונה שבפסוק נחצית בתיבת "יעקב", השנייה נחצית בתיבת "קלו", והן מוטעמות במפסיק מדרגה שנייה (טפחא). תיבות "וישק" ו"ישא" אין הקריאה נעצרת בהן, והן מוטעמות בטעמים מחברים (מרכא).

בשיטה זו מוטעמים גם פסוקים ארוכים יותר, ובהם משמשים גם מפסיקים מדרגה שלישית ורביעית. במקום שנדרשת חלוקה מפורטת יותר, משמשים מפסיקים עוקבים מדרגה אחת, וכל הקודם לחברו בפסוק, כוח הפסקתו גדול יותר.

צרכים מוסיקליים הם שקובעים לעתים את סדרם ורציפותם של הטעמים. יש טעמים שחייבים לבוא בפסוק או בחלק ממנו; יש טעמים שהם מנועים מלבוא זה בסמוך לזה; טעם מסוים עשוי לבוא רק אם בינו לבין הסמוך לו יש מספר מינימלי של מלים או הברות, ואם אין מינימום

זה, בא טעם אחר במקומו. יש מפסיקים החייבים לבוא זה אחר זה, כצליל מוביל וצליל פתרון, כגון שלפני אתנח או סילוק בא בדרך כלל טפחא, לפני סגול – זרקא.

מפסיק עשוי לבוא בלא כל מחבר לפניו, אך מחבר איננו עשוי לבוא בלא מפסיק אחריו. יש מפסיקים שלהם מחבר אחד בלבד, המשמש בכל המסיבות, כגון מרכא המשרת לסילוק; ויש מפסיקים שלהם מחברים רבים, אפילו חמישה. עתים בחירת המחבר מותנית במבנה התיבות ובמרחק שבין הטעמותיהן; דרך משל: פשטא, המחבר שלו בדרך כלל מהפך, כגון: וְתֵעֶן רָחֵל (בראשית לא, יד), אבל במקום שאין שום חציצה בין הטעמות תיבת המחבר לתיבת הפשטא, משמש מרכא, כגון: קוֹם צֹא (שם, יג).

לוח הטעמים

דרגה I

סילוק, סוף פסוק: דָּבָר
מפסיק-משנה: טפחא; מחבר: מרכא.

אתנח, אתנחתא: דָּבָר
מפסיק-משנה: טפחא; מחבר: מונח. לעתים רחוקות שני מונחים.

דרגה II

סגול, סגולתא: דָּבָר
(בשבעה מקומות במקרא, כשאר לפניו זרקא, באה תמורתו שלשלת: דָּבָר)
מפסיק-משנה: זרקא; מחברים: מונח אחד או שניים.

זקף: דָּבָר
(במקומו עתים זקף גדול: דָּבָר; או מתיגה זקף: כְּשֶׁלַח, שמות ח, א).
מפסיק-משנה: פשטא; מחברים: מונח אחד או שניים.

טפחא: דָּבָר
מפסיק-משנה: תביר; מחבר: מרכא (ב-14 מקומות במקרא דרגא ומרכא כפולה).

דרגה III

זרקא, צינור: דְּבָרַ

מחבר ראשון: מונח או מרכא; שני: מונח או אזלא; שלישי: תלישא קטנה; רביעי ואילך: מונחים.

פשטא: דְּבָרַ

אם הטעם באות הראשונה של התיבה, ואין מחבר לפניו – בא במקומו

יטיב: מְלָד

מחבר ראשון: מהפך או מרכא; שני ואילך – כמו לגבי זרקא.

תביר, תיברא: דְּבָרַ

מחבר ראשון: דרגא או מרכא; שני ואילך – כמו לגבי זרקא.

רביע: דְּבָרַ

מחבר ראשון: מונח; שני: דרגא; שלישי: מונח.

דרגה IV

פִּזְרִ: דְּבָרַ

מחברים: מונחים.

תלישא גדולה: דְּבָרַ

מחברים: מונחים.

גרש, גרשיים: דְּבָרַ, דְּבָרַ

גרשיים באים כשהתיבה מוטעמת מלרע ואין לפניו המחבר אזלא. אם

טעמה מלעיל או לפניו המחבר אזלא משמש גרש.

מחבר ראשון: מונח או אזלא; שני: תלישא קטנה; שלישי ואילך: מונחים.

לגרמיה: דְּבָרַ

מחבר: מרכא.

מחברים

מרכא (דְּבָרַ), מונח (דְּבָרַ), מהפך (דְּבָרַ), דרגא (דְּבָרַ), אזלא, קדמא (דְּבָרַ),

תלישא קטנה (דְּבָרַ), מרכא כפולה (דְּבָרַ).

למן הטעמים מכון ליחסים התחביריים של חלקי המשפט, היינו: יחסי הקרבה שבין המלים ובין הפסוקיות. לפיכך הם עשויים ללמד על ההבנה התחבירית המשתקפת בנעימת הקריאה. אמנם לא כל פירושיהם ודרושיהם של חז"ל מכוונים לפיסוק הטעמים שלפנינו, אך פרשני ימי הביניים השתדלו בדרך כלל להתאים את פירושיהם לטעמים. ר' אברהם אבן עזרא, למשל, אמר: "כל פירוש שאינו על פי הטעמים לא תאבה לו" (מאזנים ד, ב). עתים אנו יכולים ללמוד מן הטעמים על היחסים התחביריים המשתקפים בהם, שהם שונים מן המקובל היום, כגון: וַיִּשְׁתַּחוּ אֲפִים אֶרְצָה (בראשית יט, א), תיבת "אפים" נמשכת אל "וישתחו" ומופרדת מן "ארצה"; "להעלות נר תמיד" (שמות כז, כ), תיבת "נר" נמשכת אל "להעלות", ולא אל "תמיד" (היינו: הנעימה אינה מתכוונת לצירוף "נר תמיד"; שָׁאוֹל ויהונתן הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו (שמואל ב' א, כג), תיבת "בחייהם" נמשכת אל שלפניה ולא אל שלאחריה, היינו: הנאהבים והנעימים בחייהם, ובמותם לא נפרדו.

את רוב הטעמים נהוג לסמן בהברה המוטעמת שתיבה, כגון: מַעַל לְרִקְיעַ (בראשית א, ז), ועלידי כך הם מודיעים מהי ההברה המוטעמת. עניין זה חשוב ביותר, לפי שידיעת מקום ההטעמה היא יסוד להכרת הלשון ולהבנת דקדוקה. יש רק טעמים מעטים שאינם מסומנים בהברה המוטעמת: פשטא, זרקא, סגול, תלישא קטנה – מסומנים בסוף התיבה; תלישא גדולה – מסומן בראש התיבה. בתיבה שטעמה מלעיל נוהגים להכפיל את הפשטא, היינו: לסמנו בסוף התיבה וגם בהברה המוטעמת, כגון: לִפְנֵיךָ (ישעיה נח, ח). יש כתבי-יד ודפוסים הנוהגים להכפיל בתיבות מלעיליות גם זרקא, סגול ותלישא קטנה; ואלו מכפילים גם תלישא גדולה כשטעם התיבה אינו בהברתה הראשונה.

בשיטות ההטעמה הארץ-ישראלית והבבלית הטעמים אינם מסומנים בהברה המוטעמת.

עתים יש טעמים גם בכתבי-יד קדומים של חיבורי הלכה, כגון משנה ותלמוד, ולעתים רחוקות מאוד גם בכתבי-יד של פיוטים ותפילות. נוסף על הטעמים המפסיקים והמחברים יש עוד שלושה סימנים המשמשים במערכת ההטעמה:

א. מקף – תיבה הנקראת ברצף הקריאה, ואין בה שום עצירה, לא של מפסיק ואף לא של מחבר, בא אחריה מקף, ומשמעותו: אין בתיבה שום

טעם מְשַׁלָּה, והיא נקראת ברצף אחד עם התיבה שאחריה, בטעמה של זו. בדרך כלל המקף בא אחר תיבות זעירות, כגון: אֶתְּ, כָּלְ; בין שתי תיבות שהטעמותיהן סמוכות, כגון: אֶמְרִי־לִי (בראשית כ, יג); במקום שיש צורך לחסוך טעמים, כגון בפסוקים ארוכים.

בתיבות מוקפות יש שתנועות מתקצרות (כשהברות שהיו מוטעמות שוב אין בהן סימן טעם), כגון סגול תמורת צירי: יְדַבֵּר־נָא (בראשית מד, יח), או קמץ חטוף תמורת חולם, כגון: וּמִגְעָר־כָּךְ (ישעיה נד, ט).

ב. מוֹתָג, גְּעִיָּה – סימן דומה לסילוק ומציין הארכה או עצירה בקריאת תנועה. הוא בא בדרך כלל בהברה פתוחה שבינה ובין ההברה המוטעמת בתיבה יש חציצה של תנועה או יותר, כגון: אֶנְכִּי; עם תנועה גדולה לפני שווא, כגון: אֶמְרוּ; ולפני חטף, כגון: תַּעֲמֹד. לפיכך יש רואים בו מַעֲיִן הטעמת-משנה של התיבה.

ג. פֶּסֶק – קו מאונך בין שתי תיבות; הוא בא אחר תיבה מוטעמת במחבר כאשר הורגש צורך להפסיק קצת אחריה מסיבות שונות, כגון הפרדה מסיבה פוניטית בין עיצורים דומים: וְאַנְשֵׁים מְעַט־ (נחמיה ב, יב). או הפרדה מסיבה עניינית כדי למנוע פגיעה בכבוד ה'. כגון חֲרַפְתָּ אֲדֹנָי (ישעיה לז, כד).

שני עניינים דקדוקיים קשורים במישרין למערכת הטעמים:

א. בגדכפ"ת הסמוכות לאהו"י. במקום שתיבה הפותחת באחד מעיצורי בגדכפ"ת באה אחר תיבה המסתיימת בהברה פתוחה (על פי רוב באחת מאותיות אהו"י), בגדכפ"ת רפים, כגון: הִיָּתָה תְּהוֹ (בראשית א, ב). כלל זה חל רק אם התיבה הראשונה מוטעמת במחבר (או מוקפת), אך אינו חל אם היא מוטעמת במפסיק.

ב. צורות ההפסק משמשות בעיקר בתיבות מוטעמות במפסיקים מְדַרְגָּה I, סילוק ואתנת. דרך משל: שִׁמְרוּ (ירמיה טז, יא), גִּפְן (ישעיה כד, ז), אֲנִי (במדבר יד, כא). תיבות מוטעמות במפסיקים מְדַרְגָּה II אחרות או במחברים באות בדרך כלל בצורות הקשר, כגון: שִׁמְרוּ (ירמיה ח, ז), גִּפְן (זכריה ג, י), אֲנִי (שמות יח, ו), ורק לעתים רחוקות בצורות הפסק, כגון: שִׁמְרוּ (במדבר ט, כג), אֲנִי (שמואל א' כא, טז), אֲנִי (מלכים ב' ה, ז).

ר' יונה בן-ג'נאח

א

המדקדק והמילונאי ר' יונה בן-ג'נאח, הנודע גם בכינויים אבו-אלנליד, מרואן ומרינוס, חי ופעל בספרד במחצית הראשונה של המאה האחת-עשרה בתקופתם של המשוררים ר' שמואל הנגיד ור' שלמה אבן-גבירול ושל חכמים אחרים.

על רבי יונה אין נתונים ביוגרפיים רבים. לא ידוע מתי והיכן נולד, ועל איזו משפחה התייחס. אף מועד פטירתו אינו ידוע. משערים שנולד בקורדובה או בסביבות לוסינה (אליסנה). על כל פנים, בצעירותו התיישב בקורדובה או חזר אליה, ושהה בה עד רדיפות הברברים בשנת 1012. משכותרה העיר, ברח אבן-ג'נאח לחפש לו מפלט, ולאחר נדודים רבים התיישב בסרגוסה, שם חי עד יום מותו (J. et H. Dérenbourg, *Opusculs et traités d'Abu 'l-Walid Merwān Ibn Janāh*, Paris 1880, עמ' 3). לפי שירי שבח של ר' שלמה אבן-גבירול ושל משה אבן-אלתקאנה אנו יודעים שהיה לריב"ג בן ושמו אחיה (חיים שירמן, *השירה העברית בספרד ובפרובאנס*, ירושלים ותל-אביב תשט"ו (תשכ"א), א', עמ' 286; ד' ירדן, *שירי החל לרבי שלמה אבן-גבירול*, ירושלים תשל"ה, שירים כג, פד).

מהפרטים המעטים שריב"ג מרצה על חייו אנו למדים, שבנעוריו עשה בלוסינה במחיצתם של ר' יצחק בן-לוי אבן-מר-שאוול ושל ר' יצחק אבן-ג'יקטילה. ר' יצחק בן-לוי היה מגדולי חוקרי הלשון העברית, ור' יונה למד מפיו את תורת השיר ודן עמו בדקדוקן ובמשמען של מלים מקראיות, ואילו אבן-ג'יקטילה (שהוא עצמו למד בנעוריו מפי מנחם בן-סרוק) עודד אותו ללמוד את השפה והספרות הערבית. אבן-ג'נאח נשא ונתן גם עם חכמים אחרים מלוסינה, בהם אבו-אלנליד אבן-חסדאי (מ' וילנסקי [מהדיר], *ספר הרקמה* [כתאב אללמע] לר' יונה אבן-ג'נאח, ירושלים תשכ"ד, עמ' קעה, שיט) ואבו-עומר אבן-יקוי (בנימין זאב באכר [מהדיר], *ספר השרשים* חיברו ר' יונה אבן-ג'נאח, ברלין תרנ"ו, עמ' 48, ערך אש"ד). משעבר לקורדובה

הכיר חכמים אחרים, ושם התוודע אל תורת הדקדוק של ר' יהודה חיוג', אך את חיוג' לא הכיר, כי כשהגיע לקורדובה עדיין היה רך בשנים, ואף אפשר שחיוג' כבר לא היה בחיים.

מצעירותו שקד ר' יונה ללמוד את דקדוק הלשון העברית, פרשנות המקרא, לשון חכמים, ארמית התרגום, ארמית התלמוד והלשון הערבית. תחילה אף ניסה את כוחו בשירה, אך לבסוף משך ידו ממנה: "אתם יודעים שהשיר איננו מלאכתי והפיוט איננו מעסקי... אך אמרתי ממנו בימי הבחרות חרוזים הם נמצאים אצלי ונודעים לי". פעם אחת אירע שאחד משיריו נפוץ בטליטלה ובטעות ייחסוהו לאבן-כלפון המשורר (ספר הרקמה, עמ' שכ).

בהיותו בקורדובה למד רפואה, וממנה התפרנס כל חייו. הרופא וההיסטוריון הערבי אבן-אבי אוצייבעה (1199–1296) מספר בחיבורו על תולדות הרפואה והרופאים, שאבן-ג'נאח התעניין בתורת ההיגיון וחיבר ספר ברפואה, כנראה לקסיקון רפואי, אך ספר זה לא הגיע לידינו.

על אישיותו של ריב"ג ניתן ללמוד מהתבטאויותיו על המתכּוּן להצלחה ומהערותיו על השקידה והמאמץ שהשקיע כדי להגיע אל ההבנה הנכונה של סוגיה או של מלה. הדמות האידאלית בעיניו הוא האדם "המרחיק מעליו העצלה ולא יקוץ, ויהיה איש מוסר ושכל טוב, רגיל בחכמה, משכיל ומבין, ויהיה בטבעו ומוסרו הראשון, נבחר מהרבה בני אדם" (שם, עמ' כד).

דומה שכל המעלות הללו נתקיימו באבן-ג'נאח עצמו. הוא למד תורה הרבה, והקדיש לה את כל מרצו, אונו והונו. בקיאותו חבקה, מלבד רפואה ותורת ההיגיון, את כל הספרות העברית שהייתה ידועה בימיו. בחיבוריו הוא מפנה לתרגום אונקלוס לתורה ולתרגום יונתן לנביאים, לספרות חז"ל, למשנה, לתוספתא ולמדרשי ההלכה והאגדה, לתלמוד הבבלי והירושלמי, לספרות הגאונים מבית מדרשם של רב יהודאי גאון, רס"ג, חפץ בן-יצליח, רב שרירא ורב האי, לחיבורי המסורה **אכלה ואכלה**, **ספר הקולות** (כתאב אלמצוותא) ו**דקדוקי הטעמים**; לחילופים בין בן-נפתלי ובן-אשר, ובין הקרי לפתיב; לפיוטי יוסי בן-יוסי, ולמשוררים בני זמנו או הסמוכים לזמנו, יצחק בן-מרשאל, יצחק בן-כלפון, למדקדקים, בהם מנחם בן-סרוק ודונש בן-לברט ואחרים, ויותר מכולם – לחיוג'.

בזכות השכלתו רחבת האופקים ועיוניו המעמיקים הגיע ר' יונה להישגים שלא נודעו אצל קודמיו, ועם זאת לא החזיק טובה לעצמו ולא זחה עליו דעתו, אלא אחז במידת הענווה, וזקף הכול לחסד האל: "ואיננו נעלם מאחד מאנשי החכמה עוצם הטרח אשר ימצאני בחבור הספר הזה ורוב היגיעה אשר תשיגני בו, וידע מי שתכונתו זאת, כי לא עשיתי זה להתפאר ולא כונתי בו לקנות שם, אבל היתה כונתי בו להתקרב אל האלהים ולהגיע אל גמולו הטוב, במה שאועיל מעניניו למי שאיננו יודעם ואבאר מטעמיו למי שאיננו מכירים" (שם, עמ' כד).

אבן-ג'נאח למד ויצר מתוך התפעלות, עד כדי כך שהרגיש כי רוח הנבואה מפעמת בקרבו: "כי אני לא הגעתי אל החכמה הזאת כי אם בהתמדת החקירה והעיון ובטורח תמיד לילי ויומי ובחשק שהיה נכנס בלבי וכאלו הייתי מתנבא בה בנבואה" (שם, עמ' כד).

כאמור, סבל ר' יונה נדודים בין לוסינה לקורדובה ומקומות אחרים ודומה שסבל זה לא הגיע לקצו אלא בסרגוסה. אכן שם נתפנה ר' יונה מטרדות הגורל ויכול היה להתמסר לחיבוריו, שם הגיע למרום הישגיו בחקר הלשון העברית, ושם ייסד חוג תלמידים, שעסק בשאלות לשון.

2

אבן-ג'נאח חיבר תחילה ספרים אחדים, "קטנים" בהיקפם, ורק לאחר מכן כתב את ספרו הגדול בדקדוק הלשון העברית. תורתו מיוסדת על שיטת תלת-העיצורים בשורש העברי, שיצאה מבית מדרשו של חיוג', והייתה אז בבחינת חידוש מלהיב בדקדוק העברי. הערצתו של ריב"ג לחיוג' ניכרת מבעד לכל עמוד ועמוד בחיבוריו. עד כדי כך שהוא ניסח את ספריו כהמשך לספרי חיוג', אלא שמתוך שבא להמשיך אותם נמצא גם משלים אותם. ואמנם עיקר תכלית חיבורו הראשון הייתה להשלים את החסר אצל חיוג', ועל כן כינהו **פתאב אלמסתלחק** (= ספר ההשגה). בחיבור זה השלים ריב"ג חמישים שורשים ועוד חמישים משמעויות שנעלמו מעיני חיוג' ועוד כהנה וכהנה צורות פועליות ועיונים תאורטיים. ספרי ריב"ג עוררו תסיסה אינטלקטואלית רבה, ברם חיבור זה עורר על ר' יונה גם ריב ומדון.

ר' שמואל הנגיד לא ראה בעין יפה את הופעתו של **ספר ההשגה**. לטעמו דבר מגונה וחצוף היה להשיג על החוקר והמורה הדגול חיוג, והוא יצא בהתקפה חריפה נגד ר' יונה.

מתברר שר' יונה צפה את אשר עתיד לקרות, לפיכך הוסיף בהקדמה כמתנצל, "כי לולא קצרו ימי חיי ר' יהודה היה ממלא חסרונות שני ספריו והיה מפרש כל מה שהניח בהם סתום, ואנכי, אף על פי שהשיבותי עליו, לא השיבותי אלא במה שלמדתי ממנו ובמה שהורוני ספריו" (מסתלחק, עמ' 4, על פי תרגומו של ב"ז באכר, בהקדמתו ל**ספר השרשים**, עמ' XIII-XIV). ואולם התנצלותו זו לא הצילה אותו מן הביקורת.

ריב"ג לא נרתע מן הפולמוס, אף שיריבו היה מגדולי הדור – נגיד, בעל מעמד בחצר המלוכה, מצביא מהולל, משורר ומדקדק דגול. את ריב"ג הנחתה האמת לבדה, והיא עמדה לנגד עיניו מעל לכול.

על כן הקדיש את שלושת החיבורים הבאים, **רסאלת אלتنביה** (= ספר ההארה), **פתאב אלתסויה** (= ספר התוכחת, או ספר ההשוואה) ו**פתאב אלתשויר** (= ספר ההכלמה), להדיפת טענותיהם ומענותיהם של הנגיד וסיעתו.

ג

משנתפנה ריב"ג מפולמוסיו, הקדיש את כל זמנו ל**ספר הדקדוק** (במקור: פתאב אלتنנקיח), שהוא החיבור המקיף הראשון על דקדוק הלשון העברית, שהגיע לידינו בשלמותו. מצד הבסיס התאורטי, שום חיבור מסוגו שנכתב לפניו או אחריו, עד העידן החדש, לא יוכל להשתוות אליו. ר' יונה חילק ספר זה לשני חלקים: **ספר הרקמה** (כתאב אללמע) לדקדוק, ו**ספר השרשים** (פתאב אלאצול) למילון המקרא. **ספר הרקמה** כולל 46 פרקים, העוסקים באותיות ובחילופיהן, בתנועות ובשינוי מקומן, בחלקי הדיבור, בצורנים ובנטיותיהם, במשקלי השמות ובנטיות הפועל לבנייניו ולגזרותיו ובמלות היחס. אף הוא דן בסוגיות שהיום משייכים לתחביר, כגון מבנה המשפט, ההתאם, ההשמט וכדומה. המילון מקיף את כל אוצר לשון המקרא, חוץ מן הארמית והשמות הפרטיים, והוא ערוך בסדר אל"ף בי"ת של השורש. בערכים רבים אבן-ג'נאח נכנס לעומק הפירוש של פרשה שלמה או פרק שלם מן המקרא, משל מדובר בפירוש למקרא.

הוא עשה שימוש רב ויעיל מאוד בהשוואת העברית לערבית ולארמית כדי לברר הן עניינים של דקדוק הן עניינים של מילון וסמנטיקה. שיטה זו לא הייתה מקובלת על כל שכבות הציבור. יש שראו חילול ה' בהצרכת דברי קודש לדברי חול. אך אבן-ג'נאח לא שת לבו למתנגדים להשוואה, והעדיף לשים לנגד עיניו את נוהגם של גדולי ישראל הראשונים, רב סעדיה גאון, רב האי גאון ואחרים.

בעניינים רבים מאוד נתגלו לו סברות, שקודמיו לא עמדו עליהן, ופעמים אף יצא מגדרו להביע את התפעלותו מן החידוש. למשל, את המלה **תבל** ("תָּבַל עֶשׂוּ", ויקרא כ, יב) הוא גוזר מהשורש בל"ל: "ופירוש 'תבל עשו' הפסד ושינוי והשחתה, ומשקלו על משקל 'תָּמַס יהלך' (תהלים נח, ט)", כלומר הוא הבינו מלשון **בלבול** המידות והשחתתן. עיונו השיטתי בדקדוק המלה בהשוואה למלים דומות הביאו לפירוש זה. לפניו ידעו את משמעות המלה באופן כללי, אך לא ירדו לעומקה ולהבנתה המדויקת. לאחר שהגדיר את המלה וניתחה, הוא מוסיף בהתרוממות הרוח: "ואני מתפאר בו (כלומר בחידוש זה) כי הוא מכלל מה שחדשנו מן העניינים המופלאים והראינוהו מן הסברות הנאות אשר לא התעורר עליהן זולתנו ולא ירגיש להן בלעדינו, וזה בחדש האלהים ורב טובו עלינו עם רוב היגיעה וההשתדלות והחקירה והחפוש יומם ולילה עד שאנחנו מוציאים בשמן כפל מה שיוציאו זולתנו ביין" (ספר השרשים, עמ' 64).

מאחר שמושא העיון של אבן-ג'נאח היה המקרא, הוא חתר להגיע אל כתביהיד המוסמכים ביותר, והוא השתדל לפגוש כל מסרן בר-סמכא שהיה בהישג יד: "ואין מה שזכרתיו שלא פגעתי מחכמי הקבלה מי שאבטח בקבלתו". (ספר הרקמה, עמ' רנד, וראה גם עמ' שלח. "קבלה" בהקשר הזה מכוונת ל"מסורת מהימנה המבוססת על מסירה מדויקת מדור לדור ועל ידיעה של ספרות המסורה למקרא").

ברם עמלו ויגיעתו של אבן-ג'נאח לא היו על הספרים לבדם. חתירתו להשיג את האמת וכל האמת הביאתו לכתת רגליו גם אל בעלי מלאכה, להתבונן בחיי המעשה ולעיין במקצועותיהם המגוונים של הבריות. דבר זה היה חשוב בעיקר בניסיון לזהות את המשמעות המדויקת של מונחי הראליה שבמקרא, אשר סבלו, כידוע, מקשיים של זיהוי מאז נכרתה העברית מן הדיבור, סמוך למאה השנייה לספירה. דרך משל, משביקש

להגדיר את המונח "אַבְנֵי־יִם" (**ספר השרשים**, עמ' 11), הוא הלך לראות את כלי המלאכה שעבדו בהם האומנים של ימיו, מתוך הנחה שכלי החרושת בימיו דומים היו לאלה של תקופת המקרא.

אין תמה, שמילונו של אבן-ג'נאח זכה להערכה רבה בכל הדורות, עד כדי כך שחוקרים בני ימינו סבורים, שאחת המעלות של המילון (התזאורוס) המודרני של גזניוס היא שהשכיל לעשות שימוש נאות במילונו של אבן-ג'נאח.

בעיצובם ובגיבושם של הדקדוק והמילונות של העברית אין ערוך להשפעתו של אבן-ג'נאח על דורות המדקדקים והמילונאים הבאים אחריו. כולם שאבו ממנו, ויש אף שחיברו ספרים על יסוד החומר המשוקע בחיבוריו. **ספרי דקדוק** אחרים אינם אלא ניסוחים עממיים של **ספר הרקמה** של אבן-ג'נאח. גם בימינו נכתבו ונכתבים עוד מחקרים רבים על תורת הלשון של ר' יונה. מאות שנים לא קם מדקדק עברי שעלה עליו בערכו. גם פרשני המקרא נזקקו לחיבורי אבן-ג'נאח וציטטו ממנו. רק לפרשנים בצרפת, ובמקומות אחרים שבהם לא דיברו ולא למדו ערבית, לא הייתה גישה לחידושי הגדולים בדקדוק ובמילונות העברית. על כן רש"י והפרשנים מבית מדרשו מצטטים רק מהתורה המיושנת של קודמיו, מנחם ודונש. אולם מהמאה השתים-עשרה ואילך, כבר עמדו לרשות הקוראים תרגומים עבריים: **ספר הרקמה** ו**ספר השרשים** שנעשו בידי ר' יהודה בן-תיבון (1120-1190), ו**ספר ההשגה** שנעשה בידי ר' עובדיה הספרדי (סוף המאה השתים-עשרה).

אבן-ג'נאח נוהג לא רק כחוקר אלא גם כמחנך. הוא הטיף לעסוק בחקר הלשון העברית ובחכמת הלשון, וטען שבלעדי אלה אין כל אפשרות להבין את דבר ה' בתורה ובנביאים. ומי שאינו מבין את דבר ה' אל נכון עלול גם לחטוא בקיום המצוות (**ספר הרקמה**, עמ' ט-י). ריב"ג תמך את דבריו במאמר חז"ל "בני יהודה שהקפידו על לשונם נתקימה תורתם בידם, בני גליל שלא הקפידו על לשונם לא נתקימה תורתם בידם" (בבלי עירובין נג ע"א). לטובת התלמיד המתחיל הוא דאג לחבר את **רסאלת אלתקריב ואלתסהיל** (= איגרת הקירוב והיישור).

את מלאכתו עשה בשקידה ובשקיקה עצומה: "האלהים יודע כי לא התרפיתי במלאכתי וחזרתי על כל המקרא שמונה פעמים לקבץ המלות

האלה וזה די שקידה והשתדלות" (מסתלחק, עמ' 244; התרגום של ב"ז באכר, בהקדמתו לספר השרשים, עמ' XIII–XIV). ואם כתיבת ספר ההשגה הצריכה אותו לעבור על התנ"ך שמונה פעמים, צא וחשוב כמה פעמים קרא אותו כדי לכתוב את ספר הדקדוק השלם.

לא ייפלא שריב"ג זכה להכרה כבר בחייו. ר' שלמה אבן-גבירול ור' משה אבן-אלתקאנה אף כתבו לכבודו שירי שבח והלל. מדקדקים ופרשנים בני הדורות שאחריו מביאים מדבריו בהערצה. גם חכמי הלשון וחוקריה עד ימינו מוקירים את המורשה הרוחנית שהשאיר.

[דברים אלו נישאו במעמד הזיכרון השנתי למר משה ברייטברד ז"ל בשנת התש"ן.]

מבחר ביבליוגרפי: בנימין זאב באכר (מהדיר), *ספר השרשים* – הוא החלק השני ממחברת הדקדוק, חיברו בלשון ערבי ר' יונה אבן ג'נאח והעתיקו אל לשון הקדש ר' יהודה בן תבון, ברלין תרנ"ז • משה וילנסקי, "לתולדות ר' יונה בן ג'נאח", תרביץ ד, עמ' 97–103 • J. et H. Derenbourg, *Opuscules et traites d'Abu l-Walid Merwan Ibn Janah*, Paris 1880 • D. Tene, 'Ibn Janah Jonah', אנציקלופדיה יודאיקה, כרך 8, טורים 6–1181, ירושלים 1972.

ג. תורת הלשון ותהליכים בלשון

תחומי תורת הלשון

א. תורת הלשון

למונח "תורת הלשון" יש שתי משמעויות: האחת היא תיאור וניתוח של תופעות לשוניות קיימות בלשון בתקופה מסוימת. תיאור זה יכול לעסוק בכל סוגי הלשון בזמן הנידון, או בסוג אחד, כגון ניב מקומי, לשון של מעמד חברתי, כגון משכילים לעומת מחוסרי השכלה, או דתיים לעומת חילוניים, דיבור או כתיבה בלתי מסוגננים של חיי יום-יום לעומת דיבור או כתיבה בהזדמנויות חגיגיות או רשמיות, עגה (סלנג) של קבוצת אנשים מיוחדת לעומת דיבור סתם, פרוזה לעומת שירה, שיחה על דא ועל הא לעומת הרצאה או כתיבה מדעית או טכנית, וכו'.

כנגד זה יש תיאור השואף לכלול את כל הלשון על כל סוגיה בתקופת זמן מסוימת. בגלל ריבוי הסוגים ויחסיהם המסובכים זה עם זה, קשה – ואולי בלתי אפשרי – לתת תיאור כזה. במציאות מתרכז תיאור כללי כזה בסוג לשון בעל חשיבות, על-פירוב הלשון המסוגנת של משכילים. דוגמה בולטת של תיאור זה היא "לשון עברית" כפי שהיא נלמדת בבית הספר. הכוונה בבחירת סוג זה דווקא היא ששליטה בלשון זו נחוצה לאדם להצלחה במגעים רשמיים, וגם מאפשרת לו לקרוא דברים הכתובים בלשון המשכילה או הרשמית, ועל-ידי קריאה זו לשפר את ידיעותיו הכלליות או המקצועיות. כיוון שמעט אנשים שולטים כבר בילדותם בלשון הרשמית, היא נלמדת בבית הספר כמו שנלמדת לשון זרה, ואין הכיתה עוסקת בתיאור או בניתוחה, אלא ברכישת המיומנות להתבטא בה כראוי ולהבין כראוי את מה שנאמר או נכתב בה. כיוון שבחינוך, וגם בשימושים יוקרתיים, כגון בדיבור ברדיו ובהוראה באוניברסיטאות, שולטת הלשון הרשמית, וגם חלק ניכר של הספרות היפה כתובה בה, רואה בית הספר, ובמיוחד בית הספר התיכון, את תפקידו בהוראת הלשון הרשמית. ואולם ניסוחי הכללים הדקדוקיים והתחביריים של לשון זו אינם נחשבים לתיאור, אלא ל"תיקונים", דהיינו זאת הלשון הנכונה, וחובה, על כל מי שיכול, להשתמש בה (לגישה זו קוראים "נורמטיביות"). לפיכך, מקובל למסור דברים

כתובים שנועדו לפרסום לעריכה לשונית, שמטרתה להתאים את הנוסח ללשון הרשמית.

עבודות מועטות יחסית מבקשות לתאר את הלשון הכתובה והמדוברת כמות שהן, על-פי עיון בספרים ומחקר בלשון המדוברת. "תורת הלשון" העברית מבוססת בימינו על הנורמטיביות, אף כי הספרים המוסרים אותה אינם מסכימים בפרטים רבים, מה תקין ומה משובש.

ב. תיאור הדקדוק

תורת הלשון מתחלקת לכמה ענפים מסורתיים, מהם הנוגעים לתיאור המלים, ומהם המתארים צירופי מלים. לכל מה שעוסק במלים בודדות קוראים "דקדוק", ולמה שעוסק בצירופים קוראים "תחביר".

הדקדוק מבוסס על תורת ההגה, כלומר מיון ותיאור של ההגיים שמהם מורכבות המלים, והדרכים שבהן מסמנים את ההגיים, הנקראות "כתיב", ומן הצד השני הידע הנחוץ כדי לבטא את הכתיב בצורה הנכונה. תורת ההגה עוסקת גם בשינויים בכתיב ובצליל החלים בנטיית המלים, למשל סדרות כמו: סֶפֶר, סִפְרִי, סִפְרִים, סִפְרִי, אבל הנוהג הוא ללמוד שינויים אלה לא ככללים של תורת ההגה, אלא כחלק של נטיית שמות-העצם ונטיות צורות הפועל. מסיבה זו נהוג ללמוד את השינויים בשם ובפועל כחלק מן הדקדוק ובדרך לימוד מכני, ולא על-פי כללי ההגה.

גם הפועל נלמד בדרך כלל על-פי שינון סדרות של גופים בזמן אחד, וזאת לפי בנייני הפועל ולפי סוגי השורשים – "שלמים" ושאנים "שלמים" – כגון שאחת מאותיותיהן "עלולה", יו"ד או וי"ו למשל, או האות השנייה והשלישית זהות.

תשומת לב ניתנת גם לבנייני הפועל, נטייתם ומשמעויותיהם, תחום שהבלתי מוסבר בו מרובה, כגון הניסיונות לגלות את "משמעותו" של בניין פיעל, או המשמעויות השונות של בניין הפעיל. כנגד זה ברורה בדרך כלל משמעותם של הבניינים הסבילים. מערכת המשקלים בשם העצם ובשם התואר דומה לבנייני הפועל. היא אמורה לציין גוונים במשמעות השורש הנתון, כמו שעושה זאת הבניין במערכת הפועל. גזירת שמות העצם ושמות התואר ובנייני הפועל מן השורשים היא חלק חשוב מהבנת הלשון, ועדיין

לא נחקרה עד תום. יתרה מזו, בתקופות שונות של העברית היו משמעויות שונות לגזירות.

גם בגזירת השם והתואר יש השפעה של שורשים עלולים. בעת האחרונה נוספו לכך דרכים חדשות של תצורת שמות עצם ושמות תואר, על-ידי צירופים של שני שורשים, שיחסם זה לזה שונה בתצורות שונות, כגון "כדורגל", "מדרחוב" (= רחוב שכולו מדרכה), "ראינוע" (מראה נע). הצירוף "מדרחוב" מדגים את התהליך הנפוץ ביצירות כאלה, לאחד צירופי הגיים דומי-צליל במקום הקשר בין שתי המלים, כאן: מדרכה-רחוב.

תכונה המאפיינת את דקדוק העברית בת-ימינו, בניגוד למקובל בשפות אחרות, היא ההתייחסות למבנה הדקדוקי של תקופות קודמות של הלשון העברית, במיוחד למקרא. הסיבות לנוהג זה הן: מעמדה המיוחד של לשון המקרא כעדו ראשונה ללשון העברית, שבזכותו היא נחשבת לצורה המושלמת ביותר של הלשון; העיסוק המחקרי בלשון המקרא מאז פעולת הנקדנים במאה התשיעית ופעולת המדקדקים בספרד ובדרום-צרפת בימי הביניים; הניקוד המלא של נוסח המקרא, המאפשר ניתוח דקדוקי מושלם ומדויק; המחקר הרחב בדקדוק המקראי בזמן החדש, הנעשה בידי חוקרים נוצרים ויהודים. רק בשנים האחרונות ניתוסף המחקר של דקדוק לשון המשנה על-פי כתבי-יד מנוקדים נדירים, וכן מחקר הפרוזה של ימי הביניים. יש מעט מאוד מחקרים על דקדוקם של סופרים בני זמננו.

ג. התחביר

התחביר הוא דרך בניית המשפט וזיהוי חלקיו, כשהם מלים יחידות או צירופי מלים. העיסוק המעמיק והנרחב בתחביר מאפיין את הבלשנות המודרנית. במאה ה-20 נוצרו כמה שיטות חדשות, שאחדות מהן שימשו גם לניתוח נרחב או הזדמנותי של משפטים בעברית החדשה. בתחום התחביר לא הייתה מורשה של העבר, שהיה צריך להשתחרר ממנה. יהודי ספרד ומרוקו עשו בימי הביניים גדולות בחקר דקדוק המקרא, אך בתחביר לא נגעו. הסיבה לכך היא שהתחביר היווני, הרומי והערבי היה מבוסס כולו על סימני הִתְחַסוּת של השפות ההן (כמו התנועות שבסוף שמות עצם בערבית ספרותית: בֵּית, בֵּית, בֵּית), המציינות את מעמדם של שמות העצם במשפט. כיוון שבעברית אין סימני יחסות בצורת המלה עצמה, לא היה בה על מה

לבסס את תיאור התחביר. באירופה המודרנית הסתמכו תיאורי תחביר על מה שהיה נהוג בתורת התחביר היווני והרומי, ותופעות שלא היו קיימות באחת משתי השפות הקלסיות לא קיבלו טיפול, ורק בזמן האחרון נעשו ניסיונות לנתח תופעות תחביריות במקרא. בתחום זה לא היה אפוא משא של מסורת, והיה אפשר לגשת לתיאור תחבירה של תקופה כלשהי בתולדות העברית. אין לנו עד כה סיכום של העבודה הרבה שהושקעה בתחום זה.

התחביר המקובל עוסק במשפטים, ולא מעבר להם. ואולם בשנות השמונים התפשטה גישה חדשה, "חקר השיח", הבודקת יחסים תחביריים המשתרעים מעבר לגבולות המשפט ועוסקים בתפקידי מלים או צירופיהן בתוך טקסט שלם, מפסקה ועד ספר. בתחום זה נכתבו מספר עבודות.

בארץ מקובל לראות את הדקדוק כצירוף של תורת הצורות והתחביר. לשם הבנת מבנה הלשון מוטב להפריד בין שניהם, ולהפריד את ההתאם במין ובמספר כתחום שלישי, הכולל גם את התופעות של מין ומספר, כגון הידיעה שמלה מסוימת היא במין זכר או במין נקבה, או שמלה שהיא מבחינת צורתה רבים, מתפקדת מבחינה סמנטית כיחיד, כגון "נישואים", או להפך, כגון "זוג". תופעות של תורת הצורות עשויות לפעמים להשפיע על התחביר. לדוגמה: לפועל "היה" במובן "קיים, נמצא, שייך" יש הווה בצורת "יש", כגון "אז לא היה לנו בית, אבל עכשיו יש לנו" ("יש" הוא שריד של פועל קדום), אבל במובן של ייחוס תכונה לנושא אין לו צורת הווה: "ירושלים הייתה בירת ממלכת יהודה" אבל "ירושלים בירת מדינת ישראל". המשפט בעבר הוא משפט פועלי רגיל, ובערבית הנשוא של משפט כזה יהיה ביחסת המושא. בהווה זהו "משפט שמני", ויש בו בעיות בזיהוי התפקיד התחבירי של המלים. העברית החדשה פתרה את הבעיות האלה על-ידי הנהגת הצורה "היווה", בפיעל, המאפשרת משפט נורמלי כגון: "תגלית זו מהווה התקדמות ניכרת".

בהוראה ובמחקר השתלבו התחביר ואף תורת השיח (לפעמים מתוך היסח הדעת) בתחום ה"סגנון". צריך להבחין בבירור בין "סגנון" של סופר מסוים או דובר כלשהו, שזו דרכו להציג ולהעביר לזולת את מה שהוא רוצה למסור לו, לבין המקצוע הנקרא בהוראה "סגנון", שהוא הצגת דרכי העברת המסר או יצירת הרושם, בעיקר בלשון הכתובה. למעשה, הסגנון הנלמד בבית הספר ובאוניברסיטאות, ונדון בספרי לימוד, איננו אלא דעות המורים והכותבים, מה מקובל ויפה בעברית ומה – מסיבות שונות, או לפי

טעם המלמד – איננו מקובל וצריך להימנע ממנו. תורות כאלה יש ברוב השפות המפותחות, והן נתונות לשינויים על-פי טעם הכותבים והקוראים.

ד. אוצר המלים

עד כה דיברנו על מבנה הלשון ברמות שונות של ניתוח: ההגה, המלה, המשפט והטקסט. ואולם אלה דרכי הפעולה של הלשון. החומר המפעיל את המכונה הזאת הוא המלים, קצרות וארוכות, פשוטות ומורכבות. גם למלה יש מבנה וסיווג, והתאמה למשלבים ולסוגי טקסטים, כגון פרוזה לעומת שירה, דיבור לעומת כתיבה, פנייה לאדם חשוב ומכובד לעומת פנייה לאדם מן השורה או לילד, דיבור אדיב לעומת דיבור גס, נרגז או מעליב. לכל מלה יש אפוא צורה, כלומר צירוף הגיים או אותיות, מקום בסולם ההתנהגות הבין-אישית, ומשמעות – כלומר קשר עם דבר מוחשי או מופשט כלשהו הקיים בעולמם של דוברי הלשון. להרבה מלים יש מספר משמעויות, ורק הקשר השיחה או הטקסט הכתוב מכריע לאיזו משמעות מתכוונים. מושגים רבים מסומנים על-ידי צירופי מלים, כגון "יום טוב" או "טלית קטן" ואפילו צירופים ארוכים יותר.

כיוון שכל מלה היא יחידה לשונית לעצמה, מתעוררת השאלה, כיצד לסדר את המלים כך שיהיה אפשר למצוא אותן ללא מאמץ ולקבל מידע על צורתן, משמעותן ודרכי שימושן. במילונים של ימי הביניים סידרו את המלים על-פי השורשים שלהן, כך שבכל "שורש" נמצאו כל המלים בעלות אותן אותיות שורש. שיטה זו, שהייתה כנראה המצאה ערבית, אפשרה למשורר או לכותב לחפש את המלה המתאימה לצרכיו מתוך אוסף מלים דומות זו לזו. סעדיה גאון (892–942) היה הראשון שחיבר מילון המסודר באלף-בית לפי מלים יחידות. כיום יש שתי שיטות של סידור מילון, אחת לפי האלף-בית, עם הסברת משמעויות המלה, והשנייה לפי תחומי-משמעות, הנותנת רשימה של מלים המשמשות בתחום אחד. במילונים כאלה נהוג השם "אוצר". הם דורשים מן המשתמש בהם ידיעה מוקדמת של המשמעות המיוחדת של כל מלה, או עיון במילון נוסף המבאר את המשמעויות. שימוש דומה אפשר לעשות במילון לועזי-עברי (אם יודעים את השפה הלועזית), כי הוא יתן מבחר מלים עבריות שמשמעותן שווה או קרובה לזו של המלה הלועזית.

שיטה קרובה לאלה שתיארנו היא שיטת השדה הסמנטי, כלומר אוסף של מלים שיש להן רכיב משותף במשמעויותיהן, אך לכל אחת מהן יש גם תכונה המבחינה בינה ובין שאר המלים שבשדה. דוגמה יפה לשדה סמנטי היא המלים המציניות צבעים, כי לכולן מושג משותף אחד – מושג הצבע – אך לכל צבע משמעות משלו.

תכונה אחרת של מילונים, השכיחה יחסית במילונים עבריים-עבריים, היא ציון הזמן שבו המלה מתועדת בפעם הראשונה. תארוך זה נעשה על-פירוב בצורת ציטוט מתוך טקסט הנחשב לעתיק ביותר שבו מוצאים את המלה במשמעות הנדונה. רק במקרים מועטים יש באותו טקסט סימנים, שהמלה לא שימשה קודם לכן. מפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית עוסק בבדיקת ספרות מכל התקופות, והוא עשוי לגלות את ההופעות הראשונות של רוב המלים בעברית, וכן את הזמנים שבהם נשתנו המשמעויות. יש גם ניסיון לקבוע את הזמן שבו שימשה מלה בפעם האחרונה, אלא שמתוך קריאה בספרים ישנים תוכל מלה עתיקה לחזור לשימוש בספרות החדשה.

למלים רבות יש יותר ממשמעות אחת, ומלים רבות משנות במשך הזמן את משמעותן, או רוכשות משמעויות חדשות. בספרות, בשירה, בדיון על ענייני דת, מוסר וכיו"ב, אך גם במחקר מדעי, מרבים ליצור משמעויות נוספות. יש שהמשמעות מתרחבת או מצטמצמת, כגון "ביתו זו אשתו" (משנה יומא א, א), או שהמכל משמש במקום תוכנו, כגון "וכל הארץ באו מצרימה" (בראשית מא, נז), יש מטפורה, שהיא שימוש במלה לציין דבר הדומה למה שאותה מלה מציינת בעיקרה, כגון "שער של ספר", "אביב החיים", "פועל שלם" (שכל אותיות השורש שלו נשמרות), "הארי שבחבורה", "ראש ההר"; המטפורה משחקת תפקיד חשוב (גם זו מטפורה!) במקרא, המייחס כביכול חלקי גוף אנושיים לאלוהים, בדברו על מעשיו. הבנת התחליפים הסמנטיים חשובה, כי היא מאפשרת להבין ספרות, נאומים, וכיו"ב. חוסר ניסיון בהבנת תהליכים סמנטיים יכול לגרום אי-הבנות ופרשנות-הבל והתוצאות כבדות משקל ואף מסוכנות.

מושגי יסוד בבלשנות

הבלשנות היא הדרך המדעית לחקר הלשון כתופעה אנושית אוניברסלית ולחקר הלשונות של כל החברות האנושיות. היא חוקרת כיצד כל לשון בנויה, כיצד היא משמשת בפי דובריה, כיצד היא משתנה במשך הזמן ועל פני המרחב, וכיצד היא קשורה ללשונות אחרות. השאלה הבסיסית ביותר עבור הבלשן היא: מהי לשון? כלומר, כיצד היא בנויה, כיצד היא פועלת, או מה קורה כאשר דובר אומר דבר מה והשומע מבין אותו? ננסה להשיב על השאלות האלה תשובה חלקית ובדרך הכללית ביותר, המעלה את מושגי היסוד שבתשתית מדע הלשון.

ההתבוננות הישירה בתופעת הלשון האנושית, עוד לפני שנותנים את הדעת על אפשרות ניתוחה ליחידות אלה או אחרות, מאפשרת את הגדרת הלשון מהבחינה ה**תפקודית** כקולות המופקים באמצעות כלי הדיבור של האדם (או בכתיבה – באמצעות הייצוג הגרפי של הקולות האלה), ומשמשים באופן **שיטתי והסכמי** בפי חברה אנושית, בעיקר לצורכי תקשורת. הגדרה זו מובנת מתוך עצמה ואינה מצריכה הסברים, מלבד אולי המלים "שיטתי והסכמי". ובכן, הקשר בין קולות הלשון או רצפי הקולות לדברים החוץ-לשוניים הוא **שרירותי** ובלתי ניתן לחיזוי, כלומר, הכרת הדברים החוץ-לשוניים אינה מבטיחה הכרת קולות הלשון המקושרים אליהם. אין ביסוס לדעה, הנשמעת לעתים, שכל הלשונות, אם כי הן מוכרות לנו עתה כשרירותיות במידה רבה, היו בראשיתן חיקויים של המציאות באמצעות קולות. אמנם מלים אונומטופאיות, המנסות לחקות את קולות הטבע (כגון קוקוריקו, מיאו), קיימות כנראה בכל הלשונות, אך הן לכל היותר קבוצה מוגבלת מאוד בתוך המילון, סוף סוף קשה ואף בלתי אפשרי לחקות בדרך קולית תופעות חסרות קול, כגון הקשת בענן. קולות הלשון והקשר שביניהם ובין ישויות והתנסויות מועברים מדור לדור, ואדם הניתק מחברתו הלשונית אינו יכול לדבר כפי שמדברים באותה חברה. האמירה שהלשון היא שרירותית פירושה שהיא **חברתית-הסכמית**, וגם שיטתית, מבחינה זו שחייבים להיות "כללי משחק", שכל החפץ להשתתף בו חייב לקיימם. כדאי בכל זאת לסייג מעט את הנחת היסוד בדבר השרירותיות

הלשונית, ולומר שהיא מוכחת בעיקר בתחום המילוני, אך בתחומי תחביר מסוימים, בעיקר במה שנוגע לסדר המשפטים במשפט המחובר ובטיפוסים מסוימים של המשפט המורכב, מוצאים **מוטיבציה**, כלומר, קשר סיבתי בין הצורה (רצף הקולות) לתוכן (המשמעות), כגון שאנחנו אומרים (וכך כנראה בכל הלשונות) "הוא בא וישב" (או "הוא בא, ישב"), משום שזה סדר הפעולות עצמן. אם מבקשים להחזיק באותו סדר מלים, אך להביע באמצעות סדר פעולות הפוך, חייבים להמיר את וי"ו החיבור הפשוטה במלת יחס מיוחדת, המביעה זאת במפורש: "הוא בא אחרי שישב".

ההתבוננות הישירה והפשוטה בלשון, כפי שאפשר לראות גם מהגדרתנו לעיל, מעלה מיד שתי תכונות ברורות של הלשון, שיש בהן כדי להסביר את **מבנה הלשון**: (1) הלשון משתמשת בקולות דיבור; (2) קולות אלה משמשים להעברת **משמעות** מהדובר לשומע. ברור ששתי התכונות האלה של הלשון הן רק הקצוות החיצוניים שלה, אך הלשון עצמה כוללת בקרבה, מבחינת המבנה שלה, גם ובעיקר את הקשר שביניהם, היכול להיתפס רק באופן בלתי ישיר, בדרך של הסקת מסקנות מהעובדות הגולמיות וההנחות שמטילים עליהן. תיאור הקשר שבין קולות הדיבור למשמעות הוא תפקידה המרכזי של הבלשנות **הכללית** או **התאורטית**. טבעי שיהיו חילוקי דעות בדבר מהותו המדויקת של הקשר הזה, ובעיקר בדבר הדרך להציג בצורה שלמה ושיטתית את הקשר הזה. קיימות, כמצופה, אסכולות בלשוניות רבות, הדוגלות בתאוריות שונות, והמשתמשות במערכות מונחים שונות, המשמשות לתיאור מושא החקירה – **הלשונות הטבעיות**. ואולם מעבר לכל חילוקי הדעות ישנה הסכמה בסיסית, והיא שיש מבנה ללשון, ויש אפשרות לפרק אותה לחתיכות קטנות ולבחון אותן בחינות שונות, על-פי מטרות החקירה. עם זאת, אין לשכוח שהפירוקים והניתוחים השונים אינם אלא מעשי בלשנים, המנסים לבנות דגם או תמונה של לשון, כדי להסביר את מה שקורה בה ואת אופן פעולתה, ולומר עליה דברים מחכימים. אבל הדגם לעולם אינו הדבר עצמו, ותמיד קיימת האפשרות, להמיר דגם אחד באחר, טוב ממנו.

הכול מסכימים, לא רק שיש מבנה ללשון, אלא שנובנה זו, הוא **מדריג** (היררכי). למרות שבני אדם חייבים לדבר (ולכתוב) **ברצף קווי** (לינארי), הלשון לעולם אינה קווית, כלומר, אין כנגד כל יחידת קול יחידת משמעות המותאמת לה, ומצד שני, כדי להעביר לשומע משמעויות **בזיזות**

(דיסקרטיות), חייבות להיות בלשון יחידות בדידות נושאות משמעות, ולומד הלשון החדשה, המנסה לפענח את הצופן (הקוד) שלה, חייב תמיד לגלות את היחידות האלה. המבנה המדרגי של הלשון מתבטא בכך שהיא בנויה רמה על גבי רמה. ברמה הנמוכה ביותר מצויות יחידות קול מובחנות – פונמות, החסרות כל משמעות עצמית משלהן, וכל עצם קיומן הוא היותן מובחנות זו מזו. גילויין של הפונמות אינו פשוט וישיר, אלא מצריך תורה שלמה (ויש כמה תורות) – היא הפונולוגיה. הפונולוג חייב להיעזר בתורה העוסקת בחקר קולות הדיבור, הפונטיקה, כדי לקבוע את מספר הפונמות שבלשון נתונה ואת הגדרתן המדויקת במונחי הפונטיקה. הדובר ה"נאיבי", שלא למד דבר על לשונו הילידית, אף לא קרוא וכתוב, אך יודע אותה על בוריה, כגון מבחין לרוב באופן מודע (כגון המשורר) לא בפונמות שבלשונו, אלא בהבדלים השונות שבה, הבנויות בדרך כלל מפונמות אחדות: במלה שולחן למשל, יש שש פונמות היוצרות שתי חברות.

מעל לרמת הפונמות וההברות, הנושאות צלילים אך לא משמעויות, מצויה רמת הצורנים (המורפמות) והמלים, הנושאים הן צלילים הן משמעויות (המלה סוסי מורכבת מהמלה הלקסיקלית סוס + צורן הנטייה י, שאף הוא נושא משמעות משלו: "שלי"). התורה העוסקת ברמת הצורנים והמלים היא תורת הצורות (המורפולוגיה). מעל לרמת הצורנים והמלים באה רמת התחביר (הסינטקס), שאף בתוכה מובחנות לפחות שתי רמות: רמת הצירוף (באנגלית phrase) ורמת המשפט (sentence). במשפט מורכב או מחובר אפשר להבחין גם ברמת הפסוקית (clause), שמקומה בין רמת הצירוף ורמת המשפט. ועדיין לא סיימנו את המדרג, שהרי חייבים להכיר ביחידות גבוהות עוד יותר: השאלה והתשובה עליה, הפסקה, החיבור או המבע השלם. ואולם ככל שהיחידה רחבה יותר קשה להחליט מה הוא המבנה שלה. עד לשנים האחרונות עסקו בתיאור הלשונות עד לרמת המשפט.

ההתארגנות הריבודית הזו של רמה על גבי רמה היא האחראית למה שקרוי "השימוש האינסופי של אמצעים סופיים", והיא הבסיס לגמישות ולתושייה העצומה המצויה בכל לשון, והיא גם הגורם לכך שכל לשון היא שלמה, ומספקת תמיד את כל צורכי החברה הדוברת את הלשון, ומאפשרת לדובריה לתת תשובה מתאימה לכל ניסיון חדש, מחשבה חדשה או מוצר חדש.

הואיל והלשון היא מבנית, חלקיה מסודרים בצורת **מבנים** חוזרים ונשנים, באופן שאם נראה רק חלק מהמבנה נוכל לנחש את כולו, בדומה למשולש, שאם נרשום רק צלע אחת ושתי זוויות, נדע את צורתו השלמה, למשל: ה_ים ו_ו. אם אומרים לנו שהרצף הזה הוא משפט, אנחנו יכולים לנחש שהוא מורכב משתי מלים (גרפיות), שהראשונה מורכבת מה"א הידיעה + שם עצם + צורן (סופית) זכר רבים, והשנייה היא פועל בזמן עבר בגוף שלישי רבים כגון: "האנשים נסעו", "החפצים נשברו" וכיוצא בהם. מכאן אפשר ללמוד שכל מופע לשוני הוא **מסגרת הניתנת להמרה**: כל משפט הוא מסגרת לרצף קולות, המאורגנים ביחידות לשוניות (פונמות, צורנים/מלים, צירופים, פסוקיות), שכל אחת מהן ניתנת להמרה על ידי קבוצה קטנה או גדולה של יחידות לשוניות אחרות מאותו הסוג, בלי לשנות את המסגרת. זו התבוננות שנקודת המוצא שלה היא רצף הקולות הנתון. אפשר להתבונן באותה תופעה עצמה מנקודת הראות של בניית רצפי קולות: כל יחידה לשונית הקטנה ממשפט מוגבלת במידה קטנה או גדולה מבחינת ההקשר הלשוני שהיא מופיעה בו. יחידות לשוניות הבאות באותו הקשר לשוני קרויות **שוות תפוצה**, והקשר שביניהן נחשב לקשר אנכי וקרוי קשר **פרדיגמטי**. השוויון בתפוצה הוא הקובע את קבוצות היחידות הלשוניות, את הקטגוריות הלשוניות, או את הפרדיגמות. כל יחידה לשונית מתקשרת אל יחידות אחרות גם בקשר אופקי, הקרוי **סינטגמטי**. היחידות הלשוניות חסרות כל ערך, אם אינן מקיימות יחסים פרדיגמטיים וסינטגמטיים עם יחידות אחרות. למשל, רצף הקולות ti (תִּי) הוא יחידה לשונית בעלת ערך בעברית, משום שהוא מקיים יחס פרדיגמטי עם רצפי הקולות *ta, t, a, nu*, *u, ten, tem* (תִּי, תִּי, נו, תִּם, תִּן, ו) בהקשר (כלומר יחס סינטגמטי) של פועל בצורת העבר שלו, כשאלה באים בו כסופיות להבעת הגופים שלו. נוכל עתה לתת תמונה חלקית וסכמטית של מה שקורה כאשר אדם מעביר מסר לחברו באמצעות הלשון.

1. הדבר הראשון שעל הדובר לעשות הוא לתרגם את היחידות הסמנטיות הבדידות שבמחשבתו ליחידות לשוניות נושאות משמעות הקיימות בלשונו, כלומר עליו לבחור בחירות פרדיגמטיות. אם הוא רוצה לשאול, דרך משל, "מה השעה", והוא דובר עברית, הוא יבחר מקבוצת כינויי השאלה את המלה **מה**, ואת שם העצם המופשט **שעה**. אם הוא דובר אנגלית, הוא יצטרך לבחור ב-"time" ("What time is it?"), אף-על-פי שהמקבילה המילונית של **שעה** היא כרגיל hour. מכאן שכל לשון עשויה להביע אותה סיטואציה

עצמה בדרכים סמנטיות שונות. יושם לב שבעברית חייבים להשתמש בה"א הידיעה: **השעה**, ואילו באנגלית נעדרת מקבילתה של ה"א הידיעה.

יש אפוא הבדל בין המלים הקרויות **דקדוקיות**, (כגון מלות חיבור ומלות יחס) למלים **לקסיקליות** (שמות עצם, פעלים, תארים). בשלב הזה הבחירה היא בעיקרה לקסיקלית.

2. עליו ליצור צורה דקדוקית המותאמת לבחירות הפרדיגמטיות שלו ובהתאם למסר שהוא רוצה להעביר, כלומר עליו לבנות את הציר הסינטגמטי. אם הוא בחר, למשל, ביחידות **אני, שרון ו-שבר**, הוא עשוי ליצור, בין השאר, את המשפט "שברתי את שרון" או "שרוני נשבר". הלשון, כפי שאפשר לראות מדוגמאות אלה, מחייבת אותנו לבחור בסוג נוסף של משמעות, מלבד המשמעות של הצורנים והמלים: זו הקרויה **משמעות מבנית**. למשל, בדוגמה שלנו, "שברתי את שרון", היחס בין הפועל ובין מה שבא אחריו הוא יחס של נשוא ומושא ישיר, והמשפט הזה בנוי על-פי **דגם המשפט הפועלי היוצא** (הטרנזיטיבי). בחירת מבנה אחר הייתה מעלה משמעות מבנית אחרת, כגון בדוגמתנו השנייה "שרוני נשבר" – **שרוני מתפקד עתה כנושא**, והמשפט בנוי על-פי דגם תחבירי שונה.

3. עליו להפוך את רצף הצורנים והמלים לרצף של פונמות. לכל צורן או מלה יש בדרך כלל יותר מפונמה אחת. רק לעתים רחוקות יש, באופן מקרי, לצורן או למלה פונמה אחת בלבד. למשל צורן הגזירה בצורת הסופית i: (= תל-אביב + י). אילו הייתה כל יחידה סמנטית מובעת באמצעות פונמה אחת, היה מספר היחידות האלה מוגבל על-ידי מספר הקולות שהאוזן האנושית מסוגלת להבחין ביניהם בקלות. אך כאשר כל יחידה סמנטית מובעת באמצעות פונמה אחת או יותר, מספר היחידות הסמנטיות העשויות להיווצר הוא רב הרבה יותר מכל מספר שלשון כלשהי תזדקק לו בזמן מן הזמנים.

כאשר אדם קולט מסר לשוני, מתרחש בעיקרו תהליך הפוך: הוא קולט רצף קווי של קולות דיבור, והופך אותו בעזרת **הכשירות הלשונית** שלו, למבנה מדרגי דקדוקי הנושא יחידות סמנטיות בדידות ומשמעויות מבניות.

● **מבחר ביבליוגרפי:** האוניברסיטה הפתוחה, **מבוא לתורת הלשון** (משנים שונות)

J. Lyons, *Introduction to Theoretical Linguistics*, Cambridge University Press, 1968 • D. Bolinger, *Aspects of Language*, Second Edition, Harcourt Brace Jovanovich, New-York,

תהליכי לשון – שינויים בהגייה ובצורות בלשון

חוקים סדירים ותהליכים לא סדירים

יש חוקים הפועלים בלשון בסדירות, ופעולתם ניכרת בשינויים עקיבים של הגיים וצורות. לדוגמה, בתקופה הקדם-מקראית נעתקה כל וי"ו (*w) תחילית ליו"ד, (*walada < יָלַד, *wari'a < יָרָא), כל תי"ו רפה קדמונית (*t) לשי"ן (*talāt < שָׁלַשׁ, *talg < שָׁלַג), וכל דל"ת רפה קדמונית (*d) לזי"ן (*dahab < זָהָב, *dirā < זָרַע). בתקופה מאוחרת יותר, אפשר להצביע, למשל, על ריפוי האותיות בגדכפ"ת (או ליתר דיוק, החוככות שבעיצורים בגדכפ"ת) אחרי תנועות, ובעקבותיו על היווצרות סדרה של עיצורים פוצצים (בגדכפ"ת) לעומת סדרה של עיצורים חוככים (בגדכפ"ת). ואולם נוסף על החוקים העקיבים הללו פועלים בלשון גם תהליכים הפוגעים בסדירות הלשונית; גם התהליכים האלה משפיעים על הגיים, אבל שלא כמו החוקים הסדירים, אין הם גורמים לשינויים קבועים דווקא, אלא לשינויים מזדמנים. נפרט כאן כמה מן התהליכים האלה.

ההידמות

תהליך שכיח ביותר בעברית הוא ההידמות (אסימילציה). בתהליך זה ההגה אחד מקבל תכונות של ההגה סמוך אליו. יש שההגה המשתנה מקבל את כל התכונות של ההגה השני (הידמות מלאה) ומזההה איתו הזדהות גמורה, כגון נו"ן הסוגרת הברה לפני עיצור: מן-יָלַד < מִיָּלַד = מִילַד (שני העיצורים שנזההו מסומנים בדגש חזק). בבניין נפעל בעתיד, בציווי ובמקור *יִנְשָׁמַר < יִשְׁשָׁמַר = יִשְׁמַר, *הִנְשָׁמַר! < הִשְׁשָׁמַר! = הִשְׁמַר!, *לִהְנָשָׁמַר < לִהְשָׁשָׁמַר = לִהְשָׁמַר, בשורש נת"ן *נִתְנָת < נִתַּת, *יִנְתָּן < יָתָן (אך לא לפני גרונית, למשל, יִנְהַג, יִנְחִיל, וגם לא במלים שנוצרו בעברית החדשה, כגון, הַנְּפִיק, הַנְּצִיחַ); ותי"ו בבניין התפעל לפני דל"ת, תי"ו, טי"ת (גם כאן מדובר בתהליך סדיר): *הִתְצַבֵּר < הִצַּבֵּר, *הִתְתַּמֵּם < הִתַּמֵּם, *הִתְטַמֵּא < הִטַּמֵּא

(לעתים רחוקות גם לפני עיצורים אחרים בלשון המקרא *הַתְּנַבֵּאוֹ < הַנְּבִאוֹ, *הַתְּזַכּוֹ < הַזְּכּוֹ ובלשון חז"ל בבניין נתפעל < נפעל, לדוגמה *נִתְמַלֵּךְ < נִמְלֵךְ). בכל הדוגמאות האלה ההידמות היא לאחור (רגרסיבית), היינו ההגה השני משפיע על ההגה הקודם לו. הידמות לפנים (פרוגרסיבית), כשההגה הראשון הוא המשפיע ולא המושפע, מזדמנת פחות: יִשְׁחַנְהוּ < יִשְׁחָנֻהוּ, יִשְׁחָנֻהוּ < גְּמַלְתָּהוּ < גְּמַלְתִּנוּ. יש גם הידמות חלקית: הגה מקבל תכונה אחת של הגה שכן. לדוגמה, הידמות של הזי"ן לכ"ף באי קוליותה במלה לזכור בצורה הנשמעת לעתים בעברית החדשה לספור, הידמות של הסמ"ך לבי"ת בקוליותה, כמו במלים הַסְּבִיר < הַזְּבִיר, נִסְבֵּל < נִזְבֵּל, והידמות של הקו"ף לדל"ת בקוליותה: מְסַדֵּם < מְגַדֵּם.

ההיבדלות

היפוכה של ההידמות היא ההיבדלות (דיסימילציה), תהליך שבו הדובר יוצר הבדל בין הגיים שווים או דומים. למשל, דוברי העברית המקראית הפכו לעתים את רצף התנועות o-o ל-u-o בבניין נפעל של פועלי ע"ו: תנועת היסוד היא [o] נְסוּג, נְסוּגָה, נְסוּגוֹתָם, אבל אנו מוצאים את צורת המדבר נְסוּגוֹתִי. לפעמים התנועה הראשונה שברצף o-o או o-u נעתקת ל-i: *רִאשׁוֹן < רִאשׁוֹן, *תּוֹכּוֹן < תּוֹכּוֹן, *חוצוֹן < חיצוֹן, ובלשון חז"ל *נומוס < (מיוונית) נִימוס והסיומת ūyōt < iyyōt (בכתב-יד מהימנים): מְלָכוּיּוֹת < מְלָכוּיּוֹת, חֲנוּיּוֹת < חֲנִיּוֹת. היבדלות לאחור (רגרסיבית) מתועדת ברצף ā-a כשאמורה להיות הכפלת גרונית *פָּחָה < פָּחָה, *לָהָבָה < לָהָבָה, *נַחְמָה < נַחְמָה, *הָהָרִים < הָהָרִים, *הָעָרִים < הָעָרִים. היבדלות לפנים ברצף o-u < e-u מזדמנת ב*לו לא < לולא. סוג מיוחד של היבדלות מצוי בעיצורים מוכפלים שמוחלפים ברי"ש ועיצור פשוט. תופעה זו מזדמנת בעברית המקראית המאוחרת בשמות דְּמָשֶׁק < דְּרָמָשֶׁק dam-mešeq < dar-mešeq (ואף במגילות ממדבר יהודה) וב*שָׁבִיט < שָׁרְבִיט *šabbīt < šārbit. פְּרָסָה בעברית החדשה מבוססת על התיבה הארמית פְּרָסָא בספר דניאל הגזורה מ*פָּסָא (היבדלות זו ידועה גם בארמית).

ההפלולוגיה

ההפלולוגיה (ביוונית "אמירה פעם אחת") היא השמטה של עיצור או הברה הנקרים פעמיים, רוצה לומר דיסימילציה לאפס. לדוגמה, בעברית המקרא: **בְּבֵית < בֵּית (שִׁימוּ זֶה בֵּית הַכֶּלָא), בְּפֶתַח < פֶּתַח (וְהוּא יֹשֵׁב פֶּתַח־הָאֵהֶל);** בדוגמה האחרונה אין מדובר בשני הגיים זהים אלא בשני הגיים שפתיים דומים. תהליך דומה קרה לדעת חוקרים בשמות היחס ("נִסְכָּה" TyT < T: *נְכָרִיִּים < נְכָרִים, עֲבָרִיִּים < עֲבָרִים. התופעה רווחת גם בלשון חז"ל; אנו מוצאים את צורות הבינוני מְמַעֵט < מַעֵט, מְמוּעָט < מוּעָט, כּוּפְפִין < כּוּפִין, גּוּלְלִין < גּוּלִין, חוֹשְׁשִׁין < חוֹשִׁין, צוֹנְנִין < צוֹנִין, עוֹמְמוֹת < עוֹמוֹת, הצירופים אֵי אֶפְשָׁר < אֵי(נִ)פְשָׁר. *אֵי אֶלוֹ < אֵלוֹ, והשמות סָכִין < סָכִין, צַפּוֹרָן < צַפּוֹרָן, רָבִי < רָבִי.

הגררה

גררה (אטרקציה) היא שינוי צורני במלה (כגון במין הדקדוקי) בהשפעת מלה סמוכה. לדוגמה הצירופים האלה הנשמעים בעברית החדשה: **הבראת המשק דורש זאת** (הפועל "נגרר" אחרי המין של המלה שעל-ידו, משק), **מצבה של ישראל אינה שונה בהרבה** (במקום אינו שונה). בעברית של ימי הביניים מוצאים דוגמאות רבות של גרירת הסיומת של התואר אחרי סיומת השם: **חלונות גדולות, מאכלות אסורות** (במקום גדולים, אסורים). במקרא מוצאים: **וּמוֹצְאָיו וּמוֹבְאָיו** (במקום מְבוֹאָיו), **קִשְׁת גְּבוּרִים חֲתִים** (במקום חֲתָה), **וְצַפַּחַת הַשָּׁמֶן לֹא חָסַר** (במקום חֲסָרָה); **ובלשון חז"ל חֲמַתָּה מְרֻבָּה מְצַלָּתָה** (במקום צלה).

ההיקש

כשהגררה איננה חד-פעמית אלא סדירה וקבועה, היא נקראת **הִיקֶשׁ**. *יְמִינִי < יְמִנִי בהשפעת שְׂמָאֵלִי היא דוגמה מקראית לגררה שהפכה היקש, **ובלשון חז"ל תִּקְלָה < תִּקְלָה** בהשפעת תִּקְנָה. היום שומעים בפי רבים בעברית התת-תקנית **כְּתָבְתָם על דרך כְּתָבְתִּי, כְּתָבְתִּי, כְּתָבְתִּי, כְּתָבְנוּ** (במקום **כְּתָבְתָם, יוֹשֵׁן על דרך כּוֹתֵב** (במקום יֹשֵׁן), **יָפַל על דרך קָתֵב** (במקום יָפַל), **לָכֵן! (ציווי, נקבה) על דרך לָךְ! (במקום לָכֵן), בְּשִׁבְלֶךְ על דרך אוֹתָךְ**

(במקום **בְּשָׁבִילָךְ**), אך גם **אוֹתָךְ** על דרך **בְּשָׁבִילָךְ**. ופועלי פ"נ **מְבִיט**, **מְגִיעַ**, **מְגִישׁ**, **מְזִיק**, **מְכִיר**, על דרך פועלי ע"ו (במקום **מְבִיט**, **מְגִיעַ**, **מְגִישׁ**, **מְזִיק**, **מְכִיר**), ויש גם פועלי ע"ו **מְגִיב**, **מְצִיק** על דרך פועלי פ"נ (במקום **מְגִיב**, **מְצִיק**). ההיקש במערכת הפועל ידוע בכל תקופותיה של הלשון העברית.

שיכול הגיים

שיכול הגיים (מטתזיס) הוא חילוף סדר הגיים בתוך המלה. יש שיכולים סדירים, בבניין התפעל למשל, כשהשורש פותח בהגה שורק (שי"ן, שי"ן, סמ"ך, זי"ן, צד"י): ***הַתְּשִׁימַר < הַשְּׁתִּימַר, *הַתְּשַׁכַּר < הַשְּׁתַּכַּר, *הַתְּסַכַּל < הַסְּתַכַּל, *הַתְּזַקַּק < הַזְּזַקַּק**, (מלווה בתי"ו < דל"ת – הידמות חלקית של התי"ו לקוליותה של הזי"ן), ***הַתְּצַדֵּק < הַצְּטַדֵּק** (תי"ו < טי"ת – הידמות חלקית של התי"ו לנחציות של הצד"י). במקרא מתועדים כמה זוגות מלים שיש בהם שיכול אותיות: **גִּזְר/גִּרְז, יָעַף/עָיַף, כָּבַשׁ/כָּשַׁב, כָּבַשׁ/כָּשְׁבָה, מִתְּלַעְעוֹת/מִלְתַּעְעוֹת, שְׁמָלָה/שְׁלָמָה**. זוגות אחרים מתועדים בתקופות מאוחרות יותר: **לְמַלֵּם/מְלַמֵּל** (לשון חז"ל), **קָטַרְג** (פועל)/**קָטְטִיגוֹר** (שם עצם, שתייהן בלשון חז"ל, מיוונית), **שְׁלַפּוּחִית** (לשון חז"ל)/**שְׁלַחוּפִית** (העברית החדשה).

חלוקה מוטעית

מטאנליזה (חלוקה מוטעית) היא ניתוח מחדש של צורה או צירוף אשר שונה מצורתו המקורית. ילד שכותב **ביצפר** מנתח מחדש את **בית-ספר** ומבין אותה כמלה אחת במקום שתי מלים בסמיכות (זו אינה בהכרח הסיבה שהוא מיידע אותה **הביצפר**). היום המלית **שָׁל** נתפסת כיחידה אחת, ואולם בעברית המקראית המאוחרת אנו מוצאים שתי תחילויות **שָׁל + לָ** המצורפות למלה: **שָׁלְשָׁלְמָה (= אֲשֶׁר לְשָׁלְמָה)** גם בכתב-יד של המשנה **שָׁלְעָנִי (= אֲשֶׁר לְעָנִי [מיודע])** בעוד בדפוסים של המשנה צירוף זה נתפס כשתי מלים **שָׁל + עָנִי** (בלי יידוע). המלים **גִּמְרָה, דָּגְמָה, מִהְדוּרָה, עֲבָדָה** משמשות בעברית החדשה כשמות עצם ממין נקבה, ברם מלים אלה נשאלו מהארמית (**גִּמְרָא, דָּגְמָא** [מקורה ביוונית], **מִהְדוּרָא, עֲבָדָא**) ובארמית הן משמשות כזכר בתוספת צורן היידוע (הסיומת **ָ** מיידעת את התיבה בארמית). ועוד דוגמה מלשון חז"ל – המסורת האשכנזית גורסת במשנה, כנראה בטעות **מְעַמְד, מְשַׁב** (בינוני סביל) ואילו מסורת התימנים שומרת

את הצירוף המקורי שלא הובן (מלת היחס מן ובינוני פעיל) מעומד, מיושב. סוג מיוחד של מטא אנליזה הוא גזירה לאחור. דוברי לשון חז"ל גזרו את הפעלים התחיל, התרים משמות העצם תחלה, תרומה – במקרא התיי היא תחילית והשרשים הם חל"ל, רו"ם – ומניתוח זה, נוצרו שני שורשים חדשים תח"ל ותר"ם. תהליך של מטא אנליזה נתרחש בפי ילדים במלה פילם, הם מתייחסים למלה השאולה מהאנגלית פילם ההגויה בפייהם פילם (עם תנועת עזר), כאילו הייתה ש"ם בחתימת הריבוי ים. על כן הם גזרו ממנה את צורת היחיד פיל.

השמטת הגיים

השמטת הגה או הברה בתוך מלה נקראת אליזיה או סינקופה. תופעה זו שכיחה בעברית לתקופותיה בהגיים א' וה'. במקרא א' מצעית הסוגרת הברה נשמטת תמיד בהגייה (הייצוג הגרפי של התופעה הוא חוסר ניקוד מתחת לאל"ף), למשל, לקראת, לאמר; ורק לעתים רחוקות בכתוב מצינו (=מצאתי, יצתי (=יצאתי), ותחז (=ותאחז). לעתים נשמטת האל"ף במקרא כשהיא באה אחרי שווא, לדוגמה, שלתך (=שאלתך), שרית (=שארית), תומים (=תאומים). הדבר נפוץ בעברית המדוברת של היום (כגון, xema = חממה [גם במקרא חמה], lišol = לשאול, tišal = תשאַל). השווה גם בלשון חז"ל הרי אני < הריני, חושש אני < חוששני, כאי זה צד < פיצד. ה"א נשמטת ככלל בבניין הפעיל בעתיד *יהקתיב < יקתיב, בבינוני מהקתיב < מקתיב וביידוע אחרי המליות ב, כ, ל, כגון *להספר < לספר. בעברית המדוברת של היום ה' הידיעה נשמטת תכופות בסומך, כגון saraxus = שר החוץ, betasefer = בית-הספר. היא נשמטת תכופות גם בין תנועות באמצע מלה, לדוגמה, lafox = להפוך, käl = קהל, äron = אהרון). גם עי"ן נשמטת לפעמים בפי דוברים שאינם מבחינים בין העי"ן לאל"ף, למשל, šimon = שמעון, yodim = יודעים, tišlm = תשעים (אך אפשר שמדובר כאן לא בתהליך טבעי, אלא ביסוד מורש לדוברים שהוריהם דיברו לשונות אירופה, שאין בהן עי"ן).

ברור שלא הבאנו כאן אלא חלק קטן של תהליכי הלשון הבסיסיים, ולא התכווננו לסקור ולמצות את כולם ובוודאי לא להדגים אותם לפרטיהם.

תיאור היררכי של מערכת ההגיים וחוקיהם בשפה

עד אמצע שנות ה-70 הניחו רוב התאוריות הפונולוגיות (=התאוריות המתארות את מערכת ההגיים של שפה ואת החוקים הפועלים על הגיים אלה), שהתיאור הפונולוגי של מלה או של צירוף מלים הוא לינארי – שורה של הגיים זה אחר זה בלא ארגון היררכי כלשהו. כך, למשל, היה ייצוגה של המלה העברית בָּגֶד (לפי הגייתה בעברית מודרנית): beged. ה־b, ה־e, ה־g וה־d הובנו כקיצור לאוסף של תכונות. ה־b, למשל, היא קיצור לאוסף התכונות: עיצור, סותם, דרשפתי, קולי; ה־e קיצור לאוסף התכונות: תנועה, קדמית, לא מעוגלת, גבוהה למחצה; ה־g קיצור לאוסף התכונות: עיצור, סותם, וילוני, קולי וכך הלאה. אפשר לנסח חוקים שיתארו את התהליכים הפונולוגיים השונים: הוספת תנועה או עיצור או השמטתם, שינוי האיכות של תנועה או עיצור, הארכתם, קיצורם וכו' באמצעות שורת ההגיים הזאת. כך, למשל, כלל הפתח הגנוב ינוסח כהוספה של התנועה a אחרי כל תנועה חוץ מ־a, כאשר תנועה זו באה לפני עיצור גרוני בסוף המלה. זהו ניסוח מדויק של החוק המשתמש אך ורק במונחים המציניים הגיים: התנועה a ועיצור גרוני. אם כך הדבר, מדוע להוסיף מושגים למלאי המושגים שבהם משתמש הפונולוג בבואו לתאר את מערכת ההגיים של שפה כלשהי ואת חוקיה? מדוע לדבר על הברה, למשל, או על מבנה היררכי? הרי בכל מדע עדיפים תאוריה או דגם המשתמשים בפחות מושגים מתאוריה או דגם המשתמשים ביותר ממושגים כדי לתאר אותן תופעות עצמן.

בכל זאת, מאמצע שנות ה-70 ואילך התברר יותר ויותר שתהליכים מסוימים כמו מיקום הטעם במלה או הרמוניה של תנועות במלה (=תהליך שבו חלק מהתנועות במלה או כולן מתאימות בתכונה או בתכונות מסוימות. כך, למשל, ההתאמה המתקיימת בעברית בין תנועת החטף לתנועה שלפניו היא תוצאה של תהליך הרמוניה: יְהִרְס, בְּאֶמֶת, הָעֵמֶד). זוכים לתיאור הולם יותר ופשוט יותר אם מניחים סדר היררכי של הרכיבים גם בפונולוגיה. באופן אינטואיטיבי ו"טבעי" יותר כאשר תהליכים חורגים מתחום ההגה הבודד ותחומם הוא ההברה או המלה כולה, עדיף לתארם במישור אחר משורת ההגיים. כאשר התיאור הפונולוגי כולל

יותר ממישור אחד אנו מדברים על תיאור היררכי. עד היום הציעו פונולוגים דגמים מדגמים שונים לארגון היררכי כזה.

בחוברת זו אציג בקווים כלליים דגם אחד, שהוא, לטעמי, הפשוט והמוצלח שבדגמים המוכרים. את הדגם הזה הציעו הפונולוגים קלמנטס וקייזר (G. N. Clements and S. J. Keyser, *CV phonology, A Generative Theory of the Syllable*, The MIT Press, Camb. Mass. 1983). אחר כך אראה כיצד אפשר, באמצעות הדגם הזה, ומתוך כך באמצעות פונולוגיה היררכית, להעניק תיאור הולם לתופעה מעניינת בתורת ההגה של העברית המקראית. מה קורה בתיאור ההיררכי הלא-לינארי בפונולוגיה? בתיאור זה נוספים "נדבכים" מעל לשורת ההגיים. נדבך אחד כזה הוא בעל הרכיבים C ו-V. אם נסיף אותו מעל שורת ההגיים בדוגמה שלנו נקבל:

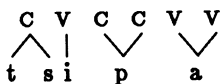
C	V	C	V	C
b	e	g	e	d

אבל אין לטעות. C או V אינם באים לציין, שמה שמקושר אליהם נבדבך מתחת הוא עיצור או תנועה (C = consonant; V = vowel). V באים לציין אם ההגה שאליו הם מקושרים הוא שיא ההברה (V) או לא (C). אמנם נכון, שבדרך כלל התנועה היא שיא ההברה, אך יש שפות כמו אנגלית, למשל, שבהן גם עיצורים מסוימים יכולים לבוא בשיא ההברה. במקרה זה הם יהיו מקושרים ל-V ולא ל-C. כך, למשל, במלה האנגלית bird, שהיא בת הברה אחת, אין תנועה למרות הכתיב שלה, וההגה ɹ הוא שיא ההברה. ייצוגה יהיה אפוא:

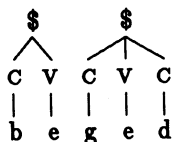
C	V	C	C
	∨		
b	ɹ	d	

ייצוג זה של המלה האנגלית מוביל אותנו לתפקיד השני שממלא הנדבך CV: הגדרת יחידות הזמן. אם תנועה או עיצור הם קצרים, הם יקושרו ל-V או ל-C אחד, ואם הם ארוכים (עיצור ארוך = עיצור מוכפל) הם יקושרו לשני רכיבים בנדבך ה-CV. כך הקישור V-C בא לציין שה-ɹ ארוך, ושחלקו הראשון המקושר ל-V הוא שיאה של ההברה.

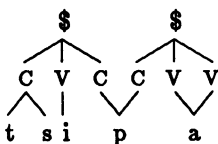
לעומת זאת, יש בשפות שונות וגם בעברית מודרנית עיצורים שהם הרכב של שני הגיים. כך, למשל, העיצור המסומן באות צ בעברית מודרנית הוא צירוף של t ו-s. מדובר בעיצור אחד שאיננו מוכפל, ועל כן בנדבך ה-CV הוא יקושר ל-C אחד בלבד. לעומת זאת, בנדבך ההגיים יתקשר ה-C לשני ההגיים t ו-s: C. הנה אפוא ייצוגה של המלה צִפָּה (ה-פ מיוצגת כעיצור כפול אף שאיננה הגויה כך עוד):

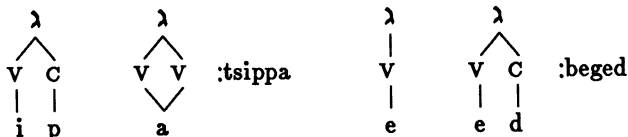
נדבך שלישי הנבנה על נדבך ה-CV הוא נדבך ההברה. להברה תפקיד חשוב בניסוח חוקים בפונולוגיה, ועל כן חשוב לצרפה למלאי המושגים העומדים לרשות הפונולוג. נסמן הברה ב-\$. ייצוג המלה העברית בָּגֶז יהיה:

ושל המלה צִפָּה:

ועוד נדבך רביעי ואחרון. מרכיבו הוא גרעין ההברה, כלומר ה-V של ההברה + V אחד בלבד או C אחד בלבד. כך גרעיני ההברה (=g) של המלים בָּגֶז וצִפָּה הם:

גרעין בעל שני קווים הוא גרעין מתפצל, וגרעין בעל קו אחד – לא מתפצל. מדוע יש לתאוריה לא פיסיקלית זו צורך במושג ה"גרעין"? בשפות רבות (אם כי לא בעברית) נקבע מיקום הטעם על-פי טיבו של הגרעין בהברה מסוימת, היינו, על-פי השאלה אם הוא מתפצל אם לאו. כמו כן הגרעין מסביר תהליכים המתרחשים בהברות הסמוכות לטעם. שני התהליכים של העברית המקראית שאדון בהם להלן ידגימו היטב את חשיבותו של מושג זה. אלו ארבעת הנדבכים. לתאוריה עצמה פיתוחים נוספים המתאימים לסוגי ההברות האפשריים ולהופעתם בשפות שונות, אך קצרה היריעה.

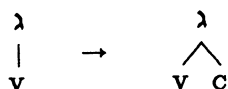
נפנה עתה לשאלה מה "מרוויח" הפונולוג מן המבנה הרב-קומתי? כאמור, הטענה היא כי בעזרת הנדבכים שהנחנו ובעזרת רכיביהם אנו יכולים להגיע לתיאור הולם יותר של תהליכים פונולוגיים מסוימים. אביא לכך הוכחה בתיאור שני תהליכים פונולוגיים המתרחשים בעברית המקראית: הארכה פרטונית והכפלה פרטונית.

ההארכה הפרטונית היא תופעה מעניינת וייחודית לעברית המקראית. בתהליך זה מתארכת התנועה בהברה שלפני הטעם (ההברה הפרטונית). כך: $\text{דָּבָר} \leftarrow \text{דָּבָר}; \text{שָׁעָר} \leftarrow \text{שָׁעָר}$. מדקדקים שונים של העברית כבר עמדו על כך שלהארכה הפרטונית יש בעברית המקראית תהליך מקביל: הכפלה פרטונית, היינו הכפלה של העיצור הפותח את ההברה המוטעמת: אָדָם, אבל אָדָמָה. שתי עדויות בולטות לכך שלפנינו שתי פנים של תהליך אחד. בין שלוש התנועות הקצרות בהברה הפרטונית: i, a, u יש חלוקה מעניינת. ב- i חלה תמיד הארכת תנועה (ל- e מחיריק חסר לצירי), ואילו ב- u תמיד הכפלת עיצור. ב- a יש לרוב הארכת תנועה (מפתח לקמץ גדול), אך לעתים גם הכפלה ($\text{קָטָן}, \text{קָטָנָה}$). חלוקה כזו מרמזת שמדובר בשתי דרכים להגיע לאותו יעד. העדות השנייה חותכת יותר: באותה מלה עצמה חלה לפעמים הארכה ולפעמים הכפלה ואנו מקבלים שני ניקודים שונים: אָסִיר (תהלים עט, יא), אֶסִיר (ישעיהו י, ד).

אף-על-פי שמדקדקים עמדו על כך שמדובר בשני תהליכים מקבילים, הם ניסחו אותם בחוקים נפרדים ושונים. מדוע? משום שאם חושבים על המלה רק כעל רצף של הגיים, אזי יש כאן שני תהליכים הפועלים על סוגים שונים של הגיים. באחד מדובר בהארכה של תנועה, ואילו באחר בהכפלה של עיצור. אולם, אם חושבים על התופעה לא כעל תהליך החל על הגה (תנועה או עיצור), אלא על ההברה שלפני הטעם, אפשר להכליל את שני

התהליכים בחוק אחד, וחשוב לעשות כן, שהרי תיאור מדעי שואף להגיע ליותר ויותר הכללות.

טענו שהארכה פרטונית והכפלה פרטונית הן בעצם שתי דרכים להגיע ליעד אחד. מהו יעד אחד זה? ננסח אותו במונחי התאוריה שהצגנו: שני החוקים הופכים את הגרעין בהברה שלפני הטעם מלא-מתפצל למתפצל, שכן העברית המקראית איננה מתירה גרעין לא-מתפצל בהברה זו:

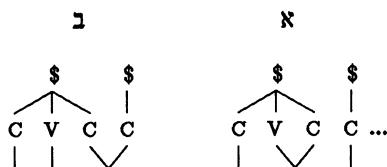

אפשר אפוא לנסח את "חוק הארכת ההברה הפרטונית" כלומר, חוק אחד לשני התהליכים, כאשר מתייחסים לשני הנדבכים שמעל נדבך ההגיים - נדבך ה-CV ונדבך ההברה:

$C^*, V^* =$ יש אפשרות שההברה תכלול יותר מ- V אחד או C אחד, בהתאם לסוגי ההברות המותרות בעברית. הסוגיים (C^*) פירושם שההברה יכולה לכלול C זה או לא לכלול אותו. ניסוח תמציתי זה אומר, שההברה המוטעמת יכולה להיות מהסוג CV - יָפָה, CVV - קָנוּ, $CVCC$ - קָתַבְּ, $CVVC$ - גָּדוֹל, או $CVCC$ - קָתַבְּתָּ. הקורא חד העין יראה מיד, שניסוח כזה מאפשר תאורטית גם הברה מהסוג $CVVCCC$, למשל. אלא שבמסגרת הדגם שהצגנו בקצרה לעיל, כל תיאור פונולוגי של שפה מכיל גם כללים הקובעים מהם סוגי ההברות המותרות בה. הכללים בעברית לא יאפשרו צירוף מסוג $CVVCCC$.

התאוריה שהצגנו מאפשרת לקשר את התוצאה של החוק (כלומר: $CV+C$) לנדבך ההגיים באחת משתי דרכים:

במלים אחרות: או הארכה של התנועה או הכפלה של העיצור הפותח את ההברה הבאה. כל אשר נותר להוסיף בדקדוק הוא, שכאשר התנועה הקצרה היא i או a , הבחירה היא באפשרות a , וכאשר היא u הבחירה היא באפשרות b (ועוד קבוצה די מוגדרת של תנועות a הבוחרת באפשרות b שצריך יהיה לציינה).

בשלב זה בוודאי מתרוממת גבתו של הקורא, ובפיו שאלת ביקורת נוקבת: האם כדי להגיע להכללה של ההארכה וההכפלה הפרטוניים בחוק אחד אין משלמים כאן מחיר כבד מדי? הרי התנועה הארוכה מיוצגת בחוק זה על-ידי VC ולא "כצפוי" על-ידי VV . האין זה ייצוג שרירותי, אִדּ הִקֵּץ? אמנם התנועות שהתארכו (פתח לקמץ גדול וחיריק חסר לצירי) מיוצגות על-ידי VC ולא על-ידי VV , אלא ששרירותיות אין כאן. אדרבה, הצגה זו לא רק שאיננה שרירותית, אלא שהיא גם מאפשרת "לתפוס" או לשקף הבחנה חשובה במערכת הפונולוגית של העברית המקראית. העברית המקראית מבחינה, כידוע, בין תנועות ארוכות לקצרות, אך גם בקבוצת התנועות הארוכות שלה אפשר להבחין בשני סוגים. יש תנועות שהן ארוכות מטבען או ארוכות עקב התכווצות של דיפתונג (דיפתונג הוא צירוף של תנועה כלשהי y או w . כך, למשל, ay במלה גֵּיא. בהתכווצות של דיפתונג מתבטלים ה- y או ה- w והתנועה הופכת לארוכה: גֵּיא בן הינום). לעומת זאת יש תנועות שהיו במקורן קצרות והתארכו בשל מיקומן ביחס לטעם. הראשונות אינן מתקצרות לעולם; על האחרונות פועל חוק החיטוף והן מתקצרות והופכות לשווא או לחטף כאשר אינן באות בהברה המוטעמת או בזו שלפניה (השווה, למשל: מִיטִיב, מִיטִיבִים לעומת מְקִים, מְקִימִים). אנו נייצג את התנועות הארוכות מטבען על-ידי VV ואת אלה שהתארכו מקצרות על-ידי VC (הדגם שלנו מאפשר זאת, שכן כאמור, C יכול להיות מקושר גם לתנועה כשם ש- V יכול להיות מקושר גם לעיצור). על-ידי כך אנו משיגים שני דברים בעת ובעונה אחת: מצד אחד אנו טוענים שאין בין שני סוגי התנועות הבדל מבחינת האורך, שהרי שניהם מיוצגים על-ידי שתי יחידות בנדבך ה- CV , מצד אחר תיאורן השונה אומר שהן מתנהגות באופן שונה בשפה, ושהיו חוקים כמו חוק החיטוף, למשל, שיחולו על תנועות ארוכות בעלות הייצוג VC , אך לא על אלה בעלות הייצוג VV .

באמצעות התנהגותה של ההברה הפרטונית בעברית מקראית הראינו שתאוריה המניחה מבנה היררכי בפונולוגיה מאפשרת להגיע הן להכללות הן להבחנות שאחרת קשה לנסחן. תופעות רבות אחרות בעברית ובשפות אחרות מעידות שתאוריה פונולוגית היררכית עדיפה מתאוריה לינארית.

תרומת המחשב לבלשנות העברית

בדורנו השתלט המחשב על חיי היום-יום: בשירותי הבנק האוטומטיים למיניהם, במשחקי מחשב, באבחונים רפואיים ובהזמנת נופש. המחשב עתה אופף את כל פינות החיים, וזה פן אחד של הדמיון בין המחשב ללשון, שהרי גם הלשון אופפת כול כבר מראשית התרבות. הפן האחר הוא תרומת חקר מדעי המחשב לבלשנות. כפי שנראה, קשרים אלה ותרומות אלה מתרחשים ומתגשמים גם בלשון העברית.

א. תרומת המחשב ככלי – ללשון ככלי

דיברנו בלשון, כתבנו בה, האזננו וקראנו דורות רבים לפני בוא המחשב. ואכן לאנשים הרבים שניחנו בכשרים התקשורתיים הללו אין המחשב ככלי תקשורת מעלה או מוריד, ואולם פיתוח תוכנות מחשב לדיבור מלאכותי (Dectalk); לקריאה מן הכתב לעיוורים (מכונת קורצוויל) וכו', הועיל מאוד להעביר את העיוורים, החירשים, האילמים ומשותקי המוחין ממעמד של נדחים לשותפים, פעילים ושווים בחברה. היות שתוכנות אלה יכלו לנבוע רק הודות למאמץ מחקרי אדיר, נשוב להזכירן בהמשך.

אך גם לבני המזל שבנו, הרואים, המדברים והנעים בכוחות עצמם,

משמש המחשב כלי רב-עצמה לקידום מיומנויות לשוניות שונות.

תוכנות שירות המופצות עתה לרשות "צרכני הלשון" הן המילונים האלקטרוניים. בתוכנות אלו המחשב מוזן ברשימות מלים עבריות ומקבילותיהן מצד המשמעות בשפת היעד. הקשת מלה בשפת המוצא תגרום לשליפה (טכנית) של המלה משפת היעד (עלידי מצביע). כאן נעשה שימוש במחשב ככלי – אין כאן שום תפיסה בלשנית או כושר מחשבי מיוחדים.

מגוון רב של שימושי מחשב נעשים בתחום קרוב: הן התוכנות להדרכה בכתיבה ושיפורה. כאן יש תוכנות פשוטות (טכניות) המאתרות שגיאות כתיב, ושגיאות הדפסה כאותן מחרוזות שאינן נמצאות ברשימות המלים.

מורכבות יותר הן התוכנות המספקות למשתמש הצעות תיקון. בדרך-כלל משלבות הצעות התיקון גם את המלים הנרדפות למלה המוצעת, למשל:

"הגיה פתאום מן **הברב** **מרצח-חרש**" (כהן יעקב, שירים עג).

מארב, מסתר פזמק, כסות רגל התקן לזרימת מים קול, (בדקדוק) מבנה עיצוריים) ותנועה	הארב הגרב הברז הברה
--	------------------------------

בדוגמה זו מוצעים כמה תיקונים אפשריים למלה השגויה **הברב**. תוכנות מסובכות יותר מסייעות לביקורת סגנון הכתיבה ושיפורה. תוכנות אלה בודקות את הטקסט הכתוב לפי התאמתו למשלב מסוים (כתיבה מדעית, כתיבה טכנית, כתיבה ברמת חטיבת ביניים, כתיבת פרסומת ועוד). במקרים כאלה תנתח התוכנה את הטקסט ותצביע לפני המשתמש על מקומות שבהן אותרה סטייה מן הסגנון הנהוג במשלב המסוים (אוצר מלים, סיבוכיות המשפטים ואורכם, לקסיקון לא מקצועי בטקסט מקצועי ועוד). נעיר כי לפי הידוע לנו לא פותחה עדיין תוכנה כזו עבור הלשון העברית. באנגלית קיימות למשל תוכנות Proof ו-Epistle של IBM.

תחום חשוב נוסף בתוכנות השירות הוא הלומדות. לומדה במובן האידאלי היא תוכנה המציגה לתלמיד גוף ידע והסברים (הוראה) ומזמנת לו מטלות לתרגול גוף הידע. כל אלה מותאמים לקצב האישי של כל תלמיד ותלמיד, תוך מעקב נבון אחר התקדמותו, הבנתו את החומר, ואיתור קשיי התלמיד (הלומדה יוצרת "מודל תלמיד"). לומדה טובה צריכה לנצל את מדיום המחשב באופן שהיא תציג איכויות מיוחדות השונות מאלה המוצגות בהוראה פרונטלית. לומדות מושלמות כאלה יכולות למעשה להחליף את ההוראה הפרונטלית (בתחום הידע המסוים). בתי-תוכנה רבים כותבים לומדות ומשווקים אותן. ואולם רובן ובכלל זה הלומדות שבתחום הלשון העברית, אינן מושלמות: בדרך-כלל הן מתרכזות בתרגול ולא בהוראה, וגם זה אינו מתאים עצמו ללומד המסוים אלא מהווה למעשה מעין חוברת תרגילים אלקטרונית. חלק מלומדות אלה לא שינה במאום את תפיסת ספרי הלימוד אולם הוא מגיש אותן לתלמיד ב"עטיפה" מפתה יותר דוגמת משחק מחשב. למשל,

תרגול הבחנה בין כתיב מלא לכתיב חסר על-ידי לכידת בעלי חיים ביער: היער מוצג בצבע על הצג ובו בעלי חיים. על התלמיד לנקוב בשמותיהם (דב-דוב, חלד-חולד, נמיה-נמייה, עיט-עייט, תכי-תוכי ועוד), אם איית התלמיד נכון את השם יוכנס בעל-החיים לכלוב גן-החיות.

לע"ד, יש לייחד את השם לומדה להוראה המתוכנתת, ואילו תוכנות תרגול על-ידי משחק ראוי לכוונתן בשם "שוחקה" (שחקה). בשיטות אלה נעשה שימוש גם להוראת שפות זרות ובכללן עברית. סדרה כזו פיתחה למשל, היחידה להוראת עברית באוניברסיטה העברית. יש אף ששולב כאן מרכיב קולי. ניצול דומה נעשה גם בתוכנות ללימוד הקריאה. נעיר כאן על הצד הפסיכולוגי בשימוש הקול: לומד מבוגר (דוגמת עולה חדש) אינו "מעוכב" בדיבורו אל המחשב כשם שהיה אולי מעוכב בדיבורו אל המורה.

התחום המפורסם ביותר הוא התרגום על-ידי מחשב, שהרי הניסיונות לתרגם טקסטים על-ידי מחשב הם בני דור ומעלה. בדרך-כלל מוגבלות התוכנות לתרגום של סוג טקסטים קבוע באוצר מלים מוגבל; רובן משלבות עם התרגום האוטומטי גם עבודה ידנית: במקום שיש כמה אפשרויות לתרגום מעבירה התוכנה את ההכרעה הסופית לידי המשתמש; התוכנות שונות גם במבנן, ובעיקר ביחס שבין החלק המילוני שבהן ובין התחביר והמורפולוגיה.

בזמננו חודשו שני פרויקטים גדולים בתחום זה: (א) פרויקט התרגום של השוק האירופי המשותף (Eurota), (ב) פרויקט התרגום של המרכזים המדעיים האירופיים של יבמ. בדרך-כלל מספר דוברי השפות הלאומיות הקטנות מגיע רק לכמה מיליונים בכל אחת, אך מובן שהם מבקשים לקבל כל חומר כתוב בלשונם שלהם. המרכזים רוצים לספק את החומר הטכני של יבמ בשפת הארץ. ונציין בסיפוק כי עברית היא אחת משפות היעד לתרגום, בצד השפות הסקנדינביות, הפינית, הפורטוגזית והצרפתית.

תרגום כשלעצמו הוא משימה קשה, אם כי בתחומים מוגדרים זוהי משימה אפשרית. ואולם, תרגום מעברית לשפה אחרת היא משימה קשה פי כמה בגלל מגבלות הכתב העברי. אפשרויות הקריאה הרבות של משפט ממוצע מחייבות את המשתמש להקדים הכנה ידנית של הטקסט לקראת התרגום ולהשקיע עבודת עריכה ידנית רבה של פלט תכנית התרגום.

לשם הבהרה נתבונן נא במשפט העברי הבא: הפרות בעלות הבוקר חוזרות ורבות. קל להראות שמשום שאין הכתב העברי מפריד אותיות שימוש ממלת הערך, ואין הכתיב המקובל (בלתי מנוקד) מציין דיגוש, סדרת המלים הזאת היא רב-משמעית, ואלה יוכלו להיות תרגומיה לאנגלית:

1. When the sun rises violations repeat and increase/
2. When the sun rises the cows return and reproduce/
3. When the sun rises the cows fight again/
4. The cows who own the cowboy return and fight/
5. The cows who own the cowboy fight again/
6. The cows who own the cowboy return and reproduce/

אדם הקורא את המשפט העברי יוכל לקבוע על-פי ידיעותיו הכלליות ועל-פי ההקשר מהו התרגום הנכון. אבל איך יעשה זאת המחשב? נעיר, כי הוספת סימני ניקוד לקלט הניתן למחשב עשויה להקל מאוד על האדם – קורא הפלט, אך היא בעייתית מאוד בשלבי העיבוד: תחילה, נדרשת הכנה של הטקסט הבלתי מנוקד על-ידי נקדן מיומן; לצד זאת, נדרשת עבודה טכנית ותכנותית של הקצאת סימני ניקוד מסימני המחשב (עתים על חשבון סימנים נדרשים כאותיות לטיניות נמוכות). דרישה זו עלולה גם להגביל את העבודה למחשב ומדפסת מסוימים. משנפתרו בעיות חיצוניות אלה, נדרש פיתוח של תוכנה כבדה שתבחין (לפי מטלת התכנית) בין סימני ניקוד רלוונטיים לשאינם רלוונטיים (כגון חטפים במיון משקלים ודיגוש וריפוי במיון שורשים).

הכתב הפונמי שפיתח פרופ' עוזי אורנן (מתן קלט באותיות לטיניות ושיקוף המבנה התאורטי של המלה) עוקף את בעיות הניקוד שנמנו לעיל. כתב זה הוכיח עצמו כפרשת דרכים בעיבוד עברית במחשב, בפרויקטים שונים של אורנן: תכנית לניקוד אוטומטי; תכנית להפקה של פלט פונטי (כללי קריאה); תכנית לקבלה של כתב עברי בלתי מנוקד (לפי כללי האקדמיה ללשון העברית); תכנית אינדקס וקונקורדנציה של פסיקת בית המשפט העליון ותכניות ניתוח ויצירה של פעלים ושמות.

נציין בסיפוק כי למרות הקשיים הרבים שמעמיד הכתב העברי, כבר מצויים ניצנים ראשונים של שפות המחשב הנכתבות בעברית (בייסיק ופרולוג עבריים). חשיבותן בכך שהן מאפשרות למתכנת העברי להתקשר

אל המחשב בשפתו שלו – עברית, ומעלות את העברית (כלפי המתכנת העברי) לשפה בת תחרות לאנגלית.

ב. תרומת המחשב לחקר הלשון

עד כאן הזכרנו תוכנות הניתנות למשתמש כשהן מוכנות. בעיקר היו אלה חבילות תוכנה. המשתמש אינו מתערב בתכנית, עליו רק לספק לתכנית את הנתונים (קלט) שברצונו לעבד, ואז יקבל את התוצאות (הפלט) הרצויות לו. כל עניינו של המשתמש מכון כלפי התוצאות ולא כלפי התהליך. גם בהוראה מתוכנתת, מעוניין הלומד בידע שהתוכנה מקנה לו, בהפניות שהיא מפנה אותו או בהערכה שהיא נותנת לו, ואין הוא מתעניין בתהליך ההכרעה של התכנית.

שונה מאלה תרומת המחשב למחקר הלשון. היבט זה של המחשב נכון לחלקו לשני חלקים: (א) תרומת המחשב ככלי למחקר הלשון (בלשנות); (ב) תרומת מחקר המחשב למחקר הלשון.

1. המחשב ככלי למחקר הלשון

המחשב העומד לרשות כל חוקר הוא כלי אמין ביותר. כלי מהיר שאין לו מתחרה, בעל זיכרון עצום, שאינו מתעייף, אינו נח בחגים ואינו שובת. חוקרים שיש בידיהם נתונים הדורשים ניתוח, מיון, מנייה וכד' יכולים לצל את תכונותיו אלה של המחשב. שימוש זה משחרר את החוקר מן הפעולות הטכניות הרבות הנדרשות לביצוע מחקר, ומפנה את מחשבתו, זמנו ומרצו לניסוח התאוריה, לקביעת המתודה וכד'. גם כאן מעוניין המשתמש בתוצאות – בפלט ולא בתהליך. משום כך מנוצלות גם כאן חבילות תוכנה קיימות המיועדות למיון נתונים (לאחר שהמשתמש מספק למחשב את הנתונים ואת קנייה-מידה למיון), או לשליפה ואחזור. אם אין בנמצא תוכנה המתאימה לצרכיו של החוקר, יפקיד החוקר את מלאכת התכנות בידי מתכנת או בית-תוכנה ויזמין אצלם תוכנה שתתאים לצרכיו. כך למשל, המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית מיוסד על תוכנות שנכתבו במיוחד לצורכי המילון. תחילה היו אלה תוכנות לצורך מיון בלבד, בהמשך העבודה נכתבו תוכנות המנסות לייחס כל מחרוזת של אותיות (מלה) לאיזה ערך שכבר נבדק במילון. ייחוס מלים לא-מנוקדות מן הטקסט לערך שכבר

קיים במילון עובר גם בדיקה של בלשן מומחה, אך לפי הדיווחים, תוכנות אלה, בשילוב ניקוד חלקי, מצליחות עד שכיום למעלה מ-95% של "ניחוש" המחשב אכן קולעים לערך הנכון.

אופן השימוש הזה במחשב משותף לחוקרים בכל תחומי המדע. השוני שבתכנים אינו "מעניין" את התכנית. תכנית מיון למשל, אדישה לשאלה אם נתבקשה למצוא ולמייין תווים המתפרשים אצלנו כסוג דם של הורים וילדם (A, O וכד'), או שנתבקשה למצוא ולמייין תווים המתפרשים אצלנו כצורני יחסה (A, O וכד'). יתר על כן, אפילו מקור הנתונים, אם באו כאותות אורכי-גל וניתרגמו לאותות חשמליים (סורק-על-קולי), או אם באו דרך הקשה של כתב-יד עתיק על לוח המקשים של המחשב ומומרים גם הם לאותות חשמליים – חד הם עבור התכנית.

מובן מאליו כי תנאי הכרחי לשימוש בתוכנות אלה הוא נגישות המחשב לנתונים. ברוב המחקרים הלשוניים מדובר בנגישות המחשב לטקסטים. הדרך המקובלת להזין את זיכרון המחשב בטקסטים היא באמצעות אדם המקיש אותם על לוח המקשים. בשיטה זו משתמשים עד היום להכנסת טקסטים עבריים למחשב, כך בעבודת המילון ההיסטורי, כך בפרויקט השו"ת באוניברסיטת בר-אילן, וכך למעשה גם במשרד המשפטים, אלא שכאן רוב החומר שמבקשים למיין מוקלד ממילא במחשב, וזאת על-ידי הקלדנים של בתי המשפט או אפילו על-ידי השופטים עצמם. דרכים שכוחות פחות הן הזנה על-ידי סורק אופטי או על-ידי קריאה בקול. שיטות אלה כמעט שאינן בשימוש בלשון העברית. גם קלטים אלה מיתרגמים לאותות חשמליים. מובן מאליו כי אם בתקופה שלפני המחשב די היה בניתוח כמה עשרות דוגמות כדי להגיש עבודה סמינריונית או כדי לפרסם מאמר בכתב-עת, הרי היום נפוצות המחשב והעברת הדגש מאגירה ומיון למתודולוגיה ותאוריה הגדילו את היקף הדוגמות הנדרשות עשרות מונים. אולם, יכולת זו מותנית בזמינות של טקסטים גדולים על-גבי סרט מגנטי או דיסקה. בתחום הלשון העברית עדיין עניים אנו בכך. עם זאת, יש לציין כי מאגרי טקסטים מתרבים והולכים עם ריבוי השימוש במחשב למיון ולשליפה בעבודות מוסמך ודוקטור בכל הלימודים הטקסטואליים.

משהוכנסו לזיכרון המחשב הנתונים הדרושים, אפשר להפעיל את התוכנה הרצויה: מיון, שליפה, אחזור וכד'. פעולות אלה מספקות ללשוני, לחוקר הספרות, לעורך-הדין, לספרן וכד' קונקורדנציות אלקטרוניות, חיתוך וארגון

של הנתונים לפי מפתחות שונים וכד'. בהינף יד יכול הלשונאי לקבל, למשל, את כל הקטעים שבהם במשפט אחד ובמרחק שאינו עולה על שלוש מלים באות שתי המלים **מחשב** ו**עברית**.

נפוצותו הרבה של המחשב במרכזי המחקר ובקרב כלל הציבור משנה בהדרגה את אופיים של ספרי העזר והופכת אותם לכלי עזר ממוחשבים. הדבר ניכר כבר בקטלוגים הממוחשבים המצויים ברוב הספריות האוניברסיטאיות. אך גם בספרי העזר הלשוניים מתרחש השינוי: אף-על-פי שהמחשב מסוגל להפיק מילון שלם או קונקורדנציה שלמה ולהדפיסם בדפוס מרשים בזמן קצר ביותר, זמינות החומר והמחשב מאפשרים למשתמש לקבל בכל פנייה רק את המלה או המלים המסוימות הנדרשות לו באותה עת בלא צורך להציג או להדפיס את כל יתר המלים. לחלופין, מאחר שאין המשתמש מוגבל להדפסה יחידה וחד-פעמית של כל החומר, הוא יכול לבצע שאילתות מורכבות כצירופי מלים כאמור לעיל. המשתמש יכול גם לשאול על היעדר מלה, כגון: היכן מופיעה המלה **אוני** במקרא שלא בצירוף המלה **בן**?

בהינף יד יכול הלשונאי להשוות טקסטים: המחשב יציג לו את השינויים, התוספות והגריעות בצורה גרפית ברורה ובהירה. תכונות המחשב כפי שנמנו כאן הפכוהו כלי אהוד מאוד על לשונאים, אנשי ספרות ואף מוסיקולוגים המתעניינים באפיון סגנונו של מחבר. הלשונאים מחפשים אוצר מלים מסוים, אפיונים תחביריים מסוימים וכד'. יתר על כן, תוכנות שונות שפותחו לאפיונים אלה משמשות את החוקרים לגילוי מחברים של יצירות אנונימיות. מאחר שאין לנו עדיין טקסטים גדולים של ספרות עברית כתובים במחשב, תחום זה עדיין אינו מפותח בעברית.

לעומת זאת, בארצות רבות, ובעיקר בארצות דוברות אנגלית, כבר נתבססו מאגרי ידע ומאגרי נתונים והם נמכרים לכל דורש. כשם שכבר הורגלנו אנו או הורגלו ילדינו לקנות דיסקות של משחקי מחשב, כך ניתן לקנות בארצות האלה את אחד ממילוני אוקספורד, תיזאורוס וכד'. וכפי שהבהרנו, תנאי הכרחי להפעלת התוכנות הוא קיום הטקסטים בזיכרון המחשב. לעומת זאת, חוקר הלשון העברית עומד מול חסר יסודי במאגרי נתונים. אין בנמצא מאגרים מסחריים, ומוסדות מחקר שבידיהם טקסטים גדולים או מילונים, משתמשים בהם בעיקר לצורך מחקריהם שלהם. החסר הזה מעכב מאוד את חוקרי העברית והסטודנטים. סטודנט הלומד אנגלית

יכול, למשל, לרכוש דיסקה ובה כל שירי בלייק, לעבדם במחשב כרצונו ולהגיש עבודה סמינריונית המסתמכת על כל החומר. בעברית אנחנו רחוקים ממצב כזה. מאגרי הטקסטים הגדולים בעברית מרוכזים במילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית, במפעל השו"ת ובמכון לאחזור מידע המתנהלים באוניברסיטת בר-אילן (בראשות פרופ' יעקב שויקה) ובפרויקט תרגום השבעים (בראשות פרופ' עמנואל טוב) החוג למקרא באוניברסיטה העברית. אך עדיין אין החומר הזה עומד חופשי כחומר גלם לרשות הציבור. במיוחד מורגש חסר במילון ובתיזאורוס עבריים ממוחשבים. מובן שכאן, כבעיית התרגום שנדונה לעיל, אין להתעלם מן הקושי שמעמיד הכתב העברי בכל עיבוד של טקסט בלתי מנוקד. רבי המשמעות שבכתב מונעת אפשרות טובה של שליפה אוטומטית (בלא עריכת מומחה) של ערכי קונקורדנציה מטקסט. ברוב המקרים גם ניסוח שאילתה המורכבת משתי מלים אינו מסלק את ריבוי הקריאות. בדוגמה שהבאנו לעיל ניכר כי בבקשנו את שילוב המלים **בִּקֵּר וְהָפְרוֹת** נקבל גם את המלים **בִּקֵּר וְהָפְרוֹת**. כפי שהוזכר לעיל, גם כוחו האדיר של המחשב וגם והתוכנות המחוכמות שנכתבו לפעולות אלה עדיין לא פתרו את הקשיים שמעמיד הכתב העברי.

2. תרומת מדעי המחשב לבלשנות

מדעי המחשב והבינה המלאכותית המסונפת אליהם נתנו דחיפה אדירה לחקר הלשון, לא רק על-ידי כוח האדם והמשאבים הרבים שהם מייחדים לנושא זה: חברות לתעשייה עתירת ידע ויחידות מקבילות בצבאות העולם מבצעות מחקרים לשוניים בשיטות של מדעי המחשב והבינה המלאכותית, ועל-ידי חוקרים שהוכשרו אצלם. החברות אף תומכות במחקרים לשוניים הנעשים בחוגים למדעי המחשב ולבינה מלאכותית באוניברסיטאות ובמכללות טכנולוגיות. יש מעריכים שמספר חוקרי הלשון בחוגים לשוניים שקול למספרם בחוגי מדעי המחשב והתעשיות עתירות הידע. יש מעריכים כי יחס זה עתיד להשתנות לטובת מדעי המחשב והתעשיות עתירות הידע. משום כך קורסים, סמינרים ועבודות דוקטור שעניינם עיבוד שפות טבעיות במחשב הם כיום מרכיב קבוע ברוב תכניות הלימוד של החוגים למדעי המחשב. יתר על כן, פיתוח שיטות פורמליות לחקר השפות הטבעיות העמיד גם ספרי לימוד לבלשנות ומקראות, המותאמים לאנשי מדעי המחשב.

הקשר שבין מדעי המחשב והבינה המלאכותית לבין חקר הלשון בא משלושה כיוונים: האחד – תאוריה ושיטות של מדעי המחשב; השני – הדמיה; והשלישי – "מכשור לשוני".

תאוריה ושיטות של מדעי המחשב

מאמץ מחקרי רב מושקע במחקר ובפיתוח של שפות המחשב, ושל כלים להערכת שפות אלו, היינו הוכחת תכונותיהן המתמטיות והוכחת דקדוקיותן. מאמץ זה בתחום מדעי המחשב הצמיח תאוריות על מבנה של שפות וכלים להוכחת תכונותיהן. תאוריות וכלים אלה עוסקים בשפות ובמובן זה הם בלשניים, ואולם היות שהם פותחו ברובם על-ידי מתמטיקאים חסרי השכלה בלשנית מסורתית, נוצרו כאן תאוריות וכלים בלשניים חדשים שונים מן המקובל בבלשנות המסורתית. הערת אגב – הקורא יתעניין ודאי לדעת, כי בקרב שפות המחשב הנפוצות כבר צמחו להגים שונים. למשל, לשפה לעיבוד אותות ורשימות Lisp נקבע נוסח אחד כ-Lisp (Commonlisp Standard) ויש גם Franzlisp, Interlisp ועוד.

המהפכה שהביאה ליצירת בלשנות חדשה של השפות הטבעיות ינקה רבות מניצול המודלים והכלים המתמטיים שפותחו ונוצלו במדעי המחשב. נקודת הציון המרכזית שבה הוא ניסיונו של נועם חומסקי, בלשן ומתמטיקאי, לתאר את הלשון הטבעית לפי מודלים של השפות הפורמליות (הכוללות את שפות המחשב). מיד בראשית דרכו זו, ניסח חומסקי את היררכיית השפות הקרויה על שמו Chomsky Hierarchy (שפות תלויות הקשר וחסרות הקשר על סוגיהן), והיא משמשת להבחנה יסודית בכל עשייה ומחקר בבלשנות המודרנית. גם רעיון ה'רשת הסמנטית', היינו גרף שצמתי מייצגים עצמים וקשתותיו מייצגות יחסים, בא מתחום ייצוג הזיכרון במדעי המחשב. גישת מדעי המחשב והמהפכה שבאה עימה יצרו בלשנות השואלת שאלות וחוקרת נושאים שלא העסיקו את אנשי המדע באסכולה הקודמת.

הדמיה

המפגש השני של מדעי המחשב והבינה המלאכותית עם הבלשנות הוא הניסיון לפתח ולהדמות (סימולציה) במחשב מודלים של פעולת המוח. הכוונה לפיתוח מחשבים (חומרה ותוכנה) המחקים את אופן פעולת המוח האנושי (מחשבים מקביליים, רשתות-ניורונים ועוד). מודלים אלה עוסקים

בתפקוד המוח בכלל, אך חקר ההתנהגות הלשונית תופס מקום נכבד בפיתוח המודלים והדגמתם בהדמיה.

"מכשור לשוני"

הכיוון השלישי הוא מחקר ויישום של "מכשור לשוני". תחת כותרת זו ניתן לכנס שני סוגים של מוצרים ומחקרים: (א) מכשור עתיר ידע שנועד להשלים עבור האדם המוגבל תפקוד לשוני לקוי; (ב) מרכיב השיח של מערכות מומחה.

א) הזכרנו בפתח דברינו מכונות מפיקות דיבור מלאכותי. מכונות אלה יכולות לקבל קלטים בצורות שונות, למשל, הן יכולות לקבל קלט מקורא אופטי במכונות קריאה בשביל עיוורים, או מהקשה שמקיש על לוח המקשים אילם המבקש לשוחח בטלפון (או אנשים אחרים לצרכים אחרים). המחקר כאן נועד ליצור מוצר ולא לבנות מודל המחקר תהליך אנושי (כפי שהוזכר לעיל). מכשור כזה, לאחר שפענח את סימני הכתב, מעבדם לתעתיק פונטי או לדרך ייצוג אחרת, שעל פיה תתחברנה יחידות השמע למלים.

חלק זה של מעבר מסימני כתב אל התעתיק הפונטי הוא חלק בעל אופי מחקרי לשוני מובהק. היקפו משתנה משפה לשפה: מובן שיש הבדל ניכר מבחינה זו בין איטלקית לאנגלית. ואולם בעברית כאמור, הבעיה חמורה פי כמה. כפי שראינו במשפט הפרוט בעלות הבוקר חוזרות ורבות, לשם הפקה של מכשור כזה בעברית לא די בחוקי ביצוע פונולוגיים. יש להוסיף למערכת גם חוקי תחביר, סמנטיקה ופרגמטיקה שיצמצמו את אפשרויות הקריאה. פתרון חלקי זה יבוא על חשבון פשטות המערכת, ולעתים תאבד גם נייודתה, שהיא תכונה הכרחית לשם ניצולה המלא על-ידי האדם המוגבל. מחקר בסיסי בנושא זה בעברית נערך בשנת תשמ"ו במרכז המדעי של יבמ ישראל.

ב) מרכיב תוכנה מיוחד, המנהל שיחה בשפה טבעית עם משתמש אנושי, הוא הממשק הלשוני של חלק ממערכות המומחה, היינו הקישור על-ידי הידברות בשפה טבעית בין המשתמש למערכת המומחה.

מערכת מומחה היא תוכנה אינטליגנטית המיוסדת על אוסף מקיף של עובדות שנאספו מפי מומחים בתחום מסוים, ויודעת להסיק מסקנות וללמוד בתחום המומחיות הזה. מפורסמת, למשל, מערכת Mycin היודעת לערוך אבחון רפואי של מחלות זיהומיות בדם.

המשתמש מפנה למערכת שאלות, והיא עונה לו. יש מערכות המצמצמות את התקשורת המשתמש עם התכנית למתכונת של תפריט, היינו על המשתמש לבחור שאלה או תשובה מתוך רשימה סגורה שהתכנית מציגה. ואולם דרך זו מגבילה את האדם הנועץ בתכנית ואף מרחיקה אותו. משום כך, חברות עתירות ידע המפתחות מערכות מומחה שתשמשה אנשי מקצוע (כגון רופאים או גאולוגים הרחוקים מעולם המחשבים) מקצות משאבים רבים לחקר הבנה ויצירה של שפה טבעית, והן מיישמות את תוצאות המחקרים האלה בממשקים המנהלים שיחה חופשית וטבעית עם המשתמש, למשל, Lunar, מערכת מומחה המסייעת לגאולוגים לנתח ממצאים מהירח. מאחר שמדובר כאן במערכת מסחרית המתכוונת לפעול במקום המומחה, עליה להיות מושלמת: מבחינת ענייננו כאן, נדרשת (מצד המערכת) הבנה מושלמת של שפה טבעית (בתחום אוצר המלים של נושא המומחיות, כמובן). כלומר, בניגוד לדוגמות קודמות של מחקר אקדמי גרידא, כאן אין כל ערך לתוכנה תחבירית מצוינת אם התוכנה הסמנטית לקויה. כאן על כל הרכיבים להתחבר יחד לחלק אחד מושלם. עוד ברור כי שלמות הביצוע מחייבת טיפול בתופעות שאינן דווקא בגבולות משפט אחד, כמו למשל אנפורה או כינויים. עדיין אין בעברית מערכת מומחה המשווחת שיחה חופשית, אם כי נעשית עבודה בכיוון זה.

מחקר בהיקף כזה ובשלמות כזו, הנעשה בחברות תעשיות, מפתח גישות חדשות של חקר הלשון ומודלים חדשים של הבנת שפה טבעית. כמו במכשור הלשוני שלעיל, מודלים אלה אינם בהכרח מודלים של הדמיית המוח: עליהם לתת תוצאות אנושיות אך אין הם חייבים להגיע אליהן באותה דרך.

המרכיב הלשוני וחקר הלשון תופסים מקום מרכזי בתחום הבינה המלאכותית שבמדעי המחשב. אין פלא אפוא, שהמתמטיקאי ואיש המחשבים אלן טיורינג ניסח את המבחן הבא כפתרון לשאלה "האם המחשב חושב?" זהו מבחן שיחה: אדם יושב מול מסוף, ומקושר באמצעותו עם שני בני שיח אחרים: האחד מהם אדם ואילו השני מחשב. האדם מנהל שיחה עם שני בני שיח אלה. אם אין האדם יכול לקבוע מי מבני שיחו הוא האדם ומי המחשב – אפשר לומר כי המחשב הזה הוא בעל בינה.

ד. מילונים ואוצר מלים

תולדות מלים

חיי הלשון העברית ארוכים הם – מראשיתה עד ימינו עברו לא פחות משלושת אלפים שנה. בזמן הממושך הזה שימשה הלשון לבטא בדיבור ובכתיבה נושאים שונים ומגוונים, ופרקים בתרבות ישראל, ואף באה במגע עם שפות זרות, שהתחלפו כחלוף השנים. הרבה השתנה בלשון העברית במשך הזמן, ובין היתר אוצר המלים שלה. מלים חדלו לשמש ומלים חדשות נכנסו לשימוש. אולם תופעה בולטת בתולדות לשוננו היא ריבוי השינויים שחלו במשמעותן ובתפקידן של רוב המלים כחלוף הדורות. מלה מלה וסיפורה. לכל מלה עברית אפשר לכתוב מעין ביוגרפיה: מאין הגיעה לעברית: מן האוצר המקורי של המילון השמי הקדום, או מלשון זרה; מה הייתה משמעותה המקורית וכיצד התגלגלה למשמעויות אחרות, רחוקות לעתים מרחק רב מן הראשונה; לאילו השפעות זרות הייתה נתונה; אילו מושגים חדשים נתבקשה להביע; באילו תחומי חשיבה שימשה – וכן הלאה. ספר תולדות החיים של המלים העבריות יהיה ספר עב-כרס. בדפים האלה נדגים ספר כזה בסיפור קצר על חייהן של שתי מלים.

סוללה

המעיין במילון של אבן-שושן במלה "סוללה" ימצא חמש משמעויות, אחת במקרא וארבע בעברית הישראלית, וכך אפשר לסכמן: (1) תל עפר שבונים סביב עיר נצורה, (2) הגבהת קרקע מלאכותית לשם העברת מסילת ברזל, (3) עמדת כלי ירייה, (4) קבוצת כלי ירייה, (5) מקור חשמל. על אלה מוסיפה העברית המדוברת לפחות שלוש הוראות: (6) מערכת כלי הקשה בג'אז, (7) מערכת ברזים לחדר האמבטיה או למטבח, (8) מערכת לולים בגידול העופות המודרני. ואתה תמה: מלבד הזיקה השקופה שבין ההוראה הראשונה לשנייה, מה הקשר שבין המשמעויות האלה?

השם "סוללה" בא במקרא אחת-עשרה פעמים: מפרשים ומילונים (ראה מילון בן-יהודה, ערך "סוללה"), כמעט בלי יוצא מן הכלל, מסבירים שעניינה

תל עפר שעורמים מול חומת עיר נצורה כדי לעלות עליו ולהילחם במגיני החומה'. הביאור הזה אף מתאים לעובדה, שאל סוללה ביחיד לעולם מתלווה הפועל "שפך". אומר הנביא: "לכן כה אמר ה' אל מלך אשור לא יבוא אל העיר הזאת ולא יורה שם חץ ולא יקדמנה מגן ולא ישפך עליה סללה" (ישעיה לז, לג), וכן מפרש רש"י את דבריו: "סוללה – על שם שסוללים וכובשין אותה במקבות כדי שיתקשה, ותרגומו 'מליתא', על שם שעושין לו מתחילה שני מחיצות גדר קנים ושופכין העפר ביניהם וכובשין אותו שם לאחר שמלאו את המחיצות". באופן דומה הוא מבאר את הפסוק המקביל במלכים ב' יט, לב.

ומה להוראה הזאת ולהוראות השונות של "סוללה" בעברית שלנו? על-יד הפירוש הזה צמח במשך הזמן פירוש אחר, שאיננו רואה ב"סוללה" ערימת עפר אלא כלי לזריקת אבנים גדולות, הכלי הנקרא בלעז קאטאפולטה או בליסטרה, מעין "קלע" בעל ממדים גדולים. עדות ראשונה להוראה זו אנו מוצאים בספר יוסיפון, שחובר בשנת 953 (דוד פלוסר [מהדיר], ספר יוסיפון, ב, ירושלים תשמ"א, עמ' 79 ואילך). שם (פלוסר, א, ירושלים תשל"ט, עמ' 109) כתוב: "ויפתח שמעון (החשמונאי) את השער ויד חזקה עמו מבחורי יהודה, ויצא ויד את מחנה בקידוס וישלך ארצה הרוגים רבים, וישרוף את האילים ואת הסוללות ואת כל הכלים אשר הביאו להשחית את העיר". ברור שאין ה"סוללות" האלה ערמות עפר, כי הן נמנות עם כלי המלחמה. הן עשויות עץ ואפשר לשרוף אותן. דברים מפורשים אומר בעניין זה רלב"ג בפירושו (משנת 1338) על הפסוק במלכים ב', שכבר הזכרנו: "ולא ישפוך עליה סוללה – להפיל החומה, והוא כלי שמשליכין בו אבנים גדולות מאוד להפיל החומה בחוזק". פירוש זה היה ידוע לרש"י, עד שראה צורך לסתור אותו, ועל כן הוסיף לדבריו שהבאנו למעלה: "ושמעתי שפותרין אותו זריקת האבנים גדולות... אבל אין באבנים לשון שפיכה ולא לשון סוללה ואין לשון התרגום נופל על פתרון זה".

חרף דברי רש"י, לא נתבטל המובן "כלי מלחמה" שניתן לשם "סוללה". אנו מוצאים אותו בדברי אברבנאל, בפירושו למלכים ב' ג, כה, אצל שלמה אבן וירגא, בספרו שבט יהודה (משנת 1520; הנובר תרט"ו, עמ' 2 ועמ' 23), ובספר מציב גבולות עמים, תרגום של ספר לטיני שנעשה בידי יוסף הכהן (מאה 16 – לפי עדותו של בן-יהודה). כיוון ששני הפירושים שייכים לתחום מחשבתי אחד, של דרכי מצור, נראה שלא היה קשה לעבור מן האחד לשני.

ואמנם נראה שהפירוש המקובל, כלומר הפירוש של רש"י, הוא הנכון, ולו רק מפני שעדות הארכאולוגיה והספרות מלמדת, שבימיהם של מלכי יהודה לא היו מכונות מצור להטלת אבנים גדולות (יגאל ידן, "חשבנות מחשבת חושב", אנציקלופדיה מקראית, ג, 314–315).

אולם מי שהרבה להשתמש בשם "סוללה" לכלי להטלת אבנים היה הרופא היהודי האיטלקי אברהם בן דוד משער אריה, הנקרא בלועזית פורטאליאונה (Portaleone), בספרו **שלטי הגיבורים**, שנדפס במנטובה בשנת 1612. הספר מעניין ביותר: המחבר, איש רבי-ידיעות בשטחים רבים ובקי בשפות, התכוון לתאר בו את המקדש, את כליו ואת בגדי הכהונה – אך למעשה הוא עסק בו בעניינים רבים ומגוונים, עד שאפשר לראות בספר מעין סיכום לכל הידיעות של זמנו. בפרק מ' מונה המחבר את המקצועות שעוסקים בהם בני האדם, והנה המקצוע שמספרו נ"ה הוא "הממונה על הסללות גדולות בלעז ארטיליאיריא" (דף לד, עמוד ד): הלעז של פורטאליאונה הוא האיטלקית, והסוללות אינן אלא artiglierie (artillery באנגלית). ועוד הוא מסביר: "דעו בני כי נקראו הארטיליאיריא בספרי הנביאים הראשונים סללות" ואלה הם כלים "שיכונו לשפיכת כדורים של ברזל הנסגרים באמוץ נפלא ובצרות רבה בקרבם כאשר באמצעות האבק המלאכותי המוצת בשרירי בטנם בכח גדול וביד חזקה עושים להם מסלול ודרך ישרה בתוך קנה הכלי (שבגלל הדבר הזה יקרא אצלנו בשם סללה) לצאת משם בזעף ובדחיפה עזה וללכת לעומת הסללות להפיל החומות הבצורות ולהכרית גם יחד בסופה ובשערה נפשות רבות באגודה" (שם). ויש לשים לב כיצד, אגב התיאור הנמלץ של פעולת התותחים, המחבר מתרץ כלאחר יד את הקושיות של רש"י: הכלי נקרא "סוללה" מפני שהכדורים הנזרקים על ידיו עושים להם מסלול, ופעולת התותח היא 'שפיכת הכדור' – כי הוא משתמש בפועל "שפך" תמורת הפועל "ירה" של היום! בקריאה ראשונה נראה שהמחבר סבור שכבר למלכי ישראל היו תותחים כשלנו, אבל בהמשך הוא מבדיל בין פעולת הירה "בחשבונות רבות ובמחשבת חושב האבנים הגדולות כמו שמצא בחכמתו עוזיהו מלך יהודה" (ראה דברי הימים ב' כו, טו והשווה את דברי ידן באנציקלופדיה מקראית, ג, 314–315) לבין פעולת הסוללות המודרניות "כמו שנגלה זה בתעלומות חכמה לאנשי דורנו" (שלטי הגיבורים לה, א).

אך אין זה סוף פסוק! הפרקים מא-מג (שם) דנים בדברי הכהן משוח
מלחמה, ואגב זה באים בפירוט רב "משפטי המלחמה": סדרי הצבא, כלי
הנשק לסוגיהם, הטיפול בהם, השימוש הקרבי הנכון בכל אחד ואחד, דרך
הכנת אבקת השריפה, וכן הלאה - והכול במינוח עברי ואיטלקי, ולעתים
אף רומי ויווני. חבל שאין זה המקום להאריך בהבאת החומר המעניין הזה,
ורק אזכיר, שהמחבר מכנה בשם "סוללות" נשק חם מכל סוג, ומבדיל בין
"הסוללות הגדולות" לבין "הסוללות הקטנות", הם הרובים והאקדחים של
היום וכיוצא בהם, וכל זאת אגב ההערה "קראתי אותם גם כן סוללות
בהשאלה" (שם לז, א).

אחרי ש"סוללה" נתפרשה "כלי ירייה", הייתה פתוחה הדרך לשימוש
המודרני במלה, לציון "קבוצת כלי ירייה כגון תותחים, מרגמות, מקלעים
וכדומה המוצבים יחד בשטח בפיקודו של מפקד אחד" (אבן-שושן במילון),
ערך "סוללה". ואמנם, כיצד מגיעים מכאן ל"סוללה" המספקת חשמל
ול"סוללה" שבג'אז?

הדבר פשוט: המלה "סוללה" במשמעותה האחרונה נפגשה עם המלה
האנגלית battery (ועם המלים המקבילות בשפות אירופה האחרות), שאף
היא מציינת "מערכת תותחים", וקרה לה מה שקרה למלים עבריות רבות:
כיוון שהזדהתה עם המלה הלועזית בהוראה אחת, קיבלה מיד את כל שאר
הוראותיה. והנה האנגלית battery, מן הפועל הצרפתי battre שהוראתו
"היכה", היא ראשית כול שם הפעולה של אותו פועל, כלומר "הכאה", ומכאן
קיבלה את המשמעות של כלי המלחמה אשר "מכה" באויב, הוא התותח,
ושל מערכת כלים כאלה. אלא שכאן לא הסתיימו גלגוליה: מאחר
ש-battery היא "מערכת תותחים", הרי כל מערכת כלים עשויה להיקרא
בשם זה, הן מערכת של כלי מטבח, הן מערכת דסקיות של מתכות שונות,
כפי שהייתה הסוללה החשמלית הראשונה, הן מערכת כלי נגינה מסוג אחד,
כגון כלי ההקשה שבתזמורת. ויש תולים את התפתחות המשמעות, לפחות
בחלקה, ברכיב אחר של המלה battery, הוא הרכיב "הכאה": ה-battery של
הג'אז מורכב מכלי הקשה דווקא, ואת כלי המטבח היו עושים בראשונה על
ידי הכאת הפטיש על הנחושת, וכן הלאה. מכל מקום - כל המשמעויות של
battery הלועזית הועמסו עתה על ה"סוללה" העברית.

כך נעשתה המלה "סוללה" מ"תל עפר" ל"כלי ירייה", ל"מערכת כלי
ירייה", ולמערכות כלים אחרות. ונראה שמגמת הלשון היא להפוך אותה

למלה כוללנית ביותר, חיוורת במשמעותה, המציינת "מספר רב של דברים":
 "השר דיבר מול סוללת מיקרופונים", "התלמיד עבר סוללת בחינות".

מלאך

מה בין "מלאך" ל"מלאכה"? זה וזה גזורים מן השורש לא"ך, שכבר בימי המקרא לא היה פורה בעברית: אין ממנו פועל, אלא רק שני השמות האלה ועוד השם "מלאכות". פועל משורש זה אמנם נמצא בערבית ובשפות שמיות אחרות, והוראתו "שלח" – על כן אין "מלאך" אלא "שליח". המלה "מלאך" באה במקרא 212 פעם, 88 פעם בהוראת "שליח בשר ודם" ו-124 בהוראת "שליח ה'": בהוראה האחרונה הוא נקרא הרבה פעמים בפירוש "מלאך ה'" או "מלאך אלוקים". "ותשלח איזבל מלאך אל אליהו" (מלכים א' יט, ב) – הילך שליח של בשר ודם, "הנה אנכי שלח מלאך לפניך" (שמות כג, כ) – הילך שליח ה'. ויש שחז"ל העלו ספק באיזה משני מיני השליח דיבר הכתוב, כגון בפסוק "וישלח יעקב מלאכים לפניו" (בראשית לב, ד): "אילו לא היו אלא שלוחי בשר ודם, ורבנן אמרי מלאכים ממש" (בראשית רבה לב, ד).

בשלב מאוחר יותר של העברית, בלשון חכמים, חל צמצום בהוראת המלה "מלאך", והיא נתייחדה לשליח מאת ה' בלבד, לפי רוב שימוש במקרא, וכך התקיים הדבר עד ימינו: ה' שולח מלאכים והסוכנות היהודית שולחת שליחים. ואם תרצה תאמר שחלה כאן התופעה הקרויה "חיסור", או "לשון קצרה", והשם "מלאך" לבדו משמש במקום הביטוי המלא "מלאך ה'". ייתכן ששינוי משמעות זה נעזר בעובדה שהשורש לא"ך לא היה פעיל בעברית, כפי שאמרנו למעלה, ולכן לא הייתה זיקה אטימולוגית בין "מלאך" לשליחות, כפי שהייתה בין "שליח" ל"שליחות".

אשר ל"מלאכה" שהיא עבודת כפיים – גם לה נאה אותו שורש, ויש להבין את השם הזה כחיסור של צירוף משוער ועתיק יותר "מלאכת יד", אשר לא התקיים במקרא (אבל נוצר מחדש בלשון ימינו כנגד מלאכה הנעשית במכונה) המקביל בכול לצירוף "משלח יד" שבמקרא (דברים טו, י) ובעברית הישראלית (זאב בן-חיים, "ערכי מלים", ספר זיכרון לחנוך ילון, עמ' 46–58).

תולדות המלה "מלאך" פשוטות אפוא, אבל היא מעניינת מחמת השפעתה על השפות הזרות. בתרגום היווני של השבעים באה תמיד תמורת

"מלאך" המלה היוונית angelos, שמשמעותה הרגילה "שליח". על-ידי זה נעשתה המלה angelos דר-משמעית, כמו המלה העברית "מלאך": יש angelos/מלאך שהוא בן אדם הנשלח על-ידי בני אדם, ויש angelos/מלאך שהוא למעלה מאנוש ונשלח מן השמים. בהוראה שנייה זו המלה היא אמנם יוונית בצורתה אך עברית בתוכנה. כאשר באו לתרגם את התנ"ך ללטינית ביקשו לפתור את הדר-משמעות הזאת: כל מלאך שהוא שליח של בני אדם תורגם על-ידי המלה הלטינית הרגילה להוראה זו, היא nuntius, ואילו בשביל מלאך שהוא יצור על-אנושי שאלו את המלה היוונית שבשבעים, בצורת angelus, מלה שלא הייתה קיימת בלטינית הקלסית והיא מיוחדת לשון של תרגומי התנ"ך ושל הכנסייה. והנה המלה היוונית, בתיווך הלטינית, הגיעה ללשונות אירופה של היום: angelo באיטלקית, angel באספרדית, ange בצרפתית, angel באנגלית, Engel בגרמנית וכיוצא בזה. כל אלה הן אפוא מלים אשר צורתן שאולה מן היוונית אך תוכן בא מן העברית. לפנינו אחד המקרים הלא רבים של השפעת העברית על לשונות אירופה בתחום המילון.

ועוד תופעה מעניינת קשורה במלה שלנו – לא לצורתה ולא למשמעותה אלא למושג שהיא מתארת. מותר להניח שאם נשאל כל דובר עברית כיצד הוא מדמין מלאך ה', הוא ישיב שהוא רואה בעיני רוחו מעין איש יפהפה בעל כנפיים – ומכל מקום כך יענה כל דובר לעז שיישאל על התמונה שהמלה angel מעוררת בראשו. והדבר תמוה: לא זו בלבד שהמקרא מעולם לא מדבר על המלאכים כעל יצורים מכונפים, אלא שמדבריו נשמע בבירור שלא היו למלאכים כנפיים, אלא מראם היה כשל בני אדם רגילים – על כן לעתים קרובות לא ידע אדם אם מלאך לפניו אם אדם כמוהו. דיי לנו אם נזכור את המעשה של מנוח ואשתו שבפרק יג של ספר שופטים: אליהם נראה מלאך ה', ובשם זה הוא נזכר כמה פעמים במשך הסיפור – ולבסוף נאמר: "כי לא ידע מנוח כי מלאך ה' הוא" (שופטים יג, טז). רק בסיום כל העניין כתוב: "אז ידע מנוח כי מלאך ה' הוא" (פסוק כא). לו היו למלאך כנפיים לא היה מקום להתלבטויות אלו! גם חז"ל לא דימו שמלאך נבדל מבן-אדם על ידי כנפיים, עד שאותם "שלושה אנשים" שנראו לאברהם אבינו (בראשית יח, ב) היו לדעתם מלאכים, אך לא נראו לו כאלה (בראשית רבה, יח, ב). ואולם התורה עצמה, בהמשך הסיפור, מכנה שניים מאותם "אנשים" בשם "מלאכים" (בראשית יט, א).

אם כן מניין כנפי המלאכים? האומנות הנוצרית, החל במאה החמישית לספירה, תיארה את המלאכים כבעלי כנפיים, וכך הם נראים גם בכתבי-היד העבריים המאוירים. ומניין זאת לאומנות? יש בין החוקרים הרואים בזה צירוף של המלאך המקראי עם תמונות ופסלים קלסיים של שליחי האלים, כגון מרקוריוס, איריס, ובעיקר אלת הניצחון הטסה מן השמים להאדיר את כוחו של הגיבור ולהכתירו בעטרת הניצחון, אשר לכולם כנפיים. אולם כבר התלמוד (חגיגה טז ע"א) סבר שלמלאכי השרת יש כנפיים: ייתכן אפוא שהדמיון המאוחר עשה דין אחד לכל היצורים שהם למעלה מן האדם, והעניק למלאכים את הכנפיים של הכרובים ושל השרפים: ראה, למשל, את הכרובים שעל ארון העדות (שמות כה, כ) ואת השרפים שבמראה ישעיהו (ישעיה ו).

תהיה הסיבה אשר תהיה, אין סוף למלאכים המופיעים בתמונות, בפסלים, באיוורי הספרים, שנעשו במשך הדורות, ולכולם כנפיים. בחרגי אחד חשוב: בכל תמונותיו של מיכלאנג'לו המלאכים תוארו כעלמים יפי תואר, אך בלי כנפיים. בדרך כלל תולים זאת בכך שדמות האדם, כליל היצירה, הייתה הנושא החביב ביותר על מיכלאנג'לו, ולכן לא רצה לטשטש דמות זו בשום דרך שהיא, גם לא בתוספת כנפיים. ואולי אפשר לשאול אם הביאה אותו לכך גם בקיאותו הרבה בתנ"ך, שהקריאה בו מוכיחה, כפי שכבר אמרנו, שאכן לא היו למלאכי ה' כנפיים.

מבחר ביבליוגרפי: סוללה: דוד פלוסר (מהדיר), **ספר יוסיפון**, 2 כרכים, ירושלים תשל"ט-תשמ"א • אברהם בן דוד משער אריה (פורטאליאונה), **שלטי הגיבורים**, מנטובה 1612, מהדורת צילום ירושלים תשל"ל. ראה **אנציקלופדיה יודאיקה**, כרך 13, טור 908 •

Oxford English Dictionary • Trésor de la langue française

מלאך: יעקב שלום ליכט, **אנציקלופדיה מקראית** ד, ערך "מלאך ה'", טורים 975-990 • A. Millet, "Influence of the Hebrew Bible on European Languages", *The Legacy of Israel*, Oxford 1928, pp. 473-481 • Fritz Saxl, *A Heritage of Images*, Penguin Books 1970 (1957), pp. 21-26 • Deoclecio Redig De Campos, *Cappella Sistina e Cappella Paolina*, Novara 1971, p. 30

ראובן מירקין

המילונות העברית במאה הי"ט

המאה הי"ט הייתה תקופת פריחה למילונות העברית, שכמוה לא הייתה מאות שנים. תקופה זו נפתחת בצאת שלושת הכרכים של **אוצר השרשים** ליהודה בן-זאב (1807–1808) והיא מסתיימת בהופעת חלקו הראשון של **האוצר לרש"י** פִּין (1887).

רשימת המילונאים שפעלו בתקופה זו מעלה את שמותיהם של רבים מראשי המדברים בספרות ההשכלה העברית: יהודה בן-זאב (1764–1811), יצחק דוב בער לוינזון (ריב"ל 1788–1860), מאיר הלוי לטריס (1800–1871), יוסף שיינהאק (1812–1870), שמואל יוסף פִּין (רש"י פִּין 1818–1890), יהושע שטיינברג (1825–1908) ומשה שולבום (1830–1918). אין הדבר בגדר מקרה: המילונות העברית שבתקופה זו היא ענף חשוב של ספרות ההשכלה בכללה. כמוה היא יונקת מן האידיאלים של המשכילים. בדורותיהם הראשונים ביקשו המשכילים להוכיח, שהלשון העברית אינה נופלת מלשונות התרבות האירופיות ביכולתה למלא את צרכיו של אדם מודרני בספרות ובחיי המעשה, בהגות ובעיתונות, במדעים ובטכנולוגיה. בסיומה של תקופת ההשכלה גברה המשאלה לראות בלשון העברית את שפתו הלאומית של העם היהודי.

הסקירה שלהלן באה לתאר ולהזכיר את החשובים שבמילונים העבריים במאה הי"ט, מהם מילונים דו-לשוניים ומהם מילוני עברית-בעברית, שתוספת התרגום לשפה אירופית נועדה בהם לעזור למי ששליטתו בעברית אינה מלאה, לעודד את לימוד הלשונות האירופיות ולהיות בכך כלי ראשי להפצת ההשכלה הכללית בקרב היהודים. ענייננו אפוא אותם מילונים, שנתחברו בידי יהודים ובשביל יהודים, ולא המילונים הדו-לשוניים, שנועדו בעיקר לשאינם יהודים, ולעתים קרובות נתחברו בידי אנשי דת נוצרים, שעניינם בלשון המקרא היה בראש וראשונה תאולוגי. כמו כן אין סקירה זו עוסקת במילונים הפילולוגיים המובהקים, שנתחברו בלשונות זרות (גרמנית, רומית, אנגלית), שעיקר עניינם תיאור מדעי מפורט של אוצר המלים

בחטיבת ספרות מוגדרת, כגון מילוני המקרא של וילהלם גזניוס (1786–1842), הגלוסרים לפיוט של יו"ט ליפמן צונץ (1794–1886) והמילונים לספרות התלמוד והמדרש של יעקב לוי (1819–1892) ושל מרדכי-מרקוס יאסטרוב (1829–1903).

המילונים הנזכרים להלן סדורים על-פי זמני הופעתם בדפוס. הואיל וסקירה זו כמעט ראשונה היא בסוגה – למעט חיבורו החשוב של א"ר מלאכי אוצר הליכסיקוגרפיה העברית (ניו-יורק תשט"ו) שנפלו בו טעויות רבות – והואיל ובספרי הביבליוגרפיה הכלליים, וכן בספרו המונומנטלי של יוסף קלוזנר היסטוריה של הספרות העברית החדשה, נפלו טעויות לא מעטות, ראיתי לפרט את נתוניו הביבליוגרפיים של כל מילון המובא כאן.

[א] 1807–1808 ספר אוצר השרשים "כולל שרשי הלשון העברית עם פתרון הוראותיהם השונים בשמות בפעלים ובמלות והעתקתם מלשון אל לשון, פנים ואחור, מעברית לאשכנזית ומאשכנזית לעברית, אצרו יהודא ליב בן זאב". חלק ראשון עברית ואשכנזית א–ל, וויען תקס"ז; חלק שני עברית ואשכנזית מ–ת, שם תקס"ח; חלק שלישי אשכנזית ועברית, שם תקס"ז. הואיל ואוצר השרשים היה המילון העברי הנפוץ ביותר במאה הי"ט, והשפעתו על כותבי העברית הייתה עצומה, ארחיב עליו את הדיבור.

בהקדמת החלק הראשון בן-זאב כותב: "ואשוב על המחשבה השתולה מאז בלבבי לחבר חבור שלם בענין הוראות השרשים ושמושם... כי סבתי אני את לבי לתור אחרי כל הספרים הנמצאים בידינו מענין זה, וראיתי כי מעטים המה... והספרים הנודעי' לי המחוברים בענין זה הם, ס' השרשים לרד"ק, מחברת מנחם בן סרוק, והמה מן הראשונים, ומן האחרונים הם, ס' מלים לאלוה [ברלין 1760] מדרש מלים [דיהרנפורט 1773] וס' שפת אמת [ברלין 1787]. אמנם ס' השרשים כבר גזרתי אמר עליו כי הוא ראש לכל המדברים בענין זה... ולא חסר בו כי אם... הרחבת שמוש הלשון כאשר אבאר להלן. ס' מחברת מנחם... לא מצאתי מרגוע בו, כי הוא בונה שרשיו על ב' אותיות, אשר נפלינו בדעתנו מדעתו... ספר המלים חבור קצר טוב היה לשעתו לעת הצורך. ס' המדרש אינו מן השם, ולא המדרש הוא העיקר והשרש. וזה מחבר ש"א [שפת אמת]... האריך למעניתו בהערותיו הגדולות, אמת יש בספרו חדשות ומועילות, אך החדשות אינן מועילות והמועילות אינן חדשות, וההערות אין זה מקומן".

לאחר סקירה קצרה וביקורתית זו של המילונים שקדמו לו, בן־זאב מונה והולך **שבעה חידושים** במילון, שאכן יש בהם פריצת הדרך במילונות העברית: "1) רמזתי ההבדל אשר יש להוראת הפעל מצד מלת היחס או אות השמוש הנקשר בו. ד"מ [דרך משל] פעל קנא כשהוא נקשר ביחס הפעול או ביחס שבו, הוא לרעה: ויקנאו אותו אחיו... וכן ויקנאו בו פלשתים. וכשהוא נקשר ביחס שאליו הוא לטובה, המקנא אתה לי... אשר קנא לאלהיו... 2) רמזתי בשמות התוארים איזה פעלים הנופלים עליהם. ד"מ: עשה מלחמה, ערך מלחמה, אסר מלחמה וכדומה לזה. 3) רמזתי דרכי הדבור והרחבת הלשון... ד"מ לא נמצא בעברית פעל מיוחד המורה על הסתכנות הנפש. אך בהרכבת הדבור [בצירופי המלים] ימצא על ד' אופנים. חרף נפשו למות, הערה למות נפשו, השליך נפשו מנגד, שם נפשו בכפו. וכן הוראת מעשה בפרהסיא ימצא בהרכבה. יד רמה, לעיני השמש. ועל כל כמו אלה מה שהוא מהרחבת הלשון פקחתי עיני לחפש אותם ולסדר אותם גם אצל הפעל וגם אצל השם. 4) בחלק השלישי אשר הוספתי מחדש אשר לא נמצא בראשונים, ר"ל אשכנזית ועברית, תמצא כל הפעלים והשמות הנרדפי לענין אחד. ד"מ בפעל האשכנזי (היפפען, שפרינגען) תמצא כל פעלי העברית המורים עליהם: דָּלַג, כָּרַךְ, נָתַר, פָּזַז, פָּסוּץ, קָפַץ, רָצַד, רָקַד. ובשם (בונד) בל"א [בלשון אשכנז] תמצא כל השמו' הנרדפים לו: אָגְדָה, אָלְמָה, צְרָמָה, צָרוּר, קָשָׁר, תְּכָרִיד. אך על הכותב להבחין איזה שם או פעל יבחור מהנרדפים אשר מתישב יותר לענינו... 5) השתדלתי להעלות בשרשי העברית מלות ולשונות מן התלמוד אשר מצאתי וראיתי קרובים להיות שרידי לשון עברית המקוימים בפי האומה ממה שלא נזדמן להם מציאות בכתבי הקדש. ויש אשר נמצא במקרא על אחד [באחד] משבעת הבנינים ובתלמוד הוסיפו בבנינו. והרבה מזה האופן תמצא בגזרת נחי ע"ו ונחי ל"ה, בפיעל ע"ד [על דרך] המרובעים, כמו רָפַרְף מן רפה. הִרְהַר מן הרה... 6) גם מזה בל תנח ידי לבאר מקראות באיזה מקום סתום... וללומד המקרא יהיה החבור הזה עזר כנגדו... 7) הכינותי דרך לכל מעיין למצא מהר איזה פעל או שם אשר יבקש, כמבין כאינו מבין בדקדוק הלשון. כי הנה ערכתי מערכת הפעלי' והשמות בא"ב על סדר שרשיה' ולא על סדר משקליהם. והיה האיש אשר אין לו די בידיעת הדקדוק, נבוך יהיה ולא ידע לבקש המשקל אשר נוספים בו אותיות וחסרים בו אותיות ולמצא שרש מחצבתו. ד"מ מְכָס, מוֹרָד, מְמַזְר וכדומה מהמשקלים, איה איפוא יבקש הוראותיהם אם אינו

יודע שרשם. לכן הקדמתי לחבר לוח המשקלים על סדר א"ב ע"פ תמונתם [צורתם] ולא ע"פ שרשם. וכל מבקש איזה משקל ימצא בלוח ההוא בצדו השרש באשר הוא שם. ד"מ מכס יבקש באות מכ. וימצא בצדו ש. (שרש) כסס ..."

בן-זאב מתאר את תולדות הלשון העברית ומחלקן לשש תקופות – "זמנים" בלשונו: "הזמן הששי הוא הקצר והשונה מכלם. הקצר כי לא יכולו ימיו יותר מארבעים או חמשים שנה [הדברים נכתבו ב-1807] והשונה כי בכל הזמני שקדמו לא קרה ללשון שנויים הפכיים בעלות ורדת [תהפוכות, עליות וירידות], כמו בזמן הקצר הזה. מאז הגלות נגלות נר דורנו מורנו היקר משה בן מנחם [מנדלסון 1729–1786], יקר בדורו ויחיד בעמו, עד היום הזה."

ב"אוצר השרשים" השורש הוא הערך הראשי ותחתיו הפעלים והשמות הנגזרים ממנו. בראש ערך הפועל רשום מספר הבניינים. המובאות הן מן המקרא בלבד ומספרן רב. למשל, בפועל אבד 28 מובאות: 17 בבניין קל, 6 בפיעל, 5 בהפעיל. מראה המקום למקרא מציין את הספר ואת הפרק בלבד, אך לא את הפסוק. מראי המקומות מודפסים בשוליים שמחוץ לטור המודפס, וכך יכול המעיין למצוא מיד את המקום המבוקש במקרא. משמעות המלה מבוארת בעברית ואף מתורגמת לגרמנית (באותיות עבריות), וכך באשר למשמעותה המיוחדת של המלה בפסוק מן הפסוקים. כאמור בהקדמתו (ראה לעיל סעיף 5) בן-זאב נותן בראש מילונו רשימה של 900 שמות ופעלים מן הגזרות העלולות, סדורים בסדר הא"ב, ובצד כל מלה הוא רושם את שורשה. למשל, ליד מלת גָּשַׁת רשום השורש נג"ש, ליד מָשַׁק – שק"ק וכיו"ב.

לאחר מותו של יהודה בן-זאב בשנת 1811 יצאה מהדורה שנייה של **אוצר השרשים** (ווינן 1816). לא חל בה שינוי למעט החלק השלישי (אשכנזית ועברית), שעובד בידי הירץ הומברג.

[ב] 1835 **מאיר נתיב** "והוא ספר השרשים עברי, רוססיי, אשכנזי, כולל בתוכו כל השמות, פעלים ומלות הנמצאים במקראי קודש, נעתקים ומבוארים ללשון אשכנזית המורגל בינינו [תערובת יידיש וגרמנית] וללשון רוסיא ואשכנזית צח ונקי, וראיות ומראה מקומות במקראי קודש, לתועלת

לומדי לשונות ההם מאת יהודה ליב ב"ר דובער גערמייזא", ב' חלקים, ווילנא 1835.

בהקדמתו הקצרה המחבר כותב: "בראותך במחברתי כי לא רשמתי את השרשים, על פי דקדוק הלשון, כל שורש בן שלש אותיות... ומגמתי להקל על ההוגה בה, כי בספרי השרשים אשר קדמו לפני, למשל אם תרצה לחפש אחר השורש מְלָאָךְ, אם לא תדע דקדוק הלשון לא תדע ג"כ כי שרשו לְאָךְ, או השרש מְלָאָכָה שרשו ג"כ לְאָךְ, והשרש מְשַׁק שורשו שָׁקַק, ולא כן במחברתי, תמצא השרשים מְלָאָךְ ומְלָאָכָה באות מס על מקומם, וכמו כן שרש מְשַׁק באות מס, ולא תצטרך לזה מורה ומלמד כי הדרך נכון לפניך תלך ולא תכשל בו".

[ג] 1839–1844 ספר אוצר השרשים ליהודה בן-זאב, מהדורה שלישית "ונלוו אליו... גם נוספות ותיקונים רבים על דרך גדולי מחקרי [חוקרי] הלשון, מאת... מאיר הלוי לעטעריס". חלק ראשון א-מ, וויען תקצ"ט (1839), חלק שני נ-ת, שם ת"ר (1840), חלק שלישי אשכנזית ועברית, שם ת"ר (1844) [אחד התאריכים משובש]. בשער החלק השלישי נאמר "ועתה כל החלק הזה מחובר מחדש מאת אחד מאוהבי שפת עבר" והכוונה למנחם מנדל שטרן, עורכו של כתב-העת "כוכבי יצחק", שיצא בווינה בשנים 1845–1869. החלק הגרמני-עברי הוא מילון חדש, כפול בהיקפו לעומת הכרך המקביל שבשתי מהדורותיו הראשונות.

[ד] 1846–1862 יצחק זיבענבערגער, ספר אוצר השרשים הכללי "כולל שרשי לשון עברית וארמית ושאר לשון הנמצאות בספרי תנ"ך (עם דניאל ועזרא) ובש"ס [שישה סדרי] משנה עם פתרון הוראותיהם השונות, בשמות, בפעלים, ובמלות, והעתקתם מלשון אל לשון, מעברית לאשכנזית, ומאשכנזית לעברית". חלק ראשון א-ז, ווארשויא תר"ו (1846), חלק שני ח-נ, שם תר"ז (1847), חלק שלישי ס-ת, שם תבר"ך (1862), החלק הרביעי (אשכנזית ועברית) לא נדפס.

חידושו של מילון זה שהוא מביא את אוצר המלים שבמקרא ובמשנה כשני שותפים שווים. נוסף לזה בסוף כל אות יש מדור מיוחד ל"מלות לועזות הנמצאות במשנה". למשל, באות אל"ף באות המלים אָגַס, אָנַז, אָזְמַל,

אָטלז, אַקסֶנְיָא, לְאֶלְתֶּר, אֹלֶר, אַמְבֵּטִי וכיוצא באלו 85 ערכי מלים. בצד רבות מהן רשומה המלה היוונית או הרומית.

[ה] 1858 יוסף שיינהאק, ספר המשביר או ערוך החדש "אוצר כולל כל המלים שבתרגומים, ש"ס בבלי וירושלמי ומדרשים כו'... כל מלה נחקרה מאיזה לשון חוצבת. גם מבוארה בלשון אשכנזי צחה". חלק ראשון א-כ, חלק שני ל-ת, ווארשא תרי"ח (1858); ספר מלואים או משביר החדש, שם 1869.

מילון זה יש בו חומר רב על הגרסאות השונות שבספרות התלמודית ועל מקורן היווני והרומי של מלים, מה שמשווה לו אופי של מילון מדעי-פילולוגי, בדומה למילוניו של יעקב לוי, שבאו אחריו. ש"י אברמוביץ (מנדלי מו"ס) נסתייע בו הרבה בספרו תולדות הטבע בבירור שמות בעלי החיים הנזכרים בספרותנו העתיקה.

[ו] 1859–1860 [השער ברוסית] מילון עברי-רוסי, חלק ראשון א-מ, חלק שני נ-ת, ס"ט פטרבורג 1859 (870 עמ'); מילון רוסי-עברי, שם 1860 (933 עמ'). שני המילונים הללו יצאו מטעם המיניסטריון להשכלת העם של ממשלת רוסיה הצארית. שם מחברם אינו נזכר בהם, אבל ידוע שהוא המשכיל העברי אריה ליאון מנדלשטאם (1819–1889), שהיה בשנים 1846–1857 אחראי מטעם שר החינוך הרוסי על הקמת בתי-ספר ממשלתיים לילדי היהודים.

חיבורו של מנדלשטאם הוא המילון העברי-רוסי/רוסי-עברי המקיף הראשון, וחשיבותו רבה מאוד בהפצת ידיעת הלשון הרוסית והשכלתה בקרב יהודי מזרח אירופה. בייחוד חשוב החלק הרוסי-עברי, שכן היה צורך לחדש בו שפע של מלים וצירופי מלים בעברית כדי לתרגם בהם את המלים הרוסיות שלא נמצאו להן מקבילות בלשון המקרא והמשנה. למשל, נמצאת בו המלה חשמל בהוראתה היום, שחידושה מיוחס למשורר יל"ג בשירו "שני יוסף בן שמעון" שנדפס בשנת תרמ"ד.

[ז] 1862–1864 מהדורתו הרביעית של אוצר השרשים ליהודה בן-זאב, ערוכה אף היא כקודמתה (ראה לעיל סעיף ג') בידי מאיר הלוי לטריס.

אחד החידושים הבולטים במהדורה זו שהמלים הגרמניות מודפסות בה באותיות גותיות ולא באות עברית, כבשלוש המהדורות הקודמות.

[ח] 1879–1881 מהדורתו החמישית של "אוצר השרשים". החלק הראשון והשני, לבוב תר"ם (1879), הם עיבודה של מהדורת לטריס הקודמת, אלא שהפעם המלים הגרמניות מודפסות באות לטינית ולא גותית. שאר החלקים הם מילון חדש פרי עבודתו של משה שולבוים. החלק השלישי הוא "אוצר המלים הכללי, הכולל שרשי לשון העברית החדשה, הלא המה המלות והבטויים ודרכי הדבור שנתחדשו מעת חתימת ספרי הקדש ועד היום הזה, כמו שהשתמשו בהם בעלי התלמוד והמחברים הבאים אחריהם, מכותבי ספרי חכמות עד כותבי דינים ועד ספרי יראים ומקובלים... הכל מפורש ומתורגם אשכנזית מאת משה שולבוים", לבוב תר"מ (1880). החלק הרביעי הוא מילון גרמני-עברי חדש מאת שולבוים (לבוב 1881). מילון זה חשוב מאותה סיבה שהזכרתי במילונו הרוסי-עברי של מנדלשטאם (ראה לעיל סעיף ו'). החלק החמישי "אוצר השמות, כולל כל שמות-עצם פרטיים לאנשים ולמקומות הנמצאים במקרא ובתלמוד ובספרות העברית בכלל", לבוב תרמ"א (1881).

חשיבותו הגדולה של מילון זה, שבפעם הראשונה נפרצה בו המסגרת המקובלת של אוצר המלים שבמקרא ובספרות התלמוד והמדרש. בכך סלל שולבוים את הדרך לבאים אחריו.

[ט] 1880–1881 [שער ברוסית] מילון רוסי-עברי מלא מאת יהושע שטיינברג, שני חלקים, ח"א וילנה 1880, ח"ב שם 1881. זה אחד המילונים הדו-לשוניים המקיפים ביותר במאה הי"ט (יש בו 1512 עמודות), וגדולה חשיבותו כעדות להתפתחותה של העברית המודרנית.

[י] 1884–1887 שמואל יוסף פֵּין, האוצר – "אוצר לשון המקרא והמשנה כולל פתרון כל המלות שנמצאו במקרא ובמשנה... ועם זה זכרון המלות הנגזרות מלשון המקרא והמשנה, שבאו בתלמודים, במדרשי ההלכות והאגדות, בפיוטים, ובספרי גדולי חכמי ישראל האחרונים, והעתקתם ללשון רוססית ואשכנזית". הקונטרס הראשון נדפס בוורשה בשנת תרמ"ד (1884), והחלק

הראשון, המכיל את האותיות א-ז, יצא שם בשנת תרמ"ח (1887). המילון השלם ובו ארבעה כרכים יצא לאחר מות המחבר (נפטר בשנת 1890) בשנים 1900-1904. חשיבותו של מילון זה בשפע חומר העדויות מן הספרות העברית העתיקה והכנסת ספרות הפיוט אל תוך מסגרת המקורות, שמהם ניזון מילון עברי.

המילונות העברית עברה כברת דרך ארוכה בשנים 1807-1887. גבולות אוצר המלים העברי התרחבו והלכו: תחילה המקרא, אחר כך ספרות המשנה התלמודים והמדרשים, ואחר כך הספרות המאוחרת. תחילה שרויה הייתה המילונות העברית בצלה של הלשון הגרמנית ("אשכנזית"), ואחר כך נוספה הלשון הרוסית. תחילה נדפסה הגרמנית באותיות עבריות, אחר כך באות גותית ולבסוף באות לטינית, כנהוג בימינו. המילונים הראשונים נדפסו באוסטריה (וינה) ואחר כך בליטא (וילנה), ברוסיה (פטרבורג) ובפולין (ורשה) – הרי זה כיוון נדידת ההשכלה ממרכז אירופה למזרח. התפתחות זו היא שהכשירה את הקרקע לפני מילוניו של בן-יהודה, שאף טבע את המונח "מילון".

מבחר ביבליוגרפי: יעקב כנעני, "משה שולבוים (חייו, עיתוניו, ספריו, מלוניו וחלקו ביצירה הלשונית)", **לשונו** ה (תרצ"ג), עמ' 299-331 • ראובן מירקין, "פרקים בתולדות המילונות העברית החדשה – מאמר ראשון: התחלותיו של מילון בן-יהודה", **לשונו** לז (תשל"ג), עמ' 165-186, לט (תשל"ה), עמ' 73-98; "מאמר שני: מילון בן-יהודה", שם נד (תש"ן) בדפוס • ראובן מירקין, "מילון היסטורי ללשון העברית", **עם וספר** ג (אביב תשמ"ד), עמ' 19-30 • א"ר מלאכי, **אוצר הליכסיקוגרפיה העברית, ניו-יורק תשט"ו**, 64 עמ', נספח אל ההוצאה האמריקאית של הקונקורדנציה לתנ"ך של מנדלקרן • יוסף קלוזנר, **היסטוריה של הספרות העברית החדשה**, א, תר"ץ, עמ' 156-166 (הפרק על יהודה בן-זאב במהדורת 1960 בעמ' 178-190).

מילונים לעברית בלשונות אחרות

1. מילונים לעברית נתחברו בלשונות אחרות הן בידי יהודים, הן בידי נוצרים. בידי נוצרים, כי העברית ייצגה בשבילם את שפת הקודש של "העברית הישנה", ובידי יהודים, בהיותם לא רק משוקעים בתרבויות סביבתם הלא-יהודית, אלא גם מושפעים משיטת המילונאות הרווחת בין הגויים. שהרי כידוע לא הצמיחה תרבות ישראל מילונים מכוח עצמה, אלא משנפגשה עם תרבויות זרות.

2. המילונים הראשונים לעברית הידועים לנו שייכים לתרבות ההלניסטית, שהשפיעה על תרבותנו גם בארץ-ישראל, מימי אלכסנדר מוקדון ועד המאה השביעית, ימי הכיבוש הערבי. סוג ספרותי מקובל בתרבות ההלניסטית היה האונומסטיקון, מין מילון, שנערך לפי קבוצות של שמות-עצם פרטיים. בהשפעת התרבות ההלניסטית נכתבו בידי יהודים ונוצרים גם אונומסטיקאות (יווניים) למקרא. המפורסם והחשוב שבהם הוא האונומסטיקון של אביה-הכנסייה אֶפֶסְבִּיוֹס, שחי בקיסריה במחצית הראשונה של המאה הרביעית ותיאר את המקומות הנזכרים בתורה ובנביאים. הערכים שבמילון מסודרים לפי סדר האלפבית היווני, לפי האות הראשונה בלבד. כל ערך מתחלק לחלק היסטורי ולחלק טופוגרפי. תרגום עברי, שנעשה בידי מ"צ מלמד, ימצא המעוניין בתרביץ, כרכים יט; כא.

3. עמוקה יותר הייתה השפעת התרבות הערבית של ימי הביניים על המילונאות העברית. בהשפעת התרבות הערבית-האסלאמית נהגו חכמי ישראל להשתמש בערבית, ליד העברית, ביצירותיהם שבפרוזה, ועל כן, בהשפעת המילונאות הערבית שיצרה את סוגת המילונאות העברית והפרתה אותה, כתבו גם את מילונייהם למקרא בערבית (ליד מילונים שבעברית, כגון המחברת של מנחם בן סרוק מן המאה העשירית בספרד; אך כמובן גם המילונים הכתובים בעברית נושאים את חותמה של התרבות הערבית). רב סעדיה גאון (882–942), "ראש המדברים בכל מקום", כפי שכינהו אברהם אבן עזרא, היה גם אחד המילונאים הראשונים. הוא חיבר בערבית את "פתרון השבעים", כלומר של שבעים (למעשה של שמונים וחמש)

מלים "בודדות" (יחידאיות) שבמקרא, שפתרן בעזרת לשון חכמים, להוכיח לקראים את הנחיצות שבתורה שבעל־פה לשם הבנת התורה שבכתב. המילון פורסם בידי נ' אלוני, בספר **גולדציהר ב, עמ' 1 ואילך**. מילון אחר של רס"ג, שהוצא אף הוא בידי אלוני (הוצאת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשכ"ט), הוא האגרון, שנתחבר לתועלתם של המשוררים. הוא ערוך בצורת מילון כפול, לפי האות הראשונה, כדי לסייע בידי משוררים לחבר את האקרוסטיכון, ולפי האות האחרונה, כדי להקל על מציאת החרוז. בנוסחו הראשון היה כפי הנראה האגרון כולו בעברית, ורק בנוסח השני נוספו תרגומי המלים לערבית וכנראה גם הקדמה ערבית.

בעניין אחד עלו המילונאים העבריים על עמיתיהם הערביים. המלומדים הערבים לא ידעו אלא לשון אחת, היא הערבית, ואילו החכמים היהודים בקיאים היו בשלוש שפות שמיות: עברית, ארמית וערבית. נוסף על המיומנות הבלשנית, שהקנתה להם התרבות הערבית. אין תמה, שעל הקרקע הזאת צמחה הבלשנות המשווה בכלל והבלשנות המשווה השמית בפרט. שני ציוני הדרך שבבלשנות המשווה הם האיגרת של יהודה אבן קוריש מצפון־אפריקה (כנראה בן־דורו של רס"ג; הוצאה בידי דן בקר, תל־אביב תשמ"ד) וספר ההשוואה של אבו אברהם אבן בארון הספרדי (מת בשנת 1128). בשני הספרים, ובייחוד באיגרת, מרובה היסוד המילוני מן הדקדוקי (אף־על־פי שחשיבותו של היסוד הדקדוקי מכריעה). ספרו של אבן קוריש מורכב בעיקרו משלושה מילונים: השוואת העברית לארמית, העברית המקראית ללשון חכמים, והעברית לערבית; ואילו אבן בארון מצטמצם בהשוואת העברית לערבית.

המילון המקיף הראשון למקרא, שנשתמר בידינו, הוא האגרון של הקראי דוד בן אברהם אלפאסי, כנראה מירושלים, מן המאה העשירית. המילון הזה עדיין מחזיק בשיטה, שלמלים, ובכללן פעלים, יש שורש של אות אחת או שתיים, כי לשיטתו אותיות שורשיות הן רק אותיות שאינן נופלות בנטייה. המחבר עצמו הוציא את המילון בשתי מהדורות, אחת ארוכה ואחת קצרה. הגרסה הקצרה הוצאה במהדורת מופת בידי ס"ל סקוס (New Haven 1936–1940).

לשיאה הגיעה המילונאות העברית של ימי הביניים בספר השורשים, הכתוב בערבית, של המדקדק והמילונאי הגאון יונה אבו אלוליד מרואן אבן ג'נאח הספרדי (ספרד, המאה הי"א). הוא ממשיך את דרכו של יהודה חיוג', שבנה על העיקרון של שורש בן שלוש אותיות, והטביע בזה את חותמו

לא רק בדקדוק, אלא אף במילונאות. כדי להדגים את גדולתו של אבן ג'נאח ואת עצמאות מחשבתו, אביא ממילונו את הערך צאלים, בתרגומו של יהודה אבן תבון. מן הראוי להעיר, שהפרשנות המסורתית כולה פירשה את צאלים בהוראת צללים: "יִסְכְּהוּ צָאֲלִים צָלְלוּ (אויב מ, כב) בעלי הפירוש מפרשים צָאֲלִים כמו צָלְלִים, ולא היינו מונעים אותם בתמורת האלף מאחד מן הכפולים [רוצה לומר בטענה ש-צאל ב-אלף נתחלף ב-צלל מן הכפולים] לולא הפסד העניין. והוא שאם היה כמו שחשבו, לא היה צריך ל-צללו באומרו צָאֲלִים, שאין טעם למאמר האומר יִסְכְּהוּ צָלְלִים צָלְלוּ. ועוד כי אמרו יִסְבּוּהוּ עֲרָבִי נַחַל (שם) הוא עניין דומה לחלק הראשון והוא יִסְכְּהוּ צָאֲלִים צָלְלוּ והוא שב עליו [רוצה לומר ששני האברים המקבילים יִסְכְּהוּ צָאֲלִים צָלְלוּ ו-יִסְבּוּהוּ עֲרָבִי נַחַל בנויים לפי מתכונת אחת]. אם כן הוא, צָאֲלִים צמח כמו ערבי נחל. ואינו רחוק בעיניי שרוצים בו הצמח שקורין בערבי אלצ'א"ל, וכאשר נשים אותו צמח כאשר אמרנו, יישר צללו עם צָאֲלִים [רוצה לומר, אם נראה ב-צָאֲלִים צמח, יתאים צללו ל-צָאֲלִים] ויהיה העניין 'כסוהו הצאלים שמצללים עליו'. וזהו אשר נבחר אנחנו ב-צָאֲלִים, ואלוהים יודע את האמת. ומה שמחזק סברתנו בו עוד אָמְרוּ תחת צאלים ישכב בסתר קנה ובצה (אויב מ, כא), ואָמְרוּ בסתר קנה ובצה דומה לאמרו תחת צאלים ישכב והוא צמח כמוהו".

הערך הזה משקף את דרכו של אבן ג'נאח במיטבו: הוא מסוגל לנתק את עצמו ממסורת מושרשת, אם אינה מוצדקת, ולחדור אל הוראתה המקורית של מלה, הן מכוח סברה, הן מכוח ידיעותיו בערבית. אכן ערך כמו צאלים אפשר להכליל כמות שהוא בכל מילון מודרני, ויהיה לכבוד לו.

4. תקופה חדשה במילונות העברית הכתובה בלעז החלה באירופה במאה ה־15 עם הרנסנס, ההומניזם והריפורמציה, והביאה עמה מילונים לעברית כתובים בלטינית, שפת התרבות של אירופה באותם הימים. האישיות הנוצרית הבולטת המסמלת תקופה זו היא יוהאנס רויכלין, ההומניסט הדגול, אשר דקדוקו Johannes Reuchlin, *Rudimenta Hebraica*, Pforzheim 1506 מכיל גם מילון, ואילו האישיות היהודית המרכזית היה אליהו בן אשר הלוי בחור. בשנת 1518 נדפס ספרו העברי הרכבה, שהוא תיאור דקדוקי של כל מלה זרה ומורכבה על סדר א"ב. תלמידו, החוקר הנוצרי Sebastian Münster הכין תרגום לטיני של הספר בשנת 1523. נזכיר עוד את מילונו הלטיני והאיטלקי של דוד בן יצחק מן התפוחים, צמח דוד, שנכתב בשביל האפיפיור סיקסטוס החמישי והוא מכיל גם את הלשון הבתר־מקראית

(1587), וכן את ה־*Lexicon hebraicum et chaldaicum* (1607) של המלומד הנוצרי י' בוקסטורף האב.

שינוי נוסף חל באופייה של המילונאות הנוצרית עם פְּעֵלו של A. Schultens (1686–1750), ראש האסכולה ההולנדית, אשר בפירושו, בעיקר למשלי ולאיוב (מילון לא חיבר) הניח את היסודות להשוואה מדעית בין העברית לערבית. אך הוא והנוהגים אחריו הפריזו בערכה של הערבית, ולא נתנו את דעתם במידה מספיקה לארמית ולהקשר. הפרזות אלו תוקנו במידת־מה בפרסומיה של אסכולת האֶלָה (Halle), והתיקונים משתקפים למשל בהערותיו המילונאיות של מיכאליס, J. D. Michaelis, *Supplementa ad lexica hebraica*, 1784–1892, אולם אף במילונו של J. Simonis, המילונאי הבלוט של התקופה שלפני גזניוס (W. Gesenius), שנתמזגו בו האסכולה ההולנדית והאסכולה של האֶלָה (*Lexicon manuale hebraicum et chaldaicum*), יש משום הפרזה בחשיבותה של הערבית. (1756)

5. תקופה חדשה בעיסוק בלשון העברית בכלל ובמילונאות בפרט, **תקופת השיטה ההיסטורית הקלסית**, מתחילה באירופה עם מפעלו של גזניוס (1786–1842). אפשר להשוות את מפעלו של בלשן ומילונאי גדול זה למפעלו של יונה אבן ג'נאח בימי הביניים, והשפעתו קיימת גם בימינו. הוא הוציא את המהדורה הראשונה של מילונו השימושי *Handwörterbuch* בשנת 1815, ואחר כך הוציא עוד ארבע מהדורות בגרמנית ואחת בלטינית בכותרות שונות. את מילונו הגדול *Thesaurus philologicus criticus*, הכתוב בלטינית, התחיל בשנת 1829, אך הוא לא הושלם אלא אחרי מותו בשנת 1858 בידי E. Roediger. מעלות רבות למפעלו המדעי של גזניוס. השוואותיו אל הלשונות השמיות עשויות במידה הנכונה, והוא לא הפריז בערכה של שום לשון; הוא השכיל להשתמש בלשונות המקבילים שבפסוק אחד או בפסוקים מקבילים, וכן נתן את דעתו לשינויי הנוסח, לחילופי ההגאים, לתרגומים העתיקים וגם למילונים העבריים של ימי הביניים. הערך סדור אצלו לפי התפתחותה של המלה, והוא מבסס את הוראתה על השוואה עם שפות אחרות. גזניוס השתדל להבחין בין שכבות לשון שונות ובין סגנון פיוטי לפרוזה, וכן הפריד בין שורשים הומונימיים. כל עבודתו זו נסתמכה על ידיעה עמוקה בתרבות המזרח בכלל ובתרבות ישראל בפרט. במילונו השימושי רק הפעלים מסודרים לפי שורשים, ואילו שאר התיבות על-פי האלפבית.

מילוניו של גזניוס זכו להצלחה עצומה, ומילונו השימושי אף נותרגם פעמיים לאנגלית (בידי E. Robinson בשנת 1839 ובידי S. P. Tregalles בשנת 1846). וכה רבה הייתה השפעתו, עד שחוקרים עשו את חקירותיהם טפלות למילונו ושיקעו את יגיעתם בהוצאת מהדורות חדשות של המילון. ומי שרוצה להתבשם מן הנעשה במילונות המקראית מאז ימי גזניוס עד סוף העשור השני של המאה העשרים, יעלעל נא בעיבודים השונים של מילוני גזניוס (נעין גם בספרו של מילר, E. F. Miller, *The Influence of Gesenius on Hebrew Lexicography*, 1927). כאן רק נזכיר, למשל, שבמהדורות 8-11 של המילון (מן השנים 1878-1890), שנעשו בידי F. Mühlow ו-W. Volck, הובא לידי שלמות העיקרון שכל השורשים התלת-עיצוריים מוצאם בשורש דר-עיצורי המיוצג בשתי האותיות הראשונות, ובזה הובא גם לידי אבסורד. מעולים העיבודים הגרמניים והאנגליים, שנעשו בתחילת המאה הזאת. המהדורות הגרמניות 12-16 (1895-1915); המהדורות האחרונות אינן אלא צילום של המהדורה השש-עשרה) שהוציא F. Buhl מצטיינות בשיקול-דעת, בביבליוגרפיה רחבה ובאטימולוגיה מדויקת (יזכר כאן חלקו של H. Zimmern בהקבלת החומר האכדי). מילונם האנגלי של בראון-דרייבר-בריגס (F. Brown, S. R. Driver, C. A. Briggs, 1907) מבוסס על תרגום מילונו של גזניוס לאנגלית, שנעשה כנזכר בידי רובינסון. נוסף על שיקול-הדעת מצטיין מילון זה בעיבודו הקפדני, בשימוש הרב בתקבולת האברים, בציוני המדויקים לשימושי הלשון, וכן (פרי עבודתו של דרייבר) בעמקות הבנתו בתחביר העברי. בניגוד למהדורות הגרמניות, אך כפי שנהג גם גזניוס בתזאורוס, מילון זה ערוך לפי השורשים.

אף המילונים שאינם ממשיכים במפורש את מפעלו של גזניוס מושפעים ממנו. סטייה מכוונת מדרכו של גזניוס בתחום הגיזרון משתקפת במילונם של זיגפריד-שטאדה, C. Siegfried, B. Stade, *Hebräisches Wörterbuch*, 1892-1893; הם צמצמו את הגיזרון, לעומת זה דייקו יותר בהבאת מסורת השבעים לשמות-עצם פרטיים. מעניין, שכמעט אין חכמים יהודיים, שעסקו בתקופה זו במילונות מקראית בלשונות לועזיות. כחריג אזכיר את מילונו של פורסט, J. Fürst, *Hebräisches und chaldäisches Handwörterbuch*, 1857 (אף זכה לתרגום אנגלי בידי S. Davidson), וכן את J. Barth, שאמנם לא פרסם מילון, אך כתב הערות חשובות לגיזרון, למשל בספריו *Etymologische Studien* (1893) ו-*Wurzeluntersuchungen* (1902).

לעומת זה מילונאים יהודיים הם שעמדו כצפוי במרכז העשייה בתחום המילונאות של לשון חכמים. ראש לכולם הוא מפעלו החשוב של יעקב לוי. ב-1867-1868 פרסם את מילונו על התרגומים J. Levy, *Chalddisches Wörterbuch über die Targumim*, וב-1876-1889 יצא מילונו המרכזי על התלמודים והמדרשים *Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim*. לשני המילונים הוסיף הערות אטימולוגיות ראש המדברים בבלשנות השמית באותה התקופה, הפרופסור הגרמני H. L. Fleischer. מילוניו של לוי הם בחינת השיא, שהגיעה אליו המילונאות התלמודית עד ימינו שלנו, בין שמדובר במילונו העברי של חנוך יהודה (אלכסנדר) קוהוט **הערוך השלם** (המבוסס על הערוך של נתן בן יחיאל מן המאה הי"א, 1878 ואילך), במילונו האנגלי (הנפוץ מאוד היום) של יאסטרוב, M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, 1888-1903 או במילונו הגרמני של הפרופסור הגרמני דאלמאן, G. H. Dalman, *Aramäisch-neuhebräisches Wörterbuch zu Targum, Talmud und Midrasch*, 1901 (למילון גם שם עברי, ערוך החדש).

6. **התקופה החדשה** לא הגיעה בתחום המילונאות הלועזית להישגיה של התקופה הקודמת. החרגי היחיד הוא מילונו הלטיני של צורל (את המילון המצוין לארמית המקראית כתב E. Vogt, *Lexicon hebraicum et aramaicum Veteris Testamenti*, 1962-1971). מילונם הגרמני-אנגלי של קלר-באומגארטנר, C. Köhler, W. Baumgartner, *Lexicon in Veteris Testamenti Libros*, 1953 מכיל מילון מעולה לארמית המקראית, פרי עטו של באומגארטנר, אך מילונו של קלר לעברית של המקרא אינו מגיע לאותה הרמה. זה נכון, אם כי במידה פחותה, גם לגבי המילון הגרמני של קלר-באומגארטנר, *Hebräisches und aramäisches Lexikon zum Alten Testament* 1967.

מבחר ביבליוגרפי: יהושע בלאו, אנציקלופדיה מקראית, ערך "מילונים מקראיים", והספרות המובאת שם • דוד טנא - גיימס באר, אנציקלופדיה יודאיקה², כרך 16 (Supplementary Entries), ערך ראשי Hebrew, ערך משני Linguistic Literature, טורים 1367-1369 (טנא), 1379-1390 (טנא), 1399-1399 (באר), טורים 1399-1401 (ביבליוגרפיה).

ישראל ייבין

מפעל המילון ההיסטורי

מילון היסטורי מהו?

כידוע, הלשון משתנה במשך הזמן. יש שינויים במשמעות המלים, כגון מלת "אָבִיב", שתחילה הייתה משמעותה "תבואה לפני גמר הבשלתה", והיום משמעותה "עונת השנה שלפני הקיץ"; "נֶשֶׁף" הייתה תחילה "ערב", וכיום משמעותה "מסיבה". יש שינויים בצורות המלים, כגון שבלשון המקרא אומרים: אֵלָה, ובלשון חכמים: אֵלו. ה' נתכנה תחילה: הקודש ברוך הוא, ואחר כך: הקדוש ברוך הוא. יש שמלה אחת מתחלפת באחרת, כגון שתחילה אמרו "אנוכי" ואחר כך "אני"; בלשון המקרא משתמשים בכינוי הזיקה "אשר", בלשון חכמים: "ש..." וכיו"ב. מילון שבו מתועדים כל השינויים ממין זה נקרא מילון היסטורי.

אפשר להקביל מילון היסטורי לדקדוק היסטורי. מבחינים בין דקדוק סינכרוני, המתאר את הפונולוגיה והמורפולוגיה של לשון בהווה, ובין דקדוק היסטורי, המתאר את תולדות מערכות הפונולוגיה והמורפולוגיה ושינוייהן במשך הדורות. הוא הדין לגבי המילון, המתאר את אוצר המלים של הלשון. יש מילון סינכרוני, כגון זה של אברהם אבן-שושן, המתאר את הלשון המשמשת היום בדיבור ובספרות; ויש מילון דיאכרוני, כלומר היסטורי, המתאר את תולדותיה של כל מלה בלשון: את מקורה, מוצאה וגזירתה; את משמעויותיה, שימושיה וצירופיה בתקופות השונות של חיי הלשון; את צורותיה השונות, הן מצד כתיבה וניקודה הן מצד דקדוקה; ואת מידת שכיחותה בתקופות השונות. מפעלים לחיבור מילון היסטורי של הלשון הלאומית מצויים ברוב המדינות התרבותיות בעולם. יש מילונים ללשונות חיות, כגון: *Oxford English Dictionary*; ויש מילונים ללשונות שפסקו מהיות חיות בדיבור, כגון: *Middle English Dictionary*.

המילון ההיסטורי היחיד כמעט ללשון העברית המצוי בידנו הוא מילונו של אליעזר בן-יהודה. אף על פי שזה מפעל יחיד, הוא כולל כמות עצומה של עדויות מכל תקופות לשונו, הוא משתמש הרבה במקורות פרשניים

ובלשניים, מילוניים ודקדוקיים מספרותנו העתיקה, משתמש בספרות מדעית מודרנית, בכתבי־יד וקטעי גניזה מרובים, וכולל חילופי נוסח. אכן, לפי שכבר עברו כ־80 שנה מאז התחיל מילון זה לצאת לאור, נשתנו דברים רבים: התפתח מאוד חקר תקופות רבות בלשוננו, ובייחוד חקר לשון חכמים. התפתח חקר כתבי־היד וקטעי הגניזה, ונתגלו הרבה יצירות חדשות: קטעי מדרשים, פיוטים, ועוד; נתגלו מגילות מדבר יהודה. כל זה אינו משתקף במילון בן־יהודה.

לפיכך החליטה האקדמיה ללשון העברית לפני כ־30 שנה להתחיל במפעל "המילון ההיסטורי ללשון העברית", שבו תתוארנה תולדות אוצר המלים של הלשון העברית מראשיתו ועד היום, והוא יהיה מיוסד על עיבוד ובדיקה של אלפי מקורות כתובים מראשית הלשון העברית ועד היום. נוסף על התיאור ההיסטורי, היינו: שינויי משמעויותיהן, שימושן וצורותיהן של המלים במשך ההיסטוריה, יהיו במילון גם מדור אטימולוגי, הגדרה ומציינים סמנטיים, ומדור ביבליוגרפי. כמו כן ינוצלו עדויות על צורת המלים והגייתן: תעתיקים, עדויות מנוקדות בכתבי־יד ומסורות ההגייה של עדות ישראל. "המילון ההיסטורי ללשון העברית" הוא מפעל מחקר של האקדמיה ללשון העברית. מנהלו ועורכו הוא פרופ' זאב בן־חיים, ועובדים בו כ־15 עובדים מדעיים.

יסוד עיקרי במילון היסטורי הוא קביעת מקומה של כל מובאה בסדר הזמנים. כל כרטיס מובאה מן המקורות חייב אפוא לשאת ציון כרונולוגי מדויק, עד כמה שאפשר. לפיכך נרשמות המובאות מתוך היצירות שנתחברו לפני המצאת הדפוס מתוך כתבי־יד. כל מובאה במילון מלווה שני תאריכים: תאריך חיבורה של המובאה ותאריכו של כתב־היד שלפיו הועתקה. בספרות העברית העתיקה יש לעתים הפרש גדול מאוד בין שני התאריכים, כגון: מדרש הספרא [קודם לשנת 300], כ"י וטיקן 66 לספרא [950 בקירוב]; תלמוד בבלי, מסכת זבחים [שנת 500 בקירוב], כ"י קולומביה למסכת הנ"ל [שנת 1546].

את היצירות שחוברו לאחר תקופת הדפוס מעבדים לפי דפוסן הראשון. ואפילו מאמר של אחד־העם, דרך משל, שנתפרסם בהשלח ואחר כך כונס בספרו על פרשת דרכים, מעבדים לפי הפרסום הראשון בהשלח.

היצירות שנתחברו לפני תקופת הדפוס מעובדות במפעל המילון לא לפי הדפוסים, אפילו דפוסים מקובלים כמו ש"ס וילנה, או דפוסים מדעיים, אלא לפי כתבי־היד העתיקים ביותר והמשובחים ביותר שלהן.

כידוע היום, בעיקר ממחקר לשון חכמים, בדיקת כתבי־היד חשובה מאוד לידיעת לשון מקורותינו העתיקים. נוסח הדפוסים הַעֲלִים הרבה מן התכונות המקוריות העתיקות של לשוננו על־ידי מערכת ענפה של סטנדרדיזציה והאחדה, שהשתדלה להעניק לכל שכבות לשוננו צורה אחת ותבנית אחת עד כמה שאפשר. עיבוד המקורות לפי כתבי־היד המשובחים שלהם עשוי לתת לנו תמונה נכונה יותר של המלים, משמעותן ושימושן, בכל שכבותיה של הלשון העברית. לפיכך עיבוד כל מקור ומקור לפי כתבי־היד המשובח ביותר שלו הוא עיקר גדול בעבודת "המילון ההיסטורי", ובכך אחד ההבדלים העיקריים בינו ובין שאר המילונים או הקונקורדנציות לתקופות העתיקות, שהרי הבדלים דקים בין מלים, שהם חשובים ביותר מבחינה לשונית, כגון השימוש ב"אַת" או ב"אתה" לכינוי הנוכח; חילופי בתחילה – כתחילה; הללו – האילו; מתי – אימתי; הימנו – ממנו; התפעל – נתפעל, ניטשטשו עד כדי כך בדפוסים וכן במילונים ובקונקורדנציות הערוכים לפיהם, עד שאינם מאפשרים כלל בדיקה לשונית. ידיעת מעמדן ושימושן של כל התיבות הללו אפשרית רק לפי כתבי־יד.

עיקר גדול אחר בעבודת "המילון ההיסטורי" הוא השימוש במחשב. כבר בראשית העבודה, בשעה שהשימוש במחשב עדיין לא היה מקובל בעבודות מילוניות בעולם, נתייסדה העבודה על השימוש במחשב. דבר זה יש לזקוף לזכותו של פרופ' בן־חיים, מגשים רעיון המילון. היום השימוש במחשב כבר מקובל ברוב המפעלים המילוניים הגדולים בעולם. ארבעה יתרונות לעבודה במחשב:

- א. המחשב מסייע סיוע רב בעיבוד החומר. עריכת קונקורדנציה של טקסט בעזרת מחשב נמשכת חלק זעיר מן הזמן הדרוש לעשייתה בעבודת ידניים.
- ב. רק במחשב אפשר להחסין כמויות כה עצומות של חומר: מיליוני תיבות על הקשרן, ניתוחן, מראה־מקומן, וכו', כדרוש לחיבור מילון היסטורי.
- ג. המחשב מאפשר עדכון שוטף ומתמיד של החומר שבמפעל. נסתיים איסופו של חומר לתקופה מסוימת, ואחר כך נתגלתה יצירה נוספת שיש לשלבה באותה תקופה, ויש צורך לעבדה ולרשום את מליה בתוך החומר שעבודו נסתיים – המחשב קולט יצירה זו ומשלב את החומר שבה במאגר הקיים בלא כל קושי. כמו כן כל תיקון, כל שינוי בהבנת המלה, בקריאתה ובניתוחה הדקדוקי, שיש צורך להוסיף למאגר הקיים, אפשר לעשות במחשב במהירות ובלא כל פעולה מיוחדת. החומר שעובד ונאגר במחשב מעודכן תמיד.

ד. יתרון חשוב ביותר: המחשב מאפשר עיבודים מעיבודים שונים של החומר הנאגר בו. דרך משל: עיבוד דקדוקי. המחשב עשוי לספק את כל חומר הצורות שבמאגרו בצורת פרדיגמה של הפועל לנטיותיו, השם לנטיותיו, וכו'. הוא עשוי לספק רשימות לקסיקולוגיות, כגון שכיחות מלים, השוואת שכיחות מלים בתקופה אחת לשכיחותן בחברתה. רשימות של הצטרפויות שונות של מלים ובדיקת שכיחותן כדי לגלות קולוקציות, ניבים, מלים מוצרכות על-ידי הפועל וכו"ב.

לעת עתה מפעל המילון ההיסטורי עוסק בעיבודן של שתי תקופות בלבד מתקופות לשוננו: התקופה העתיקה, מחתימת המקרא ועד מוצאי תקופת הגאונים (1000 בקירוב), והתקופה החדשה, משנת 1750 ועד היום. מחוסר אמצעים עדיין לא הוחל בעיבוד תקופת המקרא והתקופות שבין 1000 ל-1750. לשתי התקופות הנזכרות פרסם המפעל ספרי מקורות. לתקופה העתיקה: **ספר המקורות, חלק ראשון: למן חתימת המקרא ועד מוצאי תקופת הגאונים** (ירושלים תשכ"ג, תשל"ז), ובו רשימת כל החיבורים שנחברו בתקופה העתיקה, כתבי-היד שלהם ומהדורות מדעיות; לתקופה החדשה: **ספר המקורות לתקופה שמן 1750 ואילך**. מחברת ראשונה: מבחר חיבורים מן הספרות היפה בעברית (1860–1920), ירושלים תשל"ז.

היצירות מן התקופות הקדומות הן אך שריד של חיי לשון שלא נודעו לנו, ויש להן מעמד מיוחד בלשוננו בהשפעה על עיצוב הלשון שלאחר זמןן ואף בימינו. לפיכך הן ראויות לעיבוד בשיטת המיצוי המלא, היינו: התקנת קונקורדנציות מלאות לפי כתבי-יד משובחים. עיבוד בשיטת קונקורדנציה הוא אובייקטיבי ואינו מושפע משיקול דעתו של העובד, איזו מלה לרשום ואיזו מלה לא לרשום. כמו כן עיבוד בשיטת קונקורדנציה, כשהוא נעשה במחשב, נעשה פשוט, קל ומהיר יותר משהיה. לפיכך הוחלט במערכת המפעל לעבד כמעט את כל יצירות התקופה העתיקה בשיטת קונקורדנציה מלאה.

שפע היצירות שמתקופות מאוחרות מונע נקיטת דרך המיצוי השלם. בתקופות אלו אי אפשר לכלול בעיבוד לצורך המילון אלא חלק מסוים מן החומר שבמקורות, שאם לא כן לא תסתיים הכנת החומר למילון בזמן מתקבל על הדעת. כנגד זה, בעיית הברירה, האיסוף שבמבחר, איזה מקור לקרב ואיזה לרחק, מסובכת וטעונה שיקול רב על-פי עקרונות קפדניים. חומר המקורות המעובד בשיטת קונקורדנציה בספרות העתיקה עתיד לכלול כ-5,500,000 תיבות, בסוגי ספרות אלו:

50,000	מגילות מדבר יהודה וכתובות
3,400,000	ספרות התנאים, תלמוד ומדרש
550,000	גאונים
550,000	קראים
850,000	פיוט
100,000	מסורה ודקדוק
5,500,000	

לגבי רובו של החומר כבר נסתיימו כל שלבי העיבוד והוא מוכן לקונקורדנציה. יש לקוות שבתוך 3–4 שנים יסתיים עיבודו של כל החומר. בספרות החדשה מעובדות יצירות שבהן למעלה מ-4,000,000 תיבות, בסוגי ספרות אלו: הספרות היפה לסוגיה; פובליציסטיקה (מאמרים, מסות, פליטונים וקטעי עיתונות); ספרות המוסר וחסידות; מדע-הטבע ורפואה; היסטוריה, גאוגרפיה ורשמי מסעות; ביוגרפיה, איגרות ואגרונים. חיבורים הכוללים 1,600,000 תיבות כבר נסתיים עיבודם לכדי קונקורדנציה, והשאר נתונים בתהליכי העיבוד.

עד היום העבודה ב"מפעל המילון" מתרכזת באיסוף חומר העדויות למילון, ועדיין לא הוחל בעיבודן למילון עצמו. דוגמה אחת של המילון יצאה לאור בשנת תשמ"ב (בלשונו, כך מו, חוברת ג-ד), בעריכת פרופ' זאב בן-חיים, ובה השורש ער"ב על כל הערכים הנגזרים ממנו.

בינתיים מצטבר במפעל "המילון ההיסטורי" חומר עדויות בכמות עצומה. חומר זה נאסף בצורה אובייקטיבית, על ידי עיבוד מלא של היצירות בלא התערבות סובייקטיבית כלשהי; הוא ערוך בשיטה מדעית קפדנית ביותר: קריאה מדויקת של נוסח כתב-היד ומסירתו כדיוקן, ניתוח המלים לפי הפרשנות והספרות המדעית המודרנית ביותר; אפשרות עדכון שוטף ומתמיד. עצם האוסף הזה חשוב ביותר, והיקפו רחב יותר מזה שייכלל במילון ההיסטורי. הוא נמצא על סרטי מחשב, ולפיכך ניתן לעיבודים שונים. היינו: זה מעין ארכיון, הכולל כמות עצומה של חומר מדויק ומבוסס לתולדות הלשון העברית. מתוכו יכתב המילון ההיסטורי, אבל מתוכו אפשר גם לערוך מחקרים ועבודות שונות אחרות, כגון בדיקת תופעות דקדוקיות, סמנטיות וכיו"ב; תיאור לשונו של מקור מסוים אחד; לשונה של תקופה אחת, וכיו"ב. זהו ארכיון ק"ב, מפעל קבוע שבו הולך ומצטבר חומר רב, וכל הזמן הוא אקטואלי וניתן לשימוש לחוקרים ולמעיינים. המילון ההיסטורי הוא עדיין תכלית עבודת המפעל וגולת-

הכותרת שלה, אך הוא חזון לשנים הבאות. ואילו ארכיון-הקבע של הלשון מתחיל לקרום עור וגידים, והוא כבר קיים.

מתוך הארכיון הזה הוציאה לאור זה לא מכבר מערכת המילון ההיסטורי את חומרים למילון – סדרה א' – קונקורדנציה מלאה, ערוכה לפי שורשים, של כל המקורות שנתחברו בעברית מאחרי תקופת המקרא ועד סוף תקופת התנאים. הקונקורדנציה מבוססת על כ-820,000 תיבות. נוסף על קונקורדנציה נתפרסמו גם הטקסטים של המקורות, בדוקים לפי כתב-היד המשובחים ביותר שלהם, וכן רשימות לקסיקולוגיות: המלים לפי שכיחותן, הפעלים לבנייניהם, השמות למשקליהם, וכיו"ב.

דוגמאות לתולדות המלים המשתקפות בארכיון שב"מפעל המילון" (ועד סוף תקופת התנאים):

תיבת "מָעַט" משמשת במקרא כשם-עצם, כגון: "מעט מים" (בראשית כד, יז), כתואר פועל, כגון: "אחאב עבד את הבעל מעט" (מלכים ב' י, יח), ופעמיים כתואר שם, כגון: "יהיו ימיו מעטים" (תהלים פט, ח). שימוש כזה עדיין מצוי במגילות מדבר יהודה. אך בלשון התנאים "מעט" נדיר, ומשמש רק כתואר-פועל (6 פעמים בקונקורדנציה). ואילו כתואר שם משמשים: "מעוט", "מעוטה", "מעוטים" (51 פעמים, כגון: "שנופו מרובה ושרשיו מעוטינ", אבות ג, יז); "ממועט", "ממועטים" וכו' (50 פעם, כגון: "אחד מרובים ואחד ממועטים", ברכות ז, א); וכן "מועט" (79 פעמים, כגון: "מקרא מועט והלכות מרובות", חגיגה א, ט).

דוגמה להתפלגות הכתיב:

תיבות "כָּאוֹר", "כִּיאוֹר" נכתבו באל"ף רק במשנה, לפי כ"י קויפמן (7 פעמים), ואילו בשאר המקורות (תוספתא, ספרי, מכילתא ועוד) נכתבו בעי"ן: כעור, כעורה, כיעור (21 פעם); גם בספר בן-סירא נכתבו בעי"ן (מכוער).

הפועל "גמא", המצוי במקרא, נכתב כך ונוטה כנחי ל"א-ל"י בכל המקורות התנאיים: משנה, ספרי, מכילתא ועוד (7 עדויות). ואילו בתוספתא נכתב בעי"ן: "גמע" ונוטה כשלמים (15 פעם).

עיקר העבודה היום במפעל "המילון ההיסטורי" מתרכזת באיסוף החומר, החסנתו במחשב, ניתוח דקדוקי של המלים ועיבודן לכדי קונקורדנציות. גם כשיוחל בעבודת חיבור המילון ימשיך המפעל לצבור חומר ולהתעדכן, וישמש מקור קבוע ללימוד ולמחקר.

ה. העברית החדשה והחיה

מנדלי מוכר ספרים ותרומתו ללשון העברית

מנדלי מוכר ספרים – שלום יעקב אברמוביץ, בכינויו הספרותי – נולד בסוף שנת 1835 בעיירה קאפוליה, הסמוכה לעיר סלוצק שבפלך מינסק. אזור זה שייך לאותו חלק של רוסיה הלבנה, שמבחינה היסטורית (עד שנת 1795) ומבחינת תרבות ישראל במזרח אירופה נמנה עם ליטא. בן 13 נתייתם מאביו ובמשך שנים אחדות נדד בעיירות ליטא ובכפריה ולמד בישיבותיה. כבן 18 התיישב בעיר קאמיניץ-פודולסק, שהה בה כחמש שנים ורכש שם את ראשית השכלתו הכללית, ובכלל זה ידיעת הלשון הרוסית והגרמנית. בשנים 1858–1869 התגורר בעיר ברדיצ'ב ובשנים 1869–1881 בעיר ז'יטומיר. שלוש הערים הללו (קאמיניץ, ברדיצ'ב, ז'יטומיר) שוכנות בחבלי וולין ופודוליה שבמערבה של אוקראינה. בשנת 1881 התיישב בעיר אודיסה שעל שפת הים השחור, ולהוציא פרק זמן של שנתיים (1906–1907) בעיר ז'נבה שבשווייץ, חי מנדלי באודיסה כל ימיו. הוא נפטר בחודש דצמבר 1917, בעצם ימי המהפכה הגדולה ברוסיה, והוא בן 82 שנה.

מנדלי הוא ראש וראשון למניחי היסוד של הספרות העברית החדשה וכן של ספרות יידיש החדשה: תופעה יחידה במינה בתולדות התרבות, שאותו יוצר עצמו תורם תרומה מכרעת לספרותו של עם אחד בשתי לשונות שונות. מנדלי נחשב יוצרו של סגנון הכתיבה הספרותית המודרנית בלשון העברית. תלמידיו, וביאליק בראשם, כינוהו בשם החיבה "סבא".

יצירתו העברית של מנדלי משתרעת על פני תקופה של שישים שנה: מאמרו הראשון "מכתב על דבר החנוך" ("מכתב" פירושו מאמר) ראה אור בשבועון העברי הראשון "המגיד" בחודש יולי 1857, ואילו פרקי הספר השני של ספרו האוטוביוגרפי "בימים ההם" נדפסו בשבועון המוסקבאי "העם" בראשית שנת 1917.

למן שנות השישים של המאה הי"ט היה מנדלי במרכזה של הספרות העברית שבמזרח אירופה. תחילת פרסומו כסופר בחיבוריו בענייני ספרות, חינוך, חברה והיסטוריה. סיפורו הראשון "למדו היטב" (1862), שלימים עובד והורחב ונודע בשם "האבות והבנים" (1868), סלל את דרכו של הרומן

הריאליסטי בלשון העברית. חיבורו המונומנטלי "תולדות הטבע", שהוא ספר הזואולוגיה המקיף הראשון בלשון העברית – תחילתו תרגום ועיבוד של ספרי זואולוגיה בלשון הגרמנית, וסופו יצירה עברית מקורית. ספר זה יצא בשלושה כרכים גדולים: "בעלי חיים היונקים" (1862), "העוף" (היינו, הציפורים) (1866), "הזוחלים" (1872). מנדלי תכנן לכתוב כרך רביעי, על הדגים, אבל לא יצא ממנו אלא הקדמתו בלבד: "השקפה כללית על הדגים" (1877).

בספרו "תולדות הטבע" תרם אברמוביץ-מנדלי תרומה עצומה לקביעת שמות בעלי החיים – ובייחוד הציפורים – בלשון העברית, בין בדרך של חידוש (עפרוני, ירגזי, חרטומן, טבלן), בין בדרך של נתינת משמעות חדשה לשם פרטי שבמקרא (גבתון על פי שם העיר הנזכרת ביהושע יט, מג; חופמי על פי "משפחת החופמי" שבמדבר כו, לט; נחליאלי על פי שם המקום הנזכר במדבר כא, יט; סבכי על פי "סבכי החשתי" בשמואל ב' כא, יח; שרונני על פי השם "שרון" שבמקרא), בין בדרך של יצירת מונח חדש מצירופן של מלים ידועות (בעלי חוליות), בין בדרך של דליית שמות נשכחים מן הספרות התלמודית (קיכלי, שקנאי) ובין בדרך של בירור וקביעת מובנם של שמות בעלי החיים הנזכרים בתנ"ך ובספרות התלמוד והמדרש (אנפה, בת יענה, דרור, חסידה, סנונית, עגור, קיפוד, שחף וכיוצא באלו הרבה מאוד). אף השם הכולל הזוחלים, שאצל קודמיו של מנדלי הוא כינוי לנחשים בלבד, נקבע אצל מנדלי עצמו לכלל בעלי החיים הזוחלים (Reptilia) כמקובל היום. אף שם ציפור החוחית נקבע על פי השם שנתן לה מנדלי (חורפי החוחי).

בתקופת יצירתו של מנדלי נשתנו מאוד פני הספרות העברית. בתולדות הספרות העברית החדשה מקובל לראות בשנים 1860–1890 את פרק הסיום של ספרות ההשכלה – דורם של גוטלובר (1811–1899), רש"י פין (1818–1890), קלמן שולמן (1819–1899), יל"ג (1830–1892), סמולנסקי (1840–1885), ואילו את השנים למן 1890 ואילך מקובל לראות כ"דור התחייה" – דורם של אחד-העם (1856–1927), פרישמן (1859–1922), בריינין (1862–1940), ברדיצ'בסקי (1865–1921) וביאליק (1873–1934).

אף הלשון העברית נשתנתה שינוי גדול בחיי מנדלי. ביטוי המוכר ביותר של שינוי זה הוא חידוש הדיבור העברי בארץ-ישראל, שחידשו אליעזר בן-יהוד (1858–1922) וחבריו למן שנות השמונים של המאה הי"ט.

עוד קודם שנתחדש הדיבור העברי בארץ-ישראל התהווה ונוצר בספרות העברית שבמזרח אירופה סגנון כתיבה חדש, שבניגוד לסגנונם של סופרי ההשכלה אינו רואה בלשון המקרא את חזות הכול, אלא יונק את השראתו אף מן המקורות שלאחר המקרא: המשנה, התלמוד והמדרשים, התפילות, רש"י ורמב"ם ושאר יצירות מופת של ספרות ימי הביניים.

חוקרי הספרות העברית תולים את התגבשותו של הסגנון החדש בעיקר בסיפורי העבריים של מנדלי למן סוף שנות השמונים של המאה הי"ט: "בסתר רעם" (1886), "שם ויפת בעגלה" (1890), "לא נחת ביעקב" (1892), "בימי הרעש" (1894), "בישיבה של מעלה" (1894), "בישיבה של מטה" (1895), "הנשרפים" (1896), "קיצור מסעות בנימין השלישי" (1896), "בעמק הבכא" (נדפס בהמשכים משנת 1896 ואילך). סיפורים אלה הם שביססו את מעמדו של מנדלי כגדול הסופרים העבריים בדורו וכיוצר סגנון חדש בפרוזה העברית.

בסיפוריו לא הרבה מנדלי לחדש מלים. אחד מחידושו הבודדים הוא המלה גפרור. קודם שחידש מלה זו בשנת 1898 השתמש מנדלי עצמו בצירופים "עצי גפרית" ו"קיסם מגופר" בהוראה זו. סופרים אחרים לפניו ובדורו השתמשו במלים "אלית(א)", "ציתה", "גיפרון", "גפריתית" וכיוצא באלו מלים, שלא נקלטו בלשון. מלה אחרת שיצר מנדלי, או היה מן הראשונים שהשתמשו בה, היא המלה פֶּנֶר (1896). לעומת זה דחה מנדלי חידוש שנוצר בראשית המאה הי"ט ונקלט יפה בלשון: "תפוח(י) אדמה". בסיפורי העבריים, שנכתבו עד ראשית המאה העשרים, השתמש מנדלי בחידוש זה של סופרי ההשכלה, אבל החל משנת 1903 שינה וכתב בכל מקום בולבוסין – מלה תלמודית שהוראתה במקורות אחד ממיני הבצל. מנדלי נתן למלה התלמודית "בולבוסין" את הוראתה החדשה על פי המלה היידית "בולבעס". גם פרת משה רבנו חידושו של מנדלי הוא על פי היידית.

מנדלי הוא רב אמן בניצול אוצרות הלשון העברית על כל רבדיה, למן המקרא ועד ספרות ההשכלה שבדורו, ואף אינו מתנזר משימוש במלים לועזיות ומהשפעת לשונות אירופה ובראשן שפת יידיש. אין קטע בסיפוריו שאינו ספוג ורווי צירופי לשון והדי לשונות ממקורות שונים ורבים, אבל אין כאן מעשה שיבוץ, עירוב והרכבה אלא מעשה היתוך אורגני, היוצר סגנון חדש ועשיר מאין כמותו. דוגמה אחת מני רבות תספיק:

מאין הרגלים, רבי אשר? – אומרים לו מכיריו הפוגעים אותו בשוק כשהוא רץ כצבי ושולי קפוטתו החדשה מתבדרין – עמוד כמעט רגע ואמור לנו מה חידוש היום בעולם? [...] – אין לי פנאי, אין פנאי! – משיב רבי אשר בדרך הלכו, שלא להביט בפני מכיריו, והם פוערים פיהם ועומדים תוהים ומשתוממים. – רבי אשר, שולי קפוטתך טובעין בטיט, ואתה רץ ואינך חושש! – אומרים לו אחרים הבאים כנגדו ומעמידים עליו עינים בתמיה – חבל על האי קפוטה יפה דבלי בעפרא! (בעמק הבכא ד ד).

בקטע זה המקרא ניכר בביטויים מעטים: **כמעט רגע** (ישעיה כו, כ ועוד), **פוערים פיהם** (ישעיה ה, יד ועוד). כמו כן נמצאים במקרא הצירופים **טבע בטיט** (ירמיה לח, ו), **פגע את** (שמות ה, כ ועוד), **בשוק** (משלי ז, ח ועוד). אבל ספק אם דווקא פסוקים אלו הם שעמדו לנגד עיניו של מנדלי. רובם המכריע של הצירופים שבקטע הזה מקורם בספרות שלאחר המקרא, ובייחוד לשון חכמים (משנה, תלמוד ומדרשים) ולשון ימי הביניים (רש"י).

• **מאין הרגלים** – "וכבר היה רש" בן זומא יושב ותוהא. ועבר רבי יהושע ושאל בשלומו. פעם ושתים ולא השיבו. בשלישית השיבו בבהילות. א"ל בן זומא **מאין הרגלים**. א"ל מסתכל הייתי במעשה בראשית" (בראשית רבה ב, ד). תן דעתך שבמדרש מדובר ב"מעשה בראשית" שהוא עניין נשגב ומרומם, ואילו בסיפורו של מנדלי מדובר בעסקי השוק, חולין שבחולין.

• **מכיריו** – אמנם יש במקרא "יהי מכירך ברוך" (רות ב, יט) ועוד, אבל נראה שמנדלי הולך כאן בעקבות רש"י כגון: "אוהביו ומכיריו (רש"י איוב מב, יא), "מכיריו ואוהביו" (רש"י בבלי גיטין פרק ג, דף ל, עמוד א), "שכיניו ומכיריו" (הוא, בבלי ביצה פרק ה, דף לח, עמוד א), "קרוביו ומכיריו" (הוא, בבלי בבא בתרא פרק ח, דף קכג, עמוד ב) ועוד.

• **הפוגעים אותו בשוק** – כאמור, יש במקרא "ויפגעו את משה" (שמות ה, כ) ועוד, וכן יש "וסבבו בשוק הסופדים" (קהלת יב, ה) ועוד, אבל נראה שמנדלי הולך כאן בעקבות הספרות המאוחרת, כגון "פגעתי אותו בשוק ואמרתיו לו" (שאלות ותשובות מהרש"ך, המאה הט"ז), "פגעה אותו בדרך ואמרה" (שאלות ותשובות מהרש"ם, המאה הי"ט) וכיוצא באלו.

• **רץ כצבי** – "הוי עז כנמר וקל כנשר ורץ כצבי וגבור כארי לעשות רצון אביך שבשמים" (אבות ה, כ). כאן ראוי לציין, שלנגד עיני מנדלי עמד

הנוסח של "פרקי אבות" שבסידור ולא מסכת אבות שבמשנה. הדבר ניכר באותם מקומות, שיש בהם הבדל בין שתי המסירות הללו.

• **אמור לנו מה חידוש היום בעולם** – "וכשבא רבי יהודה בן דורמסקית אצל רבי אליעזר בלוד אמר לו מה חידוש היה לכם בבית המדרש היום?" (ידים ד, ג). תן דעתך למעבר שמן הקודש ("בבית המדרש") אל החולין ("בעולם").

• **אין לי פנאי** – "א"ל ועד עכשיו למה לא באתם, אמרו לו לא היה לנו פנאי" (בבלי סנהדרין פרק ז, דף סח, עמוד א וכיו"ב בספרות התלמוד והמדרש).

• **בדרך הלוכו** – "הרגל מועדת לשבר בדרך הלוכה" (בבא קמא א, ד; ב, א).

• **להביט בפני** – "ואל תוסיף עוד להביט בפני בעלה... ובלבד שלא אוסיף עוד להביט בפני בעלי" (שאלות ותשובות יכין ובוועז, המאה הט"ו). "שמדבר עם חבריו ונראה כאילו מביט בפני אדם אחר" (ר' עובדיה מברטנורא, בכורות ז, ג).

• **עומדים תוהים ומשתוממים** – בספרות חז"ל יש "עומד ותוהה" (במדבר רבה ט, א), "עומד ומשתומם" (פסיקתא רבתי לג), אבל נראה שמנדלי הולך כאן בעקבות רש"י: "יהי רקיע. יחזק הרקיע שאע"פ שנבראו שמים ביום ראשון עדיין לחים היו וקראו בשני מגערת הקב"ה באמרו 'יהי רקיע' וזהו שאמר (איוב כו) 'עמודי שמים ירופפו' כל יום א' ובשני יתמהו מגערתו כאדם שמשותום ועומד מגערת המאיים עליו" (רש"י בראשית א, ו); וכן "מברכין על הירקות קודם, שיתמהו התינוקות וישתוממו על אכילת הירקות קודם הסעודה" (סידור רש"י).

• **שולי קפוטתך טובעין בטיט ואתה רץ ואינך חושש...** אחרים – פרפרזה פרודית על הנאמר בגמרא: "באותה שעה בקשו מלאכי השרת לומר שירה לפני הקב"ה. אמר להן הקב"ה מעשה ידי טובעין בים ואתם אומרים שירה לפני. אמר ר' יוסי בר חנינא: הוא אינו שש אבל אחרים..." (בבלי סנהדרין פרק ד, דף לט, עמוד ב; בבלי מגילה פרק א, דף י, עמוד ב).

• **הבאים כנגדו** – "היו מהלכין בדרך ואחד בא כנגדו, אמר אחד מהן" (נזיר ה, ה); "המתפלל וראה אנס בא כנגדו ראה קרון בא כנגדו, לא יהא מפסיק אלא מקצר ועולה" (בבלי ברכות פרק ה, דף לב, עמוד ב).

• **בתמיה** (= בתמיהה) – רווח ביותר אצל רש"י בעיקר כמונח פרשנות טכני (803 פעמים בפירוש רש"י לתלמוד; 35 פעמים בפירוש רש"י לנביאים וכתובים). כמו כן מצוי מאוד אצל פרשני המקרא המסורתיים (רד"ק, מצודת דוד).

• **חבל על האי קפוטה יפה דבלי בעפרא** – פרפרזה פרודית על דברי ר' אלעזר, שחלה ובא ר' יוחנן רבו לבקרו. ראה אותו בוכה ושאלו על שום מה. השיבו ר' אלעזר: "להאי שופרא דבלי בעפרא קא בכינא", היינו על אותו יופי הבלה בעפר בוכה אני (בבלי ברכות פרק א, דף ה, עמוד ב). יהא פירושם של דברי ר' אלעזר אשר יהיה, כגון השתתפותו בצער רבו ששכל עשרה מבניו, תוכנם עצב עמוק, ואילו אצל מנדלי מדובר בבגד ששוליו מתלכלכים באדמה.

בקטע שלפנינו יש מלה זרה אחת **קפוטה** (ביידיש היא נכתבת **קאַפּאָטע**), שמנדלי נוהג בה מנהג מלה עברית הן בכתוב והן בנטייה (קפוטתו, קפוטתך), וכן שני ביטויים שאינם במקורותינו: "שולי... מתבדרין" ו"מעמידים עליהם עינים". ייתכן שהביטוי "שולי קפוטתו" (או: שולי בגדיהם) מתבדרין, שנמצא בסיפורי מנדלי פעמים אחדות, הוא יצירה מקורית משלו. הביטוי "מעמידים עליהם עינים", שהוראתו 'מביטים' (בתמיה, בהשתאות), רווח מאוד בסיפורי מנדלי, והוא תרגום של ביטויים דומים ביידיש וברוסית.

מבחר ביבליוגרפי: אברהם אברון, "למקורות סגנונו של מנדלי", לשוננו י (תרצ"ט), עמ' 159–172. בעמ' 172 נאמר: "סוף יבוא", ולא היה המשך • מנחם דוד, "בעלי החיים מצפים לשמות" (מוקדש לזכרו של מנדלי מ"ס במלאת 100 שנה להופעת ספרו "תולדות הטבע"), לשוננו לעם יג (תשכ"ב), עמ' 163–174 • שמואל ורסס, "מנדלי מוכר ספרים", האנציקלופדיה העברית כרך כג (תשל"ג), עמ' 952–956 • י"א זידמן, "מנדלי מוכר ספרים כמחיה הלשון העברית" (חידושי שמות לחיות ועופות ב"תולדות הטבע"), לשוננו ז (תרצ"ו), עמ' 205–218, 336–348 • ראובן מירקין, "המחשב בחקר הספרות והלשון – קונקורדנציה ליהאבות והבנים' של מנדלי עשויה בשיטת האוטומאציה", האוניברסיטה 15 חוב' ב (ניסן תשל"ל), עמ' 6–21 • ראובן מירקין, "תפוח אדמה", לשוננו לעם כא (תשל"ל), עמ' 38–40; "כוי פרץ על הגג והטיל ביצה" (מנדלי), שם כב (תשל"א), עמ' 240–241; "שתי הערות: א. 'כוי

פרח על הגג והטיל ביצה'; ב. 'כעכבר מוצל מכד החלב', שם כג (תשל"ב), עמ' 79-80; "כנר", שם לא (תש"ם), עמ' 89-90; "גפרור" - גלגולו של חידוש מחידושי מנדלי מוכר ספרים", שם לג (תשמ"ב), עמ' 135-138 • ראובן מירקין, "רישומי ריתמוס ותחביר מלשון המקורות בכתביתו של מנדלי מוכר ספרים (תרגיל בסטיליסטיקה 'משווה')", מחקרים במקרא ובמזרח הקדמון (מוגשים לשמואל א' ליונשטם במלאת לו שבעים שנה), ירושלים תשל"ח, עמ' 269-277 • ראובן מירקין, "מסגנון אל סגנון - הדרך העולה מכתביתו של ש"י אברמוביץ אל ה'נוסח' של מנדלי מוכר ספרים", לשוננו מב (תשל"ח), עמ' 237-251 • אהרון צייטלין, "מנדלי המקרב" (על היסוד האידי בסגנונו העברי של מנדלי מוכר-ספרים), אחיספר, ניו-יורק תש"ד, עמ' 74-80 • יוסף קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך שישי, מהדורה ב תשי"ט, עמ' 315-457 • י"ח רבניצקי, "על הסגנון העברי של 'מנדלי מוכר ספרים'", העמר ספר ראשון (תרס"ז), מדור ב, עמ' 23-31 • יחיאל שיינטוך, "סיפוריו הקצרים של מנדלי מו"ס על נוסחאותיהם" (בירור ביבליוגרפאי וטקסטולוגי), הספרות א (תשכ"ח), חוב' ב, עמ' 391-409 • גרשון שקד, בין שחוק לדמע - עיונים ביצירתו של מנדלי מוכר-ספרים, תל-אביב 1965, עמ' 84-98 (הפרק "שתי פנים ללשון").

מרדכי מישור

תחיית הלשון – האומנם נס?

אומרים שתחיית הלשון היא נס.

תחיית הלשון העברית, הקדושה, העתיקה, ה"מתה" (כפי שהבלשנים מכנים לשון שאינה משמשת לתקשורת טבעית), הפיכת לשון כזו ללשון חיה, מודרנית וחילונית – יש בה כדי לעורר פליאה.

הרצל, חוזה המדינה, שפרץ את כל גבולות הדמיון והעז להעלות על הדעת חזון של מדינה ליהודים, מדינה עצמאית, על כל המהפכים במבנה החברתי והנפשי של האומה הכרוכים בכך, הוא ראה בדמיונו מדינה רב-לשונית נוסח שווייץ בארץ-ישראל, שבה כל קהילה תשמור על הלשון הלאומית של ארץ מוצאה (לא חלילה על הלשונות שדיברו היהודים בגולה; את אלה דחה בשאט נפש). מכל מקום – לא עברית, ש"הרי איננו מסוגלים לדבר זה עם זה עברית. מי מאתנו יודע עברית במידה מספקת, כדי לבקש בשפה זו כרטיס-רכבת? זה לא קיים" (ב"ז הרצל, **מדינת היהודים**, 1896. נכתב בגרמנית; הרצל לא כתב עברית). רעיון התחייה של העברית היה למעלה מכוח דמיונו.

על התיאור האובייקטיבי של מצב הדברים – "הרי איננו מסוגלים" – נוסף נימוק עיוני-מדעי: הלשון כפופה לחוקים ביולוגיים, שאין היא יכולה להתחמק מהם; והבלשנות מלמדת, שלשון שמתה אינה יכולה לקום לתחייה. פשוט, הדבר נוגד את חוקי הטבע. דעה זו מובעת בבהירות דווקא בקרב תומכי הרעיון הציוני, ואפילו בקרב חוקרים וסופרים, שהעברית לא הייתה זרה להם כלל וכלל, ובכל לבם רצו בלימודה ובטיפוחה, "אבל לעשות את השפה העברית שפה מדוברת במובן הרגיל, זה לפי דעתי נמנע גמור" – כותב ד"ר ש' בֶּרֶנְפֶּלד, סופר וחוקר תולדות ישראל. והוא מנמק (בעברית נאה וציורית): "עוד לא אירע לשום שפה בעולם, אפילו לאיזה דיאלקט, כי יתיו אותה מאחר שחדלה להיות שפה מדוברת. כלי זכוכית שנשבר שוב אין לו תקנה, ושפה שחדלה להתפתחותה הטבעית ופסקה להיות חיה בפי העם, תהיה לפי הדוגמאות ההיסטוריות שפה היסטורית ספרותית, דתית, אבל לא שפה חיה, עממית..." "מפני שהתפתחות כל שפה היא כהתפתחות כל

המציאות האורגנית - ומי יצווה וישפיע עליה?" (הצפירה, 1912, גיליון 56). דעות אלו נשמעו בחוגי הציונים, וכל שכן בחוגי מתנגדיהם. ואין צורך לומר, שהבלשנים שאינם בני ברית דיברו על הרעיון השגעוני של תחיית הדיבור העברי בלגלגנות גלויה (ואני מתעלם מן הנימוקים האידאולוגיים של יפי-הנפש, שחסו על כבודה של העברית, וטענו - בצדק - שזו עתידה להתבזות ברגע שתצא לשוק וטיפול בידי כל עובר ושב).

את ההצלחה במבצע החיית העברית תולים, בפשטות, בכוח הרצון של דור החלוצים: תמהונים אלו חיו במין עולם דמיוני, שאינו נכנע, כביכול, לחוקי הטבע, ולכן - כך ממשיך ד"ר ברנפלד בספקנות עוקצנית - "מפני כי הכול בלתי טבעי, מתעקשים הם להאמין ולקבוע בלב אחרים את האמונה, כי אפשר להחיות את השפה העברית". והרי זה, כלשונם, "נמנע גמור". לפי האנציקלופדיה המקראית (ערך נֶס), הפרת חוקי הטבע היא מסימני ההיכר של הנס. מן הבחינה הזאת, תחיית הלשון היא נס, אין להכחיש. אבל אנחנו, שחונכנו על ברכי המדע, אין דעתנו סובלת דברים שאין להם הסבר הגיוני. לכן אנסה להעלות נתונים אחדים, שיש בהם כדי לקרב את "נס התחייה" לשורת ההיגיון.

אין זו משימה קלה. לומר שתחיית העברית איננה נס פירושו לטעון שהעברית מעולם לא מתה. טענה נועזת כזו מחייבת אותנו למצוא בעברית של ערב התחייה גילויים כלשהם של לשון חיה, לשון חיה אפילו שלא "במובן הרגיל", כלשונם של ברנפלד, חיה ולו במידה מסוימת או מבחינה מסוימת. גם אם יעלה הדבר בידנו, עוד יהיה עלינו להמציא תשובה מניחה את הדעת לטענות שנשמעו, שעתיקותה וקדושתה של העברית עומדות למכשול בדרך סיגולה לכל המצבים של הפרט והכלל בחיים המודרניים. כל זאת - ובלבד שלא ניאלץ להודות במושג המעורפל והבלתי-מדעי הקרוי "נס". אני מקווה שלא לאכזב את הקורא. שהרי הגישה המודרנית, המתיימרת להסביר את מעשי הנסים, כביכול, "על טהרת המדע", לא תמיד משכנעת: יש שההסבר דחוק כל כך, שהנס עצמו מסתבר יותר מהסברו...

טענה אחת אפשר להפריך בקלות: הטענה שקדושת הלשון היא מכשול בפני תחייתה או בפני סיגולה לחיי חולין. בואו נפתח את "כתבי הקודש": כלום הגבילה קדושת התנ"ך את תחומי שימושה של העברית? הנה, למשל,

סיפור דברי הימים של המלכים: סיקור רצוף של מאבק העם על קיומו, של יחסים מדיניים עם ארצות שכנות ושל קשרי מסחר עם ארצות רחוקות, משולב באפיזודות אנושיות של גבורה, אהבה, קנאה וחרטה. ולא רק הפרקים הסיפוריים; דווקא קטעי תיאור, שאינם מרתקים ביותר, עשירים במושגים משטחי חיים שונים. למשל, הפרשיות המתארות את בניין המשכן ואת בניין בית המקדש, על הכלים שהיו בהם (שמות פרק כה ואילך, מלכים א פרק ו ואילך), משופעות במונחי טכניקה, אמנות ואדריכלות. אפילו החוקים, שהם קשורים מטבעם לסמכות ההלכה, חורגים הרבה מעבר ליחסים "שבין אדם למקום". למשל: דיני נזיקין ופלילים, חוקי הגנת העובד, תקנות תברואה, ובהן לא מעט מושגי רפואה, כגון מחלות הטעונות בידוד וכיו"ב.

סיגולה של "לשון הקודש" לכל תחומי החיים לא הצריך אפוא שום מהפכה בטיבה.

גם את טענת העתיקות אפשר, אם לא להפריך, להחליש במידה ניכרת. הרי כל הלשונות החיות היום היו לפני עתיקות. עם הופעת השינויים בחיים נוצרו, בד בבד, המלים להבעתם. נכון, על העברית היה להשלים בדחיפות תהליך שעבר על שאר הלשונות במשך מאות בשנים, אבל לא היה צורך בשינוי מהותי בלשון. ובעצם, גם לשונות אחרות ידעו תקופות של התפוצצות מהירה של אוצר המלים, כשמהפכה, תגלית או המצאה הזרימו למילון מערכות שלמות של מושגים חדשים בבת אחת. אם כן, למרות "נקודת הזינוק" הנמוכה של העברית, לא היה מצבה שונה ממצבה של כל לשון אחרת בעולם.

למען האמת, לא הייתה נקודת הזינוק של העברית נמוכה כל-כך. לאחר שפסק הדיבור העברי, עם אבדן העצמאות (בר-כוכבא, באמצע המאה השנייה לספירה, עדיין מתכתב עם פקודיו בעברית) המשיכה העברית להתקיים ולהתפתח בכתב. החיים ה"דוממים" של העברית – כלשון ספרות – לא פיגרו אחר השינויים שחלו במציאות. חידושי הטכניקה, מושגים מדעיים, תורות חברתיות – כל אלו מצאו את דרכם אל הספרות העברית, בין בחיבורים שנכתבו במקור בעברית, בין בתרגומים מלועזית. במיוחד יש להזכיר את הפעילות התרבותית בספרד המוסלמית של המאות

הראשונות לאלף שלנו, בתחום ההגות והמדע, בהשראת התרבות הערבית (ששימשה גם גשר לתרבות היוונית העתיקה). באותה התקופה התעשר המילון העברי במאות מונחים, שחודשו מתוך מחשבה בלשנית מעמיקה. כך למשל, הותאמו לעברית, על-ידי שינויים קלים בהגייה, מונחים מדעיים שנשאלו מן הערבית: הנדסה, מרכז, קוטר, אופק, אקלים (מלה יוונית במקורה) ועוד ועוד. תקופה זו הנחילה לעברית לא חידושים בלבד, אלא גם גישה למודרניזציה ושיטה לחדש בלשון בלי לטשטש את אופייה.

"תור הזהב" של ספרד, כפי שנהוג לכנות את התקופה הזאת, היא חוליה אחת - אמנם מיוחדת בהיקפה ובעצמתה - בשרשרת מרכזי תרבות יהודיים במשך כל שנות הגלות. מרכזים הופיעו ודעכו, הופיעו ודעכו; אבל אם נצרך את כל המרכזים שבכל מרחב הגולה במשך ההיסטוריה, נמצא שרשרת רצופה של יצירה עברית, שניזונה בלי הרף מחידושי העבר והכשירה את הקרקע ליצירה הבאה.

הפעילות התרבותית הזאת, סוף סוף, נחלתם של מי הייתה? כמובן, נחלתם של בני שכבה תרבותית דקה, שלא שיקפה אלא אחוז קטן מכלל האוכלוסייה. ומה בדבר המוני העם?

המוני העם לא היה להם חלק בפעילות היצירתית, אבל היה להם חלק, חלק פעיל, במסירת המורשת הקדומה, "בהעברת הלפיד". כל ילד יהודי היה מחויב ללמוד קריאה בתורה ובתפילה משעה שעמד על דעתו. המצליחים - ואלה שלא נדרשו לפרנסת ביתם - המשיכו בלימודם, ועברו מקריאה להבנה וממקרא לגמרא. מכל מקום, העובדה שיהודי חייב להתפלל שלוש תפילות קבע ביום - בעברית, כמובן - לא הייתה מוטלת בספק. ועל תפילות הקבע עוד יש ברכות עם השכיבה והיקיצה, לפני האכילה ולאחריה, ותוספות מיוחדות למועדים, כגון הקידוש, הזמירות, ההגדה של פסח. חלק ניכר מן המטען העצום הזה הכיר כל יהודי בעליפה וידע להנעים אותו בנעימות שדבקו לאוזניו מילדותו.

עדיין אין זו ידיעה של ממש. אי אפשר להחיות לשון על יסוד ידיעה סבילה של טקסטים, שרובם לא היו מובנים לקוראיהם. אבל אין לזלזל בידיעה צנועה זו. יתרונה היה בחיוניותה, בתפוצתה, בהזדהות העמוקה שהזדהו עמה היהודים בכל אתר ואתר.

יתר על כן: התפילה היא, בלי ספק, פעולה תקשורתית. הדבר תלוי באמונה, שיש "בצד השני של הקו" מי שמקשיב ומוכן להשיב – אם לא במלים, בעזרה מוחשית, ברפואה, בפרנסה; ואם לא בעזרה מוחשית, בעצם האפשרות שהוא נותן לאדם לשפוך את לבו. והרי תקשורת היא מסימניה המובהקים של לשון חיה, לא כן?

אבל אינה דומה הפעולה האוטומטית של התפילה לתקשורת הפרגמטית של בני אדם בדיבור החי. כאן המקום להביא לדיון את לשונות היהודים. בכל הלשונות שאימצו היהודים מן הגויים שמסביבם – בין שמוצאן גרמני (יידיש) או ספרדי (לאדינו), ארמי (כורדית) או ערבי (אגב, כולן נכתבות באותיות עבריות) – בכולן יש גרעין של מלים עבריות, המלווה את היהודים מן הימים שלפני הגלות. בגרעין הזה נכללות מלים מן ההווי הייחודי של היהודים, כמובן, אבל גם מהווי מחזור החיים של הפרט והמשפחה, ומהווי הדאגה לפרנסה; כלומר, מן הבחינות האינטימיות ביותר בחיי האדם. מלים עבריות מצויות בלשונות היהודים למאות, ובפי הכול, גם בפי נשים ופעוטות שלא למדו תורה. המלים העבריות שבלשונות היהודים דינן כמלים חיות לכל דבר. חיות "ממש".

המלים האלה, עם כל חיותן, עדיין אינן יוצרות דיבור עברי בלי תוספת של ידיעה כלשהי בדרכי הנטייה ובכללי המבנה של המשפט, ובלי הדבק של מלות קישור ומלות יחס. מה התועלת במלים בודדות, שאינן נדבקות זו לזו? אף-על-פי-כן, ברגע שיהודי נאלץ לדבר עברית, היה ביכולתו "לגייס תגבורת" ממקורות אחרים – החומש, הסידור – וליצור "משהו" שיכול להתקרב לדיבור עברי חי.

לא נעדרו הזדמנויות לכך. יהודי שנדד מארץ מגוריו מחמת רדיפות, או תר אחר מקור פרנסה במרחקים מחמת הדוחק, כשהגיע למקום זר חיפש יהודי אחר שיעזור לו להסתדר. במקרים כאלה שימשה העברית, לא אחת, אמצעי התקשורת היחיד להידברות, למרות הבדלי הגייה אפייניים לאזורים או לעדות. סוג כזה של תקשורת היה קיים, למשל, ביישוב הישן של ארץ-ישראל, בין יהודי העדות השונות; ובלי יומרות אידאולוגיות, אלא

מכורח המציאות. במצבים כאלה, העובדה שהעברית היא הלשון המשותפת של כל היהודים באה לידי ביטוי מוחשי.

אני קורא את השורות שכתבתי, ויש לי רושם שיצאה מתחת ידי, שלא בכוונה, תמונה יפה יותר מן המציאות.

אם מתוך דחף מדעי לתרץ נסים ולנפץ מיתוסים, אם מתוך משיכה רומנטית לאידאליזציה של העבר, נראה ש"נסחפתי" אחר כמה רעיונות שוודאי נכונים הם בעיקרם, ואולי משום כך הצטיירה תמונה "ורודה" יותר מדי.

בואו נעמיד את הדברים על פרופורציות ראליות יותר: בעצם, במשך 1800 שנים של גלות הייתה העברית במצב עלוב למדי, אלא שמדי פעם בצבצו ועלו גילויים של חיות, שכיום, בדיעבד, מתברר לנו שהיו חשובים יותר משהורגשו בשעתם. ונראה שמשקל מיוחד היה לעובדה, שהחלוצים שהוציאו את רעיון התחייה אל הפועל לא העלו את העברית מתהום הנשייה, אלא קיבלו אותה לידיהם בירושה, בתהליך רצוף של מסירה שמעולם לא נפסק.

נחזור לד"ר ברנפלד הספקן.

אין ספק שהכיר ד"ר ברנפלד את העובדות על כל בחינותיהן (הוא היה היסטוריון), והייתה לו ראייה חדה ומפוכחת. דווקא משום כך היה הצדק (המדעי) עמו: מבחינה מדעית, כל גילויי ה"חיים למחצה" שדימינו לגלות בעברית שלפני התחייה, אין בהם כדי להפקיע אותה מכלל "לשון מתה".

אם כן, מה הקים את העברית לתחייה?

עלינו לחזור, באין בררה, לגרסה ה"ישנה": כוח הרצון של החלוצים. מסתבר שחזון שיבת ציון האציל על החלוצים תקווה עזה כל-כך במעשי ידיהם, שלא נרתעו מפני כול. למען החזון הזה עזבו את ביתם ואת עִבְרָם, את לשון דיבורם ואת מנהגיהם, הם עזבו כל מה שאנחנו מכנים בשם "שורשים" ועלו לארץ הזאת לחפש... שורשים (איזה פֶּרְדּוּקְסוּ?), שורשים עמוקים (לא כשורשים שעזבו מאחוריהם; את אלה לא כינו כלל "שורשים"), שורשים הבוקעים בסלע ויורדים עד לבר-כוכבא, ליהושע בן-נון, לאברהם אבינו.

תחיית העברית הייתה שם, בשורשים האלה.

אבל מה היה צריך לעשות, בסך הכול, כדי להגשים את חלום תחיית הלשון? פשוט מאוד: לברוא ילד, שהמלה הראשונה שיוציא מפיו תהיה בעברית. רק זה. כל בית היה למעבדה, שניסוי מוזר ולא הגיוני היה עתיד להיעשות בה: בריאת אדם חדש, ש"שפת אמו" לא תהיה השפה של אמו... אי אפשר להסביר את הצלחת הניסוי הזה במושגים של מדע. איזה סממן מיוחד היה מעורב בו, איזה כוח נסתר, שכל ההסברים ההגיוניים שטרחתי לפרט למעלה מתגמדים כנגדו. הביטוי הנדוש "כוח רצון" נשחק עם הזמן ואיבד מעצמתו, כדרכם של ביטויים שדשים בהם הרבה, אבל הוא מביע בצורה קולעת את הסממן שהיה מעורב בניסוי (היום היינו מכנים אותו "מוטיבציה"). כוח רצון לעשות כל מה שימציא הדמיון, וגם מה שלמעלה מן הדמיון; כוח רצון לכבוש את הטבע, ולחולל מעשים שאינם מדרך הטבע. דומה שאף אותו כוח רצון עצמו לא היה כדרך הטבע. לא, תחיית הלשון לא הייתה נס: הנס היה כוח הרצון.

אליעזר בן־יהודה ותחיית הלשון העברית

השם אליעזר בן־יהודה יהיה קשור תמיד בתופעה מיוחדת במינה, לא רק בתולדות לשוננו העברית, כי אם בתולדות לשונות העולם בכלל, והיא: תחיית הלשון. במונח "תחייה" אין אנו מתכוונים לתחיית מתים, שהרי העברית לא הייתה מעולם שפה מתה שלא השתמשו בה כלל. ב"תחיית העברית" אנו מתכוונים להפיכת שפה שלא שימשה שפת־אם ולא הייתה מדוברת דיבור יום־יומי שוטף ורגיל כ־1600 שנים, לשפה חיה וטבעית. בן־יהודה היה הראשון שהטיף לתחיית העברית ואף הגשים, דרש וקיים. ויתרה מזו: הוא הטיף לתחיית הלשון בתוך מסגרת רחבה של תחייה כללית של עם ישראל במולדתו ההיסטורית, לתחייה לאומית שלמה בציון.

אליעזר בן־יהודה (פרלמן) נולד למשפחה יהודית אדוקה בלושקי, פלך וילנא, ליטא, בכ"א בטבת תרי"ח (1858). בצעירותו היה למשכיל, והמיר את הישיבה בגימנסיה רוסית. הוא סיים את לימודיו ב־1877. באותה שנה עצמה הכריזה רוסיה מלחמה על האימפריה העות'מאנית, מלחמה שמטרתה לעזור לבולגרים, 'האחים הקטנים' של הרוסים, להשתחרר מעולה של טורקיה. בן־יהודה התלהב מהרעיונות של החזרת זכויותיהם של הבולגרים ומתחיית העם הבולגרי על אדמתו, ועקב אחר המלחמה בהתעניינות רבה. במאה התשע־עשרה נאבקו עמים באירופה על ריבונותם; הם קיבלו אותה אם התאימו להגדרה האירופית של "לאומיות", דהיינו אוכלוסייה היא עם, אם יש לה ארץ משלה ושפה משלה. בן־יהודה הושפע מאוד מן המאבקים האלה, והגיע למסקנה שיש ליישם את רעיון הלאומיות האירופית גם לעמו, לעם היהודי. אמנם בארץ היהודים, ארץ־ישראל, היה אז היישוב היהודי דל, ולשון היהודים, העברית, הייתה כתובה ולא מדוברת, אבל בן־יהודה חשב, שעל המכשולים אפשר להתגבר. על היהודים לשוב לארצם ולהתחיל לדבר בלשונם.

ספוג ברעיונות האלה החליט בן־יהודה לעלות ארצה. הוא עזב את רוסיה ב־1878. ראשית נסע לפריס ללמוד רפואה, כדי שיוכל לעזור לבני־עמו בציון. הוא חלה בשחפת ונאלץ להפסיק את לימודיו, אבל על עלייתו

ארצה לא ויתר. בתרמ"ב (1881), בין כסה לעשור, הגיע בן־יהודה לארץ ובאמתחתו תכנית להגשמת רעיונותיו. כבר בשנות שהייתו בפריס עסק בשאלת התחייה, ופרסם סדרת מאמרים בעיתונים העבריים (בעיקר בהשחר ובהחבצלת) על תחיית העם היהודי, על ארצו ועל לשונו. המאמר הראשון שלו "שאלה נכבדה" (במקורו "שאלה לוהטה"), שהופיע בהשחר תרל"ט, נחשב למבשר תנועת חיבת ציון בכללותה, כי נמצאו בו כל היסודות של תפיסת העולם הלאומית החדשה שנולדה בשנות השמונים (מדיניות, יישוב הארץ, תחיית הדיבור העברי ותחיית הספרות העברית). הוא התיישב בירושלים, שבה גרו רוב היהודים שחיו אז בארץ, מכל העדות, מפני שחשב שהיא תשמש מוקד לתחייה, וממנה יתפשט הרעיון בארץ ובתפוצות. בן־יהודה פעל בדרכים אחדות, ואלה העיקריות שבהן:

א. הדוגמה האישית

בן־יהודה החליט עוד לפני בואו ארצה, שהוא עצמו ישמש דוגמה ומופת לדעותיו, וידבר אך ורק עברית עם כל יהודי שיפגוש. הוא גם דרש זאת מאשתו ומבני ביתו. הנה סיפור אחד מני רבים, המדגים את הקשיים שעמד לפניו בן־יהודה בהקמת משפחה דוברת עברית, ואת נחישות דעתו במאבק. כשנולד ב־1882 "הילד העברי הראשון", בן־ציון בן־יהודה (לאחר שנים שינה את שמו לאיתמר בן אב"י), לא הסכים בן־יהודה שישחק עם ילדים אחרים, שהרי הם אינם יודעי עברית, ויקלקלו את לשונו. כך היה הילד כלוא בבית וכמעט לא בא במגע עם אנשים. כנראה משום כך איחר לדבר, ואפילו בגיל ארבע לא הוציא מלה מפיו. היו שניבאו שיהיה אילם או מטומטם, וכך ייכשל כל רעיון התחייה. אמו של בן־ציון, דבורה, לא יכלה לעמוד בדרישתו של בן־יהודה, בעלה, לדבר עם הילד רק עברית. יום אחד, כשיצא בן־יהודה מן הבית לנסוע ליפו, שרה לילד שירי ערש בשפת־אמה, ברוסית. במקרה היה בן־יהודה אנוס לשוב לביתו, משום שהכבישים היו חסומים. עוד בהיותו מחוץ לבית שמע את הרוסית. הוא פרץ הביתה ומרוב כעסו על אשתו שבר את השולחן בחדרו לרסיסים. ואיתמר מספר: "בתוך הזעזוע הגדול שעבר עליי בראותי את אבי ברוגזו ואת אמי בצערה ובבכיה, הוסר האלם מעל שפתיי והדיבר בא אל פי". (הסיפור לקוח מן האוטוביוגרפיה של איתמר בן אב"י, עם שחר עצמאותנו, כרך ב, ירושלים, 1961, עמ' 18).

כך, למרות הקשיים הרבים, אי הנוחות וחוסר הטבעיות שבדיבור בלשון שחסרו בה הרבה מלים וביטויים, מימשה המשפחה את רעיון התחייה והייתה למשפחה "העבריה" הראשונה, ובניה היו לילדים "העבריים" הראשונים מאז חורבן בית שני. ואכן בן־יהודה ומשפחתו היו הוכחה לכל הספקנים, שהתחייה אפשרית. בזה הפך בן־יהודה לסמל, ואפילו לסמל אגדי של התחייה, בעיני כל העם באשר הוא שם.

ב. הסתמכות על הילדים ועל הנוער

בן־יהודה הבין, שבסופו של דבר עתיד התחייה הוא "בפי עוללים ויונקים", ולכן דרש, שכל בית יהודי, לשונו תהא עברית, כדוגמת ביתו של בן־יהודה, ועוד דרש, שמוסדות החינוך היהודיים ילמדו את כל מקצועות הלימוד, היהודיים והכלליים, בעברית, מגן הילדים. בן־יהודה עצמו לימד כך זמן מה בבית־הספר של כל־ישראל־חברים בירושלים, והראה, ששימוש בעברית בלבד כשפת הוראה (מה שנקרא אחר־כך "עברית בעברית") אכן אפשרי. הצלחתו עשתה רושם רב בעולם היהודי, גם בארץ וגם בחוץ־לארץ. ואולם הוראה בעברית הייתה כרוכה בקשיים גדולים: המורים לא היו מוסמכים, ולא היו ספרי לימוד וחומר עזר (שירים, משחקים וכו') בעברית. גם מינוח לא היה. בתחילה היו המורים "חצי אילמים", אבל במשך הזמן תורגמו ספרים לועזיים לעברית והותאמו לרוח הארץ, הומצא מינוח ונוסדה רשת חינוך עברית. לא נגזים אם נאמר, שהכנסת העברית לבתי־הספר על־ידי המורים העבריים ויצירת דור צעיר עברי הבטיחו יותר מכול את הצלחת התחייה.

ג. הסתמכות על המבוגרים

בן־יהודה דרש מהמבוגרים להשתתף בתחייה ולדבר עברית כמוהו. כדי לעזור להם בשלבים הראשונים של דיבורם הקים חברות לדיבור עברי. הן נפגשו לעתים מזומנות ושוחחו בעברית. החברות האלה שימשו דוגמה לחברות דומות שקמו אחר־כך גם בחוץ־לארץ ותרמו לקידום התחייה. כדי להפיץ את דעותיו ולהשפיע פרסם בן־יהודה עיתון עברי (שהתחיל כשבועון והפך ליומון), שנשא את השמות: **הצבי**, **ההשקפה**, **האור**. הוא ערך את העיתון על־פי הדגם האירופי, כלומר, גם נושאים כלליים ואוניברסליים

וגם נושאים יהודיים-ספציפיים וארצישראליים-מקומיים. הוא כיוון את עיתונו לעם היושב בארצו, מדבר בלשונו ומתעניין בכול. מאחר שהעיתונות נקראה בצמא באותה תקופה, הייתה לעיתונו של בן-יהודה חשיבות רבה ביותר להפצת רעיונותיו על התחייה.

ד. "מלים מלים"

בן-יהודה חשב אפוא שיוכל להחיות את העברית על-ידי הפעלת הציבור כולו, מגן-הילדים, בשמשו דוגמה אישית. עד מהרה הרגיש במוגבלותה של העברית, בייחוד באוצר המלים שלה. הוא הבין שמחסור זה עלול לסכן את הצלחת התחייה כבר בשלביה הראשונים. למעשה הוא הרגיש בזה עוד בחוץ-לארץ, כשניסה לדבר עברית שם, ולכן כבר אז התחיל לחפש מלים במקורות, וגם לחדש מלים בעת הצורך. כשהגיע ארצה הוא התחיל במאוד. כדי לדעת מה קיים ומה חסר בעברית, התחיל בן-יהודה לחבר רשימות של מלים ומשמעויותיהן. עם השנים הפכו הרשימות האלה בסיס למילון המפורסם שלו **מלון הלשון העברית הישנה והחדשה**. המילון, בן 16 כרכים, הוא מפעל יחיד במינו בתולדות הלקסיקוגרפיה העברית (ובמובן מסוים גם הכללית).

נוסף על כך הקים בן-יהודה בשנת תר"ן ועד של מומחים בעברית, כדי שיעזרו לו בחיפושיו ובחידושויו. ועד הלשון הזה הוא אבי האקדמיה ללשון העברית של היום.

חידושויו של בן-יהודה נתקבלו, מפני שהיו הכרחיים לתחיית העברית בשימושיה היום-יומיים. החשיבות שבחידושים איננה רק בתוספת מלים, שאפשרה את התפתחות הלשון, כי אם בכך שבן-יהודה הראה, בפעם הראשונה מאז ימי הביניים, איך ניתן בצורה מגובשת ומכוונת להרחיב ולתכנן את לשונו ולהתאים אותה לצרכים חדשים. בחידושויו הסתמך בעיקר על הכוח היוצר הגנוז בתוך העברית עצמה. הוא יצק שורשים עבריים לתוך התבניות הטיפוסיות לעברית – משקלים ובניינים. כך למשל, משורשים מקראיים יצר, בין השאר, את המלים: **כתבה, מדרכה, מחלבה, משקפת, משטרה**; משורשים מלשון חז"ל: **מגהץ, ממחטה, מקלחת, פלישה**. כמו כן נתן למלים מקראיות משמעות חדשה ומודרנית. "אקדח", למשל, משמעו במקרא (ישעיהו נד, יב) "אבן טובה", מן "מניות" (נחמיה יב, מז),

שמשמעותן המקראית "חלק, מנה", גזר בגזירה לאחור מניה (במקרא היחיד של מניות הוא מנה), "קדמה" (בראשית ב, יד) משמעותה במקרא "הצד המזרחי".

כשלא מצא את מבוקשו בתוך העברית, פנה אל הארמית, השפה השמית הקרובה לעברית, והשפה היהודית השנייה, לצדה של העברית. משורשים ארמיים הוא יצר, למשל, את המלים: **אדיש** (אֲדִישׁ – שתק), **אדישות**; **גמיש** (גָּמֵשׁ – נכפף), **גמישות**; **זִיל** (מארמית זִילָא מיוונית δούλος – עבד, משרת); **התגנדר** (אִיגְנֹדֵר – התפאר).

כשלא מצא את מה שחיפש גם בארמית, פנה לערבית, מן הסיבות האלה: (א) ערבית היא השפה השמית העשירה ביותר במילונה. (ב) היא שפה שמית שמעולם לא חדל דיבורה. (ג) היא הייתה שפה מדוברת בארץ־ישראל. (ד) ערבית כבר ליוותה את העברית, השפיעה עליה והעשירה אותה, במיוחד בתקופת תור הזהב בספרד בימי הביניים. על סמך שורשים ערביים יצר בן־יהודה מלים דוגמת: **היגר** (הִגְרַ – עזב), **הגירה**, **מהגר**; **ליטף** (לָטַפַּ – היה חביב); **תמרון** (תִּמְרִין, מן מִרְנָה – הרגיל). מלים ערביות אחרות עברת: **אדיב** – אֲדִיב, **רציני** – רָצִין, **תחרים** – תִּחְרִים. או שהמלה העברית החדשה דמתה מאוד למקבילתה הערבית בהיותה גזורה משורש זהה וממשקל קרוב מאוד. למשל, **מדרשה** – מִדְרָשָׁה, **מכתבה** – מִכְתָּבָה, **משתלה** – מִשְׁתָּל, **רשמי** – רִשְׁמִי. במלים אחדות שאל בן־יהודה מהערבית לא את השורש אלא את הצורן יָה, דוגמת **מטרייה**, **נגרייה**, **עירייה**. דרך נוספת שבחר לחידושי מלים היא תרגום שאילה, תרגום המושג במקבילה לשונית: **עירייה** מערבית בִּלְדִיָּה (בִּלְד – עיר), **מכללה** – קְלָה (מהשורש הערבי קָל). בן־יהודה הציע דרכים נוספות לחידוש העברית, בין היתר, קבלת כל השורשים הערביים כעבריים; יצירת שורשים עבריים יש מאין, דהיינו יצירת שורשים מלאכותית על־ידי צירוף שרירותי של שלושה עיצורים כגון אבג, בגא, גאב וכדומה. הצעות אלה לא נתקבלו.

את השורשים השמיים (מעברית, מארמית ומערבית) יצק בן־יהודה במשקלים ובבניינים הנפוצים בעברית. לדוגמה: **מפְעֵלָה** (מִדְרָכָה, **מדרשה**, **מחְלָבָה**, **מכללה**, **מִכְתָּבָה**, **מסעדה**, **משטרה**); **פְעִילָה** (גלידה, **הגירה**, **חביתה**, **חזייה**, **לטיפה**, **פלישה**, **קציצה**); **פְעֻלָּת** (אֲדָמָה, **אֲכָלָה**, **גִּנְנָה**, **חֲזַרְתָּ**, **נִזְלָה**; **פיעל/פעלל/פלפל** (אֵיחַל, **בצבץ**, **דפדף**, **דרבן**, **היגר**, **ליטף**, **ענין**) ועוד. כך ביקש לשמור בחידושו על המבנה השמי המקורי של העברית ולהתאימו

למציאות החדשה. ואכן, בן-יהודה השתדל למנוע השפעות לועזיות (בייחוד אירופיות) על העברית החדשה. לפניו, בתקופת ההשכלה, חידשו בדרך של צירופי מלים. שיטה זו אפיינית לשפות אירופיות ואינה מתאימה לדגם של שפה שמית. לכן תפסו רבים מחידושי בן-יהודה את מקומם של צירופים שהיו רווחים לפניו. למשל, **עיתון** – במקום מכתב עתי (כדגם הגרמני Zeitschrift), **מילון** – ספר מלים (כבגרמנית Wörterbuch), **עירייה** – בית מועצת העיר (Rathaus). ואולם גם בן-יהודה עצמו חידש בדרך של צירופים, והם באמת לא נתקבלו בלשונו. רק צירופי הלחמה ההופכים שתי מלים לאחת, נתקבלו. לדוגמה: **חידק, ראיוע** (היום קולנוע). נוסף, שאמנם הוא לא רצה שהלשון תושפע מלועזית, אבל בכמה מחידושי ריח השפעה כזאת, בעיקר בדרך של תצליל. למשל במלים: **אווירון** – צרפתית avion, **סבון** – צרפתית savon, **בובה** – צרפתית poupée, גרמנית Puppe. (רשימות מייצגות של חידושי בן-יהודה ודרכי יצירתם של חידושים אלה אפשר למצוא במאמריהם של ר' ויס, "שיטתו של אליעזר בן-יהודה בחידושי"; ר' סיוון, "חידושי המלים של אליעזר בן-יהודה [לפי מילון]"; מ' פיאמנטה, "השפעת הערבית על חידושי בן-יהודה", כולם ב**לשונו לעם**, כרך יב, תשכ"א).

כפי שכבר ציינו, התיישב בן-יהודה בירושלים ופעל בה, בחשבו ששם יהיה מוקד התחייה. והנה רק חלק קטן של תושבי העיר תמכו ברעיונותיו; רובם התנגדו להם או היו אדישים כלפיהם. היו אפילו קבוצות שהטילו עליו ועל משפחתו חרם, והיו שהלשינו עליו לשלטונות הטורקיים, שהוא בוגד במלכות בגלל רעיונותיו הלאומיים. הוא אף נעצר וישב זמן-מה בבית הסוהר הטורקי בירושלים (עין על הפרשה בספרו של יהושע קניאל, **אליעזר בן-יהודה בבית האסורים**, ירושלים 1983). למעשה מה שעזר לבן-יהודה ולתחייה הייתה העובדה, שבשנת בואו ארצה (תרמ"ב) התחילו העליות הראשונות, שעיקרן ממזרח-אירופה. חלק לא מבוטל מבני עליות אלו היו צעירים כבן-יהודה עצמו, ובעלי רקע חברתי-תרבותי כשלו. כמוהו היו בעלי אידאליים, רבים מהם בוגרי גימנסיה, שהחליטו להתחיל מחדש את חייהם בארץ האבות. הם סייעו מאוד לבן-יהודה להגשים את רעיונותיו, כי היו פתוחים לרעיונות כתחיית הלשון, והיו מוכנים לדבר עברית כפי שדרש. רבים מהם יכלו לדבר עברית כבר בהגיעם ארצה, כבן-יהודה עצמו, ואחרים היו מוכנים לשפר את ידיעתם המועטת. הם גם היו עתידים להוריש את השפה לילדיהם במשפחות שהקימו בארץ,

ולהביאה לגני-הילדים ולבתי-הספר שייסדו במקומות שהתיישבו בהם, ובמיוחד ביפו ובתל-אביב מצד אחד ובמושבות ובקיבוצים מן הצד האחר. כך, בשנות דור אחד, בין שנת תרמ"ב ל-תרע"ב (1881–1921) קמה קבוצת צעירים דוברי השפה הישנה-החדשה, שבשבילם הייתה העברית סמל של הלאומיות הלשונית. והלאומיות הלשונית הזאת, לא הייתה רק כלפי פנים, כי אם גם כלפי חוץ, שהרי אנגליה בעצמה, במנדט על הארץ, ב-29 בנובמבר 1922, הכירה רשמית בעברית כשפת היישוב היהודי. התחייה של העברית הייתה שלמה. והנה חודש לאחר מכן, עם הגשמת חלום חייו, נכנע בן-יהודה לשחפת, שעיתנה אותו מאז לימודי הרפואה שלו בפריס. הוא נפטר לעולמו בליל שבת, אור ליום ב' של חנוכה, והוא בן 64.

לסיכומו של עניין, אין לומר שבן-יהודה החיה את העברית, שהרי גם לפניו לא הייתה שפה מותה, ויהודים יכלו לדבר בה. אבל נכון הוא שאחרי בן-יהודה יהודים אכן דיברו עברית. הוא היה התאורטיקן של התחייה הזאת, הטקטיקן והתעמלן שלה. או בניסוחו של בן-יהודה עצמו (הצבי 86, 1908, עמ' 1–2): "בכל דבר חדש, בכל פסיעה היותר קטנה על דרך כל קדמה, צריך שימצא איזה נחשון שיקפץ אל תוך הים באופן שאי אפשר לו יותר לחזר בו". הנחשון הזה בתחיית העברית היה אליעזר בן-יהודה עצמו.

מבחר ביבליוגרפי: יוסף קלוזנר, האנציקלופדיה העברית, כרך ט, ערך "אליעזר בן-יהודה", טורים 126–132 (עיין גם בביבליוגרפיה לערך) • יעקב פלמן, "אליעזר בן-יהודה ותחיית הלשון העברית", קתדרה 2 (תשל"ז), עמ' 83–95 (עיין גם בדיון אחר-כך, עמ' 96–107, מאת ד"ר ראובן סיוון, פרופ' עוזי אורנן ופרופ' חיים רבין).

ראובן סיוון

ועד הלשון העברית

תקופת התחייה בחיי עם ישראל, בחיי ארץ-ישראל ובחיי הלשון העברית וספרותה התחילה בשנות השמונים למאה ה-19 עם העלייה הראשונה של בני ביל"ו (ראשי תיבות: בית יעקב לכו ונלכה... ישעיה ב, ה) בימי ראשית היווסדה של התנועה הציונית, שנקראה אז 'חיבת ציון', וחבריה נקראו 'חובבי ציון'. באותה תקופה חל מפנה בתולדותינו, מפנה, שהתרחש לא בבת אחת, אבל רישומו ניכר כבר בתחילתו. לאט-לאט השתנו פני העם היהודי, פני הארץ, ארץ-ישראל, ופני הלשון העברית, לשון הקודש. העם היהודי התחיל לראות עין בעין את התגשמות כיסופיו לשוב לארץ אבותיו, לקבץ גלויותיו, לעלות לירושלים עיר הקודש ולחדש ימיו כקדם; ארץ-ישראל החלה להתנער לתחייה, חלוצים וחלוצות, בני העליות הראשונות, וגם אנשי היישוב הישן, החלו להתיישב בארץ לאורכה ולרוחבה, להפריח שממותיה, לעבות את היישוב היהודי בערי הארץ ולהקים יישובים חדשים; וגם הלשון העברית, לשון הקודש, ששימשה בגלות בדיבור רק בתחומים מוגבלים של תפילה, ענייני הלכה, ולימוד ב'חדר', ב'כותאב' או בשיבה, החלה ליהפך, בעיקר בארץ-ישראל, ללשון יום-יום, לצורכי קודש ולצורכי חול, בכתיבה, בקריאה ובדיבור בין איש לרעהו ובין אישה לרעותה בכל ענייני החיים.

התחדשות הדיבור העברי

כאן, בארץ-ישראל, התקבצו יהודים מארבע כנפות העולם, שלשונות הדיבור שלהם בגלות היו יידיש, לאדינו, ערבית, רוסית, גרמנית וכדומה, הכול לפי ארצות הגולה שמהן באו. החיים המשותפים החדשים בארץ האבות המריצו אותם להידבר זה עם זה במגעייהם היום-יומיים בענייני חינוך, דת, תרבות, מלאכות, עסקים ועיסוקים שונים. הם התחילו אפוא להתדובב ביניהם בלשון המאחדת אותם כעם יהודי, לשון האמונה היהודית, לשון הקודש, השמורה בתודעתם, לשון תפילת יום-יום, לשון

התורה ופרשת השבוע וההפטרה, לשון המשנה, התלמוד, המדרש והאגדה, לשון פירוש רש"י ושלחן ערוך וגם לשון העיתונים ('מכתבי העתים') העבריים, שיצאו אז בגולה, ובוודאי גם לשון סיפורי ההשכלה, לשון ספרי אברהם מאפו, אהבת ציון ואשמת שומרון, הכתובים על טהרת לשון המקרא.

הכשרת הלבבות

לעידוד החייאת הדיבור העברי בכל ענייני החיים סייעו לא רק החיים בצוותא של יהודים יוצאי גלויות שונות, דוברי לשונות שונות, אלא גם קריאתם של מנהיגים ציוניים, סופרים, חכמי לשון ואנשי רוח בתפוצות ובתוך היישוב בארץ. קריאה זו הכשירה את הלבבות לייסוד אגודות ומוסדות ציבור לעידוד הדיבור העברי בבית, בחוג המשפחה, ברחוב, בגן-הילדים, בבית-הספר ובכל עבודה בסדנה ובשדה. ראש המדברים בעניין זה של תחיית הדיבור העברי היה אליעזר בן-יהודה (1858–1922), שכונה בפי העם 'מחיה השפה' או 'מחיה הדיבור העברי'. בן-יהודה עלה לארץ בשנת התרמ"ב (סוף 1881) עם רעייתו הצעירה, דבורה, וכאן, בעיקר בירושלים, עשה קרוב לארבעים שנה בחיבור מילונו הגדול, מילון העברית הישנה והחדשה. עם סופרים, מנהיגים ומורים בני דורו פעל בוועד הלשון העברית, שבראשו עמד מיום שנוסד עד יום פטירתו, ועשה רבות להפצת הלשון העברית, להגנתה, להרחבתה ולהעשרתה.

'שפה ברורה'

לפני מאה שנה, ערב שנת התר"ן (1889), נוסדה בירושלים חברה, שמטרתה המוכרזת הייתה להחיות את הדיבור העברי בחיי יום-יום, בבית, ברחוב, בבית-הספר ובכל עבודה – 'חברת שפה ברורה'. חברה זו הייתה עד מהרה לוועד הלשון העברית. הכרזותיה נתפרסמו בעיתונים העבריים בארץ ובגולה, ובהן הביעה, בלשון חריפה, את התנגדותה "לז'רגונים האשכנזי והספרדי" (כלומר, לידיש וללאדינו) והכריזה על מטרתה להחיות את הדיבור העברי. ההכרזה מסתיימת במלים:

ידוע ידענו היטב, כי המלאכה מרובה וקשה, ידענו כל המכשולים וההתנגדות והמניעות אשר נפגוש על דרכנו, ושנים רבות תעבורנה עד

אשר נָחַל לראות פרי, אבל בטוחים אנו, כי סוף סוף חפצנו זה יצלח
בידינו והביא אתו אחדות ואחוה בישראל. עלינו להתחיל במלאכה
הגדולה הזאת, מלאכה גדולה וקדושה, אשר תנחיל תפארת וכבוד
לכל העוסקים בה ושמים ייזכר לזכר עולם בדברי ימינו...

וכך חותמים ארבעת מייסדי החברה (שני 'ספרדים' ושני 'אשכנזים'):
נאום ונאום הצב"י (הצעיר באלפי ישראל) יעקב מאיר ס"ט
בן-יהודה עורך 'הצבי'
חיים הירשענזאהן
חיים קלמי ס"ט

יעקב מאיר (1856–1939) היה כעבור שנים 'הראשון לציון' – רב ראשי
ספרדי לארץ-ישראל; חיים הירשנזון (1857–1934) רב, מראשוני המשכילים
בירושלים. נפטר בארצות הברית; חיים קלמי, מורה ועסקן.
שנת התר"ן, שבה התחילה לפעול החברה 'שפה ברורה' ויעד הספרות'
שלידה, נחשבת לשנת ייסודו של ועד הלשון. מאורע זה גם מסמל את חידוש
הדיבור העברי. ודאי שדיבור עברי מחודש נשמע בארץ-ישראל, ואף בחוץ-
לארץ, זעיר שם, זעיר שם, גם לפני כן; אבל משהוקמה החברה 'שפה ברורה'
בירושלים נוסד בפעם הראשונה גוף ציבורי מאורגן, שהציב לעצמו מטרה
אחת ויחידה: להחיות את הדיבור העברי ולהפיצו. החברה צירפה לוועד
הספרות שלה מורים, חכמים ומביני לשון, ובהם, מלבד המייסדים הנ"ל, גם
דויד ילין (1864–1942), שמאז היה מראשי ועד הלשון והתנועה להחייאת
הדיבור העברי יותר מיובל שנים; זאב יעבץ (1847–1924), הסופר וכותב
תולדות עם ישראל, שבאותן השנים הוציא בירושלים ובווארשה קבצים
ספרותיים, שעסקו גם בחקרי לשון ובהצעות מלים מחודשות; אברהם משה
לונץ (1854–1918), חוקר הארץ, סגי נהור, בעל שנתוני 'ירושלים'; יחיאל
מיכל פינס (1843–1913), חוקר ומלומד, שעסק הרבה בבניין ארץ-ישראל
בחומר וברוח, ועוד מנהיגים ומחנכים עבריים.
האות שניתן מירושלים עורר הד אף בארצות הגולה. בקרב התפוצה
היהודית הוקמו אגודות שביקשו להפיץ את הדיבור העברי, ובהן 'שפה
ברורה', 'שפתנו אתנו', 'חובבי שפת עבר' וכיוצא באלה.

'המלים החדשות'

אחד המאפיינים של תחיית הדיבור העברי והרחבת הלשון היה, ועודנו כיום, המלים החדשות הנולדות חדשים לבקרים בארץ-ישראל ובימים ההם בעיקר בירושלים, ערס תחיית הדיבור. 'חרושת' המלים הזאת עוררה את ביקורתם של סופרי הגולה, בעיקר בשלבים המוקדמים של תחיית הלשון (ראו להלן דברי דויד ילין במלאות חמישים שנה לוועד הלשון). העברית על חידושיה ועל הינתקותה בסגנונה מלשון המליצה של סופרי הגולה שהיו דור אחרון להשכלה ודור ראשון לתקופת התחייה, כונתה ברוח טובה ובבדיחות, בפיו של אחד העם וכן אחרים, 'הלשון הירושלמית' (ר') קונטרסי 'הלשון הירושלמית' והתגבשות הסגנון החדש, לשוננו לעם, מחזור לא, התש"ס).

נביא בזה קצת מן המונחים בתחומים שונים, שפרסם ועד הלשון בארבע עשרות שנותיו הראשונות. מונחים אלה, מהם שנדלו מספרותנו העתיקה ומהם שהיו אז חדשים ומחודשים, מקובלים על כולנו כיום, ודומה שאי אפשר לנו בלעדיהם:

ממונחי החשבון למשל, מרשימה שנתפרסמה בחתרע"ב, למדנו להבחין בין מספר לבין ספרה ולדעת מה הוא חיבור ומה הוא חיסור, מה כפל ומה חילוק, מהי מאית ומהי אלפית, מהו סכום ומהי שארית, יחס ישר ויחס הפוך, צמצום שברים ועוד ועוד.

ממונחי ההתעמלות אנו לומדים על עמידת ידיים ועל עמידת ראש, על שכיבת פרקדן ועל הטיית גו, על פתיחת רוחים ועל סגירתם, על קיפול ידיים ועל שיכולן. הפקודות: היימן! השמאל! קדימה! עמוד נוח! – ימיהן כשמונים שנה.

קורה גם שהיוצרות מתהפכים: בימים ההם, ועד היום רואים זאת במפות ישנות וגם בספרים ישנים, דובר על 'הציר' הצפוני ועל 'הציר' הדרומי של כדור הארץ. כיום התהפכו היוצרות. לכדור הארץ יש קוטב צפוני וקוטב דרומי, והציר הוא קו דמיוני המחבר את שני הקטבים. גם בעניין פר ופסות היו חילופי יוצרות. בתרע"ד הגדיר ועד הלשון: "כסת: כיס ממולא מוכין שהשוכב שם מראשותיו; כר: המצע הארוך ששמים תחת כל הגוף לשכב עליו". כיום, ההפך הוא המקובל. פסות של אז היא פר, ופר של אז הוא פסות.

אלפי מונחים במקצועות רבים, בתחומים ובמדעים שונים קבע ופרסם ועד הלשון בעשרות מילונים, ורק חלק מהם נידון שוב בעבודת האקדמיה ללשון העברית ושונה או תוקן במילוניה.

אירועים ומעשים בחיי ועד הלשון

שתי תקופות עברו על ועד הלשון. הראשונה משנת ייסודו של הוועד עד סוף מלחמת העולם הראשונה, כשלושים שנה, התר"ן-התרע"ט, והטורקי אז בארץ; והשנייה בתקופת ה'ממונות' (כך קראו ל'מנדט') הבריטית, מהתרע"ט עד התש"ח, ועוד כחמש שנים, עד ייסוד האקדמיה בהתשי"ג בתקופת מדינת ישראל – כשלושים וחמש שנה.

בתקופת השלטון הטורקי וכן בתקופת המנדט היה צריך היישוב היהודי להתגבר על מכשולים בדרכו לעצמאות לאומית, אבל הן הטורקים והן הבריטים כמעט לא העמידו מכשולים בהתפתחות הלשון העברית, בחינוך העברי ובשגשוגן של הספרות והעיתונות העברית. מטרות ועד הלשון נשארו בעינן בעיקרן, כפי ניסוחן החוזר בהתרע"ב **בזכרונות ועד הלשון** חוברת א: (א) להכשיר את הלשון העברית לשימוש בתור לשון מדוברת בכל ענייני החיים בבית, בבתי הספר, בחיים הציבוריים, במסחר ובקניין, בחרושת ובאמנות, בחכמות ובמדעים; (ב) לשמור על תכונתה המזרחית של הלשון וצורתה המיוחדת העיקרית במבטא האותיות, בבניין המלים ובסגנון, להוסיף לה גמישות הנצרכה כדי שתוכל לבטא את המחשבה האנושית בזמננו בכל מלוואה.

נערכו דיונים נרחבים ומעמיקים, לעתים קרובות בשיתוף מורים ומנהיגים ביישוב ובתנועה הציונית, בבעיות הלשון, בשאלות המונחים והמלים המיוחדות, הכתיב העברי וההצעות למילויו, לשון המקרא ולשון חכמים, המבטא העברי, המלים הלועזיות, המקורות להרחבת הלשון וכיוצא בזה. בתזכיר לסר הרברט סמואל, 'הנציב הראשון ליהודה' (משנת התרפ"ב) תובע הוועד (שנקרא אז תקופת-מה בשם 'מדרש הלשון העברית בירושלים') את זכויות הלשון העברית, שלפי הבטחתו של הנציב לנשיא הוועד תהיה "אחת משלוש הלשונות השולטות בארץ בצד האנגלית והערבית". התזכיר מסתיים בפסקה זו:

במאורעות הנפלאים של שיבת עמנו לארצו הפעם יש הרבה דמיון לדברי הימים של שיבת עמנו מגלות בבל, ואנו מקווים, שהוד מעלתו, הנציב הראשון ליהודה, יהיה לארצנו וגם ללשונו פנחמיה פחת יהודה בשעתו. כשם שנחמיה, ביחד עם בניין חומת ירושלים, הגדלת היישוב והטבת המצב הכלכלי של הארץ קינא קנאה גדולה ללשון הלאומית, שתחזק ולא תמוש מפי הדורות הבאים (נחמיה יג, כד), כך אף הוד מעלתו הנציב העליון, בכל דאגתו להרמת המצב המדיני והכלכלי של הארץ, כדי לסייע לבניין הבית הלאומי של עם ישראל בארץ-ישראל, יקנא אף הוא קנאת לשונו ונתון יתן את הערך המשפטי והממלכתי ללשון הלאומית שהיא ואך היא בלבדה מקור האחדות ומען היצירה המקורית של עם ישראל כולו.

'מרחיבים – מחריבים'

בשנת הת"ש (1940), שנת היובל לוועד הלשון העברית, מסכם דויד ילין מראשי הוועד בכל השנים האלה את המחלוקת בין כמה מסופרי הגולה, שכתבו עברית אבל לא דיברו בה, לבין מחדשי המלים בארץ-ישראל, בעלי 'הלשון הירושלמית', באמרו (בלשונו רבעון לשכלול הלשון העברית, שהוציא ועד הלשון העברית בירושלים, כרך י, ת"ש):

עניין יצירת מלים חדשות בלשון עורר מלחמה קשה מצד הסופרים אשר בחוץ-לארץ, זאת אומרת דווקא מצד אלה שהיו צריכים לשמוח על אשר נמצא מי שמשדל לעזור להם. סופרים אלה לא יכלו להשלים עם הרעיון כי יושבים בירושלים חמישה אנשים ועוסקים בחרושת מלים. את הוועד כינו בשם 'פבריקה של מלים' ואת חבריו בשם 'מרחיבים – מחריבים' את הלשון. כי כל מה שאיננו נמצא בספרות הריהו זר לה... וחברי הוועד הירושלמי המסכנים לא נרתעו מכל הדברים האלה, ובייחוד מן היחס השלילי הזה של סופרי הגולה, וענו להם: קל מאוד לכם, אתם היושבים בחוץ-לארץ, להסתפק במה שיש כבר בלשון. אתם לא קיבלתם עליכם חובת הדיבור העברי. כל עניינכם עם הלשון הוא רק עניין שבכתב, כתיבת ספרים, מאמרים ושירים וסיפורים. אתם מייפים דבריכם במליצות לקוחות מהתנ"ך

ומתקשטים בנוצות זרות. ואלה מכם הכותבים פרוזה אינם מרגישים במחסור בלשון, ראשונה: מפני שאינכם מדברים על הריאליה של הדברים שבחיים. הנכם כותבים סיפורים ומאמרים על כל מיני דברים אחרים. שנית: אם במקרה חסרה לאחד מכם איזו מלה, אתם מחסירים את כל המאמר שהייתה צריכה לבוא בו. וכן הדבר במי שמתרגם משפה זרה לעברית, אשר לו בוודאי חסרות מלים שונות. הוא מוותר על כל המשפט, ומי ילך וישווה את דברי המתרגם למקור וייווכח כי חסרים אילו משפטים בספר? אבל אנחנו, בני ארץ-ישראל, הרוצים להחיות את לשוננו בפינו ובפי ילדינו, אנחנו מוכרחים להמציא את כל החסר לנו. והמנוצחים היו סוף סוף סופרי הגולה, ובהתחדש מלים רבות מאוד הוכרחו הם עצמם להשתמש בהן.

מתקני לשון ותיקוני לשון: דרך ותכלית

ממי לומד אדם לשון?

אדם לומד את לשונו מהוריו, משאר בני משפחתו, מחבריו וממוריו, מעיתונים ומספרים. ואלה – מאין קיבלו? מי הנחיל להם את הלשון כך שיוכלו להנחילה הלאה, לדורות הבאים? אותה רשות, לקבוע דרכי הבעה בלשון, מי מסר אותה בידם, בפיהם? מי הסמיך אותם ללמד את הלשון לילד, לנער, לבוגר? מי קבע, ש"כורתים ברית" אבל "עושים חוזה", ולא "כורתים חוזה"? ועל סמך מה יש שאוסרים לומר "אפילו אם", אף-על-פי שהצירוף מצוי במקורות משובחים מכמה רבדים של לשוננו? התשובות אינן פשוטות.

א. מי מלמד לשון?

דוברים רבים, ובהם מורים, מדענים וסקרנים גרידא, מהססים לפעמים בדבר שימוש לשון כלשהו. את ספקותיהם הם מפנים אל הסמכויות הידועות להם, כגון אלה הנזכרים לעיל, ושואלים בעל-פה או גם בכתב. הללו עונים כמיטב ידיעתם או כמיטב יכולתם לברר את התשובות, וכך נוצרים יחסים של מורה ותלמיד, יועץ ונועץ. ויש גם מורים ויועצים אשר מעדיפים לרכז את מידע הלשון שברשותם ולהפיצו בספרים או במאמרים, כדרך כל מדע. הזכות לפסוק הלכה בלשון, הסמכות להדריך אחרים ולייעץ להם בשימוש תקין או עדיף, אלו מסורות למי שהוכיחו את למדנותם ואת עומק ידענותם בלשון, והם מוחזקים כמרכזי מידע לרבים, ממש כמורי מקצועות אחרים. לדוגמה: **יד הלשון** ליצחק אבינרי ודייק לעקב בהט ומרדכי רון, **עברית** מאת מרדכי קשתן, **עברית כהלכה** ליצחק פרץ, ועוד ועוד. הלוא כל המדעים מתפתחים, ותפיסות מקובלות משתנות עם הזמן. כך מתנהג גם חקר הלשונות ובתוכן העברית. מאין לומדים מידע והבנה בלשון, עד שיכולים להורותה בציבור? ואיך מעדכנים את ידיעתה ומעמיקים את הבנתה, עד שרשאים לתקן את לשון הזולת?

ב. אסכולות בתיקוני לשון

אין לך דבר קבוע יותר בלשון חיה מהשתנותה. איך מתקבלים בחברתנו השינויים החלים בלשון? האם דרוש להם אישור כניסה? ומידי מי? גישות שונות כאן, על-פי אסכולות שונות.

1. **השמרנים** מבקשים לשמר כל תופעת לשון הבאה סדורה במקורות הקדומים, והם מסתייגים מן השינויים ומן החידושים שלאחר מכן, כי "אינם ברוח המקורות". לדידם המקרא מקור והמשנה מקור והמדרשים שבספרות חז"ל מקורות הם, ולא עוד. על-כן יש לקום ולתקן כל שינוי מדרך המקורות האמורים, כי השינויים הם בחזקת שיבושים וסטיות. למשל, לא "אי אפשר היה", אלא "לא היה אפשר"; לא "עכשיו שומע יצחק", אלא "עכשיו יצחק שומע" ומדוע? כי "כולנו בגדר תלמידים, אף הסופרים והמשוררים הטובים, ועלינו ללמוד ולחקות תחילה את לשון קדמונינו, ורק אחר-כך נהיה רשאים לפתח וליצור משלנו." (אבא בנדויד, בעל **מדריך לשון לרדיו ולטלוויזיה**, 1974, 1978; הוא היה יועץ הלשון ברשות-השידור, וספרו זה משמש את העורכים, את הקריינים ואת יועצי הלשון. הכותב על פיו נמנע מטעויות רבות.) על סמך-מה פוסקים "נכון" או "שגוי"? איזהו סגנון עברי "טוב", ההולם שידורי חדשות בעברית? על-פי השימוש במקורות. המצוי במקורות שנמנו, או התואם את רוחם ואת סגנונם – תקין.

2. לעומתם יש אסכולה של **הדוגלים בלשון העם**, ובעיניהם כל מה שאומר רוב המשתמשים בלשונונו עדיף מלשון המקורות, כי טבעי הוא יותר. כך מלים כמו **בְּלֶאָאָן**, **לְפָרָן**, **כֶּף** ו**חֲנִטֶּאֱרִיש**; כך **מְבִטָּאִים** כמו **יִנְבָּחוּ**, ו**לְתַפֹּר**, צורות כמו **רְקֻמוֹת**, **שְׁמַעְתָּם**, **מְלָכוֹת**, וביטויים כגון "אל תעשה גלים" או "קיבל רגליים קרות". הרי זו המציאות הלשונית הנשמעת בכפר ובעיר, בשוק וברחוב, בבית החרושת ובשדה, ואין היגיון לפסול התנהגות לשונית של הרוב, בשם אי־דאל שמרני. את המשמש בלשון היום-יום יוצר העם, ולא הגיונם של חכמי לשון. אסכולה זו מוצאה בעיקר בחוץ לארץ. הרבה ממה שטוענים חסידיה בארץ, שגילו, כביכול, "התפתחות טבעית ומקורית בעברית שלנו", אינו אלא תרגום מלשונות חוץ. אכן, יש חידושים, במלים ובסדר הופעתן במשפט, ויש לאלה השפעה בלשונונו, וגם נוצרו פה ביטויים יפים ומקוריים, אך לא כל הנאמר ברחוב או בשדה טבעי הוא בעברית הכללית, כי אוזני כולנו משוחדות בידי הפרסומת והתקשורת, הניזונות ממקורות המימון. (תקציב פרסום סביר בידי גוף כלשהו, יכול

לשנות בן-עשור את טבעה של לשוננו). המפרסם קובע תקנים בלשונו (השווה דרך משל את השפעת "הגשש החיזור": "זה רדיו?!" או "אתה הבנת את זה, ברוך?" או "נפלנו ברצפה?!"). הדברים נכונים בכל לשון, ובוודאי שנכונים הם לגבי לשון מתחיה כעברית.

3. אסכולה שלישית היא זו של חסידי הלשון התרבותית-הספרותית. אלה טוענים, שבענייני לשון לא המקורות לבדם קובעים, ולא דוברי-הלשון כיום קובעים, אלא כבכל אומה, הסופרים הקלסיים הם אשר קובעים, בכתביהם ובמאמריהם ובתרגומיהמופת שלהם. על סגנונם, הממזג את סגנונות כל הדורות שקדמו, נבנית שפת-הדור ושפת הדורות שיבואו. וסגנון ממזג זה כולל את לשון המקרא, את לשון-המשנה וספרות-חז"ל, את לשון התפילה ואת הלשון העברית החדשה, שלמן המאה הקודמת ועד ימינו. כך מחדש סופר, למשל: "להתמשקף או לחדול?" בסיפורו של ס' יזהר "השומר בכרמים", בקובץ ששה סיפורי קיץ, 1950, עמ' 50. אכן, אין סגנון אחד ואחיד, וגם בלשונם של סופרים יש סטיות מעצם הטיפוס הלשוני שבחרו לעצמם. גם לא הכול מסכימים, שטענת סטייה מסגנון שמצא מדקדק אכן טענה היא. כדאי להשוות כאן את הוויכוח שהתפרסם בלשונו לעם כו (תשל"ה) על פני קונטרסים אחדים, והוא דיון בין עורך לבין הסופר אודות סגנון לשון-חכמים מול סגנונו של משה שמיר במלך בשר ודם: האם "מבקש הוא" טוב וקולע לעניין, או שמא "הוא מבקש" עדיף. בכלל כבר נאמר, ששגיאה לא חדלה מהיות שגיאה, גם אם נמצאה בטקסט מקודש, קל וחומר אם נפלה בכתבי סופר נערץ בן-ימינו. מנדלי מוכר-ספרים, ביאליק, טשרניחובסקי, אחד-העם, עגנון, ברנר, שז"ר, גולדברג, שלונסקי, מלצר, מגד, אמיר, א"ב יהושע, חיים באר, עמוס עוז ועוד ועוד, מתרגמים וסופרים ומשוררים, אלה קובעים בכתביהם את לשון הדור. וראוי לומר, שגם בין אלה יש שעורכים ומתקנים אותם, כגון שביאליק תיקן את מנדלי, אברונין תיקן את ביאליק, והראבן מעירה לסופרי דורנו.

ג. התכלית

שימוש הלשון הלכה למעשה הוא שצריך לקבוע את קנה המידה ללשון ההולמת, המוצלחת, זו שקרויה "טובה", או גם "נכונה". רצוי מאוד להגיע ללשון בהירה ומדויקת, סדורה ומוכנה לשימוש. אבל הרי לא לשון אחת

בלבד ירשנו, אלא לשונות אחדות, בנות תקופות רבות בהיסטוריה. לידינו הגיעו אפשרויות אחדות, ומתקני הלשון לא תמיד ידעו במה לבחור, ויש שהכשירו את כל האפשרויות. יש כאן ריבוי ועושר השמור ללשון לרעתה. אמנם יש התנגדות לאחידות בלשון, בשם הגיוון והחופש האישי בהבעה. אך בשלב הלימוד (ורובנו תלמידים ולא יוצרים) כדאי להגיע תחילה לאחידות מסוימת. ואם יש יותר מאפשרות אחת – ראוי להמליץ על הדרך העדיפה בין הדרכים הניתנות.

ד. דרך התיקון

1. בעבר נהגו לתקן בדרך של צווים: "אמור '...'! אל תאמר '...'!" כך עשו מורים ויועצי לשון, כך עורכים ומסגננים, וכמוהם מומחים ו"מוסמכים". הרי לא תמיד היה פנאי להעמיק בכל שאלה ובכל ספק שעלה בלב שואל, אבל הרוב מעדיפים דיוק בלשון, הקפדה על ניסוח תקין, צירוף נכון ושימוש הולם. על כן מספקים תשובה מהירה, תכליתית, ללא בדיקה מחודשת מדי פעם. למשל, "אמור: 'דִּי' ולא 'דִּינִי', 'פלוני עובד בפועלים (!)', (כלומר, באמצעות פועלים), ולא 'עם פועלים!'" (כך פורסם בקונטרס **דִּיָּר עֲבָרִית** **נְכוּנָה** שיצא לפני כשני דורות (חסרה שנת דפוס), מס' מ"ח (עמ' 9), מטעם ועד הלשון). כידוע, הכול מדברים, ורבים אף ממציאים לעתים צורות התבטאות, אלא שלא כל חידוש של כל אדם ראוי לחיקוי. התקן הכללי מופץ, בסופו של דבר, בכלי-התקשורת ובספרות, ורק הזמן מכריע אם התקבל בציבור חידוש מסוים; ואילו התקן המקצועי נקבע בידי המומחים המוסמכים. לדוגמה: מרקע (כי אינו מסך), מיומנות (שאינה כישרון), קלטת (במקום קסטה), תת-אדום (במקום אינפרא-אדום) ועוד. בשני הסוגים של תקן, הן בזה של המלים המצויות בשימוש כללי, הן בתקן המקצועי, של תחום מצומצם יותר, ההכרעה היא בידי רוב המשתמשים. זה סופו של התהליך. הרוב קובע את השימושים למעשה במלים ובצירופים, גם בין אנשים סתם, מן השורה, וגם בין אנשי המקצועות השונים. ומשום שרוב זה נתון, כידוע, להשפעות שונות, על-כן צצה השאלה, איך יענה המתקן לשואליו? על-פי מה ימליץ?

2. היום אין גוזרים, כשיש אפשרויות אחדות, אלא מסבירים וממליצים. "דברי חכמים בנחת נשמעים." נעזרים בלשון הסופרים והמשוררים החיים עמנו, ואלה שחיו בדורות שאך חלפו, כגון אותם שהזכרנו ושנכנסו לגדר

הכותבים הקלסיים, ודבריהם נקראים, מושרים, נלמדים בבתי-הספר, ומומלצים לחיקוי. יש בסגנונם מזיגה של לשון-מקרא ולשון-חכמים ולשונות התפילה והזמירות והחסידות, וניכרת התרוצצות של יסודות בין אלה לאלה. כך באוצר המלים, כך בצורות הדקדוק, וכך בתחביר, שגם הוא נתון להשפעות מבחוץ. התחרות והלבטים בין אלו לאלו נותנים אותות בהכרעות, הן בספרות, הן בעיתונות ובלשון התקנית, הן בלשון הדיבור. המתקנים בוחרים וממליצים לרוב על-פי שיקולים הגיוניים, אבל הרי אין ההיגיון שליט יחיד, והמתקן חייב לבחור. לכן יכולים המורים והיועצים להמליץ כך או אחרת, והם מתחשבים בהכרעותיהם בעובדות הלשון ובשימושיה, כרשום במילונים ובמקורות ובספרי-היעץ המקובלים, וגם לניסיונם ולהרגשתם יש חלק בתהליך הקביעה.

3. שונה מכל אלה עניין הסגנון הספרותי לעומת הסגנון היום-יומי, בין שהוא רשמי ובין שהוא עיתונאי או דיבורי. הרי כאן אין מקום לאחידות. הסופר בוחר לו סגנון ההולם את צרכיו, והפקיד בוחר לו סגנון למכתבי משרדו, והעיתונאי בוחר לו התבטאות לתיאוריו או לדעותיו, והתלמיד משתמש בלשון ה"קופצת" לעטו או לפיו. הסגנון הספרותי מנחה, אך שגור יותר הסגנון העיתונאי, סגנון המאמרים, הכתבות והידיעות. משתמשים בו נואמים ומשכילים, דוברים רשמיים ואנשי ציבור ברדיו ובטלוויזיה, וכולם משתדלים לשכלל ולחקות זה את זה. בביתו של אדם או בקרב מרעיו, בנסיבות שאינן רשמיות, ננקט גם סגנון שהוא תת-תקני, פחות מן הנשמע בהרצאה או במכתב. "הנך יפה, עיניך יוניים", ניסוחו של המשורר בשיר השירים, מקביל כלשהו אל "אֵי, עֵין שְׁחוּרָה הֵיטָה לָהּ" בלשונו של זלמן שניאור, אבל שונה למדי מסגנון "יְפִי העיניים של גבירתי ראוי לעיון מדוקדק", כפי שעשוי לנסח פקיד, והעיתונאי יכתוב, אולי, "עיני הצעירה השאירו רושם עז". אשר לתלמיד – התלמיד עשוי לומר, אולי, "איזה עיניים גנובות..." מתקני-הלשון אינם אמורים להתערב בדרגה אישית זו של התבטאות, כי היא מסורה בפיו של כל אדם. הם יכולים להציע ניסוחים הולמים לנסיבות רשמיות, לכתובה תקנית, לטקסים, למסיבות פומביות וחגיגות, ויש שהם מתקנים גם לסופרים מהוללים ולמשוררים חביבי-הקהל, ורובם מקבלים את ההמלצות. רק מדבר אחד יש להיזהר: מכפיית הלשון הספרותית על לשון המשרד, בכוונה הטובה של שכלול הלשון. אין בכך צורך, ואין לדבר סוף. הרי אין לתבוע ממורים, שיאמרו בכיתות "לפניכם הוּ יודעים..." או "לא שמעתים", אלא כתרגילי-לשון וכהדגמות!

ה. המצב כיום ותחזית לעתיד

יש בעיות יסודיות בלשון, והמבינים בתחום הזה חלוקים בדבר תוצאות התיקונים לדורות הבאים. יש שאלות שאין להן פתרון כלל, או שאין פתרון נראה בעין, ויש שהמתקנים חלוקים בשאלות פרטיות, ובין החולקים יש מי שלא הביאו בחשבון את העניין כולו. דוגמה לאלו – הביטוי "למפרע". מדקדק ידוע, בעל טור-לשון בעיתון, הכשיר אותו לשימוש במשמעות "מכאן ולהבא", בהסתמכו על פירוש מוטעה שפורשה פסקה בהלכה. אך כבר הוכח לכול, שהמשמעות הנכונה היא זו של "מכאן ולאחור, רטרואקטיבית" (ולא "מראש", כדבריו).

חייבים לקבוע תחילה עקרונות לפסיקה, מה תקני ומה חריג, מה קביל ומה צורם, כי באין עקרונות חלוקים מתקני-הלשון אלה על אלה. חסרים להם יסודות בטוחים ומוסמכים לפסיקותיהם. ואף קורה לא פעם, שמתקן-לשון זה או אחר אינו עקיב ואינו אחיד בעיקרון המונח ביסוד תשובותיו על שאלות שונות (כגון שכמעט אסר על "ראיין" ל"אינטרוויו" והמליץ על "סעסע" ל"טרמפ"; י' אבינרי, *יד הלשון* [תשכ"ד], עמ' 515, ועמ' 431).

העברית התקנית הנקבעת כיום, והעתידה להיקבע בדור הבא, לא כולה תיחשב תקנית בדורות שיבואו אחר-כך. התפתחות השפה מושפעת בעיקר מן הלשון הספרותית הטובה, הנלמדת בחינוכנו, אך היא נוטלת גם מלשון העם הדובר בה, וכל דור ייקרא לשוב ולברור ולקבוע תקן, כשם שעושים בכל תקן וכשם שתיקנו בדורות הקודמים. הנה, תלונתם של מורים נגד "אברהם יִשָּׁן אתמול" שוב אינה נחשבת היום; השימוש ב"אני חִפֵּץ" של ראשית המאה הוחלף בדורותינו, ואנו גורסים "אני רוצה"!

על המתאמצים בתיקוני לשון לשקול היטב כל עניין, לבדוק אותו מכל צדדיו, ולהורות רק לאחר ביסוס הגון. ואם אין ביסוס להכרעה – ישמשו השניים יחד, עד שיוכרע. אין רע בהנחת עניין לשוני לקביעתם של המשכילים בלשון, בחינת יכריע שימושם.

רק אם המתקן רוצה להרחיב את הפער בין לשון דורנו ללשון הדורות הבאים, אם ירצה להפריד בין תרבותנו לתרבותם, ובין תרבותנו לתרבותם של אבותינו, רק אז אין צורך בתקן ובתיקון. לעומת זאת, אם רצוננו שתהא תרבות הדורות הבאים קרובה לתרבותנו, שתדמה לשונם ללשוננו, אם אנו חושבים, שראוי לבנינו להבין אותנו, ואנו נבין אותם ואת הורינו ואת תרבות הדורות שחלפו, עלינו להשתדל, שהלשונות יהיו קרובות זו אל זו, על-פי תקני-לשון הנקבעים כחוק.

שלמה הרמתי

"מדיניות הלשון" של יצחק אפשטיין**פתיחה**

יצחק אפשטיין (1862–1943) נמנה עם קומץ המורים-הנחשונים, שהקימו בשלהי המאה הי"ט את בית הספר העברי-לאומי בארץ-ישראל. הוא עלה לארץ ב-1886, ועסק בהוראה בגליל מ-1891. הוא פיתח שיטה מקורית בגישת "עברית בעברית" וספרו בשם זה (1901) נתקבל בהתלהבות בקרב מורי ארץ-ישראל ומורי "החדרים המתוקנים" בחוץ-לארץ. מ-1902 עד 1919 שהה אפשטיין בחוץ-לארץ. הוא עסק בלימוד אקדמי בשווייץ והקים רשת חינוך יהודי-לאומי בסלונקי. כששב לארץ זנח את החינוך והתמסר לשיפור הלשון העברית המדוברת והכתובה ולעקירת "קוצים" מכרמה, שעלו בה בעיקר בהשפעת לשונות הלעז שבפי דוברי העברית המתחיה. אפשטיין ביסס את תיקוני הלשון שהציע על כמה עקרונות יסוד משני היבטים: אופייה השמי של העברית ודרכי ההגייה והדיבור בלשון. על כך הוסיף את טעמו שלו.

עקרונותיו לתיקוני לשון**א. אפיוני העברית ("רוח הלשון")**

הנחת היסוד של אפשטיין היא ייחודה של כל לשון בשל אפיונה המיוחדים ("רוחה"). כיצד? "אין אישיות הלשון מתגלה אך בסימנים המילוליים, המיוחדים לה והשונים ממקביליהם בחברותיה". כלומר: האפיונים המיוחדים לכל לשון אינם מצטמצמים רק לסימנים המביעים את המסר, שהם שונים מלשון ללשון, אלא הם משפיעים גם על אופי המסר ואף על תוכנו: "החומר למחשבה אחד הוא בגזע האדם, לפחות בעולם התרבות; אולם בדרכי עיבודו יחולו חליפות מרובות לפי טבע הארץ והעם השוכן בה. כל אומה תאצל מאופיה על מלאכת ההבעה... תשקיף אל המושגים ואל יחסיהם מפינתה היא, תגלה בהם פנים שנעלמו מזולתם

ותתעלם, להפך, ממראות שנגלו לחברותיה". "רוח הלשון" (אופייה הסגולי) מתגלה, למשל, בתהליך של יצירת המשמעויות המושאלות ("זיהויים"), המרחיב את מספר המשמעים של המלה, ומאפשר לצמצם את מספר המלים ובכך להקל את השימוש בלשון. תהליך ההשאלות מבוסס על "מכנה משותף" מסוים בין כל המשמעים של מלה אחת: "המושג הראשוני השאיל ממנו לכל חבריו המזדהים עמו". לדוגמה: מן השורש נתן התפתחו שימושים כמו: נתן יבול (ענף, פרי); נתן קול (ריח, טעם); נתן חן (כבוד, שלום). אולם בכל מקרה אפשר למצוא יותר מ"מכנה משותף" אחד: "כל מושג אפשר לו שיהיה דומה לכמה מחבריו ולהזדהות עמהם מכמה בחינות: השמש יוצא, אבל גם מנץ, מופיע, זורח, עולה". ואם כך הוא במסגרת אותה לשון, כל שכן שנמצא אפשרויות שונות ל"השאלות" האלה בלשונות שונות: "מכאן האופי המיוחד לחיי המושגים בכל לשון. עם עם וטעמו ונטייתו בהסתכלות ובדמיון". לדוגמה: בתנועת הגשם מלמעלה למטה רואה העברי ירידה (יורד גשם), הצרפתי – נפילה, והרוסי – הליכה. והכניסה לבאר נראית לעברי כפה (פי הבאר), לגרמני – כחור, ולצרפתי – כפתה. גם מלות היחס, בייחוד אלה הקרויות מוצרכות, מועדות לדעת אפשטיין לאותו תהליך של השאלות, הפועל לגבי מלות תוכן, ולכן העברי והארמי – ילעגו ל-, הערבי – ב-, הרוסי והגרמני – מעל, הצרפתי – מ-. "רוח הלשון", כפי שנראה להלן, מתבטאת גם בסדר המלים במשפט ובכלל בדרכי צירוף מלים וניסוח רעיונות. ומכאן זכות הקיום של כל לשון. לכן, סבר אפשטיין, חובה על כל עם לשמור את לשונו לפי אופייה.

במשך דורות הגלות ישבו היהודים בארצות פזוריהם ובכל ארץ הושפעו מן הלשון המקומית על ידי תהליך פסיכולוגי הקרוי "התערבות לשונית", המשפיע על המדבר בלא יודעין. יהודי כל ארץ ספגו מאפיוני השפה המקומית ומרוחה, כפי שניכר מכתבים עבריים של יהודים בכל הדורות ובכל הארצות. כך אירע גם בארץ-ישראל בימי תחיית הדיבור העברי. יהודים עלו לארץ מארצות שונות ובפיהם שפות שונות בתהליכי לימוד העברית והשימוש בה החדירו מאפיוני השפות שבפיהם וכך פגמו ב"רוח" העברית ויצרו מעין לשון כלאיים. רבים השיבושים הללו שאפשטיין מצא גם בבתי הספר העבריים. לדוגמה: "כן יקדימו ילדינו 'אני' ו'אתה' לפועל בעבר ובעתיד ו'הוא' לפועל שנושאו נתון (אבא אמר שחוא יבוא בעשר)", ומורינו הצעירים קיבלו מן הזקנים 'זה' במקום 'הוא' ('מה זה קו המשווה?').

"כמה זה דולר?"). ורבים אינם מרגישים זרות במבעים מעין: "יחד עם זה"; "פחות או יותר"; "הילדים נפלו אחד אחרי השני".

נטעים זרים כאלה וכדומה להם ביקש אפשטיין לעקור מכרם העברית המתחיה. כיצד ייעשה הדבר? על-ידי בחינת כל מבע (מלים יחידות וצירופי מלים) לאור המצוי במקורות הקלסיים של העברית, שלדידו הם המקרא וכתבי חז"ל (משנה, תלמוד ומדרשים) ואין להעדיף מקור אחד מאלה ממשנהו. על יסוד המקרא קבע שיש לומר "הפריע את" (ולא: "הפריע ל-"), כפי שהיה מקובל כבר בדורו. הוא חיזק את הכרתו זו גם בפעלים מלשון חז"ל הקרובים במשמע להנ"ל, כמו: "מבטלין אותו"; "להבטיל את העם", כלומר: הוא למד את הצורה התקינה גם בדרך ההיקש (אנלוגיה), כפי שנוהג התינוק הלומד את לשון אמו והמבוגר הלומד לשון חדשה.

את השפעת הלעז הראה אפשטיין גם במשפטים רבים שמצא בעיתונים. בכל מקרה הציע ניסוח ברוח המקורות תוך הקפדה על סדר מלים המקובל בעברית. על יסוד תיקוניו ניסח אפשטיין לעתים גם כללים מעשיים, כמו: "בסידור המושגים למחשבה שורר בעברית כלל גדול: העיקר קודם לטפל, הידוע – לנעלם, המפורש לסתום".

שני אפיונים כלליים של העברית שבמקורות יש, לדעת אפשטיין, לאמץ גם לעברית החדשה:

(1) **דיוק:** בדיוניו על תיקוני לשון הרבה אפשטיין להשתמש במונח "היגיון". מן ההקשרים מתברר שהתכוון לדיוק בהבעה ולהבחנה בין מלים המסמלות מושגים קרובים (כמו: קָחֵר – שָׁכָר; בָּא – קָרַב – נָגַשׁ). לפיכך דרש להבחין בין שם עצם לשם פעולה (תזונה – הזנה; מנהלה – הנהלה).

(2) **חיסכון:** אחד מאפיוני העברית הוא הקיצור. את המובע בעברית במלה אחת יש להביע בלועזית במספר מלים. דוגמה קיצונית לכך הביא ד' פרסקי. מלת "וכשֶׁאֵיֻשְׁנָהוּ" יש לתרגם לאנגלית בתשע מלים. בנידון זה קבע אפשטיין כלל מעשי: "מצוה לחסוך מלים. העדר המיותר – יתרון". גם בשל כך הדגיש את הדיוק בהבעה. ריכוז המבע וקיצורו לא רק שאינו פוגם ביעילות התקשורת אלא הוא מייעל אותה הן מן ההיבט ההגיוני הן מן ההיבט הלשוני. חיסכון במלים יושג גם על-ידי השמטת מלים שאינן הכרחיות להבהרת הרעיון או המושג ("מלים טפילות"). במבע: "התקציב הדרוש לשם כך" אפשר להשמיט את התבה "לשם". במקום לומר: "פלוגי

הוא איש נשוי", מוטב לומר: "פלוני נשוי". לעתים אפשר לקצר גם מלים: במקום לומר "העובדה הזאת", נאמר "עובדה זו".

מאפיוני העברית המקורית החשיב אפשטיין את המבטא השמי. הוא ציין, בצדק, שהמבטא הוא התשתית של הדיבור: "המבטא הוא חומר למבנה הדיבור והדיבור הוא הלשון". כיוון שכך, עשויים שינויי מבטא לשנות גם צורות ומבנים. את המבטא העברי הקדום אי אפשר ללמוד מן המקורות הכתובים, אלא מלשון חיה. אפשטיין, כרבים מבני דורו, סבר שעלינו ללמוד מן הערבית. הוא ראה בה אחות של העברית. למעשה דרש להקפיד בהגיית ו'ח'ט'ע'ק' ולהטעים את הדגש החזק. אפשטיין ציין, שלהיגוי שמי של ו'ח'ט'ע'ק' יהיה ערך מעשי חשוב בלימוד הכתיב (הבחנה בין מלים כמו: אב-עב; קח-כך וכו'). אשר לדגש החזק סבר, ש"כפילה זו עצם תפקידה הוא להוסיף מושג טפל, מבאר ומרחיב על המושג העיקרי המסומן בפועל או בשם". "המוסף הפנימי" (הדגש החזק) שקול בעברית כנגד התחיליות בלשונות לועזיות. לכן סבר אפשטיין, ש"ביטול הדגישה מערער אחד מיסודות הלשון". ראוי לציין, שבתחום זה היה לא רק נאה דורש, ואף-על-פי שקשה מאוד לאדם מבוגר לסגל לו מבטא של לשון חדשה, כל שכן לאירופי – מבטא מזרחי, טרח רבות לסגל לו מבטא מזרחי, כפי שקבע את אפיונו, והוא אף הצליח בכך – כפי שהעידו מכריו על דיבורו בחיי יום-יום, ושומעי הרצאותיו על דרך הרצאתו.

ב. תהליכי הגייה ודיבור

בלימודיו האקדמיים התמחה אפשטיין בפסיכולוגיה של לימוד הלשון. אין אפוא תמה, שבהכרעותיו לגבי נורמות לשון התחשב לא רק בלשון (במקורותיה הקלסיים) אלא גם בתהליך הפקת הדיבור. את אי ההתחשבות בדיבור שרווח בדורו הסביר אפשטיין בירידת ערכו של הדיבור במשך דורות הגלות, בד בבד עם עליית קרנה של הלשון הכתובה. יחס זה מצא בדורו גם בין "אדוקי העברית וחוקריה", שכן לדבריו "בארץ עוד תיחשב השפה המדוברת כטפל שפל דרגה לגבי הכתיבה". אולם עם חידוש הדיבור העברי סבר שמן הדין לתת את הדעת גם להיבט הקולי של הלשון. כאמור לעיל, הציע אפשטיין לתרגל את המבטא השמי של ו'ח'ט'ע'ק'. עם זאת הציע שלא לתרגל את צלילי ע'ק' כמקובל בערבית, משום שעיצורים אלה "מופקים בחלקי הגרון הענוגים, וההפלגה בהגייתם המזרחית עלולה

לפגום באיברים הרכים... ובטרם נחיים, עלינו לחקור לתיקונם". את החשיבות של הגיית ח' מזרחית הסביר על-ידי השוואה בין הגיית ח' להגיית כ' (רפה): "ה-כ' הרפה תופק בהתקרב גב הלשון אל החד הרך או הוילון עד היווצר מעבר צר. אולם בעבור האוויר ינשוף דרך המיצר, יחכך את קירות הלוע ואת הוילון הרכים, וחיכוך תדיר עלול לצרום את המרבדים הענוגים... צרה זו תרבה על אחת כמה וכמה במבטא הארצישראלי, בו נהגה על הרוב גם ח' כמו כ', ואילו ה-ח' השמי מבודל יפה מן ה-כ' בהגייה ולשמע". כידוע, אין הבדל במשמעות בין "אלה" ל"אלו". אפשטיין העדיף את צורת "אלה" בשל קלות ההגייה: "שתי המלים הנדונות חלוקות רק בתנועת ה-ל'. ובכן עלינו לבחור בין ל' סגולה ל-ל' שרוקה. הראשונה זקוקה אך למגע קצה הלשון בחניכיים העליונים ולפתחון פה קל, אולם השנייה טעונה עוד נטיית שפתיים". תהליך ההגייה שימש לאפשטיין נימוק לפסול צורות המצויות במקורות, לדוגמה: כשנשאל כיצד יש לומר "מְלָה" (זכר) או "מְלָה" (נקבה), הביא ארבעה טעמים להעדפת צורת הזכר, ואחד מהם – קלות ההגייה: "הסגול נוח ליהגות יותר מן הקמץ, וזהו, כנראה, סוד החיבה הנודעת לו בעם". במקרה זה לא התחשב אפשטיין בעובדה, שבתלמוד (הבבלי והירושלמי) וגם בפירוש רש"י מוצאים "מְלָה" בנקבה (חוץ מפעם אחת). בשל סיבה זו הכריע גם לטובת השמטתה של ה' הידיעה אחרי בכ"ל (בְּהַחֲדָר), כי "האות ה' מופקת בנשימה מאומצת ובהצרת הגרון המסיבה חיכוך קל באיבר הרך הזה; היא אפוא לטורח על המבטא ובהתווספה על יתר אותיות הגרון, המיוחדות לשפות השמיות, היא מסייעת ליגע את הגרגרת, לכן מצווה למעט בה ככל האפשר". קלות ההגייה שימשה לאפשטיין גם קנה מידה לבחירת מלים במשפט. לכן פסל את המלה "ביקוש" ("הביקוש לתפוחי זהב"), משום שמלה זו "מכבידה על המבטא וצורמת את השמע, בייחוד אם נאבה לבטא כהלכה: לכפול את ה-ק' ולהגותו מזרחית". במקומה הציע "דרישה".

ג. היבט אסתטי

בכל פעולותיו הדגיש אפשטיין את ההיבט האסתטי, ולכן אין תמה, שגם בהכרעותיו בתחום הלשון שימש לו נימוק – לפחות נימוק מסייע – אם כי קנה מידה זה הוא סובייקטיבי לחלוטין. לדוגמה: בדרשו להחיות את ההגייה המזרחית של ו'ח'ט'ע'ק' הוסיף לכך טעם אסתטי: "חשיבות יתירה

(לכך) מבחינה אסתטית המרפדת חליפות קלות מתוך בידול בצורות, בצבעים ובצלילים". ובדרשו שלא לחקות את היגוי ע'ק' בערבית העיר, ש"בצורה זו הם גם לא אסתטיים".

כמו ז'בוטינסקי דרש גם אפשטיין להימנע מן ה"מונוטוניות" בדיבור ובכתב, דהיינו: רצף של סיומות זהות, כמו: "בירושלים החלו להיראות בימים האחרונים ערבים חבושים תרבושים". למשפט הזה הציע אפשטיין ניסוח אחר: "בימים אלה החלו להיראות בירושלים ערבים חבושי תרבושים". בניסוח זה "פחתו הצלילים המטרידים והופסקה רציפותם". יש להעיר, שדרישה זאת מנוגדת למצוי במקורות. כז'בוטינסקי סבר גם אפשטיין, שרצוי למעט בשימוש ב"ש'. בעיקר יש להיזהר בגיבוב שיניין זו אחר זו; שכן רצף כזה יוצר, לדעתו, ליחוש מוזר: "ה"ש' מיעוטו הכרח ורובו קלקול שמצווה למנוע". גם דרישה זו מנוגדת למצוי במקורות: "שיר השירים אשר לשלמה ישקני מנשיקות..."

הערכת פועלו

מתקני לשון בדורו של אפשטיין, וגם בדור שאחריו, ראו בו שמרן ומחמיר, המתחשב רק במקורות ומתעלם מן ההתפתחות שחלה בעברית מאז תחייתה. יוסף קלוזנר העריך את תיקוני הלשון של אפשטיין כך: "בתור בלשן הוא נראה לי חונט את הלשון העברית החיה והמתפתחת על ידי נטייה להלשון הכנענית ('לבלתי'; 'ובצאת') יותר משהוא משפר אותה". הערכה דומה גם ליצחק אבינרי. לדעתו היה אפשטיין "שמרני מאוד מבחינת שימוש הלשון".

נראה לי, שדברי הביקורת הנ"ל מוגזמים ואינם תואמים את המציאות. לעיל הראיתי, שבתיקוני הלשון שהציע, הלך אפשטיין לא רק אחרי המצוי במקורות, לעתים אף הכריע כנגד המקורות. יותר מכך: הוא לא היה אטום לגמרי למקובל בעברית החדשה, ואם מצא לצורה מקובלת כזאת הצדקה כלשהי, התיר אותה. כך, למשל, התיר לומר "זול" (הפך מ"יקר"), אף-על-פי שלפי השורש (זו"ל) מן הדין לומר "זל" (כמו: "קם" מ"קו"ם, ואמנם כך פסק המדקדק א"י שפירא). ועוד: בדורו של אפשטיין רבו המשתמשים ב"שירות" במין נקבה, ואפשטיין התיר זאת. כנגד הדורשים - על-פי הדקדוק - "שירות" זכר, העלה אפשטיין נימוק פסיכולוגי - כוחו של הרגל.

בעברית החדשה רווח השימוש של "בטח" במשמע "בוודאי". מדקדקים רבים פסלו שימוש זה על יסוד המקורות. אולם אפשטיין מצא לכך היתר על יסוד הבחנתו בין "בטח" לבין "בוודאי", המסמנים שני מושגים קרובים אבל שונים: "בטח" מציין ביטחון סובייקטיבי ו"בוודאי" מציין ביטחון אובייקטיבי. מכל מקום גם דוגמה זו מראה, שאפשטיין ביקש ללכת לקראת העם, כאשר הבין שהתיקון הוא גזרה שאין לעמוד בה.

אמנם בהשוואה למדקדקים אחרים יש בתיקוני הלשון שלו חומרות לא מעטות. אפשר גם להשיג עליו שלא פיתח שיטה שלמה בכל אחד מקני המידה שלו, אלא טיפל בבעיות מזדמנות בלבד, וכפי שראינו גם בהן הכריע לעתים לפי טעמו האישי. ואולם יש רואים צד חיוב בחתירתו לשמירת אופייה השמי של העברית, ובייחוד העריכו רבים את הערותיו על הניסוח העברי בכלל ועל מבנה המשפט העברי בפרט.

יש להזכיר את תרומתו של אפשטיין בחידוש מלים, בעיקר בפסיכולוגיה ובחינוך, מהן המקובלות גם כיום (תודעה, תופעה, פעיל, סביל ועוד). כן שמורה לו זכות ראשונים בחקר החייאת העברית במסה הפסיכו-פדגוגית שלו "במה זכתה העברית לתחייה". דוד ילין תיאר את תרומתו של אפשטיין לעברית המתחיה כך: "בן יהודה שם את חובת הדיבור העברי בפי העם, והוא (אפשטיין) קבע את אופן הדיבור בשפה הזאת", הן מבחינת המבטא והן מבחינת "רוח הלשון" וקלות ההגייה.

- מבחר ביבליוגרפי:** יצחק אפשטיין, הגיוני לשון, הוצאת עס-עובד, תל-אביב תש"ז • יצחק אפשטיין, מחקרים, הוצאת קוהלת, ירושלים תש"ז • שלמה הרמתי, "יצחק אפשטיין איש הלשון", לשוננו לעם לג (תשמ"ב), קונטרס ח-ט • שלמה הרמתי, שלושה מורים ראשונים, פרק שלישי, הוצאת יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשמ"ה.

על ש"י עגנון כאיש הלשון העברית

יחסו של עגנון לחידושי המלים

יש להבדיל בין הצהרותיו של עגנון על חידושי המלים של ועד הלשון ושל מחדשים יחידים ובין יחסו אל המלים המיוחדות במעשה הכתיבה שלו. את הביקורת ואת הלעג שלו כלפי אליעזר בן-יהודה וכלפי חרושת המלים בכללה, מוצאים גם בסיפוריו עד שנות הארבעים (יפה סיכם זאת אהרן בר-אדון בספרו ש"י עגנון ותחיית הלשון העברית, מוסד ביאליק, ירושלים 1977). את היחס הזה החליף בהדרגה היחס המבין והמשלים עם המציאות הלשונית החדשה, שראתה בשפע מלים מיוחדות חלק חי מהלשון העברית המתפתחת. ההשוואה בין מלים חדשות בסיפורי עגנון (שבן-יהודה כבר כללן במילונו) ובין החידושים המופיעים רק במילונים המאוחרים יותר (כגון במילונו של אבן-שושן) מגלה שינוי דרגתי בקליטתם של חידושי המלים בלשונו של הסופר. ממצא זה עלה בבדיקת החידושים בלשון שירה לעגנון (והדברים הובאו בספרי, ש"י עגנון רב סגנון, רמת-גן תשמ"א [1980], עמ' 116–130).

לשם הדגמת התהליך הזה בלשון המחבר נעיין כאן בקבוצת שמות תואר מחודשים בשירה (שוקן, ירושלים-תל-אביב, תשל"א):

1. שמות תואר מחודשים שכבר נרשמו במילון הגדול של א' בן-יהודה: גנדרנית (עמ' 127), חגיגי (עמ' 432), רציני (עמ' 27 בקטע של דיבור, עמ' 88). מבין שמות תואר אלו חגיגי לא נכלל בחלקי הרומן שנתפרסמו בימי חייו של עגנון.

2. שמות תואר (כולל צורות בינוני המשמשות כשמות תואר) שלא נרשמו במילון בן-יהודה, והם כבר רשומים במילון העברית של ימינו (כגון של א' אבן-שושן): הדוק (עמ' 386), חוורור (עמ' 276 בקטע של דיבור), חייכני (עמ' 281 בקטע של דיבור, עמ' 327), חילוני (עמ' 336), כחלחל (עמ' 276 בדיבור), מאוורר (עמ' 253), מאוכזב (עמ' 305), מאושר (עמ' 273 בדיבור), מגוחך (עמ' 327, 361, 432), ממוין (עמ' 358), מרופד (עמ' 460), מנומס (עמ' 303), מצולם

(עמ' 122), **מקראי** (עמ' 34 בדיבור), **נרגש** (עמ' 479 בדיבור), **סקרני** (עמ' 240 בדיבור), **עוקצנית** (עמ' 303), **רברבני** (עמ' 282 בדיבור), **רוגזנית** (עמ' 327), **שלונית** (עמ' 281 בדיבור). מאלף הוא שפחות ממחצית שמות התואר האלה בלבד נכללו בקטעי הרומן שנתפרסמו בחיי המחבר, ואילו השאר הובאו מקטעים שפרסומם הראשון היה מעזבונו. מכאן אפשר ללמוד, שבכתיבה הראשונה, שלא עברה את ביקורת העורך (שהוא הסופר עצמו), מרובים היו שמות התואר המחדשים יותר משהיו בטקסט הסופי שהסופר ערך אותם. ועוד למדנו מכאן, ששמות התואר החדשים ברומן מקדימים לבוא בקטעים של דיבור: בלשון הדיבור הקדים הסופר להכיר בחידושים שנוצרו בלשון החיה בארץ-ישראל.

עגנון כמחדש מלים

עגנון לא נמנע מלחדש צורות משורשים ידועים או מבסיסים של מלים קיימות, אולם חידושים אלו אינם מרובים אצלו. אף בהם אפשר למצוא את ההתנניות האלה: לרוב הם מיוסדים על מלים מהעברית הקדומה (כגון: **קוממית** = בעלת קומה זקופה, **התאבה** = נעשה אב), והם מיועדים לספק צרכים של הבעה רגשית יותר מצורכי מינוח למושגי טכנולוגיה ומדע (כגון: **התפלטק** = עסק בפוליטיקה, **קמוטמט** = מקומט). כלל חידושי הלשון (של מלים ושל צירופי מלים) של עגנון עדיין לא תוארו במלואם; אף מסקנותינו כאן מיוסדות על עבודות מוקדמות בלבד.

לשון הדיבור בכתבי עגנון

לשון הדיבור הרווחת בחברה הישראלית ניכרת בסיפורי עגנון המאוחרים, כגון **בשירה**, לרוב בדברי הדמויות. מכאן העלייה במספרן של המלים הלועזיות ברומן זה, ובייחוד בפרקים שנתפרסמו רק לאחר מותו של המחבר. ואולם לא תמיד קיבל עגנון את הלעזים האלה מלשון הדיבור כצורתם. לעתים שינה בהם ברוח הלשון הרבנית (ולשון ההשכלה), כגון: **היסטוריא**, **גימנסיא** (בכתיב), **אופטימיסטן**, **זקומנטרי** (בצורני הגזירה). כך היה מנהגו גם בצירופי לשון: הוא העדיף ביטויים מלשון ההשכלה ומן הלשון הרבנית מביטויים מקובלים בלשון הדיבור בעברית המודרנית,

לדוגמה: **סטודנט עולם** (סטודנט נצחי), **אחר מחר** (מחרתיים), **כוס קהוה של בין ערביים** (קפה של אחר-הצהריים). מן הדברים האלה ניתן להסיק, שיחסו של הסופר אל העברית המדוברת היה יחס דו-ערכי: קבלתה ושילובה מכאן, וזהירות והסתייגות ממנה מכאן.

יחסו של עגנון אל העברית של הדורות שקדמו לו

בכל פעילותו הלשונית של עגנון ניכרת עמדתו העקרונית, שהלשון העברית המודרנית אינה יכולה להיות מנותקת משורשיה, כלומר מן הלשון העברית לתקופותיה, כפי שהיא משתקפת בכתובים. היא פרנסה את יחסו אל חידושי המלים של ועד הלשון, ואת יחסו העיוני והמעשי אל לשון הדיבור שבעברית המודרנית, והיא ניכרת יפה גם במעשה הכתיבה שלו: במקורותיו הלשוניים.

מאלף במיוחד העיון בתחביר לשונו של עגנון: חוקריה (כגון רא"ם ליפשיץ, דב סדן, חיים רבין) קבעו כבר מזמן, שאין היא לשון מקרא, אין היא לשון חכמים, אלא "לשון יראים", או לשון עממית עגנונית מיוחדת. וכך הם דברי רא"ם ליפשיץ: "לשלמות גדולה הגיע... הסגנון העממי של עגנון: סגנון עבר שהלם את יצירתו הוא. הן העם לא חדל מעולם מן העברית, חיי הלשון לא פסקו בעם וסגנון עממי יצר עגנון מתוך דברים שבכתב, שבהם דבר אלינו העם. הוא למד לדבר בלשון דור שלשום. המליצה המיוחדת של ספורי מעשיות וספרי דרוש, של אגרות שלומים ודברי תחנון, של ספרי תולדות ומגלות גזרות, של פנקסאות וספרי מנהגים, נתנה את זכרי הלשון והסממנים לסגנון זה שהוא עברי ועממי מתחלתו, ושעבריותו הוא עממיותו... חמרי הלשון הם כאן מן הברייתות והמדרשים, מספרי מוסר ומשאר ספרי יראים..." (רא"ם ליפשיץ, **כתבים**, ב, ירושלים תש"ט, עמ' רכ-רכב). אף דב סדן, כשהוא מתאר את לשונו של עגנון באחד מסיפוריו ("חופת דודים") כותב דברים דומים: "יסוד-קדומים, הנתון בלשון שמסדה נוסח-המקרא ושאר בנינה לשונות מאוחרים הנכפפים לו מאליהם" ("בין בית לקבר", בקובץ **לעגנון שי** [דברים על הסופר וספריו], ירושלים תשי"ט, עמ' 186). ומה הם אותם "לשונות מאוחרים"? לפי חיים רבין עגנון "פיתח את האפשרויות של... לשון הספרות העממית והעממית למחצה של התקופה

הקודמת להשכלה" (לבעית תרגום דברי ש"י עגנון, **יובל שי**, רמת-גן תשי"ח, עמ' 21). ברוח הדברים האלה העלתה ההתבוננות בפרטי-התחביר בתחביר לשונו של עגנון פרטים מאלפים על המיוחד שבו. אין הוא מגביל את מקורותיו ללשון המקרא וללשון חכמים בלבד, אלא כולל בהם גם את לשון המדרש המאוחר, את לשון רש"י, את לשון הרמב"ם ואת לשון הפוסקים (בעלי השו"ת) וגם את לשון החסידות.

ולא עוד, אלא גם בזמן שעגנון מסתמך על לשון המקרא או על לשון חכמים, הוא נוטה להעדיף בהן את האפייני לרבדים המאוחרים שלהן: מלשון המקרא הוא בורר לו תופעות של לשון המקרא המאוחרת, מלשון חכמים – תופעות מלשון האמוראים. בהעדפות אלו הוא בא ללמדנו, שחיותה וכוח השראתה של הלשון העברית לא פסקה עם תום התקופה הקלסית שלה, אלא היא נמשכה בתקופת ימי הביניים והיא נמשכת עד עצם היום הזה. לדוגמה די לנו להזכיר את תחביר המלות **איזה/איזו** בלשונו: כמלות סיתום (תוחם סתמי some) בלא ש אחריהן הן מצויות בראשית כתיבתו (כגון **בהכנסת כלה**) רק בדברי הדמויות או כשהוא מבקש להחיות הווי של חסידים. ואולם הן שכיחות מאוד באיגרותיו, כלומר בלשון כתיבתו הלא-פורמלית (כ-75% ממופעי **איזה/איזו** **באסתרליין יקירתי** מציינים תוחם סתמי). שימוש זה של **איזה/איזו** החל בימי הביניים בלבד, והוא רווח עד היום בלשון הרבנית ובכתיבת החסידים. לדוגמה **איזה/איזו** במשמעות (some) בלשון השו"ת: "לתקן איזה עיוות" (שו"ת תשב"ץ [ר' שמעון בן צמח דוראן, במאה הטי' באלג'יר] ד, סימן י ד"ה 'אבל מה'), "משום איזה מלות" (שו"ת הרמ"א [ר' משה איסרליש, במאה הט"ז בקראקא], סימן קכח ד"ה 'עוד כתב'). וכך מצינו גם בלשונו של עגנון: "כחלק שנחלק מאיזה דבר" (אלו ואלו, עמ' 53), "שאפילו עושים איזו פסלנות..." (**הכנסת כלה**, עמ' 74).

ודוגמאות **מאסתרליין יקירתי**: "...כי באיזה דברים עדיין לא באנו לידי גמר" (שוקן תשמ"ג, עמ' 58, המכתב מיום 3.2.1925), "כדי לישון אחר כך, איזו שעות בלילה" (עמ' 60, מיום 11.2.1925). וראה על תחביר **איזה/איזו** בספרי עיונים בתחביר ובסמאנטיקה של העברית של **אחרי המקרא** (בדפוס). בדרך זו של העדפת המאוחר מן המוקדם והעדפת לשון ימי הביניים מלשון חכמים נהג עגנון גם בעריכתם הלשונית של מקורותיו באנתולוגיה

שלו **ימים נוראים** (זו הייתה גרסתו בססמה "תפוס לשון אחרון" שדגל בה י' קלויזנר). לדוגמה: **פעמים ש'** (מלשון חכמים) הומר אצלו ברגיל ל**פעמים** (מלשון ימי הביניים), כפי שעולה מהשוואת מקורותיו של עגנון **בימים נוראים** אל לשון הקטעים כפי שהובאו באנתולוגיה שלו (בעבודת מ"א של מר חיים שטרן, אוניברסיטת בר-אילן התשמ"ט).

עם העלאת כל כתבי עגנון על המחשב כבר אפשר לפתוח בתיאורה השיטתי והמקיף של לשונו של הסופר. מאגר הנתונים שבאוניברסיטת בר-אילן עשוי לסייע לכך.

חרושת המלים (המורפולוגיה) של השפה העברית

הדקדוק – מנגנונים ליצירה ולניתוח

האדם יודע לדבר, היינו ליצור מלים ומשפטים, אף חיבורים שלמים, ויודע גם להבין את דברי זולתו. הבלשנות המודרנית מסבירה כי במוח האדם מצויים מנגנונים שנוצרות בהם מלים, ומנגנונים אחרים העשויים ליצור משפטים. מנגנונים אלה, כשבצדם רשימות מילוניות, משמשים גם כמנגנוני ניתוח, ובהם מועברים דברי הזולת בעל־פה או בכתב, כדי להביןם. מנגנונים אלה – הם הם הדקדוק. בקונטרס זה אנו דנים במלים, ומן הדין שנפתח בהסבר המלה מלה.

שלוש משמעויות ל"מלה"

פקיד המברקה, אם יתבקש לשלוח את הקטע הבא כמברק –

גד נסע דן נסע גם אורה נסעה

– יבקש תשלום בעד מברק בעל שבע מלים; מורה באולפן שיתבקש להכין לתלמידיו רשימה של כל המלים הכלולות בקטע זה, יאמר שבקטע יש שש מלים (גד, נסע, דן, גם, אורה, נסעה); ואילו מחבר מילון יטען שיש כאן רק חמש מלים (אורה, גד, גם, דן, נסע). מוזר מאוד, אך כולם צודקים! זאת משום שכל אחד מהם מפרש את המלה "מלה" באופן אחר: פקיד המברקה מצא כאן שבע מלים – תמניות; כלומר, אפשר למנות שבע מלים. המורה באולפן מצא שש מלים – תבניות; כלומר, שש מלים שונות בתבניתן (= בצורתן), ואילו מחבר המילון מצא רק חמש מלים – ערכים.

כשאדם בא לעסוק בעניין מלים, עליו להביא בחשבון את כל שלוש המשמעויות של המלה "מלה", ויתברר לו עד מהרה כי חלקים שונים בדקדוק דנים במלים-ערכים וחלקים אחרים – במלים-תבניות. אשר לתמניות – אין הן עניין לדקדוק.

טבלת שורש-משקל

את רובן המכריע של המלים-הערכים שאנו מכירים בעברית אפשר לרשום בטבלה עניקת. בכל שורה בטבלה יירשמו מלים בעלות שורש אחד, כגון בשורת השורש קד"מ יירשמו המלים קוֹדֵם, קָדָם, תִּקְדֹּם, לְקֹדֵם, מִקְדָּמָה, להִקְדִּים, קדום, לְקֹדֵם, קְדִימָה ועוד רבות; לעומת זאת בטור המשקל תִּקְדֵּשׁ יירשמו המלים תִּקְדֹּם, תִּבְשִׁיל, תִּכְשִׁיר, תִּמְלִיל, תִּאָּגִיד ועוד רבות.

הנה לדוגמה קטע קטן מטבלת שורש-משקל הענקית:

שורש									
קד"מ	-	הקדים	קדום	תקדים	קדימה	מקדמה	קדם	קדם	
בש"ל	-	הבשיל	בשול	תבשיל	בשילה	-	-	בשל	
כש"ר	כשרון	הכשיר	כשור	תכשיר	-	-	כשר	-	
	קָדַם - וְקָדַם	הִקְדִּים - וְהִקְדִּים	קָדוּם - וְקָדוּם	תִּקְדֵּם - וְתִקְדֵּם	קָדִימָה - וְקָדִימָה	מִקְדָּמָה - וְמִקְדָּמָה	קָדַם - וְקָדַם	קָדַם - וְקָדַם	מִשְׁקָל

ברוב המלים הנמצאות בשורת שורש אחת ניתן לגלות איזו משמעות כללית המצויה בכולן, ונהוג לומר כי זוהי "משמעות השורש". עם זאת עלינו לזכור כי השורש כשהוא לעצמו אינו מלה, אלא רק אחד משני מרכיבי המלה: השורש והמשקל, והערך המילוני האמיתי הוא לעולם המלה.

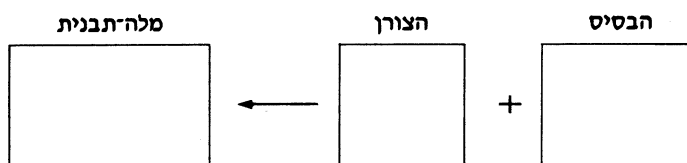
לכאורה קל לחשב את מספר המלים בטבלת שורש-משקל: הכפל את מספר השורשים (כחמשת אלפים) במספר המשקלים (כמאה ועשרים) ותקבל את מספר המלים הקיימות בשפה. אולם אפילו לפי הקטע הקטן מן הטבלה, שהדגמנו כאן, ניכר שאין הדבר כך: משבצות רבות אינן ממולאות, ופירושו של דבר שלא נוצרה כאן מלה. כך למשל, המשבצת העליונה בטור השמאלי איננה ממולאת. לכאורה צריכה להופיע שם הצורה קד־מון, אולם צורה זו לא נתממשה בעברית כמלה במילון.

טבלת שורש-משקל היא טבלה **יוצרת**, היינו כאשר נתון שורש ונתון משקל – במשבצת המתאימה אפשר ליצור מלה. ואכן, המשבצות הריקות בטבלת שורש-משקל הן מקור לא-אכזב למלים חדשות. רוב המלים שנוצרו

בתקופתנו הן מלים שהייתה להן משבצת מוכנה בטבלת שורש-משקל, אולם משבצת זו לא מומשה, והמלה שהייתה צריכה להיות בה פשוט לא הייתה קיימת בלשון, אם משום שמלים אחרות בלשון הספיקו כדי להביע את המשמעות המסתברת של מלה זו, אם משום שרק בעת האחרונה נוצר הצורך במלה בעלת משמעות כזאת. כך, למשל, עד שהומצאה המכוננית ובה חלק שתפקידו להצמיד את גויהמנוע אל גלגלי תיבת ההילוכים, לא היה כלל צורך במלה מְצַמֵּד.

מנגנון בסיס + צורן

הקורא שם לב אולי, שבקטע הטבלה שהצגנו לא נכללה שום מלה-תבנית, היינו שום מלה בנטייה, כגון קָדַמְתִּי, מְקַדְמֶתִּי, או קְדוּמָה. והטעם לכך הוא הרצון לחיסכון: את המלים-התבניות אנו יכולים להפיק על-ידי מנגנון אחר, בעל מבנה הרבה יותר פשוט. לעניין זה נשוב לאחר שנכיר את המנגנון האחר. המנגנון האחר הזה קולט מלה-ערך, מעבד אותה, ופולט כל מלה-תבנית השייכת לערך זה. מנגנון זה, כשהוא מכוון לשמות, מקבל את השם בצורת הערך המילוני שלו, ומוסיף אליו צורן-נטייה; הציור הבא יבהיר את מבנה המנגנון הזה, שאנו קוראים לו "מנגנון בסיס-צורן".

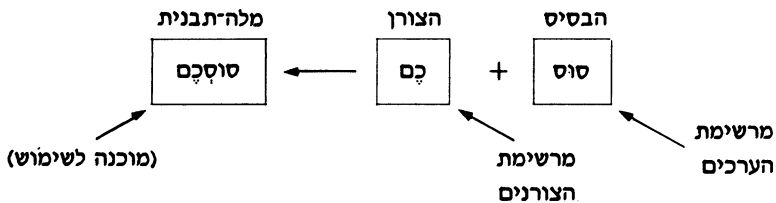
אל הבסיס מוכנס אחד מן השמות הנמצא ברשימת הערכים (=המילון), אל משבצת הצורן מוכנס אחד מצורני הנטייה, המוחזקים ברשימה קצרה (אלה הם הצורנים יֵי, יָי, יִי, וְי, וִי, וֵי, נוּ, כֵּם, כֶּן, כֹּן, כָּן - לנטיית היחיד, והצורנים יֵי, יָי, יִי, וְי, וִי, וֵי, וכו' לנטיית הריבוי).

אם אנחנו מעוניינים בכל צורות הנטייה של שם מסוים (למשל, כדי להכין שיעורים בדקדוק), אנו מכניסים זה אחרי זה כל אחד מצורני הנטייה אל המקום המיועד לצורן. בכל פעם נוצרת מלה-תבנית חדשה, ואנו מעתיקים

אותה ממקום היווצרה אל המחברת, עד שכל צורני הנטייה יצרו את כל תבניות הנטייה.

ברוב ההזדמנויות בחיים אנחנו מעוניינים רק בנטייה אחת, ואז אנו מכניסים רק את הצורן המתאים למקומו, ומקבלים את התבנית המבוקשת.

כך, למשל, כדי לקבל את הצורה סוֹסְקָם, אנו מכניסים את סוס למקומו ואת קָם למקומו, ומקבלים את התוצאה הרצויה.

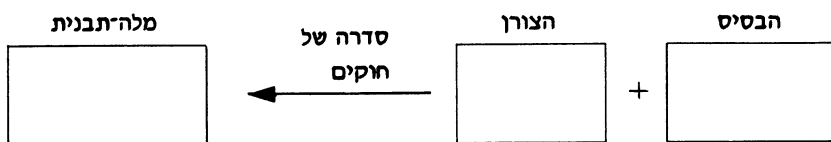

שינויים בבסיס

יש שהצטרפות הבסיס והצורן גורמת לשינויי תנועות בבסיס. למשל, אם הבסיס שנבחר בו יהיה הערך המילוני דָּבָר, הרי אם נסתפק בתיאור שלמעלה נקבל *דָּבָרְקָם, וצורה זו, כידוע, איננה מצויה בלשון. הצורה המצויה בלשון היא דָּבָרְקָם. מתברר אפוא שבזמן צירוף בסיס לצורן עשויים לחול שינויים בבסיס. סדרת החוקים הגורמת לשינויים שחלו כאן בבסיס דָּבָר ניתנת לניסוח הבא:

1. אם הצורן הוא צורן מוטעם, נמחק הטעם מן הבסיס והתבנית שתקבל תכיל רק את ההטעמה בצורן (דָּבָר ← דָּבָר).
2. תנועת קמץ בהברה פתוחה לפני הטעם של הבסיס תימחק אם יימחק הטעם מן הבסיס דָּבָר ← דָּבָר.
3. תנועת קמץ בהברה סגורה אחרונה מוטעמת של הבסיס תהפוך לפתח אם יימחק הטעם מן הבסיס.

מבנה המנגנון היוצר את תבניות הנטייה טעון אפוא השלמה: לפני שמתקבלת הצורה הסופית של תבנית־נטייה, על הצירוף בסיס + צורן לעבור דרך סדרה של חוקים הבודקים את הצירוף ולפעמים מביאים בו שינויים, כלומר:

נטיות הפועל

קל להראות שגם נטיות הפועל מתקבלות על-ידי אותו מנגנון, אלא שאם הבסיס הוא פועל (ולא שם), מצטרף אליו צורן השייך לרשימה אחרת, היא רשימת צורני הנטייה של הפועל, ולא עוד אלא שיש כאן רשימות רשימות, לפי זמן הפועל. צורני הנטייה של העבר למשל הם תי, תה, תה, נו, תם, תן, ו, ואילו צורני הנטייה של העתיד באים לפני הבסיס, ולא אחריו, והם ארבעת העיצורים א', ת', י', נ'.

גם בבסיס הפועל חלים שינויים כאשר מצטרף צורן אל הבסיס, ומעניין שיש הרבה חוקים משותפים לפועל ולשם. למשל, שלושת החוקים שפעלו על דָּבַר + כֶּם פועלים גם על שָׁמַר + תֶּם (בסיס הפועל מנוקד בשני קמצים, מכיוון שהבסיס לנטייה הוא הצורה המקורית, צורת סוף פסוק).

שינויים בטבלת שורש-משקל

האמת היא שכבר בעת יצירת הערך בטבלת שורש-משקל חלים שינויים מסוימים בצורת הערך, וזאת בגלל טיבם הפונטי של כמה מן העיצורים. העיצור י', למשל, נאלץ כשהוא נמצא בסוף הערך. כך בשורש מגזרת ל"י, כגון בנ"י, כשהוא בא במשקל מֶ-עֶ, אין העיצור י' נשמע: בְּנֵה, ולא *בְּנִי. נעיר כאן כי האות ה"א מציינת רק שהמלה מסתיימת בתנועה (אין ה"א מעידה על עיצור ה', והעיצור האחרון בשורש הוא י' ולא ה', כפי שקל להכיר על-פי הצורות בְּנוּי, בְּנֵה). היאלמות זו מצויה תמיד בצורות הפועל, אך גם בצורות שם רבות: מְבַנֵּה הוא במשקל מֶ-עֶ. כפי שאנו רואים, החוק לא זו בלבד שהוא מצווה על ה' להיאלם, אלא הוא גם משנה את התנועה מקמץ לסגול.

דוגמה לשינוי אחר היא כאשר העיצור ו' בא בסוף הברה לאחר תנועת a. במקרה כזה נאלץ ה'ו, והתנועה שלפניו הופכת ל־o. כך אנו מקבלים מן

השורש ול"ד (הוא השורש העתיק שהומר אחר כך ביל"ד) צורות כגון נולד (בפועל) או מולד (בשם), מן המשקלים נִפְּלַד וּמִפְּלַד (יש נימוקים לסבור שאלה הן הצורות הנכונות של משקלים אלה, ולא נִפְּלַד, מִפְּלַד, אולם לא נפרטם כאן).

כפי שאנו רואים, השינויים בטבלת שורש-משקל הם שינויים הנקבעים על-פי תכונותיהם הפונטיות של העיצורים המשתתפים בשורש, ומעניין שגם בתחום זה כמעט אין הבדל בין הפעלים לבין השמות.

קשר אוטומטי וקשר לא-אוטומטי

כדי להשלים את הבנתנו בטבלת שורש-משקל ראוי להבהיר כי קשרים בין פעלים שווי-שורש ושוני-בניין הם קשרים שבתחום הטבלה, ואילו קשרים בין צורות נטויות של פועל משורש אחד ומבניין אחד הם קשרים שבתחום מנגנון בסיס + צורן.

כך למשל, הפעלים הַתְּקַדֵּם, הַקָּדִים וְקָדַם נמצאים שלושתם בטבלת שורש-משקל, וכל אחד מהם הוא מלה-ערך לעצמה; לעומת זאת הפעלים הַתְּקַדֵּם, הַתְּקַדְמָתִי וְנִתְקַדַּם הן צורות נטויות של ערך אחד, הוא הערך "הַתְּקַדֵּם".

הקשר בין שלושת האחרונים לבין עצמם הוא קשר אוטומטי, שכן אם אתה יודע רק שיש צורת פועל הַתְּקַדֵּם אתה יודע ממילא כי קיימות גם הצורות הַתְּקַדְמָתִי, נִתְקַדֵּם וכו', גם אם לא שמעת אותן מעולם. יתר על כן, אם אתה יודע רק את משמעות הַתְּקַדֵּם – יודע אתה בדיוק גם את משמעות הַתְּקַדְמָתִי וְנִתְקַדַּם.

לעומת זאת, אם יודע אתה רק שקיים הערך הַתְּקַדֵּם, אין אתה יודע כלל אם קיים גם הערך הַקָּדִים או הערך קָדַם, ואם יודע אתה רק את משמעות הַתְּקַדֵּם, לא תוכל לנחש נכונה את משמעות הַקָּדִים או קָדַם גם אם הוגד לך שהם קיימים.

קשר אוטומטי בין צורות נקרא בשם נטייה, וקשר צורני בין צורות (כגון שורש משותף) שאינן קשר אוטומטי, נקרא בשם גזירה. מלים בעלות שורש משותף המצויות בטבלת שורש-משקל בטורי משקל שונים, אינן שייכות אפוא לנטייה אחת. מִבְּנָה, בְּנָאִי, בְּנִין הן שלוש מלים-ערכים שלכולן שורש

משותף, אך אין הן "נטיות של מלה אחת". כך ניתן לראות גם בשלוש המלים בָּצַר, נָבַצַר, הִתְבַּצַּר שלוש מלים-ערכים שאמנם לכולן שורש משותף, אך אין הן "נטיות של פועל אחד". הוא הדין בַּגָּב, הִגָּב, הִתְגָּב וכדומה.

חיסכון בדקדוק

הפרדה ברורה בין המנגנון היוצר מלים-ערכים (הוא טבלת שורש-משקל), ובין המנגנון היוצר תבניות-נטייה (הוא מנגנון בסיס-צורן) – מבהירה את ההבדלים בין גזירה לבין נטייה ובין ערכים לבין תבניות. לא זו בלבד, אלא שכך מתבלטים קווי הדמיון של הפעלים והשמות. יתר על כן, על-ידי הפרדת המנגנון היוצר תבניות מן המנגנון העיקרי היוצר ערכים אנו מעמידים דקדוק חסכוני וקצר: שינויים הנגרמים בגלל השתייכות השורש לגזירה יידונו כעת רק במנגנון טבלת שורש-משקל ולא במהלך הנטייה, והטבלה עצמה, מכיוון שהיא כוללת רק ערכים, ואינה מכילה את תבניות הנטייה, יש בה רק כ-120 טורים. לולא נקטנו גישה זו הייתה הטבלה היוצרת שלנו מתנפחת לממדים מבהילים, וייתכן שהיינו נאלצים להתמודד, למעשה, עם אלפי טורים. בעצם, הלעז שהלעיזו על הדקדוק העברי שהוא קשה ומסובך נובע בעיקר מאי-הפרדה בין שני המנגנונים האלה.

המבקשים להעמיק בסוגיה זו ימצאו יתר פירוט והרחבה במאמרי "תצורת המלה העברית כיצד" שנתפרסם במחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, בעריכת משה בר-אשר, אהרן דותן, דוד טנא וגד בן-עמי צרפתי, הוצאת מאגנס, ירושלים תשמ"ג, עמ' 42-13.

חידוש מלים בעברית

מהי מלה? וכמה יש בעברית?

רוב דוברי הלשון יודעים להגדיר מהן מלים: אלו אבני הבניין של הלשון, כלומר, יחידות מילוניות עצמאיות, של דיבור או של כתיבה, המביעות דבר (עצם, מושג) באותה הלשון: למשל – זָאב, יֶלֶבֶשׁ, מְמַשְׁלָה, אֶתָּה, אֵז. המלים המתועדות בלשוננו רשומות במילונים שונים, וניתן למנותן, אלא שהמניין ישתנה על-פי המילון שייבדק. מאגר המלים הכללי בעברית, זה העומד לרשות המדבר או הכותב כיום, רחב הוא למדיי, ועולה הרבה על ההתרשמות המתקבלת מסריקת מילון עברי ומספירת ערכיו. המילון המעודכן והמקיף ביותר ללשון העברית (המילון החדש מאת אברהם אבן-שושן 1969–1970; 1983; 1988) מונה כשבעים אלף ערכים וערכי-משנה, ובאות בו מלים מן העבר ומן ההווה, והוא כולל מלים מן הספרות, מן העיתונות ומן הלשון המדוברת. ואף-על-פי-כן אין הוא כולל את כל החידושים בלשוננו ואת כל התגליות החדשות. ולעניין זה – אין מילון בעולם, ללשון כלשהי, הכולל את כל המלים שבה: הלא המלים נוצרות כל הזמן, יום-יום כגון: שְׁכָטוּט = cloning, יָדוֹן = manipulation, תְּקָלִיטוֹר = disk compact, והמחקר מוסיף ומגלה מלים גנוזות, שלא נודעו למילונאי העבר למשל "זדה", בכתובת השילוח אשר מתקופת המקרא = חריץ? סדק? גם ממונחי ועד הלשון והאקדמיה ללשון העברית יש שלא נכללו במילונים. דוגמת טָטוֹר וטִי*ר = titre בכימיה; מְרָבֵב = multiple בסטטיסטיקה, במתמטיקה, ועוד. יש לשער, שכאשר יירשמו כל המלים בלשוננו כולן, נגיע היום לכדי מאה ועשרים אלף ערכים.

הרחבת הלשון וחידושה

והנה, משום שעולם הידע מתרחב והולך, בעקבות המצאות ומושגים חדשים ומשום שעדיין מגלים מלים מלשוננו העתיקה, על-כן מרחיבים את

הלשון העברית ומחדשים בה מלים, כדי לספק מִבְּעֵים הדרושים לחיים, ממציאים מונחים שהלשון חסרה אותם.

מי מחדש? הכול מחדשים. רביס-רבים ממציאים להם מלים, מתינוקות שטרם למדו ועד זקנים שכבר שכחו, כל אחד לפי הרגשתו ולפי צרכיו בזמן החידוש. אכן, יש גם חידושים מאורגנים, במוסדות פרטיים ובגופים ציבוריים, בהחלטת יחיד או על-פי נְעֵדָה. ויש בחידושים הללו אחדים הזוכים לקליטה, להמשכיות ולקיום, אך רבים יותר גוועים במשך הזמן, מהר או לאט. הרצון להאחדת המינוח ולהבאת הציבור אל שימוש משותף במלים, שימוש שיהא מקובל על הכול, הביא לייסוד גוף ציבורי מוסכם, שזה אחד מתפקידיו: לחפש ולמצוא ולהמציא מלים ומונחים להבעת עצמים ומושגים, קיימים ודמיוניים, מן העבר, בהווה ולעתיד. לשם כך הוקם "ועד הלשון העברית", בעת חידוש ההתיישבות הציונית בארץ, לפני מאה שנה, בשנת התר"ן, כדי להשיב לשואלים ולמציעים מכל קצות הארץ ומחוץ-לארץ בדבר מונחים ושימושי לשון, וכדי לקבוע מלים "לצורך השעה". בעידוד המורים ובשיתופם החל הוועד גם לדון דיון שיטתי במונחי מקצועות שונים, והוציא מילונים מקצועיים, כגון בתחומי ההלבשה, ההתעמלות, ההנעלה, החשבון, הצמחים, כלי הבית, התבשילים וכלי הבישול, ועוד ועוד. עשרות אלפי מלים נקבעו וחודשו בו עד שנת התשי"ג. מאז ואילך עוסקת בכך האקדמיה ללשון העברית שהוקמה על-פי חוק הכנסת כירשת הוועד.

שאלת הסמכות

כבר בתחילת עבודתו של ועד הלשון צצה בעיה חריפה בעניין חידוש המלים והמונחים: מי הסמיך את חכמי ירושלים של הימים ההם לקבוע מלים בעברית? באיזו רשות החליטו, למשל, על oxygen שהוא "חִמְקָצֶן"? ועל-סמך מה קבעו את המלה "עֶגְבָנִיָּה" ל-tomato? ומי גרם למלה serious, שתיאמר בלשונו "רִצְיָנִי"? ואיזה קשר יש בלשון בין מנורה בעלת שמונה קנים ועוד קנה ובין חנוכה, עד שנקראה מנורה זו "חֲנֻכָּה"? ועוד הרבה מאוד שאלות כאלה. אולם המציאות הוכיחה, שהחידוש הוא הכרח השעה, ואין זמן להמתין עד שיבואו בלשנים מומחים יותר או בני סמכא אחרים ויעסקו בדבר. הרי היסודות לעבודת הוועד היו (בניסוחו של אליעזר בן-

יהודה, שהיה במייסדים) "להכשיר את הלשון העברית לשימוש בתור לשון בכל ענייני החיים"... והחיים לא המתינו... יצירת מלים חדשות וקביעת מונחים היו חובה מעשית של הוועד, כאשר לא נמצאו מלים הולמות בספרות הדורות. המציאות תבעה זאת. ומאין נטלו המחדשים? מה היו מקורותיהם, וכיצד חידשו?

המקורות למלים ודרכי חידושן

חידושים יכולים לבוא משני מקורות: פנימיים או חיצוניים.

א. בדרך המקור הפנימי הלשון מתחדשת מגופה, מתוך עצמה, בנצלה את חומרי הלשון המורשים בה. חידושים מדעיים נעשים בדרך שיטתית: נסרקים בקפידה המקורות הכתובים של הלשון (המקרא, המשנה, התלמודים, המדרש, ספרות ימיהביניים וכתבי ההלכה וההגות), ומלים רבות המצויות במאגרים הללו, והם רבים וגדולים בלשוננו, משמשות כיום, אם כצורתן (אָפּס), אם בשינוי קל (דְּכִי), אם במשמעון (מְזַחֵלָה) ואם בגיוון המשמעות (מְלַמְלִית, מְרַגְמָה), כמעתיק סמנטי (משום שהעצם, או הפעולה, שצוינו פעם במלה, שוב אינם משמשים: למשל – "ביקורת ספרות ואמנות" בלשון ימינו, הנובע מ"ביקורת" חקירה ובדיקה וענישה? בלשון המקרא).

בעברית ניתן להרחיב את אוצר המלים החדשות אם מתבססים על שורשים ישנים, ומנצלים לשם כך את מבנה הלשון: בבסיס כל מלה יש שורש, המשולב לתוך משקל (בשמות) או לתוך בניין (בפעלים). ומשום שלשורשים יש משמעויות מילוניות, ואילו למשקלים ולבניינים יש משמעויות דקדוקיות שאינן כה מובהקות ובלבדיות, אפשר להתאים שורש קיים למשקל קיים או לבניין מן הבניינים (בתנאי שהצירוף עדיין לא נוצל), וכך מקנים לצורה שנתקבלה משמעות חדשה, ונולדה מלה עברית! תחדישים בדרך זו נעשים תכופות גם מחוץ לאקדמיה, על-ידי הציבור בכללו: סופרים ומתרגמים, מדענים ועיתונאים, פרסומאים ו"עמך". למשל, אבט"ח + פיעל = אבְטַח; סע"ף + מפְעֵל = מסְעֵף; חכ"ם + תפְעֹל = תחְכוּם; פר"ט + התְפַעֵל = התְפַרְט. זו דרך הרוב. הכפלת יסודות שורש אף היא דרך להעשרה פנימית כגון: קצר = קצרצר, כחל = כחלחל, וכן הרכבת מלים: רמקול, חידק, והלחמתן: דחן + חן = דחן; דחפר + חרס = דחפר; חרס + חרס = חרסינה.

ב. בדרך המקור החיצוני שואלים מלים מלשונות אחרות, קרובות (ארמית, ערבית) ורחוקות (אירופיות). מלים ארמיות, למשל, מותאמות בקלות לעברית, ורבות מהן נקלטו בלשונו ואף יצרו פעלים (כגון: גִּרְסָה, לְאַתֵּר, מְהִיר). גם מן הערבית נשאלו מלים רבות, בעבר (כגון: מְרַץ, קֶטֶב) ובהווה (כמו: רֶשֶׁמִי, אָדִיב). אכן, גם המדענים מחדשים הרבה בדרך ההשראה. בעבר שאפו המחדשים להימנע ממלים לועזיות לא-שמיות, וניסו להחליף כל מלה זרה אֶלּוּמָנִיוּם למשל, במלה עברית מקבילה – חֶמֶר. אבל זה שנים שנוטים באקדמיה ללשון העברית (לאחר תקדימי ועד הלשון) להניח מלים בין-לאומיות בצורתן הלועזית (כגון: טוֹרְבִּינָה, סֶפֶקְטָר), ולעֲבֹר רק פעלים ותארים הנגזרים מהן (כגון: לְגַלּוֹן, מְפוֹסְטָר). ויש שמציעים מלה עברית בצד המלה הלועזית או המעוברֶת (למשל: זָרָה, קֶטֶלִּיזָטוֹר; זָרָה, קֶטֶלִּיזָה).

התפתחות התעשייה והמלאכה בארץ, התרבות בתי-הספר וכן הקמת הטכניון והאוניברסיטה העברית, כל אלה הִרְבוּ את הצורך במונחים קבועים בתחומי המדע והמעשה. עם קום המדינה גדלו הצרכים עוד יותר, גם במקצועות שעסקו בהם בעבר וגם בתחומים חדשים, במקצועות מודרניים: צבא ונשק, ימאות, אוויראות, בזק ואלקטרוניקה, משפט ומדעי המדינה והחברה, דיפלומטיה, דִּמּוּגְרַפִּיָה, תכנון מרחבי, אֶקּוֹסְטִיקָה, אסטרונומיה שימושית, מחשבים, תורת המדידה ועוד ועוד. והצרכנים שוב אינם יחידים או קבוצות, אלא האומה כולה, המדינה והתפוצות. נדרשה סמכות עליונה, ממלכתית, במעשה הקביעה הלשונית. על כן התפרק ועד הלשון (התשי"ג), ובמקומו, ומתוכו, קמה האקדמיה ללשון העברית.

מעתה, כל מה שיוֹצֵא מטעם המוסד, גם מלים ומונחים, נקבע בלשון בתוקף חוק המדינה. הוא נכנס לתכנית הלימודים, ללשון החוקים, לנוסח הפרסומים הרשמיים, ונעשה נחלת הכלל.

תהליכי המינוח וחידושי המלים מפורטים בפרסומים שונים. הפצת החידושים בציבור נעשית כיום באמצעות הפרסומים הרשמיים מטעם האקדמיה ללשון העברית (מילונים מקצועיים, רשימות מונחים, זיכרונות האקדמיה) ומטעם המזכירות המדעית של המוסד (לשונונו לעם, לְמִד לשונך).

המחדשים שמחוץ לאקדמיה

האקדמיה ללשון העברית (ובעבר הוועד) אינה יחידה במלאכת החידוש. גופים אחרים, כגון צה"ל, מכון התקנים הישראלי ואחרים, אף הם מחדשים בלשון לרגל צורכיהם הדחופים, אולם הם משתדלים לעשות את הדבר בתיאום עם האקדמיה ובהסכם עמה. יש גם גופים ומוסדות ויחידים המרגישים צורך במונחים, והם מחדשים לפי רצונם, גם שלא לצורך, כשכבר נקבע מונח לעניינם: 'אחזקה', למשל, מיותר, כי יש 'תחזוקה'; 'ב'אָקָרן' מצרפתית אין צורך, כי יש לנו 'מ'רָקע'. ויש דוגמאות רבות. אלא שה'חדשנים' הללו אינם טורחים לברר תחילה במוסד המוסמך לכך. סופרים ומדענים ומפרסמים ועיתונאים יוצרים מלים כחפצם, ואף סתם אנשים מן היישוב עושים כן, על-פי השראתם ומחשבתם, כפי שעושים בכל לשון, בלי אישור מוסמך. רבים מאוד מן החידושים הפרטיים הללו קיקיוניים הם, אינם דרושים ואינם נקלטים בלשון (למשל 'תרדף', 'דו-פייה', 'אגסית'). משום כך משתדלים 'חדשנים' לקבל אישור להמצאתם, הַכָּשֶׁר כביכול, מן האקדמיה ללשון העברית. עוד יש לומר, שמלים ומונחים רבים נכנסים לאוצר הלשון (למשל: מַצְנֵה, לַחֲמִיָּה, מַחֲלָה, קַלְדָּנִית) בלי ועד הלשון (אז) והאקדמיה ללשון העברית, באמצעות מורים, סופרים, מתרגמים, ספרי לימוד ועיתונים. ויש שהחידושים הללו מתקבלים בדיעבד באקדמיה, או התקבלו בעבר בוועד. אף השפעת הלעז או הרגלים עממיים גם מן העֵגָה (הסלנג) ומלשון הילדים, יש שהמוסד המוסמך נדרש להם, כדי לקבוע עמדה רשמית כלפיהם (למשל: בָּגִית [בָּגֵט], יְשׁוּם, בְּרִזְיָה, אֶחָד חֶלְקִי שְׂבַע-עֶשְׂרֵה, הַלֵּד-רוּחַ).

סיכום

יש לומר על כל חידוש של מלה בלשון, שמידת היקלטותו תלויה בצורך בו, בעצמת תפוצתו בין אנשי המקצוע, בכמות שינונו בפרסומת ובכלי התקשורת (שֶׁרַב כוחם היום בהפצת חידושים ובהשגרתם); משהו תלוי גם בשקיפותו של החידוש, וכן, בלי להתחשב במקור, הרבה תלוי במזל...

המטפורה בעברית החדשה

א

ככל לשון כתובה ומדוברת רצופה גם העברית החדשה מטפורות. המטפורה היא צירוף של יסודות, כגון שם ותואר, או שם ופועל, הבאים מתחומים זרים זה לזה, כגון: **לבי נשרף**, **געגועיי יוקדים**. מבחינים בין מטפורה לבין דימוי. דימוי מכיל בדרך כלל את כ' הדמיון, כגון: **לבי כמדורה**. מטפורות רבות נמצאות בשירה: **שמים חולים**, **לבבי יעשן במסתר**. אלה ביטויים מן השירה העברית החדשה, והם מוזרים, לעתים קשים לפענוח, אבל חשיבותם רבה בתהליך הקריאה וההבנה של השיר ובהערכה של טיבו ושל יופיו. גם הביטויים: **סבלנותו פקעה**, **נפלו פניו**, **תרבויות שוקעות**, **עושר לשוני**, **יסוד הטענה**, **הטביע חותמו על הדור**, **לב העיר ועורקי תחבורה** הם מטפורות, אלא שהם נראים טבעיים בשפת הכתיבה והדיבור ואין כל קושי בהבנתם. יש הקוראים לאלה **השגות**. המשותף לשני הסוגים הוא הצירוף של רכיבים (מלים או חלקי משפט) שמקורם בשדות תוכן נפרדים ולעתים רחוקים: **סבלנות** היא תכונה אנושית, ו**פקיעה** מתארת התנהגות של דומם גמיש כגון נימה, מיתר, עטיפה, או קרום. לפיכך המטפורה **סבלנותו פוקעת** היא צירוף של שני יסודות זרים זה לזה. אמנם לעתים קרובות ניתן להצביע על הקשר בין מטפורה לדימוי, אך לעתים המטפורה מורכבת מאוד והדמיון בין רכיביה אינו יכול להסביר את הצטרפותם. במטפורה השירית ניכר לרוב המאמץ המיוחד של המשורר לחבר יסודות רחוקים ביותר למבע חד-פעמי, הדורש מן הקורא מאמץ פרשני, ואילו למטפורות מן הסוג השני אוזנינו מורגלות, ואיננו מתעכבים לזהות את שדות התוכן שמהם נלקחו היסודות. ככל שהביטוי שגור יותר והוא טבעי בשפה, ניטה לראות בו מטפורה שחוקה ולעתים אף מתה. **לב העיר** אינו קשור עוד לגוף האדם. זו מטפורה מתה שמשמעה: מרכז העיר, אך אפשר שהמטפורה הצעירה **עורקי תחבורה** מצביעה על חיים והסתעפויות למטפורה זו למרות היותה שחוקה ושגורה.

דיון במטפורות הוא אפוא לעולם דיון היפה לשעתו, שהרי מטפורות אחדות, שהיו מדהימות בשעתן בהפתעה שבהן, נשחקות לעתים ומאבדות את מטפוריותן.

דיון במטפורות הוא גם דיון בשני פנים של שימוש הלשון: הפן המקורי, היצירתי, האישי, הטבוע בחותם סגנונו של היחיד, והפן הציבורי המשותף. מטפורות מלמדות על החיות, הן של שפת היחיד הן של שפת הכלל. הסקירה שלפנינו תצביע על מגמות אחדות בהתפתחות השימוש במטפורות בעברית החדשה ועל תפקידי הלשון המטפורית בדיבור ובסוגי כתיבה.

ב

העברית של המקורות עשירה בציורי לשון, בדימויים ובמטפורות. בעיקר אפייניים הם לשירה המקראית, ללשון הנביאים, למגילות, לתהלים, לתפילות ולפיוטים. רבים הדימויים בשירה המקראית: "יערף כמטר לקחי תזל כטל אמרתי" (דברים לב, ב) או "יצרנהו כאישון עינו" (שם י). לעתים הופך הדימוי למטפורה: "ואנחנו עמד וצאן מרעיתך" (תהלים עט, יג). העם מושווה לעדר צאן בלי כ' הדמיון. אחדות מן המטפורות הללו נקלטו כלשונן בעברית החדשה: "טוב מלא כף נחת ממלא חפנים" (עמל ורעות רוח" (קהלת ד, ו). הביטויים "מלא כף" ובעיקר "מלא חפנים" כאמצעי מדידה לרעיונות, לרגשות ולהתנהגויות אנושיות שגורים מאוד בעברית החדשה הכתובה.

המשוררים העבריים בספרד של ימי הביניים נהגו חירות ותעוזה רבה בציוריים המטפוריים. כך מרמז שמואל הנגיד לנשיקה וליין כאחד בציורו "שתה מבין שפתי דם-ענבים" ("אהי כופר לעופר"). רבי יהודה הלוי מרחיב ומקצין מטפורה שגורה: "עפרה תכבס בגדיה במי דמעו ותשטחם לשמש זהרה". ההגזמה הקיצונית מעלה חיוך קל: דמעות כמים אנו מכירים, אך לא כמי כביסה שרק שמש היופי של האהובה עצמה יכולה לייבש. אולם למרות ההגזמה ההומוריסטית, היחסים בין היסודות המטפוריים השונים מורכבים ביותר.

לעומת זאת בתקופת ההשכלה הן המשוררים הן הסופרים חוזרים ונשענים על ציורים ודימויים מקראיים. לשונם של אברהם מאפו ויל"ג שזורה במליצה המקראית. דוגמה אחת מני רבות: "כי נגעה החרב עד לב, עדי קָרַב, אף אכלה את בדיך (ענפייך)" בקינה זו לתשעה באב של יל"ג

מהדהדות נבואות החורבן מירמיהו ומאיכה. מנדלי, מעצבה של לשון הפרוזה של העברית החדשה, נזקק לא אחת לציורי לשון מן המקורות. כך, למשל, הוא מתאר את ר' יעקב, הגביר החדש: "רבי יעקב, העגל שלנו, הרי זה קודש! כהניו ועושי דברו עובדים אותו באמונה ומשימים קטורה באפו, מפארים ומעריצים אותו ומטילים אימה על הציבור" ("לא נחת ביעקב").

כתיבתו המקורית והנועזת של ח"נ ביאליק הטביעה את חותמה על סגנונם של בני דורו, והתוותה נתיב חדש לממשיכו. רעננות ומקוריות בוקעות מן המטפורה המורכבת על דימוי: "כשני עפעפי שחר עיניו תִּבְקַעְנָה" ("על ראש הראל"); מבט האיש מושווה לבקיעת השחר, אך באופן מהופך מעניקה המטפורה לשחר עפעפיים ולעיני האיש – בקיעה.

נביא כאן רק קומץ דוגמאות המדגימות את תהליך השחרור מכבלי המליצה המשכילית: ביאליק – "רגע יתמהמה החזון, ושטפני גל-מתקן" ("אחד אחד ובאין רואה"), "יקום צָנוּע מעולף צעיף שלֵוָה וחלום שקט" ("זהר"), "רוחו יהיה המבוע לכל ההרהורים הכבושים" ("לאחד העם") ועוד ועוד; רחל – "בערוגות גני... פרחי-אולי צמחו רעננים" ("פרחי אולי"); אלתרמן – "והדרך עודנה נפקחת לאורך" ("עוד חוזר הניגון"); חלפי – "התקווה היא אישה מבדחת, בעצב פניה היא מוכרת זמרת ציפורים בשפת כל צבעי הדמיון" ("חדש וגם ישן"); עמיחי – "לבך משחק תופסת-דם בתוך עורקיך" ("שישה שירים לתמר"); אגני משעול – "כשאני עוברת בשדה חמניות בין בלויי הסחבות המשתלשלים מהן בא לי לפצח להן חלק ניכר מן הפנים כדי להקל מעט על הגווים הכחושים שרק בקושי נושאים את מגשי הפרצוף" (יומן מטע, 1986). זהו כאמור מבחר מקרי ומצומצם המדגים את החירות שהמשוררים בני דורנו נוטלים להם בבואם להביע מצב או תחושה מקוריים וחד-פעמיים.

ג

גם אל הפרוזה שלו ביאליק מביא אותה תעוזה מטפורית, וגם בכך קמו לו ממשיכים. ב"ספיח", למשל, "יום-ברזל אחד של חורף, כולו מקשת קרח וכפור שעומד לו אכזרי ונזעם כליסטים, וסמוך לו מושלך ברפש כפגר מובס, יום סגריר יחידי נמק ברעתו ודולף מתוגה". מקצת המטפורות החדשניות איבדו מייחודן כשנתרבה השימוש בהן בשירה ובפרוזה המסוגנת. כך, למשל, נמצא אצל ביאליק תיאורי שקיעה חיים ונועזים כגון: "עבי ערביים

המתבוססות בדמן" ("הקיץ גווע"). וכך כותב א"א קבק ברומן **במשעול הצר**: "ראשי ההרים **שתו דם התמצית** של השקיעה" (חלק א, עמ' 136), וגם "בשעת בין ערביים **כשדם ארגמן משתפך** על פני כל המדבר" (שם, עמ' 280). יוצרים בעלי כישרון ותעוזה מטביעים את חותמם על העברית המתחדשת לסוגיה, הם פורצים דרך והיתר להבעה מטפורית מקורית ולא דווקא בשירה ובפרוזה הפיוטית, אלא גם בכתיבה המסאית ובלשון הדיבור. בלשונם העניינית והבהירה של אחד-העם משתלבות מטפורות בטבעיות: בצירוף "פרוש מוסרי מיוחד הנטוע בלבנו" (במאמרו "חיקוי והתבוללות") מהדהד זכר הברכה "וחיי עולם נטע בתוכנו" בהקשר חדש. אחד-העם סובר שיש "לזרוע על תלמי הלבבות רעיונות וחפצים (רצונות) חדשים, ולעזוב אחר כך את הזרע הרך להשגחת הלב שיקלטו, יצמיחו ויגדלו בכוחות עצמו" (במאמרו "תורה שבלב"). התיאור החקלאי מוסיף חיות ומוחשיות לרעיון המופשט.

אחד-העם דן בשאלות מופשטות, בעניין רוחניותו של העם, כוחותיו המוסריים, והוא בורא סגנון התבטאות פשוט ונקי ממליצות. המטפורות ממלאות פערים הנוצרים מן הצורך לבטא רעיונות חדשים ויחסים ביניהם. דברי מחקר וביקורות הנכתבים בדורנו מדגימים את המשכו הטבעי של תהליך זה שראשיתו אצל אחד-העם: "אמצעי לטהר את הרוח מכל דעה קדומה" (י' יובל, **שפינוזה וכופרים אחרים**, עמ' 242), "היותם טבועים בחותם חוקי התורה" (שם, עמ' 446) או "ספר נעוריו הבלתי-בשל" (שם, עמ' 330). אנו מתקשים להבחין במטפוריות של הביטויים הללו, ואין לתאר כתיבה הגותית בלעדיהם: כך כותב גם א' שאגן בספרו **שאל טשרניחובסקי**: "פלישת יסוד דרמטי" (עמ' 190), "קפדנות הצורה המסורתית שולטת בכל חלקיה של שירה זו" (עמ' 65). העברית ההגותית-ביקורתית החדשה הטמיעה אל תוכה אופני ביטוי הכרחיים אלה ורבים אחרים, והם עברו מרשותו של הפרט המעז והמחדש אל אוצר ההתבטאויות הכללי.

ד

המטפורה מאפשרת ליוצר מרווח של חופש בחירה ועיצוב של סגנון ייחודי לו בצד אמצעים סגנוניים אחרים. מ"צ קדרי בספרו **ש"י עגנון רב סגנון** (בעמ' 170) מציע לראות במטפורות אמצעי פרשני ולהשתמש בהן

ככלי נוסף לגילוי ייחודו הסגנוני של סופר. בצד סימנים אחרים המטפורות משוות לקטע הבא משל עגנון אופי של מדרש: "השמים הסבירו פנים לאדמה, והאדמה הסבירה פנים לבריות" (עגנון, "מדירה לדירה"). ועוד יותר במובהק בפיתוח של מטפורה אחת מן המקורות, **אוצרות גשמים**: "הוציא הקדוש ברוך הוא מפתח של גשמים ופתח את אוצרו הטוב, את השמים. המפתח... העלה חלודה, וכיון שננעץ ברקיע נשמע קול רעש גדול, זה קול הרעם שלפני הגשמים, ומאותה חלודה נתקדרו השמים ונתמלאו עבים" (עגנון, פרקים מספר המדינה).

ס' יזהר, מספר בן דור תש"ח, שייחודו בחגיגות הסגנון, מרבה להשתמש במטפורות בתיאורי טבע, בתיאורי בני אדם והגיגיהם. אולם גם פעולות פרזאיות כנסיעתו של ג'יפ או כהרקה של ארגז במשלט בידי טבח זוכות לתיאור מטפורי צבעוני וחגיגי: "מן הג'יפ שפתאום נמצא מנגן בלב הגבעה וכמעט שדרס **אשכול** נרדמים, טיפסו וירדו כמה דמויות" (ימי צקלג, חלק א, עמ' 311), "ואחר כך היה **נלבט** אבק סביב רגלי שמוליק הטבח, בחור מזוקן בזקן חיות הנגב, שהיה רץ ומצוויח **רוש ולענה**... ותפש לו לארגז לנער תוכנו בטלטלה אחת ולערותו חוצה בנקמה ובשאט, לולי ענתה **מקרבי** הארגז **בת קול** בראזלית" (שם, עמ' 11). היום-יום המלחמתי האפור נצבע בצבעי סגנונו החגיגי של יזהר; המטפורות הן אחד מסימניו.

הדוגמאות המאוחרות יותר רבות הן לאין שיעור, ונצביע על אחדות: יהושע קנז מצייר מצבים ותחושות: "לאנגפוס השתתק וכל גופו **בהה** אליה מאובן" (אחרי החגים, עמ' 142). "מראה ברוך הסובל **קרקר בו חומה** של עקשנות" (שם, עמ' 59). גם מאיר שלו ברומן **רוסי** עושה שימוש אירוני בשבירה מטפורית של צירוף מוכר: "לא הניח לאיש **לנוח על זרי** ההגשמה והתוצרת" (עמ' 1). המטפורות שלו גם מצביעות על ייחודם של הרגע או האירוע ועל הרגשת הדובר בעת ההתרחשות: "הצבוע הליכנו קלה וחורכת מרחקים, והוא חושף שיניים **זבות**" (שם, עמ' 12), "אחר כך ניגשה אל אברהם, מותניה וירכיה **בוחשים** את האויר" (שם, עמ' 84).

ה

לעתים מיטשטשים הגבולות בין כתיבה עיתונאית לכתיבה ספרותית, בייחוד אם העיתונאי הוא גם סופר: "הבתים מגובבים זה על זה, וכל בית

אב מצמיח סביבו גידולי בטון מכוערים, ומוטות ברזל מתגייזים על פניהם" (ד' גרוסמן, הזמן הצהוב). יש עיתונאים המרבים להפליג במטפורות ואחרים ממעטים, יש המרחיבים מטפורה מוכרת ויוצרים מבע חדש: "ממשרדי הממשל נושבת רוח צוננת החודרת לעצמות" כותב י' מרכוס (הארץ 4.5.90). והוא ממשיך: "ידידינו האמריקאים שוזרים חבל עבורנו, זה יכול להיות חבל שנועד למשוך אותנו בכוח לתהליך השלום, אם לא ניאחז בו, הוא עלול להיחפך לחבל התלייה". סגנונם המופלג של כתבי הספורט היה לשם דבר. הנה כמה דוגמאות: "21 שנים של הגמוניה בלתי פוסקת (של מכבי ת"א)", "לגליל לא היה מענה לשטף המשחק של מכבי", "פשוט נכנסו לפעולה שהרסה לגליל כל חלקה" (אליהו עמיס, הארץ 4.5.90), "את השער המשווה 'בישל' דיגו מרדונה" (שם), בעיטת בננה, ועוד כהנה וכהנה ציורים מטפוריים מגוונים.

העברית החדשה עשירה בפיתוחים והרחבות מטפוריות: כזה הוא למשל הקשר בין מצבים רגשיים והתנהגויות אנושיות לבין עולם הנוזלים: "רווי שטנה", "נוטף חנופה", "מוצף רגשות אשמה", "שוחה בחומר" וכיוצא באלה. אפשר שבעבר היה גרעין החיבור הזה מקורי ומפתיע. עתה, בעברית החדשה ביטויים אלה הם חלק בלתי נפרד מאוצר המלים הפומבי השגור, הנעדר ייחוד, וכמעט אין מבחינים בציור או בצירוף המטפורי שהוליד אותם.

העיתונאי ד' שחם טוען במאמרו "שפת הכוח" (מעריב 26.9.86) שמטפורות מלמדות הרבה על סדר העדיפויות התרבותי-לאומי. הוא מצביע על השפע העצום של מונחים צבאיים המשמש מקור בלתי-נדלה למטפורות נפוצות: חברים נמצאים בשורותיו של ארגון או של מפלגה, המגיב במהירות שולף או יורה תשובותיו מן המותן, המועמד לפיטורין נמצא על הכוונת, צריך לתקוף בעיות מכיוון זה או אחר ולגייס את דעת הקהל. וממשיך שחם: "כל הארץ לנו חזית: החזית המשקית, החזית הפוליטית... ובמקום שעומדות היום החזיתות היו פעם שדות: שדה-הכלכלה, שדה-החינוך, שדה-המדע" (שם).

לשון הדיבור והסלנג עשירות במטפורות המתחלפות חדשים לבקרים, בעיקר כאלה שנועדו לגנות, לשבת, להביע רצון או הרגשה: מתמטיקאי מוצלח הוא אשף במתמטיקה או אגדה או שד ואפילו שיגעון, מלומד בעל שם עולמי הוא מלומד בקליבר בין-לאומי, ונערה מושכת היא פצצה. היפה

והמהנה זוכים לתארים: מהמם, מדליק, מגניב, מטריף וגם מטמטם, הכול לפי גילו של הדובר. עד לפני שנים מועטות להתחמם היה מקבילו המטפורי של להתרגז. היום כשמישהו חם על משהו, הוא מעוניין בו מאוד, הוא בוודאי דלוק או שרוף, ובהגזמה אפילו מת עליו. כך גם בלשון הדיבור מתגלה כוח מחיה ומחדש. כוח זה אינו נשען על כישרון יוצר של סופר, מחזאי או עיתונאי זה או אחר, אלא פועל במישור הכללי הפומבי, ומעיד על זרימה בלתי פוסקת ועל כך שהלשון חיה חיים טבעיים.

1

מטפורות וחידושים מטפוריים בספרות ובלשון הם עדות לכוח היצירה הלשוני המפעם בפי יחידים ובשפה כולה כנכס תרבותי משותף. מטפורות נוצרות, נשחקות, מתקבלות או נזנחות בתהליך ער ורצוף. המבע המטפורי ממחיש, מבליט ומצייר את הרעיון המובע בו, ומאפשר לכותב ולדובר להטביע חותם סגנוני אישי על התבטאויותיו. מבעים מטפוריים מאפשרים הרחבת המבע לתחומים חדשים ומופשטים. חוקיות ההצטרפות של מלים מתחום מוכר מושאלת לתחום חדש או לתחומים חדשים, ובכך המטפורות ממלאות פערים, הנוצרים כאשר שפת המחשבה והיצירה מתעשרת ומתרחבת. ביטויים מקוריים או ספרותיים עוברים בהדרגה אל הלשון הציבורית והופכים לנחלת הכלל. גרעין מטפורי יכול להתרחב כדי רשת שלמה של ציורים והרחבות ולהצביע על מוקדי העניין וההעדפה של דור או של חברה. המטפורה היא עדות מובהקת לחייל-לשון יוצרים.

מבחר ביבליוגרפי: חמוטל בר-יוסף, מטאפורות וסמלים ביצירתו של גנסיין, הקיבוץ המאוחד 1987 • דן מירון, "ברדצ'בסקי המספר" (על המטאפוריקה ושלולנה ב"מרים") בתוך כיוון אורות, שוקן תשמ"מ, עמ' 84-88 • תמר סוברן, "האם מצייתות מטאפורות לכללי משמעות", עיון לו (תשמ"ז-תשמ"ח), עמ' 235-256 • תמר סוברן, "שטופת דמע וקסם" - מטאפורות בין דפוסים כובלים למרווחים פתוחים, יתפרסם בביקורת ופרשנות 28, תשנ"א • מנחם צבי קדרי, "המטאפורה ב'בלבב ימים'" בתוך ש"י עגנון רב סגנון, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן תשמ"א, עמ' 170-177.

יעקב בן-טולילה

העברית המדוברת

דברי רקע וחגדרת הנושא

קשה מאוד, אם לא בלתי אפשרי, להגדיר את סוג הלשון שאנו מכוונים אליו ב"עברית מדוברת". הקושי הוא, שבישראל אנו רגילים לשמוע כל מיני עברית מדוברת. כמעט כל אדם והלשון המדוברת שלו. יש מי שמבטא חי"ת ועי"ן מזרחיות, ויש שמבטאן כדרך ההיגוי האשכנזי; יש מי שהוגה רי"ש גרונית (באחורי הלשון), ויש מי שהוגה אותה בחוד הלשון; יש המממשים טי"ת וצד"י כהגיים נחציים, על דרך המבטא הערבי, ויש מי שאין הגיים נחציים שגורים על-פיו; ועוד. וההבדלים בין מיני העברית הנשמעת בחצות אינם נוגעים רק בעניין ההגייה, כי בכל התחומים הם ניכרים: בצורות הלשון, בתחביר, בהנגנה, באוצר המלים – בכול! לעתים קרובות מאוד אנו מבינים כי ייחודה של העברית שאנו שומעים נובע מן הביוגרפיה של הדובר: עולה חדש, שטרם למד עברית כְּדָבָרִי; או יוצא עדה מסוימת, המגלגל בפיו מבטא אופייני; אדם חסר השכלה; או, להפך, בעל השכלה בתחום כלשהו. מי שלמד בישיבה, למשל, ירבה להשתמש בביטויים תלמודיים; בעלי מקצועות ניכרים לפעמים בלשונם: מורים, רופאים, עורכי דין, קצינים בצבא הקבע וכד'. נשים מדברות באופן שונה מגברים. צעירים, ובמיוחד ילדים, מדברים אחרת ממבוגרים. אנשים המשתייכים לרבדים חברתיים כלשהם, כגון תושבי שכונות, או למסגרות חברתיות כלשהן, כגון חברי קיבוצים – כל אלה ניכרים לרוב בלשונם. וגם השפה שאדם אחד משתמש בה משתנה לפי הנסיבות. דיבורו שונה בבית, בחוג המשפחה הקרובה, במבשרד, במגעיו עם זרים; או במילואים, כשהוא פוגש חברים ליחידה מימים רחוקים; או בריאיון לקבלת משרה חדשה, בשעה שהוא משתדל "לעשות רושם טוב", ואחד האמצעים לכך הוא ניסיון להקפיד על הלשון.

אחת ההגדרות לשפה מדוברת נשענת על מושג "שימת הלב". הלשון המדוברת היא זו שאדם מדבר בה במזער נתינת הדעת לניסוח דבריו, דהיינו כשהוא מתבטא באופן טבעי. בדרך כלל, זו לשון-האם שלו. זה מאפשר לנו לתחום את המושג "עברית מדוברת" לפחות למה שאפשר לכוונת

"העברית הילידית", כלומר עברית שהיא לשון-אם, כפי שמשתמשים בה בנסיבות רגילות, לא פורמליות ולא בלתי-פורמליות במיוחד.

תיחום זה פוטר אותנו מלעסוק בעברית שבפי עולים חדשים, אך עדיין עומדים בעינם הקשיים שנובעים מריבוי סוגי הדוברים, כפי שמנינו אותם למוצאיהם, למקצועותיהם, לרמות השכלתם, לרובדיהם החברתיים וכד'. השכלה וחינוך הם גורמים חשובים בסוגיה שלפנינו: מי שקיבל חינוך לשוני מסודר, כולל קריאה במקורות הספרותיים ושמיעת עברית עשירה ביטוי בבית מפי הורים משכילים – אינה דומה "אי נתינת הדעת ללשון" שלו לזו של מי שלא למד ולא זכה לסביבה לשונית מפרה.

למעשה עלינו לתאר לא לשון עברית מדוברת אחת, כי אם כמה לשונות מדוברות. ואין דבר זה ניתן בלי שתיעשה עבודה מורכבת למדי של ליקוט נתונים. ומאחר שמלאכה כזאת טרם נעשתה, אפילו לא על סוג אחד מסוגי העברית המדוברת, על כורחי אנהג כדרך שנהגו לפניי, כלומר אתאר מספר תופעות – והן מועט המדגים את המרובה – שנתרשמת כי הן מאפיינות את לשונם של הישראלים. כמעט נתפתיתי לכתוב "לשונו של הישראלי הממוצע" (או שמא "לשונו הממוצעת של הישראלי"), אך המונח הסטטיסטי הזה הוא הפחות הולם מכול לבטא את אשר הוא מכון לו. ב"ממוצע" לוקחים מרכז של קשת התפלגות ליציג בו ערכים גבוהים ממנו וערכים נמוכים ממנו. כשאנו עוסקים בדיבור, הערכים הגבוהים מוכרים לנו מן הדקדוק הנורמטיבי, ואותו ממוצע שהזכרנו מבטא למעשה קיום תופעות, הפזורות במחצית ה"נמוכה" של עקומת ההתפלגות. תופעות אלה הן טבע שנעשה מהרגלים. מקורן ברצון מודע להתרחק מסגנון העמוס מדי בקונוטציות ספרותיות ("עברית של שבת"), או בחיסרון בידע הלשוני, או בהיצמדות לאפנות לשון. ובכן, סגולות הדיבור המובהקות בחלקן הגדול יש בהן משום "סטייה" מן הדקדוק המופתי. התכונות שאנסה לתאר להלן אינן נקרות, כמובן, אצל כל הדוברים. הן אופייניות לדוברים שעשויים להיות שונים מאוד זה מזה. על כן צריך לקרוא בכל מקום את המשפט "אצל מקצת הדוברים", גם כשלא הקפדתי לכתבו במפורש. התופעות המתוארות מהן שמעתין במו אוזניי, מקצתן אף מתועדות בהקלטות שבידי, ומהן דליתי ממה שכבר נכתב בנידון (בעברית המדוברת עסקו הפרופ' חיים בלנק ז"ל, ויבל"א הפרופסורים זאב בן-חיים, דוד טנא, שלמה מורג, חיים רבין, חיים רוזן, אורה שרנצ'לד ואחרים). אכן, בספרות המקצועית ניתן ביטוי לכמה

תכונות שנמנו בעברית המדוברת ובייחוד להכללה אחת, המקובלת כיום על הכול, והיא ההבחנה בין עברית "מזרחית" ל"כללית" (ויש שמות אחרים). בעברית "מזרחית" מכוונים בדרך כלל לנוסח לשונם של דוברים ההוגים חי"ת ועי"ן במבטא מזרחי וכן רי"ש לשונית. התווית "כללית" ניתנת לעברית שאין בה ההגיים המזרחיים, ויש בה רמז ליוקרה של אותו נוסח לשוני. למעמדו הסוציולוגי של נוסח זה נודעת חשיבות לכיווני התפתחותה של שפתנו הלאומית.

את תיאורה של העברית המדוברת אפרק לפי הפרקים הנהוגים בתיאור לשונות. הסעיף הראשון יעסוק בעניינים הנוגעים בהגיים (תורת ההגה), הסעיף השני יביא כמה תופעות הקשורות בשמות ובפעלים (תורת הצורות), ולבסוף אסקור כמה סוגיות בצירוף המלים ובסגנון (התחביר והפראזיולוגיה).

תורת ההגה

עיצורים

בעברית המדוברת אנו שומעים בעיקר את העיצורים המסומנים להלן (בסוגריים מובאים שמות האותיות המייצגות אותם בכתב הרגיל): ' (אל"ף) – במלה כמו "מִרְאָה", כשהיא מובחנת מן "מִרְה"; וכן – בעברית ה"כללית" – עי"ן, b (בי"ת), v (בי"ת בלתי דגושה או וי"ן), g (גימ"ל), d (דל"ת), h (ה"א), z (זי"ן), t (טי"ת או תי"ן), j (יו"ד), k (כ"ף או קו"ף), x (כ"ף בלתי דגושה וכן – בעברית ה"כללית" – חי"ת), l (למ"ד), m (מ"ם), n (נו"ן), s (סמ"ך או שי"ן), p (פ"א), f (פ"א בלתי דגושה), ts (צד"י), j (שי"ן). נוסף על ההגיים שהזכרנו, יש לציין עוד את הּ (חי"ת), ' (עי"ן), r (רי"ש לשונית) ו-ר (רי"ש גרונית), המאפיינים את המבטאים העדתיים השונים. הּ (חי"ת) ו- ' (עי"ן) משמשים רק בעברית המזרחית, או בפייהם של קריינים מיומנים בנסיבות פורמליות מאוד, למשל בקריאת פרקי תנ"ך. אף-על-פי-כן, באופן העשוי להיראות פרדוקסלי, נקוטים הגיים אלה בתאטרון או בבימות בידור, כדי לאפיין טיפוסים ממעמד חברתי נמוך. ואולם, בשנים האחרונות ניכרת נטייה לשימוש ב- ' (עי"ן) גם אצל דוברי עברית "כללית", לרוב לצורך מניעת הומונימיות, למשל, כדי להבחין בין מלים כמו "טיבו" ו"טבעו". כמו כן, רווחת R (רי"ש גרונית) דווקא אצל צעירים בעלי חי"ת

ועי"ן מזרחיות, ולהפך, כמה מיוצאי גלויות אשכנז, שאינם מממשים חי"ת ועי"ן מזרחיות, כגון יוצאי הונגריה, רומניה ודרום אמריקה, הוגים r (רי"ש לשונית); הרי"ש הגרונית פעמים הוגים אותה כרוטט [R], ופעמים כחוכך [ʃ]. הגיים אחרים נקרים במלים השאולות משפות זרות, כגון tf (צ'), שנשמע במלה "צ'יפס", dg (ג') שבמלה "ג'יפ", w (ו') שב"שווארמה", z (ז') שב"גראז". הם עשויים לבוא במקום הגיים אחרים בסביבות מסוימות: z (ז') למשל, בא במקום f (שי"ן), בדרך כלל במלה כגון "חשבון"; η בא במקום n (נו"ן) במלה כמו "בנק"; ועוד. בסלנג, שיסודו שימוש מודע בלשון בלתי-תקנית, וכן בלשון הילדים, נקוטים הגיים כאלה לא רק במלים לועזיות המיוחדות לסלנג, כגון "מז'נון", אלא גם בהמצאות מקוריות כגון "צ'חצ'ח".

התנועות

התנועות הן חמש (בסוגריים מובאים שמות סימני הניקוד המייצגים אותן בכתב הרגיל): u (קיבוץ ושורוק), o (חולם חסר או מלא, קמץ קטן, חטף-קמץ), a (פתח, קמץ, חטף-פתח), e (סגול, צירי, חטף-סגול, שווא נע), i (חיריק מלא או חסר).

תנועות אלה מתגוננות במיני גיוונים. בין דוברי העברית ה"כללית" יש המממשים שני מיני e, דהיינו [e] ו-[ej], כגון [sɛjfer] "ספר", [besɛjder] "בסדר". יש ההוגים תנועות בפה מתוח (בדומה לדוברי ספרדית ואיטלקית), ויש שהוגים בפה קמוץ ומעוגל יותר אפילו תנועות לא מעוגלות, כגון e ו-i, בייחוד ליד המעוגלות o ו-u; למשל, יאמרו כמעט [dotot] במקום [datot] "דתות"; אופן זה נשמע בייחוד אצל צעירים ילידי הארץ, דוברי עברית "כללית".

התנועות עשויות להיחטף במלות יחס חסרות תוכן או בביטויים שגורים, כגון: "מה אתה אומר?" שנשמע מעין [máttamèr] "מה 'תה' מרז?", או כגון [máztomèret?] "מה 'זתומרת?", או כגון [máfɬaʃúv] "מה ש'חשוב". ואולם, חוקי ההיחטפות הידועים לנו מן הדקדוק המקראי אינם טבעיים עוד בלשון, רוצה לומר שנפילת התנועה בכגון "דָּבָר ← דְּבָרִים" או "מָקוֹם ← מְקוֹמוֹת" היא עניין שבמסורת; "מְטוֹסִים", "מְרָקִים" וכיו"ב, צורות הנשמעות בפי דוברים שאינם בקיאים בדקדוק, מוכיחות שאין הכרח להיחטפות מצד הרגלי ההגייה. עם זאת, אצל חלק מדוברי העברית ה"מזרחית", ולא רק אצלם, מתרחש שימוט תנועה בהברה בלתי מוטעמת

במלים מסוימות, כגון [matmátika] → [matemátika] "מתמטיקה", וכגון [univérsta] → [univérsta] "אוניברסיטה"; מקצתם אף עשויים לכווץ דורתנועה לתנועה פשוטה, וזאת הן בהברות מוטעמות, כגון "בִּינְתָּיִם"; (←[bena'tæm] מן ההקלטות שבידי) והן בהברות בלתי-מוטעמות, כגון [toné tip'puax] → [teuné tip'puax] או כיו"ב, "טעוני טיפוח" בשימוט העי"ן; מן ההקלטות שבידי).

אצל מקצת דוברי העברית ה"מזרחית", המחטפים תנועות בהברות פתוחות לא מוטעמות, מאחר שחלה בדיבורם תופעה של קידום הטעם (למלרע), נשתנתה גזרת ל"ה בפועל בבניין קל: "עֲשִׂיתִי, עֲשִׂיתָ" הגויים "עֲשִׂתִּי, עֲשִׂתָּ" ואין נשמע הבדל בין עבר נוכח לעבר נסתרת, "עֲשִׂתָּה". עניין אחר, שבו כללי ההגה של העברית המסורתית אינם עוד חוקים טבעיים, נמצא לנו במקרים של הידמות תנועות להגיים שבסביבתם. ה' היידוע לפני ח"ת ועי"ן קמוצות, כידוע, מנוקדת במקרא בסגול, המשקף התגוונות מסוימת של תנועת הפתח המקורי ליד הגיים לועיים מונעים בתנועה המיוצגת בקמץ: הֶחֱקֶם, הָעֲשׂוֹי. התגוונות זו אינה מתחייבת עוד מהרגלי ההגייה, וברגיל מבטאים הֶחֱקֶם, הָעֲשׂוֹי; והיא נשמרת רק כשמקפידים על ההיגוי הנורמטיבי, מטעמים שבאיֶדָאל לשוני. דבר זה מביא לעתים, בדיבור פורמלי, לידי תופעות של תיקוני-יתר (hypercorrections) בלעז, דהיינו, תיקון מתוך ידיעה בלתי שלמה בלשון, בבחינת בא לתקן ונמצא מקלקל), למשל, כשמבטאים הָעֲמִים, ליד עי"ן שניקודה פתח.

ההטעמה

ההטעמה בעברית המדוברת מציגה תמונה מורכבת ומעניינת. בדקדוק המקראי נשמרת בדרך כלל ההטעמה המלרעית של הסופיות המלרעיות: "דָּבָר ← דְּבָרִים", "מָקוֹם ← מְקוֹמוֹ". ואמנם כך הוא המצב גם בעברית המדוברת ברוב המלים שהן עבריות בתבניתן. לא כן במלים שאולות מלשונות זרות או במלים שהן נוטריקין. בכגון אלה ההטעמה אינה מלרעית בצורות הנטויות: "אוטוֹמָט" ← "אוטוֹמָטִים", "קונצֶרט" ← "קונצֶרטִים", "רֶסֶף" ← "רֶסֶפִּים". הסיבה היא בנטייה שלא להזיז את ההטעמה מהברתה המקורית (השווה: "קיבֹוצניקית" ← "קיבֹוצניקיות"; "מִפְּמִנִּיק" ← "מִפְּמִנִּיקִים"; אבל: "טֵלפון" ← "טֵלפֹונים"). דוגמה מעניינת להשפעת

המקור הלועזי על שיטה זו של הטעמה מזומנת לנו במלה ש"אוזרחה" לפי כל הכללים (או "גוירה כהלכה"): מן "מדיטציה" הלועזית "נסחט", או הופשט, השורש מד"ט, שבהיותו תלת-עיצורי הריחו כשר לבוא בעברית; ממנו נשקלה המלה "מוֹדֵט" (= "עוסק במדיטציה"), כבינוני פועל של בניין קל (השווה מוֹרֵט, מוֹדֵד, בּוֹדֵק, קוֹלֵט וכד'), אך זרותו של השורש חוזרת ומופיעה בריבוי המלעילי "מוֹדֵטִים".

בעברית המדוברת נוהגת הטעמה מלעילית בשורה של מלים עבריות המסתיימות בהברה פתוחה או a- (בין שהעי"ן הגויה או לא): קָמָה (גם הווה) וכיו"ב, "כָּמָה", "שְׁמוֹנָה", "כֹּבֵעַ", "אֶצְבַּע", "אֶרְבַּע" וכד'. צירופים מסוימים בעלי שתי מלים עשויים להישמע בהטעמה מלעילית: "גֶּם-כֵּן", "כֹּמֶר-כֵּן", "לִפְיֶכֶד", וכד', וכן שמות פרטיים: שֹׁלֵה, רִינָה, גִּלְהָ, יְהוּדָה, יַעֲקֹב, ראש פִּינָה, רְחוּבוֹת. גם שמות הייחוס מראים נטייה להטעמה מלעילית: מרוֹקָאִי, אמריִקָאִי, סִינִי, יפִּנִי, נְתַנְיָתִי, טברִלְנִי, ירוּשְׁלָמִי, תל-אבִיבִי; אבל: יהודִי, ערבִי, אנגְלִי, צרפְתִי, רומנִי, פולנִי, חיפֶאִי, באר-שֶׁבַעִי (כד'). לעברית המשודרת השפעה מסוימת על החזרת ההטעמה המלרעית התקנית: כיום אומרים לרוב חיפָה, שמעוֹן פרס, יצחָק שמיר, אריֶה דרעי, וכד', אך עדיין שומעים, אפילו בתקשורת האלקטרונית, דוֹד לֹוי (בגלל סמיכות הטעמים?). מחוגים של הורים צעירים משכילים החלה להתפשט אפנה, שיש בה משום מרידה כנגד הטעמתם המלעילית של שמות פרטיים, בייחוד בשמות שחודשו ברוב יצירתיות בדור האחרון, ואין חוששים לביטול הניגוד עם שם-עצם כללי: הדָס, רעוֹת, רועִי, אמִיר, יחֵל, יובֵל, מתָן, ליאֹר וכד'. מכאן נתפשט נוהג זה אף בשמות הלקוחים מן המקורות (בעיקר שמות שלא היו רווחים ביהדות המסורתית), כגון: נדָב, איתמָר, אֶפְרָיִם, ישִׁי, חגִי, יעֲלִי; והלהט הזה להטעים שמות מלרע כבר הניב תיקוני-יתר: בּוֹנֵץ (בֶּעֶז במקרא), אוֹהֵד (= אֶהָד).

הארכת הגיים

מכפל עיצורים אינו רווח בעברית המדוברת, אלא להביע בו הדגשים של כמות, איכות או אינטנסיביות. במקרים אלו עשויים להיכפל אף הגיים שבדקדוק המסורתי אינם נכפלים לעולם, כגון f ("פ"א רפה), כפי שנשמע ב-[jaffé meòd] "יפה מאוד!". כיוצא באמצעי האקספרסיבי הזה, מאריכים גם את התנועות: [gado::l], לפעמים תוך שינוי איכות התנועה [gadu::l].

הארכת תנועה נמצא לעתים תמורת עי"ן או אל"ף לא הגויות אצל דוברי עברית "כללית": הניגוד "נַתַּתִּי/נָטַעְתִּי" מבוטא [natáti/natá:ti], "בָּרַךְ/בָּעֲרַךְ" הגוי [bérex/bé:rex], "בָּא/בָּאָה" [bá/bá:] וכיו"ב. הנגנה אופיינית, עולה ויורדת או יורדת ועולה, מסייעת לשמיעותה של התנועה המוארכת הזאת.

תורת הצורות

בתחום תורת הצורות מייחדות את העברית המדוברת התכונות האלה: השוואת המערכת (אנלוגיה או היקש), צורות שצמחו צמיחה ספונטנית, עירוב בין משקלים מסוימים וניתוח לא-נורמטיבי של צורות בלתי מנוקדות.

השוואת המערכת

השוואת המערכת ניכרת במקרים שצורות חריגות או נדירות מתבטלות מפני אחרות הערוכות יותר או נפוצות יותר. צורות קָטַל או קָטַל של בניין קל (יִשְׁן, בָּטַל, יָכַל וכד') מוחלפות בצורות קָטַל או קוֹטַל הרגילות (יִשְׁן, יוֹשֵׁן, יָכַל וכד'). פתרונות אחרים הם שימוש בבניין אחר ("נתבטל" במקום "בָּטַל") או בתוספת פועל עזר ("הָיָה יָכֹל" במקום "יָכַל").

פועלי ע"ו נוטים בעבר הפעיל מתוך אנלוגיה לצורות פ"נ: "הָקִים", "הָבִיא" וכד'. ובכיוון היקש הפוך, על-פי הדגם של פועלי ע"ו, כגון "מָקִים", נוטים פעלים מגזרות אחרות: "מָכִיר", "מָפִיל" (פ"נ), "מָצִיעַ" (פ"י), "מָמִיס", "מָעִיז" (ע"ע). פעלים מגזרת ע"ע נשמעים רק מפי בעלי השכלה לשונית, ואפשר כמעט לומר שגזרה זו נעלמה מן השימוש: במקום "מָגֵן" משתמשים ב"מָגֶן", שהיא צורת שם-העצם (אך עדיין ניתן לשמוע "מָקַל"). אצל ילדים קטנים, ומפי דוברים משכבות חברתיות נחשלות, אפשר לשמוע צורות בינוני הפעיל בתחילית "מֶ-": "מָקִים", "מָרִים".

צורות המתקבלות בדרך של "גזירה לאחור" הן ביטוי אחר להשוואת המערכת. כך, גוזרים, למשל, את "שָׁמְשָׁה" מן הריבוי "שָׁמְשֹׁת", "חָרַק" במקום "חָרַק" מן "חָרָקִים", "בָּרִי קִימָא" מן היחיד "בָּר קִימָא", "מוֹסְדוֹת" בנפרד מן "מוֹסְדוֹת" בסמיכות.

שם המספר מראה כמה סטיות מעניינות למדיי מן הנורמה. באנלוגיה לצורות סמיכות כגון "תָּשַׁע-" או "שָׁבַע-" ("תָּשַׁע-מאות", "שָׁבַע-מאות")

וכד'), ותוך מודעות מסוימת לצורות הכתובות "תשעת", "שבעת" וכו' או לצורה הנורמטיבית "אַרְבָּעַת" – יוצרים את הצירופים "שְׁבַעַת-אַלפִים", "תְּשַׁעַת-אַלפִים", ההגויות בדרך-כלל: [tʃáatalaɸim], [ʃváatalaɸim], ויש מי שבעקבות כך (וכמה ניתוחים שגויים כרוכים בתופעה) יאמר: "ת'לפִים" כריבוי של "אלף". ותן דעתך גם לצורות העיצורים שבצירופים [ʃéftalaɸim] "שֵׁשֶׁת אלפִים", [ʃmóntalaɸim] "שְׁמֹנֶת אלפִים".

צורות שצמחו צמיחה ספונטנית

הציווי משמש בפעלים חסרים מסוימים, כגון "סעו!", "רד ממני!", לדו!", "שב!", ובריבוי: "יֵרְדוּ", "לִכְּוּ" (אבל: "שִׁבּוּ!"), ואולם בדרך כלל צורות העתיד ממלאות תפקיד זה, ואפילו באותם פעלים שהזכרנו: "תסעו!", "תרד ממני!", "תלדו!", "תשב!", "תכתוב!", וכד'.

נטיית הפועל בעבר מאופיינת בעיקר בשמירה על הטעמת ההברה הפותחת בעי"ן הפועל: לפי "שְׁמֹרְתִי" ו"שְׁמֹרְנוּ", נוטה גם "שְׁמֹרְתִם".

בעתיד מדבר התפתחה בשנים האחרונות התחילית "י-" במקום "א-": "אני יעשה", "אני ילך" וכד'. מקור הצורה הוא בתופעה הנקראת "סִנְדָּהִי" (שינויים צורניים ופונטיים המתרחשים בגבולי מלים); מאחר שהאל"ף המסורתית לא הייתה הגויה (דרך משל: [aní eléx] → [aní 'eléx]), נתגוונה הדו־תנועה שנתקבלה בין סוף המלה הראשונה ותחילת השנייה בהגה מעבר: [íje] → [í# #e] או כיו"ב; וכך, כנראה, נתפשט מימוש של יו"ד בצורה זו.

יש כמה צורני גזירה שהעברית המדוברת חידשה להם תנופה. אזכיר שניים. הסופית "-יה" שבמלים כגון "עירייה", "אווירייה" וכד' משמשת בלשון הדיבור לסמן ערכים של שטרי כסף או של סכומי כסף: "חמישייה", "עשירייה", "אלפיה".... וזאת, כמובן, נוסף על המשמעים שיש לכמה מן המלים הללו מכבר. הסופית "-ון" אינה משמשת רק לציון הקטנה ("ילדון", "ספרון"), סוגי כתובים ("עיתון", "מילון", "ירחון", "מערכון") ועוד, אלא גם לגזירת שמות לכמה אבזרים טכנולוגיים, בייחוד ממדף מכשירי החשמל: "מחיקון" (בזמנו שימש למחיקת הצבע, כשביקשו ששידורי הטלוויזיה כחול-לבן יהיו גם שחור-לבן...), "אנטי-מחיקון" (מכשיר מסחרי שתוכנן לעקוף את הגזרה הזאת), "אנטי-גנבון" (נוטל מגנבי מכשירי וידאו וכד' את הסיכוי ליהנות מפשעם) ועוד.

עירוב משקלים וניתוח צורות לא-נורמטיבי

חלק מן התופעה של "עירוב משקלים" אפשר לזקוף להשוואת המערכת. משקל מְקַטֵּל (מכשירים), המשמש ב"מְבַרֵּג", "מְסַמֵּר", "מְקַרֵּן" וכד', אינו מנוצל ב"מְחַשֵּׁב"; כך הם הדברים בִּמְקַטֵּלָה: ליד "מְחַרְשָׁה", "מְזַמְּרָה" ודומותיהן יש לנו "מְכַסַּחַת" (כד'), "מְפַלֵּסֶת" ו"מְטַחַחַת". אך למשקל מְקַטֵּלָה יש עדנה ליד מתחרהו מְקַטֵּלָה: אומרים "מְכַבֶּסָה" תחת "מְכַבֶּסָה", "מְרַפֶּאָה" תחת "מְרַפֶּאָה" ועוד. קְטֵלוֹן וקְטֵלוֹן הם שני משקלים שמהססים ביניהם: אומרים "פְּתֵרוֹן" במקום "פְּתֵרוֹן", "דְּמִיוֹן" ו"דְּמִיוֹן" משמשות זו לצד זו, לעתים בהבחנה מסוימת בין משמעות. במידה רבה התופעה של "עירוב משקלים" מתקבלת מן העובדה שבכתיב הרגיל חסר-הניקוד לא ניתן ביטוי גרפי לכל התנועות. מן הסיבה הזאת אומרים "חופים" במקום "חופים" (לעתים מעורבת בְּעֵנִיין נטייה לתיקון-יתר), "אני לא אוֹכֵל" כשמכוונים ל"אני לא אוֹכֵל", "לְקוֹחַ/לְקוֹחוֹת" במקום "לְקוֹחַ/לְקוֹחוֹת", "מְרוֹץ" במקום "מְרוֹץ". הדוברים מהססים בין "גֶמֶר" ל"גֶמֶר", בין "מְדַד" ל"מְדַד", בין "דָּגָם" ל"דָּגָם".

התחביר והפרזיולוגיה

המין בשם המספר

הנטייה לפישוט ולהשוואה ניכרת בתחום התחביר בחוסר הקפדה על המין הדקדוקי במספרים. מספר המונה נקבה ("שתי, שלוש, ארבע" וכד', "אחת" רק בצירופים כגון "אחת-עשרה", "עשרים ואחת" וכיו"ב) משמש גם ליד שמות-עצם זכר: "שתי חיילים", "אַרְבַּע עצים". אפשר גם לשמוע מספר מונה זכר לשמות נקבה: "שני מחברות", וכד' (אך זה נדיר יותר). הרכיבים "עֶשֶׂר" ו"עֶשְׂרֵה" משמשים בערבוביה: "אַחַד/אַחַד-עֶשְׂרֵה", "שְׁתֵּים-עֶשְׂרֵה".

יידוע צירופי סמיכות

צירופי סמיכות מתיידעים ביידוע הנסמך: "הבית-ספר", "המנהל עבודה", וכד'. בריבוי אנו שומעים בדרך כלל "בתי-ספר", "מנהלי עבודה" כדבעי, אבל במקרים מסוימים, גם "בר-מַצוֹת" (כד'; "מסיבות"); כך הם הדברים גם בצירופים אחרים שאינם סמיכות: "שְׁנוֹת טובות" ("כרטיסי ברכה").

המין הדקדוקי בסמיכות

המין הדקדוקי של הסומך בצירופי סמיכות מסוימים נקבע על-פי מין הנסמך: "בן-דוד", אבל "בת-דודה" (כך!); כיוצא בזה ביצירת הריבוי: "בני-דודים", "בנות-דודות" (כך!).

מושא כתיאור

שמות עצם גרודים (בלי מלות יחס) עשויים לשמש כתיאורים לנשוא פועלי, מעין ה"תמייז" הערבי: "פלונית לומדת אחות", "פלוני עובד מורה".

ריבוי

בעברית המדוברת יוצרים ריבוי לשמות שבעברית המקורות הם מביעים ריבוי קיבוצי או חומר שאינו מוגדר בגיבושים ספירים: "רָקְבִים", "לחמים", "דלקים"; ויש בה גם צורות ריבוי קיבוצי שלא מן המקורות: "החברה".

מלות קשר

בדיבור הלא-פורמלי או בדיבור של חסרי השכלה, יש שְׁמַלַת הזיקה "ש-" באה במקום "כש-" כפתיחה למשפטי זמן: "לפעמים שאני נמצא עם החברה...", "ביום רביעי, שבאתי לבית-ספר...". הצירוף "מה ש-" משמש ככינוי זיקה מגדיר ("זה ש/אשר"), אפילו כשהזקק הוא אדם: "הבן-דוד שלי, מה שיש לו חנות מכולת...".

משפטי תנאי

מלת תנאי שכיחה היא "במידה ש-" או "במידה ו-", גם כשאינו מדובר במידה כלשהי: "במידה והם יתחתנו, יקבלו משכנתא מוגדלת לדירור"; "כאשר/כש-" מביעות בו-זמנית (= "בעוד"), בייחוד בז'רגון הצבאי: "עצום עין בלתי מכוונת, כאשר כל הכוונות זקופות, כאשר יד ימין לופתת את צוואר הקת, כאשר רגל ימין..."; במשפט כגון זה משום מה המלה "כאשר" מודגשת ויש הפסקה לאחריה: "כאשר! (הפסקה) כל הכוונות זקופות..."; מתוך אנלוגיה למשפטי תנאי בעלי מלית שלילה ("אם לא תעשה..."), יוצרים משפטים במלית החיוב "כן": "אם כן תרצה לבוא..." (השווה את הנוסחה הנורמטיבית: "אם אמנם...").

כינויי הקניין

השאלה אם ההבדל בין כינויי הקניין הפרודים ("הספר שלי"), "הספר שלך" וכו') ובין כינויי הקניין החבורים ("ספרי", "ספרך" וכו') מציין ניגוד בין שייכות (שאינה ניתנת להעברה, כגון "ראשי") ובין קניין (הניתן להעברה, כגון "מכונית") – שאלה זו, שמניחה חוקיות מסוימת בחלוקה בין כינויי הקניין הפרודים לחבורים, אי אפשר לפתרה בלי בדיקה של קורפוס נרחב. כל חוקר מתרשם אחרת. דומה שהגורם הקובע הוא הגורם הלקסיקלי, ובכך מתמיינת תופעה זאת כעניין של קולוקציה (מונח זה מציין "צירוף הֶרְגֵלִי" של מלים, כגון "נָחַל אֶכְזָבָה, תְּבוּסָה, הַצִּלְחָה" וכד', אך לא "נָחַל רוּחַ", או כגון "יָפָה נֶפֶשׁ, עֵינִיִּים", אך לא "יָפָה נִשְׁמָה, יָדִיִּים"). יש מלים שנמצא לידן רק כינוי פרוד, כגון רוב המלים השאולות ("הטלפון שלנו", "הטלוויזיה שלנו", "האינטרס שלכם"), וכגון "העברית שלו", "הצרפתית שלי", וכגון בצירופי סמיכות ("מנהל העבודה שלנו", "רואה החשבון שלכם", "בית הקפה שלכם", אך אפשר לשמוע "בית-ספרנו"). ויש מלים שיבואו תמיד(?) בכינוי חבור, הרבה מהן מציינות קרבת משפחה: "חמותי", "חמי", וכן ביטויים כגון "לדעתי", "לשמחתי", "לצערנו", "יש בדעתנו לעשות...". לכאורה, הדוגמאות האחרונות מוכיחות על קשר בין הכינוי החבור והשייכות הבלתי ניתנת להעברה, אולם יש מקרים רבים, המאפשרים בחירה בין שתי הדרכים, שסותרים קיומו של קשר כזה: "הנחתי/ההנחה שלי היא ש...". "אמי/אמא שלי", "אבי/אבא שלי", "סבי/סבא שלי", "גיס/הגיס שלי", "אחי/האח שלי", "לבו/הלב שלו חלש", "ראשי/הראש שלי כואב" וכד'. קרוב לוודאי שהבחירה בין שתי החלופות האלה תלויה בהשכלתו של הדובר וברמת הפורמליות של המִשְׁלָב.

הפריזולוגיה

עוד סוגיה בעברית החדשה מצויה לנו בשאלת הפריזולוגיה, היינו בדרכי ביטוי קבועות להבעת מסרים שגריים, כגון "מה השעה?", "מה שלומך?", "מה נשמע?", "ערב טוב" וכד'. כל אלה החלו להתגבש בעברית החדשה עם תחיית הדיבור, לפי שאי אפשר לה ללשון טבעית בלא הנוסחאות הללו. תחום זה, הכולל גם גידופים וקללות, הלשון מרבה להזדקק בו לביטויים מן הרבדים העממיים ("אהלן!", "צ'או!", "ביי!", "עלא כיפק!", "אשכרה!") או לעירוב לשונות, בייחוד מן האנגלית האמריקנית ("don't say!", "forget it!").

כאן צמחו גם כמה ביטויים, חלקם מקוריים, כגון "צהריים טובים!", וחלקם תרגומי שאילה מלשונות אחרות (כגון מיידיש: "שלא נדע...", "שתהיה בריא!").

לעניין צירופי הלשון שייד שימוש נרחב למדיי שעושים בדיבור בביטויים קבועים הלקוחים מן המקורות או מן הספרות החדשה: "בשום פנים ואופן", "אני מתאר לעצמי", "חוכא ואטלולא", "על אחת כמה וכמה". ואולם, בפי דוברים מסוימים נשמעות וריאנטות שבחלקן הן תוצאה של תיקוני-יתר, כגון "בשום אופן ופנים" (כד!), "אני משער לעצמי", "גיחוכא ואטלולא" (מפי חבר כנסת), "אחת כמה וכמה", ועוד.

עקומת ההנגנה (האינטונציה) תורמת אף היא לעיצוב נוסחאות דיבור כאלה. בשנים האחרונות, למשל, מרבים להוסיף את הרכיב "זה" לכמה לשונות שאלה: אומרים "מה זה?", "מי זה?" ו"איך זה?" תחת "מה?", "מי?", ו"איך?"; מסתבר שמורגש צורך בהברה נוספת, שתקל על האינטונציה העולה הנדרשת לסימון השאלה.

בדיבור רווחות "מלים ריקות" לצרכים של קצב, לרמז להשלמת מידה, למלא חללי היסוס וכד'. אחת מהן היא "וזה", בעיקר בסופי משפט: "כשהגיעו לארץ, היו סכסוכים, היא כבר למדה וזה, וקצת התעוררה שזה לא זה, גם אין לה ילדים וזה, אז התגרשה ממנו..." (מן ההקלטות שבידי).

סיכום

משקלן של המורשת ושל המערכת

משעה שיצאה העברית מגדר "לשון לימודים" והפכה שפה של יום יום, החלו פועלים עליה כוחות מעצבים – מהם כוחות שמקורם בתרבות הלשון והספרות של עמנו; מהם גורמים ספונטניים הקשורים בטבעו של כל דובר לנסות לחסוך במאמץ, ועם זה להיות אנוס על-פי הרגלים שנשתרשו באברי הדיבור שלו ונתון להשפעת אופני דיבור של דוברים אחרים, שהוא רואה בהם דוגמה לחיקוי.

הלשונות הרבות שהביאו עמם לארץ העולים אף הן הותירו בשפה המתחדשת, אחת המרבה ואחת הממעטה, משקעים חשובים. לשון הדיבור, אף שהחינוך משתדל לכוונה לפי כללים שנתגבשו בדקדוק על-פי טקסטים מופתיים, בכל זאת אי אפשר לה להתנתק מחוקים טבעיים הפועלים עליה

בלי הרף. הנוסח הנורמטיבי של הלשון יסודו בכללים, שיסודם במורשת הכתובה. שפת הדיבור שורשה במערכת הלשונית, שמטבעה הריהי נתונה תדיר בתהליכים של הסתגלות והתחדשות.

ההקשר החברתי-תרבותי של הלשון המדוברת

המהות החברתית של לשון הדיבור מתבטאת באפנות מתחלפות. מה שנראה לכאורה כהעדפה אסתטית של צורת ביטוי (או הגייה) כלשהי, משקף למעשה, לרוב שלא מדעת, הזדהות עם קבוצת האנשים שאותה צורת ביטוי מאפיינת אותה. הגיוונים הללו שלשון הדיבור מלאה מהם מנוצלים לצרכים אקספרסיביים, כשאותו דובר נוקט חלופות שונות ברמות סגנון שונות. אנשים הדחופים להתקדם בסולם החברתי מסגלים לעצמם, לא תמיד ברמה נאותה של אותנטיות, את דרכי הלשון של אותן קבוצות שעם קהליהן הם מבקשים להימנות. העברית המדוברת, לשונה של חברה המהווה כור היתוך תרבותי יחיד במינו, רוחשת דינמיות רבה והיא אספקלריה לערכים ומאויים. אין פלא אפוא שבעשורים האחרונים הספרות והתאטרון, ראשונים ברגישותם לחוש בתמורות כאלה, מדובבים את דמויותיהם בעברית מדוברת. לשון זו היא עובדה קיימת, בין שנברך עליה או לא. אפשר ורצוי להשפיע על כיווני התפתחותה, אך לשם כך עלינו להכירה טוב יותר ממה שאנו מכירים אותה היום.

פעולותיה של האקדמיה ללשון העברית

מאה שנים מבדילות בין עם אילם-שפה לעם, ששפתו שגורה בפיו בדרך הטבע. פלא הדיבור, שעליו גאוותנו, לא היה נס מן השמים. בזכות אנשים בעלי חזון, שהידוע ביותר בהם הוא אליעזר בן-יהודה, הפכה לשון של כתב ללשון חיה, ובפי רבים מיושבי הארץ לשון-אם ממש. כל הניסיונות שנעשו עד לפני מאה שנים מחוירים לעומת המפעל של אותה קבוצת אנשים שהיו לאגודה אחת ונתפרסמה ברבים בשם "ועד הלשון", הוא ועד הלשון שמאז קום המדינה הסב את שמו ל"אקדמיה ללשון העברית".

לא הרי ועד הלשון בימיו הראשונים כהרי האקדמיה ללשון העברית. ועד הלשון פנה אל הקהל "עברי דבר עברית". היום, כמדומה, אין עוד צורך בפנייה כזאת אל הציבור. אפשר שראוי היום לפנות אל הציבור ולהציע לו "דבר עברית נכונה". אמת, גם היום עוד שגורות בפינו מלים לא-עבריות למושגים רבים, אבל מלים אלו רבות מהן יש כנגדן מלים עבריות, ומיעוטן עדיין הן צריכות לבוש עברי. אבל למרות כל הלעזים שאדם מתבל בהם את לשונו אם במתכוון למען הרושם, אם שלא במתכוון מחסרון דעת, אין ספק, שרוב מניינן של המלים עבריות הן אלא אם כן נועדו מלכתחילה לשים ללעג את הלעזות.

האקדמיה מקיימת גם היום ועדות הדנות בחידושי מלים, ואולם מלים אלו רובן בתחום המדעים הן, שבגלל התפתחותם המהירה בשנים האחרונות הם צריכים למלים עבריות לבטא בהן את המושגים החדשים. ועוד גם זאת: צורכי החיים מעלים לפעמים מלים לועזיות בראש החדשות ובשיחות היום, והן זועקות, כביכול, להתלבש בלבוש עברי. בדרך זאת באו לעולם המלים עיצומים, שדולה, תִּשָּׁר (כנגד סנקציות, לובי וטיפ) ומלים רבות דוגמתן. כל המלים נידונות בוועדות מיוחדות, שיושבים בהן מומחים במדעים השונים עם נציגי האקדמיה, וההצעות מובאות לידיעת מומחים שמחוץ לוועדה ולכל חברי האקדמיה. ההערות על הצעת המונחים נידונות שוב ושוב בוועדה עד שהן מובאות לאישור המליאה.

תהליך זה הולם את החקיקה בכנסת, שהאקדמיה כפופה לה מכוח החוק. על החלטותיה חותם שר החינוך והתרבות ויש להן תוקף של חוק. [חלושות שיני החוק הזה, ועברייני לשון אינם נענשים, ועל דרך ההיתול נוסיף, שאילו נמצאה דרך של פיקוח והטלת קנס, אין ספק, שקופת המדינה הייתה מתמלאת עד גודש.]

עם סיום עבודת הוועדה מגיע שלב הפרסום. האקדמיה מוציאה לעתים מזמנות מילונים מקצועיים, שנועדו בעיקרם למומחים. מונחים היפים לציבור הרחב מתפרסמים בעלונים מיוחדים – **לִמְד לשונך** – ובשוליהם גם החלטות בענייני דקדוק.

התהליכים להחייאת הדיבור העברי בדור האחרון מתאימים לתהליכי ההתפתחות של דיבור האדם. בראשונה באות המלים, אחריהן דקדוקה של לשון. משנתמלא במידה רבה המחסור במלים, ראה ועד הלשון להשליט סדר במלים ולקבוע את דמותן בכל הנוגע לכתיבן ולצורתן.

אין עוד בעיה שהעסיקה את חכמי הלשון פרקי זמן ממושכים כל-כך כבעיית הכתיב. מקור הבעיה הוא, כמובן, מורשת הכתב העברי, שיש בו סימנים לעיצורים ולא לתנועות (המקבילות לאותיות *a, e, i, o, u* שבכתב הלטיני). הכתב העברי שאפשר את החיסכון בסימון התנועות מבוסס על העובדה, שעיקר משמעה של המלה כבר הוא נתון בשורש, ומשום כך הקורא מלים בהקשר, לא יתקשה להטות אותן ככל המתחייב מן העניין, שהן משתלבות בו. [נוהגים להעמיד כדוגמה בולטת את המלים האנגליות בכתיב שאין בו אותיות תנועיות: *I LV Y*. מה יבין הקורא משני העיצורים *LV*: LOVE או LEAVE? והלא תוספת התנועה יש בה כדי להבדיל כאן בין אושרו לאומללותו של הקורא. וכנגדן מלים הכתובות רק בעיצורים: בכתיב העברי, "אנך עזבך" או "אנך אהבך" יש בהן כדי לקבוע עובדה ברורה. ואף אמנם כתבו בימי קדם כתיב מעין זה ואנשים משכילים הצליחו לרוץ בקריאת הכתוב בו.] לימים נוספו אמות הקריאה אה"י – לא בהחלטה מראש אלא בדרך הטבע. דוגמה אחת: "תישן", שבראשונה קראו את היו"ד העיצורית בה כמו את הלמ"ד במלה "תלמד", והיא חדלה ביום מן הימים להיות הגויה. היו"ד נשארה בכתיב כסימן לתנועת *i* והחלה לשמש כסימן לתנועה זו אף במקום שלא הייתה בו יו"ד מלכתחילה. תוספת אותיות אלו מעולם לא הייתה סדורה, לא במקרא, שרבות בו מלים הכתובות חסר שבחסר (רב = ריב, ישב = יושב, תלדת = תולדות) ולא בלשון שלאחר המקרא,

שנתרבו בה אמות הקריאה שלא בעקיבות. פתרון הניקוד שמלפני כאלף שנים ומעלה מכון היה מעיקרו להעמיד את המלים שבמקרא על דיוק הגייתן. מאחר שהכתיב נתקדש, לא היה אפשר לגרוע יו"ד או להוסיף אותה, לפיכך במקום שהייתה המלה "רב" בלא יו"ד (ויש כנגדה, כמובן, גם "ריב" ביו"ד) הסתפקו הנקדנים בתנועת חיריק בלבד. רק לפני כתשעים שנה(!) קבע דוד ילין, מחשובי החברים בוועד הלשון, כללי כתיב מדויקים, המבוססים על מהות ההברות והתנועות ההיסטוריות. כתיב זה הוא הידוע היום ככתיב המנוקד (שֶׁלֶחַן, קִצּוֹר, דְּבָרִיתִי). בצד הכתיב הזה הוסכם, שתהיה נוהגת עוד שיטת כתיב, היא ידועה היום כשיטת הכתיב חסר-הניקוד (שולחן, קיצור, דיברתי) למעשה כתובות היצירות של כל הדורות לאחר המקרא בכתיב מלא, אלא שוועד הלשון החליט לקבוע לכתיב זה כללים מוגדרים. האקדמיה דנה בכללים האלה שוב ושוב, עד שלא ראתה עוד אפשרות להעמיד במקומם מערכת כללים טובה יותר, וסוף דבר, שהחליטה בשנת התשל"ח לסמוך את ידיה עליהם בדיעה גמורה שלמרות הפגמים שבהם, החלופות שהוצעו גרועות עוד יותר, שגם אם מתקנות הן במקום אחד, הן מקלקלות במקום אחר. כתיב זה הולך ונעשה נחלת רבים גם אם אותם הרבים אינם נוהגים בהם עקיבות, כפי שהכללים מחייבים (כללי הכתיב חסר הניקוד התפרסמו בחוברת **לשוננו לעם** מחזור כא, קונטרס ו ובעלון קה של **למד לשונך**). השם "כתיב מלא" יש בו כדי להטעות, שהרי לא תמיד המלים מלאות ויו"ים ויו"דים. שיטת הכתיב מבוססת על מין איזון בין המלא לחסר, והאיזון הזה מתבסס גם על תמונת המלים כפי שהן במשך הדורות, ונקבעו לכתיבן בימינו כללים שיטתיים וברורים, הטעונים, כמובן, לימוד והרגל.

ולצורתן של המלים: המקרא, שדקדוקו ידוע לרבים, הוא עצמו מעמיד לבררה כמה אפשרויות בהגיית המלים. אם נצרף לדקדוק זה דרכי הגייה שהתפתחו בלשון חכמים, ונוסיף עליהן את מסורות העדות השונות, שלשון חכמים זו עצמה משתקפת בהן, תתקבל "תמונת מצב" שרבים ממטבעות הלשון בה אינם אחידים. מתפקידיה החשובים של האקדמיה ללשון העברית להורות על צורה אחת מועדפת לכל העם. עקרון ההעדפה הוא פישוט הדקדוק עד כמה שאפשר, בתנאי שפישוט זה לא יהיה בו כדי לסתור את מבנה הלשון מעיקרו או את כל המצוי במקורותינו. עקרון הפישוט גרם לכך שמלים רבות, שלא נהגו על-פי הכלל הרחב, יקבלו עליהן מעטה את

מרות הכלל. במקרא, למשל, צורות הריבוי של גִּלְגַּל ושל מוֹרָג הן: גִּלְגָּלִים, מוֹרָגִים. אבל את צורות הריבוי האלה פטרה האקדמיה בהערה, שכך הן במקרא. אנחנו, כמובן, נאמר גִּלְגָּלִים ומוֹרָגִים כתצורות הריבוי הרגילה.

ועוד דוגמה: שמות רבים נמצאו בפי רבים כפולי משקל: סָעִיף – סָעִיף; אֶסְפָּן – אֶסְפָּן; דְּמִיּוֹן – דְּמִיּוֹן; רִשְׁיוֹן – רִשְׁיוֹן ועוד רבים כמותם. האקדמיה קבעה בהם כללים פשוטים, ובדרך כלל על-פי מנהגם של הבריות או על-פי אמות-מידה ברורות ופשוטות. דרך משל: היא קבעה שכל השמות שיש כנגדם נקבה, ואלה נחשבים בדרך כלל תארים או בעלי תכונה, יהיו במשקל פָּעִיל וכל השמות שאין כנגדם נקבה, ואלה נמנים על שמות-עצם גמורים, יהיו במשקל פָּעִיל. לפי זה ייאמר: וְרִיד, שָׁרִיר, סָעִיף, יָרִיד צָמִיג, אֲבִל: יָדִיד וְנָצִיג. אמנם, הוצרכה האקדמיה להוציא מן הכלל שמות אחדים, בעיקר בשל ניקודם במקרא, כגון: גְּבִיר, נָצִיב וְכָסִיל מִזָּה, וְבָצִיר, קָצִיר, שָׁמִיר ועוד מזה. הן לא יעלה על דעת איש שנהפוך, למשל, את הַכָּסִיל לְכָסִיל, אֶף-עַל-פִּי שיש כסילה לצדו. לשון – ירושה היא בכל אומה, לא כל-שכן לשוננו, שימיה כימי עמנו. רק לשון מלאכותית כאספרנטו אינה נושאת על שכמה נטל ירושה. ברור, שאת רשימת היוצאים מן הכלל ריכזה האקדמיה לתועלת הרבים (עלון קסט של למד לשונך מביא לציבור הרחב את ההחלטות בעניין המשקלים הנזכרים כאן על כל פרטיהן).

או דוגמה אחרת: נקבע, שהמספרים הסתמיים נזכרים בלשון נקבה, ולא ישתנו לפי סימני החשבון, כגון: פחות, כפול ושווה. אנו אומרים אפוא: שלוש פחות שתיים שווה אחת. דרך זו כשרה היא על-פי לשון חכמים: ארבעים חסר אחת, וכך הוסכם לנהוג גם ב"חלקי". הסימן "חלקי" יהיה שקול כנגד סימני החשבון האחרים, שאין מתחשבים במינם. הצירוף "שלוש חלקי שלוש-עשרה" הוא אפוא צירוף נכון. לא כפי שמקובל היה להורות: שלושה חלקי שלוש-עשרה – המונה בלשון זכר, לפי שהוא מונה חלקים, והמכנה בלשון נקבה כדין מספר סתמי. כל המעיין בהחלטות האקדמיה בענייני הדקדוק, יבחין במאמציה לבטל יוצאים מן הכלל למען פשטות הלשון, ואם הדברים עדיין נראים מסובכים, ראוי לדעת שכל לשון תורה היא ולימוד היא צריכה.

אחד המפעלים החשובים ביותר בתחום הפעולות של האקדמיה הוא המפעל של המילון ההיסטורי. מטרת המפעל לחבר מילון מדעי רחב וכולל, ובו תולדותיה של כל מלה ושימושיה בכל הדורות (חוברת לדוגמה על

השורש ער"ב יצאה לאור בלשוננו מו, חוברת ג-ד). עד עכשיו נשלמה מלאכת האיסוף של לשון התנאים ולשונן של המגילות הגנוזות (תקופה המשתרעת משנת 200 לפני הספירה עד לשנת 300 לספירה). אוסף זה מחזיק כ-80 כרכים כתובים במחשב, והושקעה בו עבודת מחקר רבה בהשוואת כתבי-יד שונים, המאפשרים לעמוד על הגרסה הנכונה של כל מלה ומשמעותה המדויקת. והנה קצת דוגמאות: בתחילת מסכת ברכות נזכרת המלה "לאכול". בכתב-היד כתוב "לוכל", ובלי ספק היא הגרסה המקורית, שכן היא היא דרך לשון חכמים, שהמקור של פעלים שלא מן השלמים קשור בצורת העתיד: לִישֵׁב, לִיקַח, לִישָׂא, לִיתֵן על-פי: יֵשֵׁב, יִקַּח, יִשָּׂא, יִתֵּן. לוכל (במקום לִאֲכַל) על-פי יאֲכַל, ועדות לדיוק הצורה הזאת: לוֹמַר מִן יֹאמַר, השגורה בפינו עד עצם היום הזה. דוגמה אחרת ממסכת ראש-השנה: בני-מרון. מאז נתחדש צירוף זה התקשו הפרשנים להסבירו. והנה מתברר מכתב-היד, שלא "בני-מרון" כתוב בהם אלא "בנומרון", ונומרון מלה רומית היא, שפירושה גדוד של אנשי צבא, והכוונה שם, שבראש-השנה מתפקדים כל באי עולם לפני הקב"ה כגדוד של אנשי צבא לפני מפקדם. ומפני שמלה נדירה היא, נשתכחה משמעותה במשך הזמן, ועשו אותה שתי מלים והו"ו של "בנו" נשתנתה ליו"ד. אין הדברים האלה אלא שמץ מן הדיוקים שהמילון מצוין בהם. גם במדור של העברית המאוחרת נעשית פעולת איסוף ענפה, אבל עדיין לא הגיע לכלל כינוס שיטתי.

ולצורך השלמת הדברים נוסיף עוד ונאמר: האקדמיה עומדת בקשרים עם מוסדות המדינה ועם הציבור הרחב, המתבטאים בסיוע לכל הפונים אליה בשאלות בירור, מהן בטלפון מהן בכתב. כל הפונים זוכים לתשובה במאור פנים, שהרי המטרה העליונה היא לשמור על לשוננו, שתמשיך את רציפותה ההיסטורית אגב התאמתה לצורכי דורנו.

ו. העברית ולשונות אחרות

לשונות במגע

תנועת קיבוץ בני אדם דוברי שפה אחת אל ארץ אחרת לשם כיבוש, מסחר או התיישבות היא האירוע הרגיל הגורם לשתי מערכות לשון להיפגש אצל דובר אחד. לשונות או קטעי לשון עשויים לנוע ממקום למקום בכוח התפשטותה של תרבות חומרית או רוחנית (אמנות, מדע, מוסר, דת וכיו"ב) שלא דווקא קשורה בתנועת אוכלוסין. דוגמות מובהקות לזאת – התפשטותה של השפעת הסינית בקוראה, יפן ווייטנאם, הסאנסקריט בסיאם, בורמה וקאמבודיה, הערבית בארצות האסלאם והיוונית והרומית בארצות אירופה. שאילת מלים כגון **לונה פארק** או **גול** בלשונו איננה בהכרח פרי מפגש עם דוברי הלשונות המשאילות או מעבר באמצעות דוברים דו-לשוניים של ממש.

יש לזכור שכל התופעות הקשורות ללשונות במגע אינן מוגבלות ללשונות המוגדרות לשונות עצמאיות, שונות זו מזו, על-פי תחושתם החברתית של הדוברים, העשויה להתבטא בתקן, באורתוגרפיה או בפונטיקה, או שחוסר דמיון מספיק בין הלשונות מחייב לראות בהן לשונות עצמאיות. גם פגישתו של הילד בלשון הבוגרים, פגישה הגורמת לילד שימיר את לשונו בלשונם, אם כי תיתכן השפעה שולית של לשון הילדים על לשון הבוגרים; גם מפגשו של דובר להג בלשון התקן, מפגש העשוי להסתיים בהמרת הלהג בלשון התקן (וגם כאן תיתכן השפעה שולית של הלהג על לשון התקן) ובעצם כל שינוי בלשון הכרוך בהתפשטותה של תופעה מדוברים בעלי מעמד חברתי גבוה אל בעלי מעמד נמוך, או ממקומות הנחשבים מרכזיים (כערים הגדולות) אל השוליים, כל אלה הם מקרים של לשונות במגע.

התהליכים הכרוכים במגע של לשונות משכו את תשומת לבם של בלשנים רבים. חוקר היידיש, אוריאל וויינר־ייך, שעקב אחרי השתלבות דוברי יידיש בחברה הדוברת אנגלית בארצות הברית, ייחד ללשונות במגע מחקר מיוחד: *Languages in Contact* (ניו יורק, 1953), והקורא יוכל לקרוא באותו ספר בהרחבה בעניינים הנזכרים בעלון זה בקצרה.

במקרים רבים בולטת עליונותה של לשון אחת על חברתה והלשון בעלת היוקרה משפיעה על חברתה יותר ממה שהיא מושפעת ממנה. מעמדם

החברתי הגבוה של יוצאי אירופה בארץ בעיני יוצאי ארצות ערב הביא לכך שרבים מבני עדות המזרח ויתרו על תכונות פונטיות, שנחשבו באופן רשמי למופתיות (הבחנה בין ח ל־כּ, בין ע ל־א), והעדיפו את דרכי ההגייה של האשכנזים. סטודנטים ערבים הבאים העירה מכפרי המשולש ממירים במהרה את ההגה /tʃ/ כמו ב־צִ'לֶּכָּה, צִ'בֶּאתָ, צִ'י חֶלֶץ') בהגה /k/, כיוון שהגיית ההגה /tʃ/ תעורר גיחוך. עם זה הצורך בחידוש עשוי להעביר יסודות מהלשון הנמוכה אל הגבוהה לשמש בה עגה (= סְלֶנֶג).

שאלת יסודות מן הלשון העליונה מעלה את יוקרתו של הדובר בחברתו. המקרה האפייני הוא שהלשון הנמוכה היא לשון הילידים, בני המקום, והלשון העליונה היא לשון הכובשים. במקרים רבים יקרה שהלשון העליונה תדחק לאט־לאט את רגלי הלשון הנמוכה; למשל בימינו אלו הלשונות הקלטיות מפרפרות פרפורי גסיסה בגלל השתלטות האנגלית והצרפתית. ואולם בתולדות העמים מוכרים מקרים שהכובשים היו מיעוט מבוטל ולאחר שנות כיבוש רבות נעלמה הלשון העליונה. דוגמה לכך – הכיבוש הנורמאני של אנגליה בשנת 1066. הצרפתית הנורמאנית הייתה לשון היוקרה של אנגליה מאות שנים ומצבה למידת יוקרתה היא תרומתה העצומה לאנגלית, שהייתה קיימת ועומדת גם כאשר לא נשאר עוד זכר לצרפתית הנורמאנית באנגליה של המאה הארבע־עשרה. סייעה להיעלמותה של הצרפתית מאנגליה העובדה שהכובשים הנורמאנים היו גברים ונאלצו לשאת נשים מבנות הארץ.

שלא כרומית וכערבית, שזכו להתפשט על־פני שטחים נרחבים בכוח החרב, לא היכו הלשונות הגרמאניות שורש באזורים שדוברה בהם הרומית ונכבשו בידי השבטים הגרמאנים (הפֶּראנקים), הוויזיגוטים, הלאנגובארדים ואחרים) והוא הדין במונגולית בארצות כיבושיהם של המונגולים, ארצות שרמתן התרבותית עלתה על רמת הכובשים (סין, פרס, ארצות ערב).

אותן "לשונות תרבות" שהתפשטותן איננה כרוכה בתנועת אוכלוסין (בדרך כלל משמש הכתב כלי חשוב להפצתן) ישפיעו על הלשונות המדוברות בייחוד בתחום אוצר המלים, אבל לא ידחקו את רגליהן. קורותיה של תחיית העברית הן היוצא מן הכלל הבא ללמד על הכלל.

בקורותיהן של לשונות רבות העניינים מסתבכים. יוקרתה של לשון עליונה עשויה לרדת ואז ייפסק תהליך השאילה ממנה, ואם זרותם של היסודות השאולים עדיין ניכרת, עשוי להתחיל תהליך של פליטת היסודות

השאלים. כך לאחר כאלף שנים של שאילת מלים ערביות ופרסיות התחילה התורכית לדחות אותן. לתהליך זה נלווה תהליך של אימוץ מלים צרפתיות. כל אותה התופעה היא חלק ממגמה תרבותית כללית, שסימניה החיצוניים המובהקים הם שינוי הכתב מערבי לרומי, שינוי הקשור ללשון, ושינוי שאיננו קשור ללשון, המרת הבגדים המסורתיים בבגדים מערביים.

בניסיונותיו להמיר את לשונו בלשון עליונה עיקר מודעותו של הדובר ליחידות הנושאות משמעות ("אוצר מלים" וצורנים דקדוקיים). הוא מנסה להמיר את היחידות הנראות לו שוות ערך בלשונו ביחידות המקבילות בלשון העליונה. מודעותו פחותה להבדלים בפונטיקה, בתחביר ובתחומי המשמעות והשימוש של הצורנים – אלה נראים לו "טבעיים", לא שרירותיים. יסודות רבים בתחומים האלה יעברו מלשונו, לשון הרקע, הסובסטרטום, ללשון העליונה.

אם נשווה את העברית הישראלית ה"כללית" (= הלא-מזרחית) לעברית של המקורות מתקופת חיותה של העברית, נמצא שלמרביית ההבדלים שבתחום הפונטיקה, התחביר ותחומי המשמעות והשימוש של הצורנים יש אחיזה בידיש, לשונם של רוב דוברי העברית החדשה בתקופת התגבשותה. אותן לשונות קלטיות שנסוגו מפני האנגלית והצרפתית לא בטלו מן העולם לפני שתרמו תרומה נכבדת ללשונות העליונות המנצחות. למערכת הזמנים של האנגלית תרמה הקלטית את ממד האקטואליות ("continuous"), שאין כדוגמתו בלשונות הגרמאניות האחרות. אמנם יסודותיה הלקסיקליים של מערכת המספרים הצרפתית באים מהמערכת העשרונית הרומית, אך בין המספרים 70 ל-99 מתגנבת אל הצרפתית של צרפת השיטה הקלטית הבנויה על עשרים ("שישים ועשר", "ארבע-עשרים וחמש-עשרה" וכיו"ב). הואולונית והצרפתית השווייצרית מקיימות את השיטה העשרונית בלי הפרעות.

בתהליך החייאת העברית הייתה מודעות תרבותית רבה, שמיתנה את חדירת היסודות הידיים לעברית החדשה. כמה מאחיותיה השמיות של העברית מגלות באופן בולט יותר יסודות מלשון הרקע, כגון יסודות כורדיים בארמית החדשה של כורדיסטאן ויסודות משפות פוש בלשונותיה השמיות של חבש.

יקרה שלניסיונותיהם הנואשים של דוברי הלשון התחתונה לסגל לעצמם את לשון היוקרה יתלו מאמצים של דוברי השפה העליונה להתקשר אל

דוברי השפה התחתונה בנוסחה "פשוטה" של הלשון העליונה, שהיא מעין חיקוי ללשון שמשתמשים בה דוברי הלשון התחתונה (בדומה למבוגרים המנסים לאמץ לשון ילדים בשיחות עם ילדים). סוג כזה של ז'רגון מכונה "פיג'ין" על שמה של ה-Pidgin English, אותה אנגלית ששימשה במזרח הרחוק קשר בין האירופים לבין הילידים, שלשון הרקע העיקרית שלה היא הסינית (המלה Pidgin משקפת כנראה את המלה business כפי שנשמעה בהגיית הילידים באוזניהם של האירופים). אם הז'רגון הזה זוכה להפוך לשפת קשר בין בני לאומים שונים נוהגים לכוונת אותו lingua franca שמו של אותו ז'רגון איטלקי ששימש בראשית הזמן החדש בנמלי אגן הים התיכון המזרחי. אותה lingua franca איננה לשונו הילידית של איש אלא שפת תקשורת מחוץ לקבוצה הלשונית. אבל יקרה שציבור מסוים יתער על לשונותיו הילידיות לטובת שפת התקשורת החיצונית ואז ייהפך ה"פיג'ין" ללשון קראולית. שם זה מקורו באמריקה הלאטינית, ובייחוד מכונה בו אותה צרפתית ששימשה לשון קשר עם תושבי האיטי עד שנעשתה ללשון הילידית, ואף שזכתה להיעשות לשון כתב, היא נחשבת שם ללשון נחותה מהצרפתית המופתית.

ברור שהולדת העברית החדשה איננה שווה לתהליכים שתוארו לעיל, שהרי העברית, במגעה עם לשונות היהודים, איננה שפה שהיו לה דוברים ילידיים שאתם ניסו דוברי לשונות היהודים ליצור קשר; ואף-על-פי כן יש קווי דמיון רבים בין אותו תהליך של הפיכת lingua franca ללשון קראולית לבין הולדת העברית החדשה.

בתחום ההגאים רווחת במגע בין לשונות התופעה של חוסר הבחנה: הדובר איננו מבחין בין הגאים שונים זה מזה בשפה המשנית, שכן איננו מוצא להבחנה זו מקבילה בלשונו. תופעה זו היא מקור לא אכזב לבדיחות על מבטאו של הזר. בין דוברי העברית מהלכות בדיחות על חוסר הבחנה בין /p/ ל-/b/ אצל דוברי הערבית (תקליטים של **באד** ותקליטים של **בלאסטיק**, או **בומביי** שבהודו לעומת **בומביי** שבאיטליה כסימן לאותיות **b** ו-**p** בשיעור האנגלית של שייקה אופיר), או בין /s/ ל-/ʃ/ בפי יוצאי מארוקו (**סידרות** ו**באר-סבע**). בדורות הקודמים היו הליטאים מטרה לחצי ההלצות על התופעה הזאת. מעניין שההגה ה"נייטרלית", בין /s/ ל-/ʃ/, נתפס לעתים קרובות כהגה השונה מההגה המצופה: /s/ במקום /ʃ/ ו-/ʃ/ במקום /s/.

גם המגע בין לשון הילדים ללשון המבוגרים מספק שפע של דוגמות מעין אלו (טופילי טוטוריסט וכיו"ב).

היפוכה של אותה התופעה היא הבחנת היתר. הדובר עשוי לפרש שני מימושים של הגה אחד בשפה המשנית כשני הגאים שונים זה מזה, שכן בלשונו יש הבחנה שאין לה מקבילה בשפה המשנית. הדובר עברית התוהה מה שמה הנכון של הזמרת היוונית: נאנה מוסקורי או נאנה מושקורי, המבקש לדעת אם יש לומר קוראן או קוראן, מפה או מפה, לא ימצא תשובה לשאלתו ביוונית או בערבית, כיוון שהוא מדמה לשמוע בהן הבחנות שאינן מהותיות בהן.

לעתים יכול להימצא ניגוד בין שני הגאים בשתי הלשונות, אבל הסביבות שהוא יכול להתקיים בהן שונות בין שתי הלשונות. גם ממצב זה יכולה להיוולד או הבחנת יתר, שהיא תופעה שאיננה מפריעה לקשר בין הלשונות, או חוסר הבחנה, היוצר הפרעה בתקשורת. תופעה מוכרת היא ההבחנה בין /s/ ל-/z/ בגרמנית המתקיימת רק בין שתי תנועות, שלא כבעברית, שבה מתקיימת ההבחנה בכל סביבה. תופעה זו בדיבורם של ה"יקים" תועדה בבדיחות אחדות, שאי אפשר להביא אותן לפני ציבור מהוגן.

כמה גורמים משפיעים על זיהוי הגה בלשון המשנית עם הגה בלשון האם. גם קשרים אטימולוגיים בין שתי הלשונות וגם שימוש בסימן כתב אחד עשויים לסייע לזיהוי הגה בלשון האחת עם הגה בלשון האחרת. כל עוד אין הדבר כרוך בחיסול ניגוד אפשר שלא תיגרם כל הפרעה בשל התופעה הזאת. במגעים בין לשונות שונות מומרים /x/ רוטטת מכתשית ב-/r/ רוטטת ענבלית וב-/ʃ/ חוככת ענבלית בלי שתיווצר הפרעה בתקשורת. קלות ההמרה גרמה שהמרת /x/ ב-/r/ הייתה לעניין שבאופנה, והתפשטה על-פני אירופה מצפון איטליה ועד לחופיה הדרומיים של נורווגיה. ההודים בדיבורם האנגלי מזהים את הניגוד בין החוככים הבין-שיניים (/θ/ /ð/) האנגליים לבין הפוצצים המכתשיים (/t/ /d/) כניגוד שבין הפוצצים השיניים (/t/ /d/) שבלשונותיהם לבין הפוצצים המכופפים (=רטרופלקסים) (/t/ /d/), ועל-פירוב אין דובר האנגלית מתקשה בזיהוי ההגאים בדיבורו האנגלי של ההודי.

אבל לא תמיד הדברים חלקים: יקרה שאף-על-פי שדובר שפה אחת מבחין בין שני הגאים בלשון המשנית על-פי הרגלי לשונו, לא ייקלט ההבדל בבואו לדבר עם דובריה הילדיים של אותה לשון שהיא לו לשון משנית.

ברבים מלהגיה של הגרמנית לניגוד קולי \neq בלתי-קולי (כניגוד שבין /p/ לבין /b/, בין /t/ לבין /d/ בלשונו) מקביל הניגוד חזק \neq רפה. ההגה הרפה שבהגיית הגרמני, המקביל להגה הקולי בלשונות אחרות, עשוי להתפרש כהגה הבלתי-קולי באוזנם של דוברי אותן לשונות, וכך, אף שהגרמני יבחין בין שתי סדרות של עיצורים, הוא עשוי להישמע באוזניהם של לא-גרמנים כמי שאינו מבחין. בסיפורו של גי ד־מוֹפָאסָאן *Boule de Suif* ('כדור-חֶלֶב') קצין גרמני צעיר פונה אל הנוסעים ב"צרפתית של אֶלְזָאָסִי": "Foulez-vous tescentre, messieurs et tames?" בהמירו את ה־v ב־f ואת ה־d ב־t גי ד־מוֹפָאסָאן מנסה לרשום את הצרפתית של הפרוסי כפי שהיא נשמעת לאוזני צרפתי. עניין זה עומד ביסודה של הבדיחה על פז כראשי תיבות של **פֶּנְזִין אוֹנֵט זֹלָה** (על היחס בין /s/ ל־/z/ בגרמנית דיברנו למעלה).

אחת התכונות המאפיינות את הדיאלקט הלאקוני של הספארטאניות ב"ליסיסטרטה" של אריסטופאנס היא הימצאות האות θ במקום שהיינו מצפים ל־ θ . יש להניח שהלאקונית הקדימה את האֶטִית בתהליך של הפיכת ה־ t^h ל־ θ , ובמאה החמישית עדיין משמשת האות θ באתונה כסימן ל־ t^h . אפשר שלאריסטופאנס, שבלשונו לא היה ההגה / θ /, נשמע ה־ θ / כ־ s /, ואפשר שלא סיפק לו הכתב כלי להביע את ההגה הלאקוני המיוחד והוא נאלץ להסתפק באות θ , והשחקנים האתונאים קיבלו כתורה שבעל־פה מתי יש להגות את ה־ θ כ־ s /, הגה שלא היה מצוי בלשונם. 2500 שנים לאחר אריסטופאנס הוציא "קול ישראל" שני תקליטים של שירים יווניים, "אגן הים התיכון" (ערך שמעון פרנס, CBS 1988–1989). לתקליט צורפו מלי השירים בכתב עברי, וכאז כן גם עתה לא הבחינו בין / θ / לבין / s / שני ההגאים תועתקו באות θ , וכך נכתבה בירת יוון "אסינה".

על מורכבותם של הגורמים המשפיעים על הדובר לזהות הגאים בשפה הזרה עם הגאים בלשונו תעיד התופעה שההגה / s / בערבית (ص) ייהגה בפי דוברי עברית לפעמים כ־ s / ולפעמים כ־ ts /: **סַבְרָא, נֶסֶר אֶדִין** אבל **צנעא, עבדול נאצר, באבא סאלי** אבל **אבו חצירא**. לו היה זיהוי ההגאים תלוי ברושם הפֶּוֹנֵטִי בלבד, אפשר שמלכת אנגליה הייתה בלשונו **אֶלִיזָבֶּת** ובירת באוואריה – **מינשן**.

העברת מערכת הגאים משפה אל שפה (דהיינו הגיית מלים זרות במבטאן שבלשון המקור) עשויה להעלות את הסטטוס החברתי של הדובר, או לעורר עליו ביקורת. שאילת מלים במבטאן המקורי יכולה לשנות את

מערכת ההגאים של השפה הקולטת. היא יכולה לשנות את תפוצתו של הגה מסוים (כמו למשל הופעת /f/ בראש מלה בעברית, אבל כמובן בגלל קורותיה המיוחדות של העברית יש להתייחס לדוגמה זו בהסתייגות), או להעשיר את מערכת ההגאים בהגה חדש. בדור האחרון התעשרה העברית בהגה /w/. הדורות הקודמים לא הבחינו בין /w/ ל-/v/ וכך שאלה העברית את המלים חלות, וזיר וואדי (ספק אם נשאלו כולן ישר מערבית) בהגה /v/, אם כי שושנה דמארי מקפידה לבטא /'wadi/ בשיר "משלט עזוב". הגיית /v/ במקום /w/ בשמות ערביים או אנגליים נשמעת היום מגוחכת. אם הכירה העברית בדורות הקודמים את ההגה /w/ בדפיתונג /aw/, אפשר שגם ה-/w/ איננו הגה חדש אלא יש כאן שינוי בתפוצתו.

היו בלשנים (כגון הרמאן פאול, מֵיֶה Meillet) שטענו שצורן חבור איננו יכול לעבור מלשון ללשון. עיון קל בלשונו (תחיליות: אָקס-בֶּעֶלְי, סופר-מתוחכם, רֶחֶא־אֶרְגוֹן. סופיות: קיבוצניק, ביצועיסט, ביצועים, בחורצ'יק, חמודיָלָה) מגלה שאין הדבר כך. (ה־ניק הרוסי הוותיק בלשונו זכה להתגלגל לאנגלית לא רק כ"נותן צביון מקומי", refusnik – סרובניק, אלא גם במלים כגון beatnik. יש התולים את העברתו ב־נוֹדְנִיק הִיִּדִי). אלה שאינם מאמינים ביכולתו של צורן חבור להתגלגל מלשון ללשון מפרשים את התופעות ההן כך: ללשון השואלת עוברים שני צורנים חופשיים: האחד "עירום", והשני שווה לקודמו אך בתוספת צורן חבור. מתוך הקשר בין משמעויותיהם של שני הצורנים יעמוד דובר השפה השואלת על משמעות הצורן החבור, והוא עשוי להפרישו ולהשתמש בו כבכל צורן חבור אחר שבלשונו. דרך משל: העברית (לשון חכמים) שאלה מן היוונית-רומית את המלים סֶנְדֵּל וְסִנְדֵּל. לדובר העברית היה ברור שהסופית -ָ מציינת בעל מקצוע העוסק בסֶנְדֵּל, וכך נוצרו בעברית החדשה הסֶמְרִטוֹטָר, העוֹגָבָר, והפֶּעֶמוֹנָר (בעידוד התקדים של נֶחֱתוֹמָר וְחִלְיָטָר בארמית ובסיוע ה־zvonarj 'פעמונר' או ה־gusljar 'נגן הגוסלי' הרוסיים?). כך יכול להיווצר בלשון חכמים המונח ארכי דיינים בצד דיינים, על־פי ארכי ליסטיס וליסטיס או ארכי איסטרטיגוס ואיסטרטיגוס.

הקנאים לתורה ההיא חייבים למצוא לכל צורן חבור ממוצא זר זוג מלים שאולות, שאין ביניהן אלא הצורן החבור ההוא בלבד. ספק גדול אם יצליחו בכך. סביר שדובר לשון אחת הממיר את לשונו בלשון אחרת יחוש

בצורך להעביר קטגוריה אחת משפה לשפה, ואין פלא שדובר יידיש שלא ימצא בעברית תמורה ראויה לסופית – לע שביידיש יעביר את הסופית אל העברית (או ינסה לכפות את משמעותה על הצורן –ון העברי), והוא הדין בצורן שם- הבא לאחר מלה, ואחריו כל הגאיה של המלה למעט כל מה שקודם לתנועתה הראשונה, לציון ביטול וזלזול (או"ס-שמוס).

עם זה ברור שסיכוייו של צורן לעבור מלשון ללשון גדלים ככל שהוא חופשי יותר, בלי שינויים (אלקטֶרֶנטים) בתוך המערכת, תפקידו פשוט יותר וכיו"ב, ולכן גדולים סיכוייהם של שמות עצם לעבור מלשון ללשון מסיכוייהן של מלות היחס, וסיכוייהם של פעלים בעלי משמעות מלאה – מסיכוייהם של פועלי עזר. תופעה מקבילה במגע שבין תרבויות היא הקלות היחסית שבה עוברים מתרבות לתרבות הדברים המוחשיים (כלים, חפצים) לעומת הדברים המופשטים. צורנים שאינם משולבים, כגון מלות-משפט וקריאות, יעברו בקלות: יאללה, נו, באי, צ'או.

בשל אטימותה של המלה הזרה היא ניתנת לניתוח מוטעה (מטאנליזה). ההברה bi- בשמו של בגד הים הדו-חלקי, בִּיקִינִי (על שמו של אי אלמוגים בצפון האוקיינוס השקט), נתפרשה לדובר העברית כצורן החבור הרומי שמשמעותו 'דו', ואין פלא שביום שנמצא הביקיני לא נועז דיו והיו נשים שהסתפקו בחלקו התחתון, כונה הבגד החדש מוֹנוֹקִינִי ובפי הליצנים בִּליקִינִי.

המחשה לקושי שבהעברת צורנים חבורים היא האפקט הקומי שיוצר הביטוי זֶזוֹן על משקל allons הצרפתי. אותו אפקט קומי מסייע לדובר להקהות את חדותו של ביטוי מעין "אולי נזוז כבר?!" בלי לאבד את כוח הזירו שבו. כיוון שהגזע עברי והסופית צרפתית מתקבל הרשם שלשון הביטוי צרפתית. טקסט ליצני גדוש גזעים צרפתיים וסופיות לאטיניות ממציא לנו מוליך בתמונה האחרונה של הקומדיה "החולה המדומה" (Le Malade imaginaire). בתרגומו למחזה חיבר אלתרמן מין "חד גדיא" שרבות ממליו הן גזעים עבריים וסופיות לאטיניות, והוא מתובל במנה גדושה של ביטויים ארמיים שנועדו לשקף את מעמד הביטויים הלאטיניים בצרפתית המלומדת של המאה הי"ז.

הזכרנו שכל שהצורה חופשית יותר כן גדולים סיכוייה לעבור משפה אל שפה, ולכן הפועל המכיל ציוני זמן ולפעמים גם ציוני גוף איננו קל תנועה כשם העצם (אפשר שלא פחות מסיבות דקדוקיות-מבניות פועלים כאן

גורמים לקסיקליים-סמנטיים: נראה שמרבית המושגים החדשים שנדרשים להם שמות חדשים הם שמות-עצם ולא פעלים).

בעברית ובאחיותיה השמיות יש משוכה נוספת המעכבת חדירת פעלים זרים. שפות שמערכת הצורות שלהן דלה, כאנגלית, יכולות לאמץ כל צורה שהיא במערומיה כפועל: to telephone. הרוסית והגרמנית גוזרות פועל בסיומות: telefonieren, telefonírovatj. לשונות אחרות שואלות צורה חופשית שמנית ומוסיפות לה פועל כמעין פועל עזר, וכך נוצר פועל פריפרסטי, למשל בתורכית: telefon etmek וביפנית (DEN.WA) DEN.WA suru. היידיש, על אף יכולתה ליצור בסיס פועל הנגזר ממלה עברית (פֿשרן 'להכשיר', גַנבן(ענ)ען 'לגנוב') מרבה להשתמש בפעלים פריפרסטיים בשאלתה מהעברית (ניפטר ווערן, מוחל זיין, מורא האַבן) ואפילו היהודים דוברי האנגלית נזקקו לדרך זו בהזדקקם לפועל שווה ערך לפועל העברי עָלָה: to make aliya, ובשל יוקרתה של האנגלית בקרב הסנובה העברית כבר נוצרה לה בבואה בעברית, עֶשֶׂה עָלֶיָה במקום עָלָה. אמנם האפשרויות ליצור פועל פריפרסטי פתוחה לפני הלשונות השמיות (בערבית המדוברת 'מרכיבים' טלפון), אבל דרך המלך כרוכה בטיפול ביסוד שממנו רוצים לגזור פועל: שליפת שורש והצבתו במערכת הצורנים המסורגים, התחיליות והסופיות המציינת את מערכת הפועל כטֵלֶפֶן הגזור מטֵלֶפֶן. התהליך ההוא הופך את הפעלים השאולים לאורחים בלתי רצויים בלשונות השמיות, מה גם שמספר העיצורים העשויים להיכנס למערכת הפועל מוגבל.

נראה שהפועל טֵלֶפֶן איננו שאול במישרים מהלעז אלא גזור מטֵלֶפֶן שנשאל לעברית, כדרך שגוזרים פועל מכל שם עצם עברי, וכך מתאימות העובדות לטענתו של מִיָּה שנזכרה לעיל. לעומת זאת, קשה להצביע על מלה שאולה שממנה יכול היה להיגזר הפועל פִּיס שבלשון חכמים, ועל הפועל פִּיגֶן שבעברית המדוברת של ימינו אפשר לומר בוודאות שנגזר ישר מן היידיש (פִּיגֶן(ענ)), גם אם לידתו, מן הסתם, במעשה ליצנות.

התערבות של שפה אחת בשפה אחרת, שלעתים קרובות אין הדובר מודע לה, היא התערבות ביחסים. סדר היחידות עשוי להשתנות בהשפעת הלשון האחרת, וכך נולדו בעברית בהשפעת האנגלית הַמְלֶךְ שְׁלֵמָה שְׁתוֹן ו־סַאמִי בּוֹרְקַאס, אף שברור שאין שתון לוואי ל־הַמְלֶךְ שְׁלֵמָה ולא בּוֹרְקַאס לוואי המתאר את סַאמִי. בהשפעה זרה דומה נדחקו בפי רבים חכם מאוד או

חכם יותר מפני הסדר ההפוך. השפעה סמויה אחרת היא זיהוי צורן או קטגוריה של שפה אחת בצורן או קטגוריה שבשפה האחרת, ואז בשפה המושפעת ישתנה התחום הסמנטי או התפקיד הדקדוקי של אותן היחידות על-פי השפה המשפיעה. דוגמה לכך בלשוננו יכולים לשמש שימושיה של **על בעל הבוקר** או **הסתכל על-** כבבואה של הערבית ושל היידיש. השפעה זרה יכולה לצמצם מחלקה תחבירית מסוימת או לחסלה, להרחיב או לברוא מחלקה חדשה. אפשר שהיוונית אחראית להיעלמותם של "פועלי מצב" כגון **אדם, שחר, קטן, גדל, קבד, קל** והמרתם בצירוף הפועל **היה** עם צורה שמנית (שמילאה את מקום הבינוני באותם פעלים), ואין ספק שאוצר המלים המשכילי האירופי הבנוי מיוונית ורומית טיפח והוליד בעברית מחלקה של תחילות כגון: **אי, רב, חד, דו, על, תת, קדם-טרום, בטר, חוץ, פנים**. ציר המעבר היו אותן מלים ששימשו כנסמכות ועד היום הדוברים מתחבטים לאיזו מחלקה לשייך אותן (**האי-אמון / אי האמון; רבי אלופים אבל תת-אלופים?**)

לעתים בהשפעת שפה אחרת תאבד שפה אחת הבחנות מחייבות. נוטים לראות את אבדן הבחנת המין במספרים בעברית המדוברת או את אבדן ההבחנה בין **אם** ל**לו** (ביתר דיוק, העברת נטל ההבחנה בין משפט תנאי קיים למשפט תנאי בטל ממלת התנאי לצורות הפועל) כפרי השפעה אירופית. גם אם אין היא הגורם היחיד, ודאי שסייעה לתופעה (יש לזכור שבערבית המדוברת נשתמרו שתי מערכות המספרים, אבל תפקידן איננו עוד זכר ≠ נקבה. אפשר שתהליך דומה מתגבש בלשוננו: ...**ועשרה** = 'ועשר דקות' או 'ועשר אגורות').

מידת זרותם של היסודות המושאלים שונה ממקרה למקרה. כתיבן המקובל של כמה מלים שאולות בעברית עשוי ללמד עד כמה הצליחה הלשון המשאילה לסבר אותן כחלק מאוצר מליה המקורי: **אש-תנור, תפן, ובאופן** חלקי **על-הפיפ** (בערבית: **עיש-תנור, טפראן, עלא פיפ**), או **פיתה**, מלה שמוצאה כנראה לאנגובארדי והגיעה ללשוננו מהספרדית היהודית (ששאלה אותה מהיוונית). כתיבת המלה בכתיב **פיטה** תיחשב שגיאת כתיב לכל דבר, ואף אבן-שושן במילונו לא חשד בה שהיא מלה שאולה אירופית על אף הטעמתה, הטעמת מלעיל (במלים **הים הכספי וכןרית** (= 'בזבז קאנארי') לא רק הכתיב אלא גם הטעמת המלרע מעידים שבעיני הדובר עברית הן מלים עבריות מקוריות). שינוי הגייה כמו ב-**guidon** (הגה-אופניים)

הצרפתית שהפכה לכידון בלשוננו יצר פוליסמיה מוזרה בדומה לפס, פֶּבֶל, פֶּף שהוסיפו למשמעויותיהן משמעויות חדשות בשל דמיון צלילי ללעז, או האַגְזוּז (exhaust) שבזכות ה"שיבוש" נראה עברי מבטן ומלידה. מלה שומרית (LU.)MA.LAH 'סֶפֶן' הגיעה ללשונות השמיות המערביות (העברית, הארמית והערבית) בתיווכה של האכדית, שאף היא לשון שמית. בכל הלשונות ההן נתפרשה המלה הזרה כאילו היא שקולה במשקל בעלי המלאכה: מֶלַח כמו טֶבַח, גִּנְב, רֶכֶב. אף שזכתה במשקל עברי נשארה המלה מֶלַח מבודדת בעברית ומשורשה לא צמחו גידולים נוספים. לעומתה המלה שמקורה צרפתי retouche התגלגלה לעברית החדשה (בצורה המזכירה דווקא את הצרפתית ולא את גלגוליה ברוסית, בגרמנית או באנגלית), ובשינוי הגייה קל נתפרשה כשם פעולה רִיטוּש, וכך נולד לצד הפועל המקראי ("עֲלִיָּהֶם תִּרְטָשׁ") פועל חדש שווה-צליל: רִיטָש 'תיקן בדיות נְגִיב או תצלום'.

שמות עצם ממוצא יווני המסתיימים ב־מָה (דְרָמָה, פְּרִיגְמָה, פְּרוֹבֶלְמָה) שביוונית מינן הדקדוקי סתמי (ביוונית שלושה מינים דקדוקיים: זכר, נקבה וסתמי), מתפרשים כשמות עצם ממין סתמי גם בגרמנית, שאף בה שלושה מינים דקדוקיים. אף-על-פי שבכמה מן הלשונות הרומאניות (כגון איטלקית וספרדית) הסיומת a- היא סימן מובהק למין נקבה, אותם שמות העצם הם ממין זכר (בשפות ההן יש שני מינים דקדוקיים בלבד: זכר ונקבה). לעומתן הרוסית, שיש בה שלושה מינים דקדוקיים, מפרשת את ה-a- כסופית הנקבה ובכך ממעיטה מזרותם של שמות-העצם ההם. היידיש נוהגת שלא כגרמנית, אלא דווקא כרוסית (דִי דְרָאָמֶע וכמוה דִי מַעֲשָׂה), וברור שגם בלשוננו אותם שמות עצם מתפרשים כשמות ממין נקבה, כך כבר נהגה לשון חכמים בבימה ונימה, אם כי תכונות אחרות (ובעיקר הטעמת המלעיל) מציינים לדובר העברית, כי הם מלים שאולות. על סיבורה של ה-a- הסופית במלים כגון אַנְטִיבִיּוֹטִיקָה או מְדִיָּה כסיומת נקבה (במקור: סיומת רבים) יצא קצפם של חכמים רבים. הם מעדיפים לנהוג בהן כשמות ריבוי בניגוד לתחושתו הטבעית של דובר העברית.

מידת הניתכות שונה של מלים שאולות אנחנו מוצאים בצורות הריבוי שבלשון חכמים במלים כגון וִילָאוֹת, תִּיאַטְרָאוֹת (בניגוד לִוִּילוֹנוֹת, תִּיאַטְרוֹנִים). אין צורת הריבוי נגזרת במישרים מצורת היחיד: וִילוֹן, תִּיאַטְרוֹן (יוונית: βῆλον (מרומית: VELUM, θέατρον) אלא מצורת הריבוי

שבלשון המשאילה ($\theta\acute{\epsilon}\alpha\tau\rho\alpha, \beta\eta\lambda\alpha$); ובדומה לכך התואר פורטוגאלי הנגזר במישרים משם הארץ המושאל לעברית, ולעומתו התואר פורטוגָזי הנגזר מבסיס התואר בשפות זרות (ויוורשה להעיר שהמעדיף מאלטי על פני מאלטָזי נאמן לא רק לעברית, אלא גם לצורת התואר בלשון המאלטית).

השפעתה של שפה אחת על חברתה בתחום אוצר המלים קלה לזיהוי כשרצף הגאים מועבר משפה אחת לחברתה (ליתר דיוק, מדובר כאן בסיבור הפונטי שנותן דובר השפה השואלת לרצף ההגאים הנשמע באוזניו בשפה המשאילה). השפעה שדוברי השפה המושפעת מודעים לה פחות היא שינוי תחומיה הסמנטיים של מלה כבבואה למלה "מקבילה" בלשון המשפיעה. דוגמות יפות (סוללה || בְּטָרִיָה, מלאך || אנגלוס) ימצא הקורא במאמרו של גד בן-עמי צרפתי בסדרה הזאת: "תולדות מלים". סוג בבואה נוסף הוא תרגום השאילה, שלפעמים הוא מלא, דהיינו כל רכיב בביטוי המקורי מתורגם: גן-ילדים (Kindergarten), יין יבש (vin sec), ולפעמים חלקי: עֵינֶפֶרֶן (Bleistift); קדם לו תרגום מלא אֶט־עוֹפְרֶת. סוג בבואה הרחוק יותר מהשפה המשפיעה הוא מלה חדשה בלשון המושפעת, שאף שאין רכיביה שווים לרכיבי המלה בשפה המשפיעה, הצורך לטבוע מטבע לשון חדש מקורו בקיום המושג בלשון המשפיעה. דוגמות רבות לכך יש בתחום המינוח המדעי. לפעמים נמצא גם העברה וגם תרגום שאילה יחד. תרגום השאילה המיתוסף להעברה מפחית מאטימות הביטוי בשפה המשאילה. מקרים כאלה רווחים בשמות המתקרבים לשמות פרטיים (מִים-אַחֲרוֹנִים-וואַסֶר, כָּלֶב-בּוֹלְדוֹג, ושמות גאוגרפיים: מְדִבְר־סֶהֶאֶרָה, מְדִבְר־גּוֹבִי).

כיוון שמודעותם של הבלשנים להיערכות יסודות במערכות רבה בתחום הפונטיקה והדקדוק, רבה מודעותם לחדירת יסודות זרים למערכות ההן, יותר ממודעותם להשפעתן של יחידות לקסיקליות מושאלות על מערכת אוצר המלים. שמותיהם הזרים של חפצים מיובאים חדשים הם רק תוספת לאוצר המלים ואינם משפיעים על המלים שכבר קיימות בו, כגון טְלוֹיִזִיָה. השתלבות של ממש במערכת אפשר למצוא כשהחפץ החדש המיובא עשוי להיתפס כפריט נוסף במחלקה קיימת. כגון הסוּמְבֶּרֶו (בספרדית: שם כללי 'לכובע') שנתייחדה בעברית לכובע רחב התיתורה נוסח מקסיקו, הרוֹבֶאשְקָה (ברוסית: שם כללי 'לחולצה') ששימשה בעברית עוד בשנות החמישים 'לחולצה רוסית' עד שנעלמה, הגאטקֶס (ביידיש: שם כללי 'לתחתונים') התייחדו בעברית ל'תחתונים ארוכים', לבוש שנחשב לפני שנים

בלבושם של אנשים זקנים שלשונם הייתה יידיש. מאז מלחמת ששת הימים היו התחתונים הארוכים עם הגופיה בעלת השרוולים הארוכים לפריט לבוש מקובל בצה"ל, ובשנים האחרונות דבק השם **גאטקעס** גם בגופייה. עוד שם זר שהייתה לו עדנה בזכות שימושו בפי החיילים הוא **הצ'ימיזאן**. בספרם של דן בן-אמוץ ונתיבה בן-יהודה **מלון אכול-מניוקי לעברית מדוברת** תשמ"ב מובא הערך **צ'מֶדן** (פרסית: **ג'אמה-דאן**, מילולית 'נושא-בגדים' ומכאן 'ארגז לבגדים'. במשמעות 'מזוודה' הגיעה המלה לרוסית ובצורתה הרוסית היא משמשת ביידיש: **טשעמאָדאָן**) במשמעויות: (1) מזוודה גדולה (2) ארגז המכונית. באותה תקופה (תשמ"ב) כבר היה נפוץ בין חיילינו תיק הבד הגדול שאיננו נוקשה כמזוודה בשם **צ'ימיזאן** (מה מקור הצורה?).

יקרה שמלה זרה תתחרה במלה קיימת, ולאחר תקופה של מבוכה תדחק את רגליה. כך אירע למלה **מַצִּיחַ** שנדחקה בעברית מפני ה-**cracker** האנגלית, הנהגית בעברית **קרייקר**, בדיפתונג /ej/ (בהגיות שקיים בהן אותו הדיפתונג) הנראה לדובר העברית כמאפיין את האנגלית, על אף שאיננו במלה ההיא (דבר דומה קרה ב-**special** – **ספיישל**). יש לזכור שבלשונו המתחדשת לעתים קרובות המלה הוותיקה היא הלועזית והחדשה עברית היא. במקרים אחרים עשויה תקופת ההתרוצצות בין שתי המלים הצרות להסתיים בהיבדלות משמעות. מיום שהיה האורגן החשמלי לכלי שווה לכל נפש, ניכרת בפי רבים התייחדות בשימוש במלה **עוגב** לכלי הקנים הישן, ואילו **אורגן** משמשת לכלי המחקקה את צליל הכלי הישן בשימוש במתנדים חשמליים. תהליך דומה מסתמן ב**קֶלֶט** (לרשמקול) ו**קֶסֶטה** (לוידיאו), ב**תֶקֶלִיט ודיסק** (compact disk, הצעה שעדיין לא אושרה באקדמיה ללשון העברית: **תֶקֶלִיטור**). התעשרות לשונית בזכות אותה היבדלות אנחנו מוצאים בקליטת השם **אינדיאני** כמיוחד לאדומי העור של אמריקה. בתרגומו של י"ב ליוֹנֶר "ההמוהיקאני האחרון" של פֶּנימור קופֶר בשנת תרנ"ז אנחנו מוצאים הודי כתרגום ל-**Indian**, בבואה עברית מדויקת לאנגלית, שנאלצת לציין בתואר **red** ('אדום') את תושבי אמריקה בניגוד לתושבי הודו, אם אין הדבר ברור מן ההקשר. אבל בתרגומו של נ' טולצ'ינסקי ל"גשוש"י של אותו מחבר (בשנת תרפ"ג?) אנחנו כבר מוצאים **"אנְדִינִי"**. בלשונות אירופה משמש התואר השאול מה**סְפֶרְדִי** העברי לציין מה שקשור ביהודי ספרד. בשל השימוש המקובל בין יהודי ספרד התהפכו הדברים אצלנו, בשם **ספרדית** אנחנו מכנים את הלשון הקאסטיליאנית והרוצה

לייחד את הספרדית-היהודית מכלל הספרדית מכנה אותה בשם הלועזי **ספאניולית**. אפשר שהצלחתה של **פֶּרְצוֹף** (מיוונית) להצטרף בלשון חכמים לִפְנֵימִים העברית נבעה מהיכולת להבחין בין יחיד לרבים. בימינו נוספה למלה משמעות לגנאי, שלא נודע לה במקור. עניין מיוחד יש במלים ששאלה היידיש מהעברית והן שבו וחזרו לעברית לדור לצד המלים המקוריות, לפעמים בבידול משמעות (**חֶבְרָה** ≠ **חֶבְרָה**) ולפעמים בגיוון מיוחד שאיננו בהוראת המלה ממש (**תפילית**, **עצות** /^{/taxles/}, /^{/ejtses/}).

התערבות דקדוקית או פונטית מוגבלת בדרך כלל לקהילות דו-לשוניות. הדבר שונה בשאילת מלים. כיוון שאין אוצר המלים מבונה כמערכת ההגאים ומערכת הדקדוק, הוא פרוץ מהן לשאילה. הצורך בשאילת מלים איננו שונה מהצורך בחידושי מלים בכלל: הצורך לכנות דברים, אנשים, מקומות או מושגים חדשים שחברה אחת למדה מחברה אחרת. לעתים קרובות נמצא ששפה אחת תשאל משפה אחרת מלים בתחום מסוים (כגון לשון חכמים ששאלה מלים מן הרומית בייחוד בענייני צבא: **לגיון**, **קסרקטין**, **קלגס**, **טירון** ואחרות). על ממדיה של התרבות המשותפת לכל אירופה מעיד אוצר המלים הגדול המשותף להן, השאול ברובו מן היוונית-רומית. בדומה לכך נמצא בלשונות השמיות של האזור (עברית, ארמית, ערבית) אוצר דומה של מלים שאולות, ויהא מקורן אכדי או יווני.

שימוש במונחים הקיימים בלעז חסכוני יותר מניסיון להביע אותם מחדש בשפה השואלת. שכיחותו של מושג מסוים בתרבות המשאילה לעומת נדירותו בתרבות השואלת יסייע להשאלה גם אם כבר קיימת מלה המביעה אותו בשפה השואלת. יש הסוברים שאחד הגורמים המעודדים שאילת מלים הוא מניעת הומונימים בשפה השואלת (דהיינו המרת אחת משתי מלים שוות-צלצול בשפה השואלת במלה זרה). נראה שקשה למצוא דוגמות לכך; יתר על כן, קל יותר למצוא דוגמות לשאילה היוצרת הומונימים. כבר הזכרנו את ה**רִיטוּשׁ**, ודוגמות נוספות: **בול** (ידואר. מלה פרסית-תורכית-ערבית) ו**בול** (בקליעה למטרה. אנגלית: bull's-eye) שנוספו על **בול** (יָעֵץ), ה**פַּס** ('אישור יציאה' pass) שנוסף ל**פַּס** ('חתיכה' ובהשפעת היידיש 'רצועה'), וספק גדול אם יצירת הומונימים משמשת גורם מונע או ממתן בשאילת מלים.

מלים שאיבדו את כוח הבעתן עשויות להזדקק למלים שוות תוכן באותה לשון (ה**יָכָה** – ה**רְבִיצָה**) או בשאילה (ה**פְּלִיק**). וכן **מָכָה** – **זָבָנִי**, **יָשׁוּ** – **חָרַפּ**, **יָשׁוּ**

– **אנטיקה**). שאילת מלה יכולה לנבוע מצורך בהמרת מלה קיימת באחרת לשם לשון נקייה, אֶפֶמִיזם (כגון **רֶקְטוּס**), והיפוכו, קאקוֹפֶמיזם, הרווח בלשון העגה (הוריד עליו את ה**לאפעס** שלו), ובמקביל לזכות ביוקרה (כגון שאילת מלים רומיות בלשונות אירופה ובעברית, כשיש מלים מקוריות שוות משמעות, וכן אנגלית בלשוננו, כגון **סטאיל** – סגנון, **זרינק** – משקה וכיו"ב). או להפך, שאילה מלשון הנופלת ביוקרתה מהלשון המשאילה, כדי ליצור אפקט קומי או מזלזל (כגון שאילה מידיש או מערבית בעברית). צורך בשאילה כדי להבחין הבחנה הקיימת בשפה המשאילה ולא בשואלת כרוך בדרך כלל בקיומה של קהילה דו־לשונית. כך שאלה לשון חכמים את **אילן** הארמית שנוספה על עץ העברית ונתנה לעברית כלי להבחין בין החומר לצומח. בדבקותה בלשון המקרא ויתרה העברית החדשה על הכלי הטוב והניחה לו קיום של מותרות: כמאפיין סגנוני, כמלה נרדפת לעץ (צומח) בסגנון גבוה.

ההיחשפות להשפעתן של לשונות זרות מאיצה את קצב חילוף החומרים בשפה. שפות שהיו מנותקות מלשונות זרות (כגון האיסלאנדית) מפתיעות בשינויים המעטים יחסית שחלו בהן. אין פלא שעל אף הברכה הטמונה במגע מפרה של לשון בלשון, התרבויות החרדות לקשר שבין הדורות ולשמירת ייחודן מגלות יחס שלילי כלפי השפעת לשונות זרות על לשון.

דניאל שפרבר

עברית והשפות הקלסיות – יוונית ולטינית

רבים הם המעירים בנימה של תמיהה כי אותו מוסד האמור לשקוד על פיתוחה המתמיד של הלשון העברית ועל "טהרתה" נקרא האקדמיה ללשון העברית. והרי מלת "אקדמיה" אינה משורש עברי כלל, אלא מן היוונית היא (*Ἀκαδημία*). ואכן כך דרכן של שפות חיות ודינמיות ההולכות ומתפתחות ומתרחבות מדור לדור, תוך מגעים מגוונים עם שפות ועם תרבויות זרות, שנקלטות ומתאזרחות בהן מלים זרות, עד כי לפעמים אין הדוברים רואים את זרותן. כך, למשל, המלים "פיוס" ו"לפייס" נראות לנו כמלים עבריות יפות, ואילו לאמיתו של דבר מקורן ב-*Πειθώ* היוונית. והוא הדין במלים השגורות בפינו, "לקטרג" ו"לסנגר" – הן באות מן *καταγγαρεύω* ו-*καταγγαρεύω*, שמהן אף ה"קטגור" וה"סנגור" הידועים. וכבר לקראת סוף ימי בית שני, דהיינו, במאות הראשונות לפני הספירה, קראו יהודי ארץ-ישראל למוסד השיפוטי העליון שלהם גם "סנהדרין" (מ-*συνέδριον* היווני), ולא רק "בית דין הגדול (שבלשכת הגזית)". ואחת הלשכות החשובות של הכהן הגדול בבית המקדש הייתה לשכת ה"פלהדרין" (או ה"הפרהדרין"), מלה שחשים מיד ביונותה.

ואל ייפלא הדבר בעינינו, שהרי באותם הימים חדרה השפעת התרבות ההלניסטית-היוונית חדירה עמוקה, חדירה רוחנית ופוליטית גם יחד. כנגד חדירה זו לחמו, כידוע, ראשוני החשמונאים בארץ-ישראל. ואולם באותו הזמן, כתבו היהודים שבתפוצת מצרים, שהיו דוברי יוונית וספוגים תרבות וון, חיבורים דתיים ופילוסופיים ביוונית, ספרי פרשנות המקרא ותולדות האומה, ותרגמו את התנ"ך ליוונית, וכל זאת בקיימם מגעים רצופים והדוקים עם בני ארץ-ישראל. חכמי התלמוד אף העריכו את הלשון היוונית הערכה אוהדת, עד שאמרו כי אין המקרא יכול להיתרגם יפה אלא ביוונית בלבד. השפה ותרבותה חדרו לארץ-ישראל, ושם דיברו בה לא מעטים מבני האצולה וממנהיגי העם, ובהם רבן גמליאל (השני), במאה הראשונה לספירה. הוא אף הנהיג בביתו, בקרב פמלייתו, לימודים סדירים של השפה היוונית ושל "חכמה יוונית". (אגב, "פמליה" מלה שמקורה ב-*familia* הלטינית, שממנה *family* באנגלית וכו'). הלשון היוונית הייתה שגורה בפי

רבים, ובעלת יוקרה. מפי ר' יונתן (מבית גוברין, חי במאה השלישית), שומעים אנו כי היוונית נאה היא שישתמש בה העולם ל"זמר", כלומר לשירה. רק מי שהכיר יפה את הספרות היוונית יכול היה לטעון, שהיא מסוגלת מאין כמוה לדברי שיר.

גם בקרב המוני העם הייתה השפה ידועה למדי, עד כדי כך שדרשנים בבתי כנסיות יכלו לדרוש פסוקים מן התנ"ך במשחקי מלים על-פי היוונית. חכמי התנאים והאמוראים אחרי חורבן הבית, ביארו סיפורי מקרא לאור מקורות יווניים, והשתמשו בתרגומים היוונים של המקרא. הווי אומר, השפה חדרה עד לבו של בית הכנסת, והיו אף קהילות שחלק מתפילתן היה ביוונית. בדבריהם של חכמי ארץ-ישראל בדורות הללו מוצאים פתגמים ביוונית (ולטינית) ורמזים לסיפורי עם יווניים מפורסמים. חדירה עמוקה זו של תרבות ולשון "זרה" גרמה למקצת החכמים לחשוש שמא יושפע העם יתר על המידה, והם ביקשו להרחיקו מסכנה זו. ב"פולמוס" של קיטוס (Quietus) בשנת 117 לסה"נ) גזרו: "לא ילמד אדם בנו יוונית". ובכל זאת, המשיכו ללמוד וללמד את השפה ו"חכמתה" גם בדורות הבאים.

היוונית השפיעה, כאמור, בעיקר מתקופת החשמונאים ועד סוף תקופת התלמוד, דהיינו מן המאה השנייה לפני ספה"נ ועד למאה החמישית לסה"נ. אותה עת הייתה ארץ-ישראל בשלטון יוון הסלבקי, ואחר כך בשלטון מלכות בית חשמונאי ובמלכות רומי. אף בתקופה הרומאית שפת הדיבור של פקידי הממשל האזרחי הייתה יוונית, מתובלת במונחים לטיניים. ואמנם, גם המלים הלטיניות והשמות הלטיניים שנקלטו ונתאזרחו בלשון הגיעו אלינו כמעט כולם דרך הלשון היוונית. כך למשל, הקיסר הרומאי הידוע אצלנו לשמצה כמי שהחל בתהליך של חחרבת הבית השני Vespaianus נקרא בספרות חז"ל: אספסיינוס (ובכתב-יד קאופמן של המשנה הניקוד הוא אֶסְפִּסְיִינוֹס), ולא וספסיינוס. הצורה הזאת משקפת את הגרסה היוונית של השם. ביוונית חסרה האות V, ועל כן התעתיק היווני של השם היה צריך להיות Ούεσπασιανός ו-Ούεσ-. וכך נכתב בעברית אס-. אף הניקוד שבכתב-יד קאופמן משמר את הסיומת היוונית -וס (-os) לעומת -us הלטיני. כמו כן "אטרן" הוא מקבילו היווני של veteran(us), חייל שפרש משירותו הפעיל. ויש אשר המלה הלטינית עברה ללשונם של בני ארץ-ישראל בשתי צורות: אחת מן הלטינית המקורית, ואחת דרך היוונית. נוסף על כך מוצאים לעתים מלה אחת, גם בצורת הנושא וגם בצורת המושא. וכך נוצרות צורות שונות ומקבילות למלה אחת.

לדוגמה מכירים אנו שלוש גרסאות למלה "גרדום": (א) גרדום, מן הלטינית gradum (בצורת המושא), (ב) גרדון, דרך היוונית γράδον (מושא), (וג) גרדוס, שהוא או gradus הלטיני, או γράδος היווני (בצורת הנושא). במהלך מעברן של מלים משפה לשפה השתנו צורותיהן לא מעט, בהתאם לכללי השפה הקולטת, ולתופעות דיאלקטיות מקומיות. כך, למשל, stadium הלטיני עבר ליוונית בצורת στάδιον. ונקלטה בלשון חז"ל בתוספת האל"ף הפרוסתטית, ובשינוי הסיגמה לצד"י, והייתה ל"איצטדיון" (או "איצטדין"). חכמי הדורות הכירו ביווניות של מלים זרות אלה, אבל יש שמתגלה בהם מגמה לפרשן ולגזרן משורש שמי, וכאילו "ליהדן". אטימולוגיות פופולריות "פילושמיות" אלה דחוקות ומפולפלות לא אחת, יש בהן כדי להצביע על המגמה הזאת. כך לדוגמה, במסכת מגילה כט ע"א (ובברכות סב ע"א) נאמר על מלת "קפנדריא" (מן הלטינית compendaria בהבלעת ה-m): מאי קפנדריא? (מהו קפנדריא?... כמאן דאמר אדמקיפנא אדר איעול בהא (פירש רש"י: בעוד שאקיף שורות בתים הללו, אכנס דרך הבית הזה ואקצר את הדרך...) וכן בבבא קמא יא ע"ב (על-פי הערוך) מתפרשת מלת "אפותיקי", סוג של משכנתא (מן היוונית ὑποθήκη, על-פי הארמית: אפה תהא קאי, כלומר, שהתשלום יהא מכאן. אטימולוגיה בעלת אופי דרשני עוד יותר מוצאים אנו במדרש לקח טוב לבמדבר יא, טז: מה לשון סנהדרין? "סין" – זה תורה שנתנה בסיני "הדרין" – שמהדרין התורה במדרשה ומייפים ומיישרין הכתוב זה עם זה וכו'. ויש אשר נראה כי אכן האמינו באמיתות האטימולוגיה שלהם, כגון בצירוף "חלף סידרה", שעון המים (בראשית רבה מט, כב), המופיע כצירוף ארמי, ולאמיתו של דבר הוא מן היוונית κλεψύδρα (קלפסידרא). (אגב, המילונאי הגדול מרקוס יסטרוב נוקט מגמה כזאת, אף כי בצורה מתוחכמת יותר, כפי שאפשר לראות במקצת האטימולוגיות שבמילונו הגדול).

לעתים קרובות נשתבשו המלים הזרות הללו על-ידי מעתיקי כתבי-היד, שלא הכירו אותן יפה, וניסו "לתקן" את מה שנראה להם כגרסה מקולקלת. כך, למשל, מלה נדירה "כפרדימוס" שבמדרש ויקרא רבה יט, ו, שמשמעותה (לשבת ב) דין לפני הציבור, והיא מן היוונית: <ἵα<δημοσ<πρ<οδω>, נשתבשה בכתבי-היד ל"כפר אדימוס" או ("כפר ארימוס"), וכך נוסף אתר חדש למפת ארץ-ישראל התלמודית. משעשע עוד יותר הוא מה שמוצאים בכתבי-יד בבראשית רבה ס, ז, על הפסוק בבראשית כד, כט "ולרבהק אח ושמך לבן". שם אומר ר' ירמיה: פרדוכסוס, כלומר ששמו הוא ההפך ממה

שהיינו מצפים שייקרא, שהרי הוא נקרא "לבן", בעוד שהוא מושחר ברמאות ("לבן הארמי" דרשו, הרמאי). וזהו הפרדוקס שבשמו מן היוונית paradox, παράδοξος באנגלית. ואולם, מעתיקי הספרים בימי הביניים, שלא הכירו מלה זו, כתבו: פרדות וסוס, או: פרדי כסוסי?

כבר אמרנו לעיל, כי ההשפעה העיקרית של היוונית (והלטינית) על לשונם של בני ארץ-ישראל הייתה בסוף ימי בית שני ובמשך תקופת חז"ל. יש להעריך, בהערכה זהירה, שנכנסו לספרות חז"ל כאלפיים מלים יווניות (ולטיניות). מלים אלה נקלטו בתחומים שונים ומגוונים, כגון: שמות צמחים ובעלי חיים למיניהם, מונחים רבים מתחום המנהל, הצבא (כולל כלי לחימה), המסים, המשפט והמשטרה, ענייני רפואה, ומחיי יום יום – שמות רהיטים, כלים, מונחי אוכל ובישול, לבוש, איפור וכו'.

תהליך הקליטה לא נסתיים בתקופה זו, אלא נמשך (אמנם במידה מועטה בלבד) גם בתקופה הביזנטית עד לבוא האסלאם לארץ-ישראל. ומאחר שמלים יווניות ולטיניות רבות נכנסו ללשונות אירופה המודרניות, הרי בעת התחדשות הלשון העברית חדרו שוב מלים יווניות ללשונו, הפעם מן האנגלית, הגרמנית, הצרפתית והרוסית. יש מלים שכבר היו באוצר לשונם של חז"ל, שנשתכחו וחזרו לתחייה בהשפעת השפות האירופיות הללו, ויש "עולים חדשים" שנתאזרחו רק בדורות האחרונים. אלו ואלו מוכרות לנו היטב, ה"וותיקות" וה"חדשות". מן ה"וותיקות" נזכיר את ה"תאטרון" (θέατρον) או ה"אמפיתאטרון" (ἀμφιθέατρον) ובימי הקיץ הילדים מנדנדים לנו שניקח אותם ל"קרקס" (מן הלטינית circus). יש ויכוחים על מקומו של ה"אצטדיון" הירושלמי, וכולנו עוסקים ב"פוליטיקה" (מן πολιτικός). "נמלי" חיפה ואשדוד ורשות ה"נמלים" באו מן ה-λεμῆναι היווני (בסיכול אותיות), וה"סבון" שאנחנו מתרחצים בו מקורו ב-σάπων, sapo מלה שמוצאה מן הלשונות הגרמניות. ולפעמים אנחנו מרשים לעצמנו לרכוב ב"קרן" (carrum – καρόν, מקור מלת carriage האנגלית). ומן המלים ה"חדשות" נזכיר את "סמפוניה" (מן συμφωνία) שאמנם מוזכרת כבר בספר דניאל ג, ה י טו, יחד עם "פסנתרין" (מן ψαλτήριον) ובמשנה כלים יא, ו וכו' במשמעויות שונות. ה"סמפוניה" שאנו הולכים לשמוע בקונצרט באה לנו מן השפות האירופיות המודרניות, ואולי מן הרוסית. ואולם מלת "אקדמיה", שבה פתחנו את סקירתנו הקצרה, אינה מצויה כלל באוצר המלים של חז"ל, ונלקחה, ככל הנראה, מן הרוסית. סוף דבר, הרבה מיפיותה הלשונית של יפת-יוון שוכן עד עצם היום הזה באוהלו של שם.

העברית והערבית

העברית והערבית קשורות זו בזו משנה-קשר. שתיהן לשונות שמיות, קרובות זו לזו במבנן ודומות באוצר מליהן. בימי הביניים הושפעה העברית השפעה עמוקה מן התרבות הערבית בכלל ומן חלשון הערבית בפרט. מן המפורסמות הוא, שיש דמיון בולט בין שתי השפות השמיות האלה. אף הדיוט יתרשם מיד מן הדמיון באוצר המלים: אַרְבַּע, פֶּלְבִי, קָרְנִי בעברית ובערבית; יָד בעברית ויָד בערבית; קָתַב בעברית ופָתַח בערבית; רָגְלִי בעברית ורַגְלִי בערבית; אָבִי בעברית ואָבִי בערבית; בָּרַק בעברית ובָרַק בערבית ועוד ועוד. פעמים שמוצאים חילופי הגיים (אותיות) קבועים בין שתי הלשונות. מספר האותיות בערבית הוא עשרים ושמונה לעומת עשרים ושתיים (עם שי"ן שמאלית – עשרים ושלוש) בעברית. בערבית שש אותיות שאין בעברית, ואילו בעברית רק אות אחת שאינה מיוצגת בערבית: לאותיות שי"ן וסמ"ך בעברית מקבילה סמ"ך ערבית; על-כן גם דָרַס וגם דָרַש העבריות מקבילות לִדְרַס הערבית, המאחדת בתוכה הן את הוראת "מחק" (עקבות, מקבילה ל"דָרַס"), הן את הוראת "למד", "עיין ב" (מקבילה ל"דָרַש"). ובאה העברית ולימדה אותנו, שאין קשר ראשוני בין שתי ההוראות "למד" ו"מחק" של דָרַס הערבית. צריך להניח, שבלשון הקדומה, שגם העברית וגם הערבית התפתחו ממנה, הלוא היא אס־הֶשְׁמִית (פְּרוֹטו־שמית), היו "דרש" ו"דרס" שני פעלים נפרדים כמו בעברית. אך בערבית נתאחדו השי"ן והסמ"ך בתהליך פונטי-היסטורי, דָרַש ודָרַס נעשו שניהם דָרַס, ונתעורר הרושם המוטעה, כאילו שתי ההוראות "למד" ו"מחק" קשורות זו בזו.

במקרה של דָרַש-דָרַס, העברית היא המשקפת מצב קרוב יותר לפרוטו-שמית. אולם לָרוב הערבית היא ששמרה על מִצְבָּה קדומה יותר של עיצורים (אותיות), ויבואו שש האותיות העודפות שבערבית ויוכיחו. אכן בעזרת הערבית אפשר להראות, שלעתים הוראותיו השונות של שורש עברי אחד אינן קשורות זו בזו קשר ראשוני, אלא הן פרי התפתחות היסטורית של התאחדות הגיים. טול את אֶזֶן ומֵאֶזְנִים. שמא יבוא הטוען ויטען, ששתי

ההוראות האלה של השורש אִזֵּן קשורות זו בזו, ולמאזניים בעלות שתי כפות צורה המזכירה אוזניים. אולם הערבית מלמדת אותנו, שהזיין של מאזניים מייצגת זיין רגילה, ואילו זו של אוזן מייצגת הגה אחר, הדומה ל-th שבמלה האנגלית this. צריך אפוא להניח, שבאס-השמית מובדלות היו שתי מלים אלו, ולא נתאחדו אלא בעברית, בעטיה של התפתחות הגיים, שבה th נעתקה לזיין. הערבית שמרה אפוא במקרה זה על המבנה הפרוטו-שמי יותר מן העברית. או שמא תחשוב שתִּקְרַב והתִּקְרַב קרובות זו לזו, שהרי החרב עלולה להחריב. אולם הערבית מלמדת אותנו, שבשתי מלים אלו שני סוגי חִי"ת, ובפרוטו-שמית לא היה קשר בין שני השורשים. גם בין עֲרַבִי ומַעֲרַב אין קשר, שהרי הערבית שמרה על שני סוגי עיין שונים: בערבי העיין רגילה, ואילו במערב היא דומה לגימ"ל. ואכן אנו קוראים את הבאים מן המערב הרחוק (צפון אפריקה) מוגרבים, שהיא מלה שאולה מן הערבית, והגימ"ל שבה משקפת את מבטא אותה העיין הערבית הדומה לגימ"ל. גם כאן שמרה הערבית על ההגיים הפרוטו-שמיים ביתר נאמנות. שמרנות זו במצבת ההגיים שבערבית הביאה חוקרים לידי המחשבה שהערבית שפה ארכאית, ששמרה על תכונותיה של אס-השמית בנאמנות, יותר מן השפות השמיות האחרות בכלל, והעברית בפרט. כך התחילו רואים את מבנה הצורות (המורפולוגיה) העברית, את תחבירה ואף את אוצר מליה מנקודת ראותה של הערבית, כאילו שמרה הערבית בכל התחומים האלה על המצב שבאס-השמית, ואין להבין מבחינה היסטורית את העברית אלא בעזרתה של הערבית. אכן לא מעט מלמדת הערבית אף על דקדוקה של העברית. הנה, למשל, כשנפתח מילון עברי נופתע לראות, שכמעט אין מלים עבריות המתחילות בוי"ו. לא כן המצב בערבית. ואם ניטול מלים שמתחילות בוי"ו בערבית ונחפש להן מקבילות בעברית, נגלה, שהמלים העבריות המקבילות פותחות ביו"ד: מקבילתה של וַד-וַדֵּשׁ וְשֶׁל וְלֵד-וְלֵד. מתברר, שגם בערבית התחילו פעם מלים בוי"ו, אולם חל בהן מִעֲתָק - רוצה לומר שינוי: בראש המלה נעתקה הוי"ו ליו"ד; אבל באמצע המלה נשתמרה הוי"ו (השווה - הוריד, הוליד). אך על-אף התועלת שאפשר להפיק מן הדקדוק הערבי, צריך לשמור על המידה הנכונה בהשוואות אלו. תורת הצורות והתחביר של הערבית הקלסית מתאפיינים בשקיפות יוצאת מן הכלל. בעברית, למשל, יש חוסר קביעות מרובה למדיי, ואף סטיות מן הכללים העיקריים, ואילו בערבית תורת הצורות משקפת מבנה כמעט

אחיד, ובתחביר דרכי ההבעה מתוחמות בדיוק נדיר. עד שנתגלתה האכדית סברו שמבנה שקוף זה של הערבית הוא המבנה הקדום, שהשפות השמיות האחרות, ובהן העברית, סטו ממנו. אולם מאז שידועות לנו שפות שמיות עתיקות, בעיקר האכדית, מתברר, שהשימושים החופשיים כפי שהם מצויים בעברית משקפים מצב קדום, ומבנה תורת הצורות והתחביר שבערבית הוא פרי היקשים מאוחרים. צריך להניח, שאמנם הערבית שמרה על מצבת הגיים קדומה, אך תורת הצורות והתחביר שלה משקפים ברובם התפתחות מאוחרת.

אשר לאוצר המלים, ההגזמה בשימוש בערבית להבנת העברית התחילה כבר אצל המלומד הנוצרי A. Schultens (1750–1866). הוא ראה בערבית דיאלקט של העברית, והרחיק לכת עד כדי המצאת תאוריה פנטסטית, שלפיה נוצרו שירים ערביים בתקופת משה רבנו או שלמה המלך. על-כן חשב למוצדק להשתמש באוצר המלים הענקי של הערבית להבנת המקראות. כן עשה בחוברת מיוחדת שהקדיש לנושא זה וכן בפירושו לאיוב ולמשלי. אין כמובן להכחיש, שבשימוש זהיר אכן עשויה השוואת העברית לערבית לבסס את הבנתם של מקראות קשים. טול למשל את הפועל "יָרַט", שבפרשת בלק: "הנה אנכי יצאתי לשטן כי ירט הדרך לנגדי" (במדבר כב, לב). אין ל"ירט" כל מקביל בלשונות השמיות זולתי "ורט" הערבית – "סיבך את פלוני, הכניסו למצב רע". אולם ההשוואה צריכה להיעשות מתוך שיקול דעת, תשומת לב להקשר והתחשבות בתקבולת, ובזהירות שלא להרבות יתר על המידה בקביעת הומונימים עבריים על-פי אוצר המלים הענקי של הערבית. אין לגשת סתם למילון הערבי ולשלוח מתוכו הוראה כלשהי, המתאימה, אולי, לאחד המקראות הסתומים. צריך לבדוק, אם אותה הוראה באמת מבוססת בערבית, ואף כשהיא מבוססת יש לחקור, אם משמעות זו אינה משמעות משנית, שהתפתחה מן ההוראה העיקרית. שהרי הסיכוי, שדווקא משמעות משנית בערבית תהיה מתועדת בפסוק סתום בעברית, סיכוי זה קטן למדי. אולם עד עצם ימינו עדיין מפליגים בשימוש אוצר המלים הערבי להבהרת סתומות לשון המקרא.

התפיסה המוטעית הנזכרת, כאילו הערבית קרובה במיוחד לאס-השמית ואוצר המלים שלה ארכאי מאוד, הייתה לה השפעה לא-מבוטלת על דרכם של מחיי הלשון העברית, ובייחוד על אליעזר בן-יהודה. היא משתקפת, למשל, בטענתו המפורסמת של בן-יהודה (עיין למשל בזכרונות ועד הלשון

העברית ד, ירושלים תרע"ד, עמ' 9) ש"רוב השורשים, שישנם באוצר המלים הערבי, היו גם באוצר המלים העברי, וכל אלה השורשים אינם זרים, אינם ערבים, אלא שלנו הם, שאבדו לנו וחזרנו ומצאנום". ובהשפעת בן־יהודה נאמר ביסודות עבודת ועד הלשון (שם, עמ' 78), כי "למלא את החסר עוד בלשון יוצר הוועד מלים על־פי חוקי הדקדוק והיקש הלשון... מהשורשים השמיים הארמיים, הכנעניים, המצריים^[1] ובפרט^[2] הערביים". ואכן עד היום מקובלות בלשוננו מלים, שבן־יהודה יצר משורשים ערביים אמיתיים או מדומים. ותיתי לו לרא"ם ליפשיץ, חבר נכבד אחר של ועד הלשון, שהשכיל להבין מה שלא הבינו האחרים, שהערבית לא רק שאינה יכולה להושיע את העברית למרות עושרה המילוני, כי אף היא כלי ביטוי של תרבות של ימי הביניים, אלא שהיא אף זרה לעברית מבחינה תרבותית, שלא כמו הארמית. ואכן התפתחות העניינים הצדיקה את דרכו של ליפשיץ: אנו מרבים להרחיב את גבולות העברית בעזרת הארמית, כי ספרותנו הקדומה הכתובה בארמית מורגשת כחלק של מורשתנו התרבותית, ונמנעים מלהשתמש בשורשים ערביים.

עד עכשיו עמדנו על קרבת העברית לערבית וניסינו לא רק לאמוד את מידת הקרבה, אלא אף לתאר, מה עשויה הערבית ללמדנו על מבנה של העברית ועל אוצר המלים שלה. כעת ננסה לתאר את **המגע בין העברית לערבית בימי הביניים**. באימפריה הערבית הענקית, שהשתרעה מהודו במזרח ועד ספרד במערב, הקימו הערבים תרבות מפוארת. ואף־על־פי שתרבות זו הייתה דתית־אסלאמית, והיהודים, כמוהם כנוצרים, חיו בה כמיעוט נסבל ולעתים כמיעוט נרדף, היה להם חלק בפריחה התרבותית והם הופרו מן היצירה הערבית־האסלאמית. בעיקר הושפעו היהודים מן הספרות המדעית הערבית, כגון פילוסופיה, רפואה, גאוגרפיה, וכו'. ושלא כמו רוב החברות המסורתיות של ימי הביניים בגולה, שהמשיכו להשתמש בעברית כשפת תרבות, ולשונם המדוברת, כגון יידיש או לאדינו, לא שימשה אותם אלא לצורכי יום־יום (וכן לתרבות־משנה עממית), הרי היהודים דוברי־הערבית בימי הביניים, אף־כי המשיכו לכתוב שירה בעברית, הרבו לכתוב פרוזה בערבית, ובמקצועות מסוימים, כמו פילוסופיה, דחקה הערבית את העברית כמעט לחלוטין. טול לדוגמה את הגדולים שבמשוררי ספרד העבריים, שלמה אבן־גבירול או יהודה הלוי. את שיריהם, אף את שירי החול, כתבו בעברית, אך את ספרי הפילוסופיה שלהם (כגון **מקור**

חיים של אבן-גבירול והכוזרי של יהודה הלוי) – בערבית. ואף ספרי קודש, כגון פירושים למקרא או לתלמוד או שאלות ותשובות, נתחברו בערבית. את הערבית הזאת של יהודי ארצות ערב אנו מכנים בשם ערבית-יהודית. מבחינה לשונית גרידא דמתה הערבית הזאת לערבית של בני דורם המוסלמים, אם-כי הייתה המונית יותר. כבר אז כמו היום, הערבית הבחינה בין לשון למטרות תרבות ובין לשון לצורכי יום-יום. לצרכים רגילים השתמשו בערבית ההמונית, המדוברת, ולצורכי תרבות – בערבית הקלסית. הערבית המדוברת הייתה לשון האם, ואילו הערבית הקלסית – לשון נרכשת שחייבה לימוד קפדני. העילית המוסלמית ייחדה ללימוד הזה מאמצים ניכרים, מפני ששתי השפות היו שונות זו מזו לא רק בפרטים מכריעים, אלא בעצם מבנה, בחינת לשונות נבדלות (לא פחות מן הלאטינית והאיטלקית). יהודים (וגם נוצרים), אשר ייעדו זמן רב ללימוד דתם שלהם, לא יכלו ליחד לרכישת הערבית הקלסית את אותם המאמצים שייחדו לה המוסלמים. על-כן כתביהם (וכתבי הנוצרים) מתאפיינים במרכיב המוני בולט יותר, ומבחינה בלשנית חשיבות גדולה במרכיב זה, כי הוא מאפשר לשחזר את שורשי הערבית ההמונית. אך עם זאת, מבחינה לשונית טהורה אין הערבית-היהודית שפה שונה מן הערבית של הנוצרים ואף של המוסלמים. אף-על-פי-כן מבחינה תרבותית יש לראות בה לשון בפני עצמה, שהרי היא מכילה יסודות עבריים (וארמיים), עוסקת בקביעות בנושאים יהודיים וכתובה לרוב באותיות עבריות (כפי שנכתבו באותיות עבריות הלשונות האחרות של החברה היהודית המסורתית, כגון יידיש או לאדינו). מאפיינים אלו הפכו בדרך כלל את הספרים הכתובים בערבית-היהודית לספרים חתומים ללא-יהודים.

מאחר ששפת אמם של יהודי ארצות ערב הייתה הערבית המדוברת, והערבית הקלסית הייתה שפתם התרבותית, ברור שכתביהם בעברית הושפעה מן הערבית. גם סופרים מקוריים כך. הרמב"ם, מענקי הסגנון העברי של תקופתו, כותב בתחילת היד החזקה: "יסוד היסודות ועמוד החכמות לידע שיש שם מצוי ראשון", והשימוש ב"יש" שם" בהוראת "יש בנמצא" הוא בְּבוּאָה של ביטוי ערבי. אף בשירת ספרד יגלה המומחה השפעות ערביות, ובקלות רבה. אולם עוד יותר ניכרת השפעתה המכרעת של הערבית בעברית של מתרגמים. מאז המאה ה"ב פעלה בפרובנס (דרום-צרפת) משפחת מתרגמים חשובה מאוד, היא משפחת אבן-תבון. שני

האישים הבולטים בה היו יהודה ובנו שמואל. הם יצרו אסכולה של תרגומים, שהתמודדה עם המקור הערבי מתוך אחריות והכרה מלאה בחשיבות הטקסט, ועל-כן חיקו אותו בחיקוי מילוני ותחבירי קיצוני, עד שלעתים קל היום ליודעי ערבית לקרוא את המקור הערבי מלקחת את התרגום העברי. בשמץ של הפרזה ניתן לומר, שהעברית המשוערבת היא עברית במליה, אך ערבית במבנה (ואף עבריות של המלים מוגבלת, שהרי רבות הן תרגומי-שאיילה של הערבית או אף שאילות ממש). כך למשל מלה עברית, אשר מינה בעברית שונה ממין מקבילתה בערבית, עשויה להתנהג לפי הערבית. שמואל אבן-תבון, למשל, כותב בתרגום **מורה נבוכים** "המון רבה", מפני שהשם המקביל ל"המון" בערבית הוא ממין נקבה. הוא גם משתמש בשם "שחיטה" כזכר, כמינו של השם הערבי שהוא מתרגם. ומאחר שלפי כללי הערבית הקלסית פועל הקודם לנושא בריבוי בא ביחיד, גם המשפט העברי עשוי להיבנות לפי מתכונת זו; כך אומר שמואל אבן-תבון, שם: "וגולגל... שגעונות" ולא "וגולגלו".

השפעתה של הלשון המשוערבת על לשון ימינו מצומצמת יחסית, אך אינה מבוטלת. דוגמאות אחדות למלים ולהוראות של מלים, שעברו מן העברית המשוערבת אל העברית החדשה: גלגל (ספירה שמימית), היגיון, העברה (שימוש במלה שלא לפי מובנה היסודי), היעדר, הערה, השגה, חיבור, חיובי, ייחוד (הבורא), יחס (ערך בין שני דברים), מופשט, מושכל, מציאות, עֶצֶב (מלשון "עצבני"), שורש (בדקדוק), שיתוק, תנועה (בדקדוק, בפיזיקה). אף מבנים מעין "הבנת התלמיד את השיעור, העברת המנהל את הפקיד", המצויים בסגנון עיוני, הם במקורם כפי הנראה בְּבוּאָה של שימוש ערבי, אשר התגלגל מן העברית המשוערבת לעברית פילוסופית מקורית, כגון אצל נחמן קרוכמל, ומכאן לעברית העיונית.

בעת החדשה חל שינוי מכריע במעמד הערבית בחברה היהודית. נתהווה נתק בין היהודים לתרבות המוסלמית. על-כן הערבית-היהודית החדשה חדלה לשמש לשון תרבות ושימשה לצורכי יום-יום בלבד. בהתאם לכך היא נעשתה המונית לגמרי, אף-על-פי שנבדלה במידה כלשהי מן הלשון המדוברת, כפי שכל שפה כתובה נבדלת מן המדוברת. כשפת תרבות שימשה העברית, כרגיל בחברה מסורתית.

נסכם: הערבית קרובה אל העברית כלשון שמית. שימוש שקול באוצר המלים הענקי שבערבית עשוי לעזור בהבנת כתובים סתומים, אך צריך

להישמר מהפרזה, כפי שמקובל במילוני המקרא עד ימינו אנו. עם כל חשיבותו של הדקדוק הערבי להבנת הדקדוק העברי, בגלל שקיפות מבנה הערבית, הרי נראה ששקיפות זו היא פרי התפתחות מאוחרת של היקשים. לעומת זה, מצבת ההגיים בערבית ארכאית ברובה מזו שבעברית, והיא מאפשרת להבחין בין הומונימים עבריים, אם התהוו על-ידי התאחדות הגיים שנשארו נבדלים בערבית. הערבית, שלא כמו הארמית, זרה לתרבות היהודית, על-כן אינה מתאימה לשמש מקור לשאילת שורשים אל העברית החדשה. בימי הביניים הושפעו היהודים דוברי הערבית עמוקות מן התרבות הערבית-האסלאמית. אף-על-פי שאת שיריהם המשיכו לכתוב בעברית, הם חיברו בערבית את כתבי הפרוזה, ולעתים קרובות אף ספרי קודש. הערבית-היהודית הזאת לא נבדלה הרבה ביסודה מן הערבית של לא-יהודים, אולם היא נכתבה לרוב באותיות עבריות, הכילה מלים עבריות ועסקה בנושאים יהודיים; על-כן צריך לדבר על ערבית-יהודית כעל שפה לעצמה, לפחות מבחינה תרבותית-דתית. העברית של אותה תקופה, ובייחוד העברית של המתרגמים, משקפת השפעה עמוקה של הערבית. בעת החדשה חל ניתוק בין הערבית-היהודית לבין תרבות המוסלמים, והערבית חדלה להיות לשון תרבות בחברה היהודית, ובמקומה משמשת העברית בלבד.

מבחר ביבליוגרפי: יהושע בלאו, תורת ההגה והצורות, תל-אביב תשל"ב • יהושע בלאו, דקדוק הערבית-היהודית של ימי הביניים², ירושלים תש"ם • אסתר גולדנברג, אנציקלופדיה יודאיקה², כרך 16 (Supplementary Entries), ערך ראשי, Hebrew Language, ערך משני Medieval, טורים 1607-1636.

סימון הופקינס

עברית ויידיש

רקע

לפני כאלף שנה, כאשר היגרו היהודים לאזורים שהם גרמניה של היום, אימצו להם את הדיבור הגרמני המקומי לשפת אמם. תחילה לא נבדל, כנראה, הדיבור הגרמני שבפי היהודים מזה שבפי שכניהם שמהם למדו, אך במרוצת הזמן התחיל הדיבור היהודי לפתח לעצמו קווים עצמאיים, ששיקפו את מצבם החברתי המיוחד של היהודים בתוך העולם הנוצרי. מגרמניה נדדו היהודים מזרחה, לפולין ולרוסיה, ובפיהם שפתם הגרמנית, והוסיפו עליה את השפות הסלאביות (פולנית, רוסית וכו'), שלמדו בסביבתם החדשה. התוצאה הלשונית של התהליכים האלה הייתה התהוות שפה חדשה: יידיש. ליידיש (שפירושה המילולי אינו אלא "יהודית") שלושה מרכיבים עיקריים: (א) בסיס ומבנה דקדוקי גרמני; (ב) יסודות סלאביים רבים, בייחוד באוצר המלים, אך גם בדקדוק; (ג) מרכיב עברי-ארמי ("לשון קודש"), שיש בו מן המשותף לכל השפות היהודיות. השפה הזאת הייתה שפת האם של יהודי אשכנז כמעט אלף שנה, אבל היום סר צלה מעליה: רוב דובריה נספו בשואה, ושארית הפלטה עברה במידה רבה לשפות אחרות (למשל לעברית בישראל, לאנגלית בארה"ב). היידיש מוסיפה להתקיים בעיקר בפי זקנים ובקרב היהדות החרדית, שאצלה היא משמשת מתוך עיקרון אי־אולוגי. ביידיש נכתבה ספרות חילונית רבה וחשובה.

עברית ביידיש

מכיוון שהיידיש והעברית חיו חיי צוותא תקופה ארוכה כל כך, טבעי הוא, שהעברית האשכנזית תישא על פניה סימני השפעה של היידיש. אכן, היידיש הטביעה את חותמה על העברית בדרכים רבות. כמה מן ההשפעות האלה נזכיר בהמשך, בעיקר השפעות על העברית המדוברת היום בארץ. אבל נתחיל ביסודות העבריים שבתוך היידיש עצמה – יסודות חיוניים ביותר. חשוב להדגיש, שהיסודות האלה אינם לקוחים סתם מתוך המקורות

ונטועים כצורתם בתוך היידיש. יש שהם מופיעים בידיש בלבוש שאינו אפשרי או אינו מקובל בעברית. למשל, הוספת תחילות וסופיות למלים ולשורשים עבריים כדי ליצור פעלים: **חלשן** "להתעלף", **מעלה גירחן** "להעלות גרה", **פסלען** "לפסול", **פאר-משפטן** "לדון, לשפוט", **פאר-דאגה-ט** "מודאג", או שמות עצם ושמות תואר: **בעל גאוה-ניק** "גאוותן", **מרה שחור-דיק** "בעל מרה שחורה". מלים עבריות מקבלות משמעויות נוספות או שונות, או משמשות במשמעויות שהן נדירות בעברית: **שכן** אינו רק "שכן" אלא גם "דייר", **עולם** "קהל, ציבור", **תפיסה** "בית סוהר", **דבר אחר** "חזיר", **עזות פנים** "בן אדם חצוף", **עדות** "עד". חלקי מובאות מן המקורות יכולים לקבל משמעות חדשה, המושפעת מהקשרן במקור: **ליהודים** "שמחה וששון" (על פי אסתר ה, טז), **המוציא** "לחם", **מאכן** ו**יברח** "לברוח" (על פי בראשית לא, כא; הושע יב, יג), **מאכן א ויפגעו** "להקים צעקה" (על פי, למשל, שמות יד, י). סיומת הרבים **-ים** נמצאת גם במלים לועזיות: **דאקטוירים** "רופאים", **פאקטוירים** "סוכנים", וגם במלים עבריות בלי להתחשב בצורות הרבים בעברית: **שבתים**, **טעותים**, **טליתים**, **יוס-טובים**. במקרים כאלה ברור שלא מדובר במלים עבריות טהורות אלא ביסודות עבריים שהפכו בפי דוברי היידיש למהות חדשה, שהיא יידיש ולא עברית. כך גם בצירופים כגון **ישיבה בחור**, **בת מלכה** (בעברית: בת מלך), **חתן כלה**, **חתונה מתנה**, **חברה קדישא**.

יידיש בעברית החדשה

לתחיית הדיבור העברי בסוף המאה שעברה קדמה תחייה ספרותית חשובה בתקופת ההשכלה, ומשתתפיה העיקריים היו יהודים אשכנזים דוברי יידיש במזרח אירופה. אם נזכור שרוב הדמויות החשובות בתחיית הדיבור העברי – בן-יהודה עצמו, חבריו בוועד הלשון וגלי החלוצים ממזרח אירופה – היו דוברי יידיש, נבין על נקלה עד כמה צפוי שיימצאו השפעות של יידיש על העברית החדשה. למרות ניסיונותיהם של האנשים האלה להשתחרר משפת הגלות, לא הצליחו להימלט מרקעם הלשוני, משפת אמם. מכאן השפעתה החזקה של היידיש על העברית החדשה במבטא, בצורות, בתחביר, באוצר המלים ובמטבעות לשון למיניהם. כבר ראינו כיצד תרמה

העברית מאוצרותיה ליידיש; נראה עתה מהי תרומתה של היידיש לעיצוב העברית החדשה.

מבטא

אנו שומעים לעתים קרובות, שמבטא העברית החדשה מבוסס על המבטא הספרדי. זה נכון רק לגבי התנועות; בהיגוי העיצורים היידיש היא המשפיעה העיקרית. זה מסביר למה במבטא הישראלי הרגיל $א = ע$ (ולפעמים שתיהן נעלמות לחלוטין), $ב = ו$, $ח = ט$, $ט = ת$, $כ = ק$, למה צ נהגית כ־ts, ל־ר יש לה היגוי ענבלי, ול־ה יש נטייה להיעלם. נוסף על כך אבד הדגש החזק. היום, בגלל היידיש, אין אנו מבחינים, למשל, בין **בִּטְחָה** לבין **בִּתָּךְ** או בין **כֶּתֶה** לבין **קָטַע**. כיום אין הבחנה במבטא בין **פְּרָעָתִי**, **קָרָאִי** ו**קָרָעִתִי**, ורק אצל מקפידים שומעים הבדל בין **פְּנִיעָה** לבין **קְנִיעָה**. אלמלא הכתיב השמרני של העברית היינו יכולים היום לכתוב מלה כמו **עֲקֻבְתִּי** בצורת **אֶקוּטֵב** בלי להפסיד מאומה במבטא.

השפעה חשובה ביותר נמצא בתחום ההטעמה. היידיש היא שפה מלעילית, ובפי יהודי אשכנז הייתה העברית במידה רבה לשפה מלעילית גם היא. משקל השירים הראשונים של ח"נ ביאליק נקבע על פי ההברה האשכנזית ורק כך אפשר לקרוא אותם; רק לימים החליט המשורר לכתוב בהברה הספרדית המלרעית הנוהגת היום. בעברית שלנו ההטעמה המלעילית מאפיינת שמות פרטיים, בניגוד לשמות עצם רגילים הנהגים מלרע. אם נהגה, למשל, את המלים הבאות פעם מלעיל ופעם מלרע מיד תשתנה משמעותן: **שושנה**, **חיים**, **דבורה**, **שרה**, **יפה**, **רחובות**, **ראשון לציון**. לפעמים ההטעמה המלעילית מלווה בשינויים אחרים המעידים ברורות שמקורה ביידיש. בתכנית הטלוויזיה "רחוב סומסום" הגברת "יונה" מופיעה בהגייה שהיא חצי יידיש חצי עברית: Yóna, ואילו חברה "מוישה" שומר על הגיית שמו ביידיש ונקרא Móyshe – לא Móshe ולא Moshé. גם במקרים אחרים אנו מוצאים ניגוד בין מבטא מלעיל (לפי היידיש) לבין מלרע (לפי העברית): יש הבדל גדול מאוד בין **חֶבְרָה** לבין **חֶבְרָה**, בין **בְּהִימָה** לבין **בְּהֵמָה**. אפילו בתחום השמות הפרטיים יש הבדלי הטעמה חשובים: אליהו הנביא עלה על הר **הכרמֶל**, אבל אנשי תל־אביב קונים בשוק **הכֶּרְמֶל**; היום מדברים הרבה על **יהוּדָה** ושומרון, אך בירושלים קונים ירקות רק במחנה

יְהוּדָה; גיבור חג החנוכה שמו יהודה המכבֵּל, מבטא שאינו מקובל אם מדברים על "מכבֵּי תל-אביב".

צורות

בצורות השמניות של העברית החדשה אין השפעת היידיש חזקה במיוחד. יש להזכיר מספר סופיות כסופיות ההקטנה – צ'יק ו-לָה: קטנצ'יק, נפוליונצ'יק, אַבְּאֶלָה, אַמְאֶלָה, וסיומת הייחוס או השייכות – נִיק ואולי גם –יסט: ליפודניק, שלב בִּי"תניק, קיבוצניק, גריסט, מא"גיסט, טרמפיסט. שים לב ש-ניק שומרת על צורתה המקורית שביידיש רק במין זכר; ה-נודניק ממין נקבה כבר פשטה את לבושה המקורי, נודניצע, ומופיעה היום בסיומת עברית: נודניקית.

בתחום צורות הפועל השפיעה היידיש יותר, והביאה לידי התפתחויות חשובות בשימוש בנייני הפועל. חיים בלנק המנוח H. Blanc, "Some Yiddish Influences in Israeli Hebrew", *The Field of Yiddish, Second Collection*, ed. U. Weinreich (The Hague, 1965) pp. 190–201 הראה, שיש בעברית החדשה כמה פעלים עומדים המשמשים בבניין קל כדי לציין פעולה כללית, ובבניין נפעל או התפעל לציין את התחלתה של אותה פעולה. בין דוגמאותיו:

קל – פעולה כללית	נפעל/התפעל – התחלת הפעולה
שכב	נשכב
זכר	נזכר
עמד	נעמד
ישב	התיישב
שתק	השתתק
אהב	התאהב

השימוש בנפעל לציון תחילת הפעולה ברור במיוחד כאשר שני שורשים שונים משמשים במערכת הזאת: ישן לעומת נרדס, פחד לעומת נבהל, ובולטת מאוד משמעות ההתפעל אם נשווה היה נשוי עם התחתן. דוגמאות אלו אינן אלא חלק מתהליך מקיף שדרכו נכנסו, בהשפעת היידיש, כמה חידושים לתוך מערכת הפועל של העברית החדשה.

תחביר

בתחום התחביר יש לציין שהמבנה לראות לא ראיתי אותו אבל דיברתי אותו בטלפון נכנס לעברית בעקבות מבנים דומים ביידיש, שבה השימוש בצורת המקור בראש משפט ייחוד רווח ביותר. נכון הוא שבמקורות ניתן למצוא תופעות דומות, אך התכיפות של משפטים מעין אלו בעברית המדוברת משקפת השפעת היידיש ולא דווקא בקיאות במקורות העבריים.

אוצר מלים

אשר לאוצר המלים, חדרו לעברית הישראלית הרבה יסודות הלקוחים ישירות מהיידיש, והם נשמעים לא רק בפיהם של אשכנזים אלא גם בפי עדות המזרח. כל ישראלי יודע, למשל, מה פירוש: חֶבְרָה, חֶבְרָה-מן (וצורת הנקבה עם סיומת עברית: חֶבְרָה-מנית), נו, שא שא, שפיץ, בְּרוֹד, קוֹנְצִים, שוונג, תכלית (כתוב לפעמים טֶכְלֶס), צאצקה, ציצים, שמוֹנְצֶס, ג'וקים, פופיק, פֶּלְבּוֹיִנִיק ופיצ'פֶּס. מלים כאלו הן חלק בלתי נפרד של העברית החדשה, לפחות בעל-פה אם לא בכתב. בדומה לכך, אפשר לשמוע בקרב הציבור הישראלי את שמותיהם המקוריים של כמה מאכלים, כגון בייגלה, לוקשן, בלינצ'ס, טורט, לֶטְסֶס, קֶרְפֶּלֶךְ, ופריטים של הלבוש המסורתי דוגמת יֶרְמוּלֶקָה, גֶּטְסֶס, קפּוֹטָה, שְׁטְרִימֶל.

לפעמים מלה ביידיש מספקת שורש שנגזר ממנו פועל עברי חדש, כדרכו של ביאליק בבית שירו המפורסם "בעיר ההרגה": "...וכאשר שנווררתם תשנווררו". הנה דוגמאות אחדות: נודניק < לנדנד, נודזשען/נודיען < לנגס, שפריץ < להשפריץ, שוויצער < להשוויץ, קאַטער < לקטר, גליטשן זיך < להתגלץ' (בצורה מתאימה יותר לעברית: להתגלש), פֶּאַרגינען < לפרגן.

מטבעות לשון

מכל מה שהראינו עד כה עולה כי חזקה היא ההשפעה של היידיש על העברית הישראלית המדוברת. בלי שאנו מודעים לכך, לשוננו שופעת וגדושה ביטויים, ניבים, צירופים ופתגמים שיש לזקוף אותם להשפעת היידיש. להלן רשימה קצרה בלי סדר ובלי פירוש, והמבין יבין מאין נלקחו הדברים: כזה מין דבר, בלי טובות, אין מה להגיד, מה נשמע?, תשתוק כבר!, לא הלך לו, מה שלא יהיה, לא הצליח לי, אתה לבד אמרת לי את זה, תהיה

בן אדם! לא מתחשק לי, היא עשתה לו את המוות, אני מת עליו, אבל אני כן הייתי שם, לך תדעו, יש לך טעות, התחנף אל המורה, לצפצף על מישהו, רק זה חסר לי, אני לא מחזיק ממנו, עוד הפעם, מה אתה? ליל שישי, בת דודה (לפי דגם בת מלכה), נעשה לי חושך בעיניים, עשה לי חור בראש, כל הסנדלרים יחפים, זהו זה, לבלוע מטאטא, התפוח לא נופל רחוק מהעץ, לדבר אל הקיר, הדג מסריח מהראש, ועוד ועוד ועוד.

במקרים מסוימים קשה לקבוע בוודאות שהידיש ולא שפה אחרת היא שהשפיעה על העברית. למשל, הפתגם הדג מסריח מהראש נמצא לא רק בידיש אלא אף בשפות אחרות, כגון בטורקית, ואין אנו בטוחים שהידיש היא המקור הראשוני של השימוש בעברית. גם אם אין לראות בידיש את המקור הראשוני של כל אחת ואחת מהדוגמאות שהובאו לעיל, הרי יש לראות בה לפחות בעלת השפעה מסייעת.

סיכום

ראינו כיצד היידיש והעברית, שחיו כאלף שנה זו בצד זו, השפיעו זו על זו. העברית סיפקה לידיש רובד לשוני חשוב מאוד, המבדיל אותה מכל השפות הגרמניות האחרות. לעומת זאת גמלה היידיש לעברית ותרמה הרבה מאוד להתפתחותה החדשה, במיוחד לשפה המדוברת. יש מדקדקים המצטערים על השפעה זו ("כל השרצים הללו שורצים בלשון הדיבור ומנוולים אותה"), אבל את העובדות עצמן אין להכחיש: לולא הרקע הלשוני האשכנזי של מחיי השפה לפני כמאה שנה, שרובם היו דוברי יידיש, הייתה העברית שלנו היום נשמעת ונראית שפה שונה מאוד. אבל היום כוכבה של היידיש דועך, גם בגלות וגם בישראל, וכוחה תש. אפשר לשער שתקופת השפעתה כבר מגיעה לקצה, ואין לצפות שהשפעה זו תתחזק בעתיד.

העברית ולשונות אירופה החדשות

שינוי חברתי ותרבותי

ההשכלה, הציונות וייסוד המדינה היו לעם ישראל – לפחות לחלק שחזר והתיישב בארצו – תחנות בדרך להיות עם ככל העמים. לא עוד פזורה של קהילות הקשורות ביניהן על-ידי דת ומורשת אבות ומופרדות משכניהן הנכרים על-ידי חומות הגטו, חומות ממשיות או רוחניות, אלא עם בעל מדינה "נורמלית", ובה ממשלה, מערכת שיפוט, צבא, מוסדות חינוך מגני ילדים עד אוניברסיטאות, תאטראות, מפעלי תעשייה ומסחר, מדינה היושבת בין המדינות כשווה בין שוות – הכול ככל הגויים, לרבות גנבים וסוטים למיניהם. וכיוון שמדינת ישראל הצטרפה למשפחת המדינות, היא הולכת ומתאימה את תרבותה לתרבותן של מדינות העולם. אם נרצה לדייק יותר, נאמר שישראל הצטרפה לתרבות הקרויה "מערבית", היא התרבות של אירופה ושל אמריקה הצפונית. אמנם יש בינינו מיעוט "חרדי" המשתדל לעכב את התהליך הזה ולשמור על אופיו המיוחד של עם ישראל, כפי שהיה עד כה, אך ספק אם יעלה בידם הדבר, אפילו לגבי הציבור שלהם עצמם. לא כאן המקום לדון, אם הייתה מהפכה זו בחיי עמנו לטובה או לרעה, ואם היה יכול להיות אחרת, אבל עלינו לקבל את העובדה. כאן יצטמצם דיוננו בתוצאותיה בלשון העברית.

חברה ולשון

לשונה של חברה היא הכלי המבטא את תרבותה ובמידת מה אף מעצב אותה – בכל חברה יש השפעת גומלין בין התרבות ללשון. העברית המקראית מבטאה את התרבות, את דרכי החשיבה ואת תחומי ההתעניינות של אבותינו בזמן הבית הראשון והשני; לשון חכמים קשורה לתרבות של ימי התנאים והאמוראים; וכן העברית הישראלית קשורה בחיי הרוח ובדפוס החשיבה של עם ישראל, ומאחר שחיי הרוח ודפוסי החשיבה

האלה יונקים במידה רבה מתרבות המערב, הולכת העברית הישראלית ומידמה ללשונות המערב, ובראשן אנגלית.

כיצד ניכרת זיקה זו בין לשון של חברה לתרבותה?

קל מאוד לבדוק את הדבר ב"חלקי מציאות" שיש להם שם בלשון אחת בלבד: בשום לשון מן הלשונות אין מלה שוות-ערך למלה העברית "שופר", ואין בשום לשון מלבד האנגלית מלה שמשמעותה whisky, והדבר מובן מאילו. ואיך נאמר gentleman בעברית או "ראש ישיבה" באנגלית? אך לא זה העיקר. חשוב יותר, שמה שבמילון של לשון אחת הוא "יחידה אחת" של המציאות, עשוי להתחלק לשתי יחידות או יותר בלשון אחרת. נזכיר כדוגמה פשוטה שאנו קוראים "שעון" לכלי המודד את הזמן, ואילו האנגלית מבדילה בין watch (שעונים על פרק היד) לבין clock (התלוי על הקיר). לא תמיד אפשר להסביר מניין ההבדלים בחלוקה הזאת בין הלשונות. אולם בדרך כלל ההתבוננות מלמדת, שבכל לשון החלוקה משקפת את המצב התרבותי והחברתי של חברה הדוברים, את סביבתה הגאוגרפית, את עיסוקיה, את דרך החיים שלה ואת מחשבתה. אוצר לשון המקרא עשיר, למשל, במלים המציינות קרבנות למיניהם – קרבן, זבח, עולה, חטאה, חטאת, אשם, שלמים, תודה, פסח, מנחה, נסך וכו' – בגלל חשיבותה של עבודת הקודש בחיי העם, ועני במונחים של ימאות או של חשיבה פילוסופית מופשטת. מפורסמות הדוגמות של המספר הרב של מלים המציינות בערבית את מיני הגמל לפי תכונותיהם, ושל המלים המציינות את סוגי השלג השונים בלשון האסקימואים. מילונה של לשון עשיר באותם התחומים שהם מרכזיים בחיי הרוח ובחיי המעשה של חברה הדוברים, ואותם היא מחלקת חלוקה דקה מן הדקה, והוא עני בתחומים אחרים, ואותם היא מחלקת חלוקה גסה בלבד.

סוף דבר: כל חברה מבקשת לבטא במלים שבלשונה את המושגים המיוחדים לה.

התקרבות בין הלשונות

כאשר עמים נתונים במגע ממושך – קשרי מסחר ותרבות, ריבוי תרגומים מלשון ללשון או ביקורים הדדיים תכופים – לשונותיהם נוטות להשתוות מבחינת היקף המשמעויות של המלים, ואז ההבדל שדיברנו עליו עד כה

בעניין חלוקת המילונים הולך ומיטשטש. כבר העיר הבלשן הצרפתי אנטואן מיייה (Antoin Meillet), שלשונות אירופה המערבית, נידמו זו לזו במגעים שהיו ביניהן מאות שנים. מלים וצירופי לשון של שפה אחת ספגו משמעויות של מקבילותיהם בשפות אחרות, עד כי מילונים של שפות שונות זו מזו, אף-על-פי שהמלים שבהם נבדלות במידה ניכרת בצורתן החיצונית ובצלילן, הרי המושגים שהן מביעות דומים, עד כדי כך שאפשר לתרגם מלשון ללשון במידה רבה של דייקנות; יתרה מזו – מיייה טוען, שצרפתי הקורא עיתון באיטלקית, ספרדית או פורטוגזית, מרגיש שהוא מוצא בו את לשונו הוא, אם כי בשינוי לבוש. הוסיף עליו האמריקני בנג'מין וורף (Benjamin Lee Whorf) כאשר צירף את כל לשונות אירופה חוץ מחריגים אחדים לקבוצה אחת וכינה אותה "אירופית ממוצעת סטנדרטית". יש להניח שמאז ימיו של וורף עוד התהדקה הקרבה שבין לשונות אירופה, בעיקר בשל ההשפעה החזקה של האנגלית, המתלווה לחדירת התרבות האמריקנית (תעשייה, סרטים, מדיניות). אפשר לטעון שהעברית הישראלית שייכת אף היא לאירופית הממוצעת.

משמעויות חדשות

כדי להיווכח בנכונות טענתנו נעשה תרגיל קטן. נבדוק מלים אחדות במילון של אבן-שושן: נמצא שלמלים רבות יש כמה משמעויות, ופעמים רבות מאוד אחת המשמעויות האלה, המאוחרת שבהן, מיוחדת לעברית החדשה, והיא שונה מכל המשמעויות של המלה ברבדים העתיקים של לשוננו. במשמעות הזאת המלה היא תרגום מדויק של מלה אנגלית. הנה לפנינו מדגם קטן ולא שיטתי של מלים, כל מלה בצירוף המקבילה האנגלית של הוראתה המאוחרת.

violin	=	כינור	nurse	=	אחות
century	=	מאה	genius	=	גאון
science	=	מדע	crystal	=	גביש
shelf	=	מדף	nuance	=	גוון
teacher	=	מורה	page	=	דף
secretary	=	מזכיר	decide	=	החליט

luck	=	מזל	barrel	=	חבית
writer, author	=	סופר	sex	=	מין
colleague	=	עמית	institute	=	מכון
box-office	=	קופה	waiter	=	מלצר
officer	=	קצין	government	=	ממשלה
wife	=	רעיה	grandfather	=	סבא

מה קרה בכל המלים האלה? משמעותה העתיקה של כל מלה מן המלים האלה השתנתה קמעה, כדי להתלכד עם משמעותה של מלה אירופית. ונשים לב, שהמלים שברשימה שייכות ללשון המדוברת הרגילה. לו לקחנו מונחים טכניים או מדעיים לא היה גבול לתופעה. ועוד יש לציין, ששינויי המשמעות במלים שרשמנו כאן, הם שינויים קלים ו"מובנים מאליהם", שינויים שצמחו ברובם בשימוש תמים של דוברים וכותבים, לפעמים אולי בהיסח הדעת, ולא בהנחייתם של מלומדים או של מוסדות.

נמצאנו למדים, שמספר המלים שעבר עליהן תהליך של התאמה ללועזית גדול הרבה יותר ממה שנראה בעיון ראשון במילון. התופעה תפתיע בוודאי, את כל מי שמעולם לא נתן את דעתו עליה: מי יוכל לשער, שהמשמעות הרגילה של מלים תמימות כגון "דף", "מורה", "מזכיר", "סופר", אינה משמעותן המקורית, אלא משמעות חדשה, מושפעת מן "האירופית הממוצעת הסטנדרדית" ובייחוד מן האנגלית?

צורות חדשות

על אלה יש להוסיף את המספר הרב של מלים שנתחדשו בתוך העברית כדי להביע מושג השווה לזה של מלה לועזית, שלא היה לו עד כה ביטוי בעברית, כגון "לאומי" (national), "לאומנות" (nationalism), "לאומני" (nationalist), "מונית" (taxi), "מרצה" (lecturer), "מִרְקָע" (screen), וכן הלאה, ללא סוף.

במה שנאמר עד כה יש כדי לשכנע את הקורא, שהמגמה להשוות את אוצר המלים בעברית לאוצר המלים בלשונות אירופה, כבר התממשה במידה מפליאה: התרגום מעברית לשפה אירופית מודרנית נעשה קל יותר, כי מלים עבריות רבות שוות-ערך למלים לועזיות ועשויות לבוא במקומן

כמעט בכל הקשר. ההתקרבות בין שפות אירופה המערבית, שדיבר עליה מייה, והדמיון בין כל שפות אירופה שציין וורף, חלים עכשיו גם על העברית. זהו התהליך המקיף ביותר והמהפכני ביותר שחל באוצר המלים של העברית מאז נתחדשה.

שאלת מלים

מי שקרא את דברינו עד כה יתמה אולי על כך שלא הזכרנו כלל את המלים השאולות וישאל: כיצד לא נזכרה כניסתן של המלים האלה לעברית: "רדיו", "קואליציה", "פיסיקה", "סוציאליסט", "פסיכיאטריה", וכן הלאה וכן הלאה – האין זו תופעה שראוי לדון בה? בניגוד למה שנראה במבט שטחי, זוהי תופעה המשפיעה על אופי הלשון הרבה פחות משינויי המשמעות שדיברנו עליהם בראשונה. וזאת משתי סיבות. ראשית, את המלים השאולות מוצאים בעיקר בתחומים מיוחדים של הלשון, כגון מדע, רפואה, טכניקה ופוליטיקה, ולא בלשון של חיי יום יום: אם תבדקו את שיחתכם עם חברים ובני משפחה, את הרומנים ואף את רוב מאמרי העיתונות, תמצאו שמספר המלים השאולות שבהם זעום – והלוא זה עיקרה של הלשון. נעתיק לדוגמה כמה שורות מתוך רומן שיצא לא מכבר (יהושע בר-יוסף, **בדרך חזרה**, ירושלים 1988, עמ' 120), וניווכח:

פתאום נזכר זלמן באותה תכונה ילדותית טבעית שלהם לחפש לעצמם תמיד שבילים לא סלולים, מסוכנים להליכה. בהתהלכם על המדרכה, למשל, צעדו, על פי רוב, בשוליים הצרים והמסוכנים. בעברם ליד גדרות אבן, היו מטפסים ועולים וצועדים עליהן. וככל שהייתה גדר האבנים צרה ומסוכנת יותר להליכה, הייתה משובחת ורצויה יותר בעיניהם.

אין בקטע זה אף מלה אחת שהיא שאולה מלשונות אירופה המודרניות – אם כי יש בו מלים המשמשות שלא בהוראתן שבמקורותינו העתיקים ("מסוכן"), ויש מלים שהן חידושים של ימינו אף כי השורש והמשקל עתיקים ("מדרכה"). וכך רוב רובם של עמודי הספר. אילו המשכנו לקרוא מן המקום שהפסקנו, היינו צריכים להגיע לעמוד הבא כדי למצוא מלה שאולה אחת, היא "טלפון".

הסיבה השנייה שהמלים השאולות אינן משנות את מבנה המילון שינוי יסודי כפי שעושות המלים המשנות את משמעותן היא, שהמלים השאולות נשמעות מעצם טיבן שונות מן המלים העבריות הרגילות, הן מפני שרבות מהן מכילות הגיים זרים לעברית ("ג'יפ", "ז'ורנל") או הגיים הבאים במעמד שלא יבואו בו בעברית (פ' דגושה בסוף המלה – "ג'יפ", פ' רפה בראש המלה – "פאזיס"), הן מפני שאינן מתקשרות בדרך כלל עם שורש עברי ואינן בנויות לפי משקל עברי – הזרות הבולטת הזאת היא עצמה סייג לשימוש. ואילו מלים עבריות עתיקות המשמשות היום בשינוי משמעות אינן מגלות את זרותן אלא לעין בוחנת ומנוסה, ומשום כך אין מעצור להתרבותן, והן הן אשר משנות את מבנה המילון שינוי יסודי.

העברית המודרנית שאלה מעט מלים מן הגרמנית ("טיפוס" = סוג), מן הרוסית ("בלגן"), מן הצרפתית ("ויטרז"), ומכמה לשונות אחרות, אולם מאנגלית שאלה הרבה יותר. שאילת המלים מאנגלית נעשתה שכיחה מאוד בימי המנדט הבריטי על ארץ-ישראל, והתרבתה לאין שיעור אחר כך, בהתרחב השפעתה של הלשון האנגלית בעולם כולו, כפי שכבר אמרנו. גם המלים הרבות המכונות לעתים "בין-לאומיות" נכנסו לעברית בעיקר דרך האנגלית: "טיפולוגיה", "טייפון", "טכנולוגיה", "טכנוקרטיה", "טכני", "טכניקה", "טלגרמה", "טלפון", "טלפרינטר", "טלפתי".

התפשטות הלעז

אם נביט עכשיו על התהליך הזה מבחינה נורמטיבית, כלומר מנקודת המבט של מי שרוצה לשמור על נאמנות הדוברים לעברית הקלסית, היא לשון המקרא ולשון המשנה, לא נוכל שלא לראות בדאגה את המהפכה שחלה במבנה המילון, עם חלוקת השדות הסמנטיים של הלשון במתכונת זרה לרוחה. אולם בשתיים נוכל להתנחם נחמה פורתא. ראשית כול, הדבר הוא בלתי נמנע: אם רצינו להמשיך ולהשתמש במילוננו העתיק, הכרח היה להתאים את תחולת המלים לתכנים המתבקשים בחיים של היום. ושנית – השפעת הלעז המשבשת כביכול את מקוריות הלשון מורגשת אפילו בדיבורם של עמים הידועים בגאווה הלשונית ובתרבותם עתיקת הימים כגון צרפתים וערבים: אם בארזים נפלה שלהבת מה יעשו אזובי הקיר?

הגה, צורות, תחביר

ברור שהשפעת הלעז לא דילגה גם על תחומים אחרים של הלשון. בהגה, למשל, כמחצית או יותר מדוברי העברית אינם משמיעים הגיים של העברית שאינם בשפות אירופה, כגון אלה המיוצגים על ידי האותיות חי"ת, טי"ת, עי"ן, צד"י, קו"ף. בתורת הצורות, מבנה המלים, למדנו משפות אירופה את יצירת המלים המורכבות, כגון "כדורגל", "רמזור", וכדומה, ואת השימוש בתחיליות מן הסוג של "דו-" (bi-), "תלת-" (tri-), "קדם-" (pre-) וכדומה: "דו-חי", "דו-לשוני", "תלת-שנתי", "קדם-היסטורי" ועוד, ואפילו בתחיליות לועזיות שקשה לתרגמן, כבמלים "רה-אביליטציה", "רה-דירוג". בתחביר נכנסו לעברית כמה מבנים זרים: "הבית הוא גדול" על דרך the house is large, במקום מבנים שהם "שלנו" יותר, כגון "הבית גדול", "הבית גדול הוא"; כמו כן אנו אומרים "קניתי אותו ספר כמו אחי" על דרך I bought the same book as my brother, במקום "קניתי אותו ספר שקנה אחי"; נעשו רגילים, בייחוד בלשון העיתונים, משפטי זיקה ללא כינוי זיקה: "האיש אותו ראיתי אתמול" במקום "האיש אשר ראיתי אתמול" על דרך The man I saw yesterday. אולם נראה ששום תחום אינו פרוץ להשפעה זרה כמו אוצר המלים.

מבחר ביבליוגרפי: אברהם אבן-שושן, המילון החדש, 3 כרכים, ירושלים תשכ"ט-

תשל" • יהושע בלאו, תחיית העברית ותחיית הערבית הספרותית, ירושלים תשל"ו •

Antoin Meillet, *Linguistique historique et Linguistique generale*, Paris 1965 • Benjamin

Lee Whorf, *Language, Thought and Reality*, Cambridge Mass. 1956

אורה שורצולד

המרכיב העברי בספרדית היהודית

מהי ספרדית יהודית?

ספרדית יהודית, הידועה בשמה העממי לאדינו, היא הלשון של היהודים, שגורשו מספרד ומפורטוגאל בשלהי ימי הביניים, והתיישבו ברחבי האימפריה העותמאנית במזרח (טורקיה, יוון, ארץ-ישראל, יוגוסלביה, בולגריה, מצרים, רומניה) ובצפון אפריקה במערב (מרוקו, אלג'יריה ותוניסיה). במזרח היא נקראת בפי הדוברים **ג'יזיו**, **ג'וזיו** או **ג'וזימו** 'יהודית' (בדומה לשם **יידיש** שהשתמשו בו יוצאי מזרח אירופה ומרכזא לציון לשונם), ובמערב (בחלקו) נקראה הלשון הספרדית היהודית **חִכִּיתִיָּה**. ראשיתה של הספרדית היהודית בימי הביניים בספרד. היהודים אימצו אמנם את הלשון הספרדית, לשון המדינה שחיו בה, אך כציבור בעל מאפיינים חברתיים, דתיים ותרבותיים מיוחדים, היא נשתנתה בפיהם והבדילה אותם משכניהם הגויים. ידועה זיקת היהודים ללשונות ובכללן העברית, הארמית והיוונית, ויסודות מלשונות אלו הם שילבו בדיבורם הספרדי. משגורשו מספרד, הם התמידו בדיבור הספרדי המיוחד להם, ולא שינו אותו ללשונות סביבתם. מלים רבות נוספו ללשונם משכניהם הלא-יהודים, וכך נמצא מלים יווניות וטורקיות בספרדית היהודית שברחבי האימפריה העותמאנית (לדוגמה: **קִיבְּרִיט** "גפרור", **פֹּסְטִימָה** "אבסצס, פצע מוגלתי"), ומלים ערביות רבות בצפון אפריקה (לדוגמה: **לִיבְּסָה** "לבוש", **לוֹמָה** "אשמה"). בעיקרה, הספרדית היהודית היא אפוא הלשון הספרדית של ימי הביניים, שעוצבה בידי היהודים לצורכיהם, התפתחה באורח עצמאי כלשון חיה, הושפעה אחר כך מלשונות העמים שהיהודים גרו בשכנותם, והשתנתה במרוצת השנים.

שילוב עברית בספרדית היהודית

יהודי ספרד, ככל יהודי הפזורה, היו דו-לשוניים. בחיי יום-יום דיברו בלשון הספרדית המיוחדת שלהם, אך בבית הכנסת, בבית ובכל מקום אחר,

לצורך הברכות, התפילה קריאת התורה והספרות הנלמדת השתמשו בעברית, ובמידה פחותה בארמית. לא ייפלא אפוא, שבכל עת שנזקקו למלה חסרה בלשונם הספרדית, נטלו מן המוכן בעברית (מכאן ולהבא אכנה בשם "עברי" כל יסוד שהתקבל מן המקורות העבריים או הארמיים). מלכתחילה נשתלבו בספרדית המלים העבריות הנחוצות לצורכי התרבות והדת. למלים אלה לא היו תמיד מקבילות בספרדית, ולעתים נלוו משמעויות זרות למלים הספרדיות המקבילות. לכן מלים כמו: שבת, ראש שנה, כיפור, סוכות, חנוכה, פורים, שבועות, תשעה באב, חול המועד ומוצאי שבת נכנסו ללשון יום-יום. באופן דומה חדרו לספרדית היהודית מלים עבריות הקשורות בטקסים דתיים כגון: חופה, כתובה, קידושין, גט, קידוש, פרשה, חומש, הפטרה, מפטיר, הבדלה, קדיש, לולב, אתרוג, ברית, מזוזה ועוד. מלים אלו השתלבו בספרדית היהודית ונשתמרו בה במהלך הדורות. אך לא רק מלים בעלות ערך דתי-תרבותי נכנסו לספרדית היהודית, אלא גם מלים רבות של חולין. בבדיקה של כלל המלים העבריות בספרדית היהודית ניכר, שמלים רבות מאוד אינן מלים של קודש, אלא מלים של חול. לדוגמה: אפילו, צער, ממון, חן, מזל, סגולה, הצלחה, חמור, מבול, משפחה ועוד.

לא ניתן להצביע על מקור עברי אחד שולט, שמתוכו שאבו היהודים את המלים העבריות והארמיות: הם בחרו מלים מן המקרא (במיוחד מן החומש, מן ההפטרות, מתהילים ומחמש המגילות), מן המשנה, מן הגמרא, מן המדרשים, מן הספרות של ימי הביניים ומספרות ההשכלה, והם המשיכו לקלוט מלים גם בעת החדשה. קיבוץ, עלייה והכשרה, לדוגמה, חדרו לספרדית היהודית רק במאה העשרים.

הגיית המלים העבריות

ההגייה של המלים העבריות בספרדית היהודית דומה למדי להגייה של הישראלים היום. יש חמש תנועות בספרדית היהודית: i, e, a, o, u. השווא הנע הגוי כ־e, והטעם מתאים למצוי במקורות העבריים. השינויים מן ההגייה הישראלית מעטים: הגייה מזרחית של עי"ן ושל חי"ת מצויה רק בפי דוברי החכתייה בצפון אפריקה ובפי דוברי הספרדית היהודית מילידי הארץ, בגלל שכנותה של הערבית, כנראה. יוצאי טורקיה וארצות הבלקאן אינם הוגים עי"ן או חי"ת מזרחיות, וגם הה"א אינה הגויה בפייהם. בחלק

מקהילות המזרח, עי"ן בסוף מלה (ולעתים גם לפני עיצור) הגויה דווקא כח"ית (כלומר ככ"ף רפויה). כך, למשל, המלים קריאת שמע נהגות קְרִיאַת שְׁמַח, דעתן (כינוי גנאי לטרחן המאריך בדיבור שלא לצורך) נהגה דִּחְתָּן, יודע לשון (הזהרה מפני יודע ספרדית יהודית שאינו יהודי) נהגה יוֹד'אַח לְשׁוֹן, ומעלה מטה (בערך, פחות או יותר) נהגה מְחֵלָה מְטָה.

ברוב הקהילות של דוברי הספרדית היהודית מתקיימת ההבחנה של דגושות ורפות באותיות ב,ד,כפ, ולעתים גם ג ו־ת. את הגימ"ל הרפויה הוגים לעתים כ"ע"ין ערבית (כמו בהגייה הערבית של עזה [=עֶזָה]), את הדל"ת הרפויה, ולעתים רחוקות גם את הת"ו הרפויה הוגים כמו th האנגלית. הת"ו הרפויה נאלמת לעתים קרובות בסופי מלים, וכך נשמעות המלים כמקוטעות. הצד"י הגויה כסמ"ך לכל דבר, וי"ו ובי"ת הגויות כ־v, שי"ן ימנית הגויה בפי קהילות אחדות כסמ"ך (כמו שי"ן שמאלית). מ"ם ונו"ן נהגות לחלופין בסופי מלים.

להלן דוגמות אחדות: המלה שבת הגויה שְׁבַה = שְׁבָה או שְׁבַד' (במעין דל"ת רפויה), מצוה הגויה מְסוּה, שבועות נהגית שְׁבֻעוֹת, שְׁבוּעוֹד', וגם שְׁבֻאוֹת או אפילו שְׁבו בקרב קהילת סלוניקי, פורים הגויה גם פוּרין בפי דוברים רבים, הצירוף בני חורין הגוי בְּנֵי חוֹרִים(!), צער הגוי סר ועוד.

הכתיב

מכיוון שהעברית הייתה לשון הלימודים, כתב היהודי גם את הספרדית היהודית באותיות עבריות, בדומה לדרך הכתיבה של היידיש ושל לשונות יהודים אחרות. הספרדית היהודית כתובה בדרך כלל בכתב רש"י או בכתב רהוט שנקרא סוליטריאו או סוליטיריו. תרגומי המקרא והמקורות המקודשים האחרים נכתבו לעתים באותיות עבריות מרובעות ובניקוד. כתיבן של המלים העבריות נשתמר בדרך כלל. רק במאה וחמישים השנים האחרונות נמצא כתיבים חריגים בספרות החילונית ובעיתונות שכתבה ספרדית יהודית, לדוגמה: עב'ירה = עֲבֵרָה, אולאם = עוֹלָם, לאשון = לְשׁוֹן, חאטאחָה = חתיכה (מטבע), סִיקָאנָה = סכנה, פִּירָאשָׁה = פרשה (יהודי ספרד וגם רבים מבני עדות המזרח הוגים את שתי המלים האלה בדרך שונה משל הגייתם של אחיהם האשכנזים). כתיבים אלה מעידים נאמנה על דרך ההגייה של המלים העבריות בספרדית היהודית. רק במאה האחרונה פשטה מגמה של כתיבת הספרדית היהודית באותיות לאטיניות.

תמורות במלים ובביטויים העבריים בספרדית היהודית

המלים העבריות עברו גלגולים אחדים אחרי שחדרו לספרדית היהודית, ולא רק מצד הגייתן. משמעויותיהן התגונו (כפי שכבר ראינו בדוגמות אחדות לעיל) וצורותיהן הותכו לתוך המערכת הספרדית היהודית. משמעויותיהן של המלים העבריות השתנו בהשוואה למקורן העברי. לדוגמה: גִּמְרָא "חוברת, קונטרס קטן (לא דווקא תלמוד)", כִּלֵּב "אדם כפוי טובה", כִּמָּה לֵקוּ בִּאֲצָבָע? "מה המחיר?", חִמּוֹר "טיפש", חֲתָפוֹת "מטבעות כסף", וְכַפָּתוֹר ("כינוי לטרחן וטרדן, נודניק" (על שם המלה "וכפתור" הנשנית פעמים רבות במעשה המנורה שבספר שמות), מִים עֵזִים "משקה חריף, עראק" (אותו עראק כונה ביוונית אוֹזוֹ. מה דומה בצלילו יותר לאוזן מן המים העֵזִים?), בַּעַל הַבִּטְחָה "אדם אופטימי", חֵבֶר "שותף לעסקים (לאו דווקא ידיד)".

מצד אחר, המלים העבריות הותכו בתוך המערכת של הלשון הספרדית יהודית כאילו היו מלים ספרדיות לכל דבר. כך, למשל, אדם עדין ונאה-הליכות כונה חֲנוּזוֹ, שהוא שילוב חן עם סיומת וזו של שמות התואר בספרדית. בדומה לכך מְזֻלּוֹזוֹ הוא בֶּרֶמֶזֶל. דִּיסִּמְזֻלָּדוֹ, לעומתו, הוא חסר מזל; התחילית דִּיס שלפני מזל מציינת שלילה, והסיומת הספרדית אדו מציינת שם תואר. גְּרוֹנוֹדוֹ הוא אדם הלהוט אחר גרונו, גרגרן. למלה העברית גרון נוספה סיומת ודו הספרדית. כשנוספה סיומת יאר הספרדית לאותה מלה, נוצר הפועל גְּרוֹנִיָּאֵר שפירושו לאכול בגרגרנות. בדומה לה המלה פְּשִׁיָּאֵר (כֶּשֶׁר + יאר, ההגויה על פי רוב פְּסִיָּאֵר) פירושה להכשיר דבר מה, להפכו לכשר מבחינה הלכתית. ראוי לציין כאן, שהמלה מְלִשִּׁינִיָּאֵר (בהגיית מְלִסִּינִיָּאֵר) "להלשין" נכנסה כבר לאוצר המלים של הספרדית של ימי הביניים, הד למצבם המיוחד של היהודים בספרד באותם הימים. לכן ניתן למצוא את המלה העברית מלשין במילונים הספרדיים כמלה ספרדית לכל דבר.

עם זה, בגלל התפתחויות טבעיות ועצמאיות בלשון, רבות מן המלים עברו הן גלגול משמעות הן גלגול צורה, והפכו ל"ספרדיות" יותר. לדוגמה: רִיבּוּסִיס אִי מְבּוּלִיס "רבים מאוד" הוא צירוף ריבוי ומבול עם הסיומות הספרדיות. סְחֻנִּיָּאֵר "לשקוע בדיכאון" נובע מן מרה שחורה העברית עם סיומת הפועל הספרדית, חֶסְטֻרוֹן "מרושל בהופעתו" נגזר מחֶסְרוֹן העברי בתוספת הצליל ט באמצע (המופיע גם במלים אחרות כמו אֶרְבַּע וְעֶשְׁטִירִים

"התנ"ך = עשרים וארבעה הספרים"). ובתנועת a המצויה במלים עבריות דומות אחרות כמו חשבון (ההגויה גם חסבון) ועלבון. בעל הבית העברי הפך לְבִּיאָאָאָי "בעל בעמיו, בעל נכסים וראוי לכבוד" ורעייתו קיבלה את סיומת הנקבה הספרדית, והיא נקראת בִּיאָאָאָי "אשת חיל, עקרת בית מוכשרת ביותר" השווה במשמעותה לְבִּיאָאָאָי ביידיש, שאף היא נגזרה מבעל הבית בסיומת הנקבה של היידיש. בית החיים "בית העלמין" התקצר והשתנה בספרדית יהודית והוא נקרא בִּיאָאָאָי. מן הַחֵיָה נוצר שם תואר ספרדי לכל דבר דְחֵיָי "איטי", דְחֵיָה "איטית". וידבר הוא ביטוי מקראי שכיח מאוד. היהודי הספרדי מכנה את הפטפטן בשם וַיְדָבְרוּ ואת הפטפטנית בשם וַיְדָבְרָאָה. הוא היה אומר (בנעימה של קריאת המשניות) הוא כינוי אחר לפטפטן, שהרי ביטוי זה שכיח מאוד במשנה ומוכר לכל יהודי מן העיון בפרקי אבות או במשניות אחרות. קוֹן לִיטְרָאס דִּי וַתּוֹדִיעֵנו "באותיות של ו'תודיענו', דברים מפורשים וברורים" הוא שילוב של שלוש מלים ספרדיות ("עם", "אותיות", "של") עם וַתּוֹדִיעֵנו שנגזר מן התפילה הפותחת במלה הזאת ביום טוב שחל במוצאי שבת, שאותיותיה גדולות.

התפתחויות אלו במשמעות ובצורה בספרדית היהודית יצרו גיוונים בשימושי המלים העבריות בקהילות השונות. המלה צָדִיקִירו (ההגוי סִידָאָקִירו) מן צָדִיקָה בשאלוניקי פירושה "נדבן, מעניק צדקה לעניים". לעומת זאת בטורקיה ובישראל פירושה הפוך: קבצן, מבקש נדבות. חֵלֶק אִי בִּלֶק (בהטעמת מלרע) הוא צירוף שנקלט בבולגריה וביוגוסלביה בהוראת "אנשים רעים ובלתי מהימנים", אף שהוראתו המקורית בלשון חכמים הייתה "פלוני אלמוני" (חֵלֶק וּבִילֶק). יודע לשון מקובל ומובן בשאלוניקי ובירושלים, אך לא במקומות אחרים.

ראינו אפוא, שהיהודים שאבו מלים עבריות והתיכו אותן בספרדית היהודית הן מבחינת המשמעות הן מבחינת הצורה. ברם השפעת העברית ניכרת גם בביטויים שמלותיהם ספרדיות בלבד; הלבוש ספרדי, אך הביטוי עברי למהדרין. נסיים בשתי דוגמות מן הסוג הזה: אֵיל סָאָנטוּ בִּינְדִיג'וּ (בִּינְדִיג'וּ) אֵיל הוא תרגום מילולי של הביטוי העברי המקורי הקדוש ברוך הוא: הקדוש – איל סאנטו, ברוך – בינדיג'ו, הוא – איל. הניב בּוֹקָה קִי דִישׁוֹ נוֹ דִּינִי סִי "הפה שאמר לא, אומר כן" הוא תרגום של הניב העברי "הפה שאסר הוא הפה שהתיר".

המרכיב העברי בערבית היהודית

הערבית היהודית היא הלשון ששימשה את היהודים בקהילות דוברות ערבית בארצות האסלאם. לשון זו דומה במידה רבה ללשונם של הערבים השוכנים באותם המקומות. אם כן, מה מקנה לה את מעמדה כלשון נפרדת? אורח החיים החברתי והדתי של היהודים בקהילותיהם המסוגרות, שנבדל מזה של שכניהם הערבים, השפיע על שפתם. בשל מגעה היום יומי עם הדת, עם התרבות היהודית ועם לשון הקודש, מאפייניה הבולטים של הערבית היהודית הם המלים והביטויים העבריים המשולבים באוצר המלים שלה, וכתיבתה באותיות עבריות – כשאר לשונות היהודים; וזאת לדעת, הערבית היהודית לא שימשה רק לשון דיבור אלא אף לשון שבכתב, ונכתבה בה ספרות ענפה, העוסקת ברובה בתכנים יהודיים. והעיקר, דובריה וכותביה חשו, כי לשונם לשון מיוחדת ונפרדת היא.

ראשיתה של הערבית היהודית בימי הביניים, אז שימשה שפה ספרותית משותפת לרוב היהודים דוברי הערבית. המלומדים היהודים בחרו לכתוב דווקא בה, אף שיכולים היו להשתמש בערבית הקלסית או בערבית הביניימית של המוסלמים. אף רבי סעדיה גאון (המאה העשירית) והרמב"ם (המאה השתים-עשרה) כתבו בה. בשל היותה לשון ספרותית משותפת מיעטו לשלב בה יסודות לשוניים בעלי אופי מקומי, ונשמרו בה תופעות לשוניות קדומות יחסית.

לעומת זאת, הערבית היהודית המאוחרת גדושה מאפיינים לשוניים מקומיים ואינה עשויה מְקֻשָּׁה אחת. על כן אנו מבחינים בין ערבית יהודית מזרחית (כגון במצרים, בסוריה ובעיראק) לבין ערבית יהודית מערבית, המשמשת בארצות צפון-אפריקה (מרוקו, אלג'יריה, תוניסיה ולוב); נוסף על אלה קיימת הערבית היהודית של תימן, העומדת לעצמה. אף כל חטיבה מחטיבות אלו כוללת מגוון להגים רחב, הנבדלים זה מזה. לפיכך, לא הרי להגי היהודים בתוניסיה כהרי להגי היהודים במרוקו, ולא הרי להגי היהודים בסוריה כהרי להגי היהודים בעיראק.

כאמור, אחד הקווים המייחדים את הערבית היהודית מן הערבית הלא-יהודית הוא שיבוצם של יסודות עבריים (וארמיים) בתוכה; דהיינו מלים, צירופים, קטעי פסוקים, ברכות וכיו"ב. היסודות האלה כבר היו מרובים למדי בערבית היהודית של ימי הביניים, וגם הערבית היהודית המאוחרת עשירה בהם. כך יש להגים, למשל במרוקו, שבהם משמשים אלפי מלים וביטויים עבריים.

היסודות העבריים שחדרו אל השפה הערבית לא שינו את המבנה הבסיסי שלה, אלא השתלבו בתוך המשפטים הערביים והסתגלו למבנה השפה הקולטת. השתלבותם – במידה זו או אחרת – באה לידי ביטוי בכל תחומי הלשון: ההגייה, הדקדוק, התחביר ואוצר המלים.

בתחום ההגייה הותאמו רוב העיצורים העבריים למקביליהם הערביים. לדוגמה: בלהגים שבהם קו"ף הגויה כמו אל"ף, היא נהגית כך גם במלים העבריות. בכמה אזורים במרוקו, למשל, המלה "קִינָה" נהגתה "אִינָה". ועוד דוגמה אחת: בלהגים רבים בי"ת רפה (ב) נהגית במלים העבריות כבי"ת דגושה (ב): "נִדְבָה", "כְּבִכּוּל" וכו'.

ואולם עיצורים עבריים אשר אין כדוגמתם בערבית (פ"א, גימ"ל, וי"ו), יש שהם נהגים בלא שינוי. לדוגמה: "פדיון", "גמרא", "וידוי" (כך למשל בבגדאד, באלג'יר ובמרוקו). עם זאת, לעתים סוגלו גם עיצורים אלה לערבית, למשל: יש נשים במרוקו שהוגות "בֶּסַח" במקום "פֶּסַח"; ובפי נשים תימניות "יום כפור" נהגה "כְּפֹר" בפ"א רפה.

גם בהגיית התנועות העבריות חל שינוי. במקומות רבים התאחדו התנועות העבריות לשלוש תנועות עיקריות a, u, i. כך, למשל, חיריק, צירי וסגול הגויים בלהגים שונים כ־i: "ניסן", "מוהל" במקום "מוהל", "שִׁבְע" במקום "שִׁבְע". בלהגי מרוקו, בעיקר, נחטפו רוב התנועות הקצרות (בהברות סגורות לא מוטעמות) או התלכדו לתנועה אחת, מעין i; למשל: "גִלְמוּד" נהגה "גִלְמוּד". (השווא במלים המנוקדות המשקפות את ההגייה הערבית היהודית מכוון לתנועה המרכזית e; היעדר שווא בהן מציין היעדר כל תנועה שהיא. במקומות מסוימים ויתרתי על הניקוד, הגם שההגייה שונה מן ההגייה המקובלת בעברית הישראלית.)

בתהליך חדירתן של המלים העבריות לתוך הערבית חלו בהן אף שינויי תצורה. תופעה נפוצה ביותר היא הוספת תווית היידוע הערבית (אל-, ל-) למלים עבריות. למשל: "למגילה" במקום "המגילה", "אלְחִמְץ" במקום "החמץ".

דרגת קליטה עמוקה יותר של המלה העברית באה לידי ביטוי בסיפוח צורנים ערביים. למשל, במלים מסוימות מובעת צורת הריבוי על-ידי תוספת צורני הריבוי הערביים – ין ו-אֵת במקום צורני הריבוי העבריים – ים ו-וֹת. כך: "שטאראת" (בימי הביניים), "מנוֹראת", "רְבִיין" (ריבוי של "רבי").

מעניינים יותר המקרים שבהם צורת הריבוי של המלה העברית נגזרת במשקלי הריבוי השבור הערביים. למשל: "סידור" (ספר, ספר תפילה) – ריבוי "סִדְאִיר" (בתימן, בבגדאד, בצפון-אפריקה, וכבר בימי הביניים), "ציצית" – "צִיֵּאצִית" (בתימן), "מדרש" (במובן של "בית מדרש") – "מִדְאָרֶש" (באלג'יר), "רְנוּח" – "ארְנֵאח" (בימי הביניים). עם זאת, בשמות רבים מתקיימות צורות הריבוי העבריות.

יהודי תימן מביעים את ערך היתרון במשקל הערבי "אַפְעֵל": "אַכְשֵׁר" (= פֶּשֶׁר יותר), "אַרְשַׁע מִן הָמָן" (= רשע יותר מֵהָמָן). בצפון-אפריקה מצויות מלים עבריות שבהן מובעת ההקטנה על דרך הערבית, לדוגמה: "סִכְיָה" (= סִכָּה קטנה), "סִדְיָר" (= סידור/ספר קטן).

דרגת ה"התאזרחות" העמוקה ביותר מתגלה בתחום הפועל, הנוטה לעתים קרובות כפועל ערבי; כלומר השורש העברי, שהוא תכופות גזור משם עצם, משתבץ בבנייני הפועל הערביים. למשל: מ"גִּנְבָה" נגזר בבניין השני הפועל "גִּנֵּב" (= גָּנַב; מרוקו), מ"מוֹמַר" – "אִיתִמוֹמַר" (= המיר דתו; אלג'יר), מ"פּוֹרִים" – "פִּוֵּר" (= חגג את חג הפורים; תימן). נטייתן של צורות כאלה על דרך הערבית מעידה על הפיכתם של השורשים העבריים הללו לחלק בלתי נפרד של הערבית.

תכופות נשתבצו בערבית היהודית צירופים ערביים, כגון "יצר הרע" ו"שבח לאל". מרובים גם צירופים מעורבים, המורכבים ממלה ערבית ומלה עברית. למשל: "יעִמָּל עבירה" (= עובר עֲבֵרָה; מרוקו), "צִיֵּאם דִּי פִּסַּח" (= הצום של פסח; אלג'יריה). יש הרכבים של שתי מלים שוות משמעות – אחת עברית ואחת ערבית. למשל: "בְּשִׁמְחָה וּלְפִרְחָה" (המלה הערבית "פִּרְחָה" מובנה "שִׁמְחָה") הוראתו במרוקו "בשמחה מרובה". לעתים גלגולו של צירוף עברי בתוך הערבית היהודית גרם לשיבושו עקב חלוקה מוטעית של מלותיו. כך "טוֹ בִּשְׁבֵט" נהגה בכמה מקומות בצפון-אפריקה "טוֹב שְׁבֵט". רבים מן היסודות העבריים שחדרו לערבית היהודית שמרו על משמעותם המקורית, אולם לא פעם נתחדדה או נשתנתה הוראתה של מלים עבריות, או

שנוספה להן הוראה חדשה, ואף בשינויים האלה ניכרת חיוניותו של המרכיב העברי בערבית היהודית. לדוגמה: המלה "גפן" מציינת באזורים מסוימים במרוקו "יין של קידוש", ואילו במשמע "יין רגיל" משמשת מלה ערבית ("שראב"); בכמה מקהילות אלג'יריה קיבלה המלה "גלות" גם משמעות של "מחלה קשה", המשמשת בנוסף על הוראתה הפשוטה; "סימנים" מציינת בתימן את "פאות הראש" (בשל היותן הסימן המבדיל בין יהודי לגוי), ובחלב שבסוריה המלה "ערטילאי" מביעה "אדם שהתפקר" (כלומר, ערום מתורה ומצוות).

בלהגים רבים נוהגים להשתמש בשמות של דמויות מן ההיסטוריה לציון תכונות של בני אדם. למשל: "איוב" – כינוי לבעל ייסורים (תימן, עיראק); "הַמְנָה" – ילדה רעה, שובבה (מקורה בשם "המן"; תימן).

אם נתבונן באוצר המלים והביטויים העבריים שנשתקעו בערבית היהודית, נמצא, כי רובם מתחום אורח החיים היהודי: מושגים הקשורים בבית הכנסת ובתפילה, בלוח השנה היהודי ובחגים, במערכת החינוך היהודי, בחיי המשפחה, במנהגי אבלות וכיו"ב. טבעי הוא, שרבים מן היסודות העבריים נלקחו מן המקורות היהודיים: מן המקרא, מן המשנה והתלמוד, מן המדרשים, מן הסידור, מן ההגדה של פסח ועוד. עם זאת ניכר גם חלקם של היסודות העבריים הלקוחים מחיי היום-יום, דוגמת "ממון", "חצוף", "אורח", "ברוך הבא".

תפקיד חשוב נודע למרכיב העברי במישור היחסים שבין היהודים לשכניהם. בכמה קהילות נוצרה לשון סתרים, שנועדה להערים על הגויים, להסתיר מהם את כוונותיהם האמיתיות של היהודים. לשון זו, ששימשה תכופות בפי הסוחרים היהודים, הכילה צורות ערביות שנגזרו משורשים עבריים, צירופים מעורבים ומלים שהוכנסו בהן שינויים קלים. למשל: המלה "קָלָב" (בכ"ף רפה), הנאמרת בפי יהודי מרוקו בבזז כנגד מוסלמי, נגזרה מן המלה העברית "קָלָב" או מן המלה הערבית "קָלָב" וצורתה שונתה כדי להסוותה; יהודי אלג'יר נהגו להשתיק זה את זה בנוכחות זרים באומרם: "בלא דְּבֵר" (= בלי דיבור, כלומר: שֶׁקֶט), וזאת כדי להימנע משימוש במלה "שקט", הקרובה למקבילתה הערבית.

יש להדגיש, כי שיעור היסודות העבריים איננו אחיד בפי כל הדוברים בקהילה. בלשונם של הרבנים ותלמידי החכמים, המקיימים קשר חי ותמידי עם התורה והמקורות, משובצים יסודות עבריים למכביר, רובם שאובים

מתחום הדת וההלכה. למעשה, כל מלה וכל ביטוי עברי או ארמי עשוי לשמש בלשונם בהגייה רהוטה.

שיעור המרכיב העברי בפי הגברים האחרים יודעי קרוא וכתוב, שהם קבוצת דוברים נפרדת, פחות מזה שבפי החכמים; אם כי בהכירם חלקים מכתבי הקודש, אף הם הוגים את המלים העבריות כהלכה.

בפי בני השכבות העממיות בקהילה – דהיינו, הגברים שאינם יודעים קרוא וכתוב והנשים שלא למדו לימודים סדירים – שיעורו של המרכיב העברי קטן אף יותר, וחלים בו שיבושי מבטא והוראה. למשל, המלה "מבול" נהגית "נבול" בפי בני השכבות האלה במקומות מסוימים במרוקו ובאלג'יריה. עם זאת, אף בין שתי קבוצות דוברים אלה ניכרת הבחנה: המלים העבריות שבפיהם משתייכות על-פירוב לעולמות שונים של מושגים: הגברים – בעיקר עולם בית הכנסת; הנשים – בייחוד תחום עבודות הבית וגידול הילדים.

המרכיב העברי מצוי הן בלשונם המדוברת של בני הקהילות הן בערבית היהודית הכתובה לסוגיה. שיעורם של היסודות העבריים בלשון הכתובה תלוי בסגנונו של המחבר, בִּזְאֵנר הספרותי, בנושא החיבור ובהשכלתו של קהל הקוראים המיועד. יסודות עבריים מופיעים גם במסורות תרגום, שהועברו בעל-פה מאב לבנו וממורה לתלמידיו, ולעתים הועלו על הכתב.

שלא כבלשון המדוברת ובטקסטים מקוריים שנתחברו בערבית יהודית, בתרגומים של המקרא ושל הספרות הבתר־מקראית לערבית יהודית (המכונים בערבית "שְׁרוּחַ", וביחיד "שְׁרַח"), שיעורו של המרכיב העברי קטן. בתרגומי המקרא – במזרח ובמערב – המלים העבריות נדירות במיוחד, משום שמתקיימת בהם מסורת תרגום עתיקה, שלפיה כל מלה עברית מתורגמת במקבילתה הערבית. המלים העבריות המעטות המופיעות בִּשְׁרַח למקרא מציינות מושגים יהודיים קִשִּׁי תרגום או מלים שחדרו לתרגום מן הלשון המדוברת.

השוואת היסודות העבריים המשמשים בערבית היהודית למקומותיה מראה, כי יש מלים וביטויים עבריים רבים המשותפים לקהילות סמוכות, ואף בין קהילות מרוחקות זו מזו נמצאו קווי דמיון. למשל: כינוי של בית הקברות היהודי הוא "מערה" בתימן, במרוקו ובמערב אלג'יריה (ככל הנראה בשל מנהגי קבורה דומים), ולעומתו משמש הכינוי "בית החיים" בכמה מאזורי אלג'יריה, בתוניסיה, בלוב ובבגדאד (בבגדאד הוא נהגה

"פְּתִיחִים"). ודוגמה אחרת: הצירוף "אָסְרוּ חַג" נהגה בתימן, במרוקו ובכמה מקהילות תוניסיה "סרוּחָה". לעומת אלו אפשר למצוא הבדלים בשימוש היסודות העבריים אף בין קהילות סמוכות. יהודי העיר אלג'יר, למשל, משתמשים במלה העברית "מקווה", ואילו בערים אחרות, ממערב לה, משמשת באותה הוראה המלה "טבילה".

אין להתפלא, שמלים עבריות רבות משותפות ללשונות יהודיות שונות, כגון יידיש, לאדינו, ערבית יהודית וארמית יהודית; שהרי עולם המושגים היהודי, המורשת היהודית והמקורות משותפים לקהילות העם היהודי באשר הוא. על כן ברי, כי מלים כגון "מצווה", "חכם" או "ברכה" מופיעות בלשונות יהודיות שונות. יתר על כן, יש ששינוי הוראה אחד חל במלה כלשהי בכמה שפות. למשל, "עבור" בהוראת "לוח שנה" משמש בפי יהודי תימן, בפי יהודי מרוקו ובפי דוברי ארמית יהודית בכורדיסטאן; דוגמה אחרת היא המלה "מְתוֹק" המשמשת בהוראת "סֶכֶר" הן בפי יהודי מרוקו הן בפי דוברי יידיש. ואולם שימוש משותף כזה עשוי לנבוע מדמיון במציאות החיים, ולא דווקא ממוצא משותף.

בחינת היסודות העבריים שבערבית היהודית תורמת תרומה חשובה ביותר לחקר מסורות העברית ותולדותיה, שכן יש מהם המשקפים צורות הגייה קדומות. למשל, הצירוף "תחית המתים" רווח בצפון-אפריקה בהגייה "תַחֲיַת המתים" (במקומות אחדים במרוקו ובאלג'יריה הוא נהגה "תַחֲיַת המתים"); אולם בקהילות מסוימות במערב אלג'יריה ובג'רבה שבתוניסיה הגוי הצירוף הזה "תַחֲיַת המתים". הגייה זו היא עדות מצפון-אפריקה למסורת קריאה עתיקה, הידועה מכתבי־יד עתיקים של המשנה ומסידורי תפילה קדומים, ומוכרת גם בפי חלק מיהודי תימן. ועוד דוגמה אחת: יהודי העיר אלג'יר נהגו לכנות את ה' בכינוי "הקֶדֶשׁ ברוך הוא" כמצוי בכתבי־יד נושנים של ספרות חז"ל.

לפיכך, חקר היסודות העבריים שבלשונות היהודים עשוי להעלות צורות נשכחות ומסורות קריאה מקוריות. אולם לא רק היבט של שימור ניכר ביסודות העבריים, אלא גם היבט של חידוש וחיוניות. חידושים של ממש, שאין להם מקור בעברית עצמה, נתחדשו בקרב דוברי הערבית היהודית. למשל: יהודי חלב גזרו את הפועל "אֵיֶד", שהוראתו "קוֹנֵן", מ"אֵיֶכָה"; יהודי עיראק כינו את סדר הפסח במלה "שְׁתֵּאכָה" שנגזרה מן הצירוף הארמי

המצוי בהגדה של פסח: "הא שתא הכא"; ובפי יהודי אלג'יריה המלה המנוגדת ל"כָּשֶׁר" היא "טָרוֹף" (במקום "טָרֵף"). תרומתם החשובה של היסודות העבריים שבערבית היהודית לחקר מסורותיה של העברית מתלווה לפרות מחקרה של הערבית היהודית עצמה; ולמען המטרה המשולבת נעשה מאמץ לתעד ולשמר את הלשון הזאת, שדובריה הולכים ומתמעטים, בטרם תאבד.

מבחר ביבליוגרפי: יהושע בלאו, "על היסודות העבריים בטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים – כיוונים ותהליכים", לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 183–196 • משה בר-אשר, "בחינות בחקר המרכיב העברי בערבית היהודית החדשה במזרח ובמערב", מסורות ג-ד, ירושלים תשמ"ט, עמ' 147–169 • משה בר-אשר, "על היסודות העבריים בערבית המדוברת של יהודי מרוקו", לשוננו מב (תשל"ח), עמ' 163–189 • יחיאל קארה, "היסודות העבריים והארמיים בלשון הנשים בתימן – בחינה לשונית", מחקרים בלשונות היהודים – תרגומי המקרא ולהגים מדוברים (דברי הקונגרס הבינלאומי השני לחקר יהדות ספרד והמזרח, בעריכת מ' בר-אשר), ירושלים תשמ"ח, עמ' 113–150.

